SZÉKELY GÁBOR

HITLER - SZTÁLIN - CHAMBERLAIN

AZ ELKERÜLHETETLEN II. VILÁGHÁBORÚ

Az 1. világháborúból legnagyobb veszteseként Franciaország került ki – és nem a legyőzött Németország. Ezt a nehezen elfogadható állítást igyekszem alaposan bizonyítani, vázolva a háborút követő új geopolitikai helyzetet, a megkötött biztonsági szerződéseket. valamint az ezeket is tükröző, megváltozott erőviszonyokat.

A történeti irodalomban a II. világháború kitörését lényegében három fő komponensre vezetik vissza: a Nagy Háborút lezáró versailles-i szerződésre, Adolf Hitlernek a háborút előkészítő lépéseire, illetve Neville Chamberlain egyezkedő békéltetés (appeasement) politikájára az agresszorral szemben. E három tényező kiemelése jogos. Viszont látnunk kell: a fő kérdés nem az volt, hogy miként kerülhető el a hábo- rú, hanem az, milyen lesz a háború, amely elkerülhetetlenül közelgett. Ezzel a megközelítéssel inkább érthetővé válnak azok a lépések, amelyeket a meghatározó hatalmak vezetői tettek.

<) 78 96 311 5 7 6 7S 1

SZÉKELY GÁBOR

HITLER – SZTÁLIN – CHAMBERLAIN

AZ ELKERÜLHETETLEN II. VILÁGHÁBORÚ

Abstract

The inevitable WWII

The starting point of my book is the concept which led to the tragedy of the Second World War. These concept was a mistake – a misunderstanding of France's and Britain's geopolitical and military position.

First of all, even do France was victorious in WWI, due to her military power, she in fact lost the peace - she did not have any real international guaranties. The security system based on British and USA guarantees had already collapsed in 1919. Possible eastern allies, the new Poland, the only medium high power in the eastern-central region, but also the small states of the Danube basin were precarious.

The second reason were the changes the European boundaries, which was beneficial to Germany, because the great powers (Russia, Austro-Hungarian Monarchy) disappeared from Germany's borders - the only remaining one was the weakened France.

It all started in Versailles.

The last factor was Germany's absolute military dominance, as it became obvious to British-French-Soviet military negotiators in 1939 in Moscow and which resulted their respective decisions.

This complex and multicoloured picture is analised by the author, using archival documents that were previously not taken into account.

The author is a historian, Professor Emeritus at Eötvös Loránd University – Budapest.

Keywords: World War I, World War II, , diplomacy, geopolitics, appeasement, balance of power, Great Britain, France, Soviet Union, Germany, USA

SZÉKELY GÁBOR

HITLER - SZTÁLIN - CHAMBERLAIN

AZ ELKERÜLHETETLEN II. VILÁGHÁBORÚ

Volos Kiadó

A kötet megjelenését támogatta

az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszéke,
a Magyar Lajos Alapítvány

ISBN 978-963-85767-8-1

A címlapon Werner Hahmann karikatúrája, 1939, Kladderadatsch
(E kötetben teljes szöveggel a 400. oldalon.)

Kiadja a Magyar Lajos Alapítvány

Első kiadás: 2019

Második kiadás: 2020

© Székely Gábor

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképészeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva

Printed in Hungary

Tartalom

ELŐSZÓ ÉS KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS 13

BEVEZETŐ GONDOLATOK 17

Prága, 1939. március 15. 20

I. RÉSZ

VERSAILLES ÉS A NÉPSZÖVETSÉG 25

A kezdet: Versailles - 1919. január 18 – június 28. ..... *25*

Woodrow Wilson, az Egyesült Államok és a Nemzetek Szövetsége *28*

Wilson és Cabot Lodge vitája – az első forduló 30

Wilson – ismét Párizsban 33

Wilson és Lodge újabb vitája 34

Kampánykörút – az elnök és a szenátus 35

Wilson Omahaban 36

Wilson Puebloban 37

Szavazás a szenátusban 39

Versailles kérdőjelei 40

A brit-francia és az amerikai-francia garancia 43

A Népszövetség Tanácsának jogköréhez, az Állandó Nemzetközi Bíróság 46

A VERSAILLES-I WASHINGTONI BÉKERENDSZER 49

Konferencia Washingtonban – a békerendszer kiterjesztése (1921. november 22. és 1922. február 6.) 49

A Szovjetunió megjelenése a konferencián 53

A VERSAILLES-I – WASHINGTONI BÉKERENDSZER KONSZOLIDÁLÁSA 55

Új geopolitikai helyzet Európában 55

Németország: fegyverszünet, forradalom felülről és a militarizmus 58
A Groener-Ebert paktum 62
A forradalom 65
A háborús bűnösök felelősségre vonásától a háborús bűnösök átmentéséig 66
A hadsereg tekintélyének helyreállítása – a Dollchstoß-legenda 68
A weimari alkotmány, a demokrácia korlátai 70

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK AZ 1920-AS ÉVEKBEN 73
A genovai konferencia, szerződés Rapallóban 75
A „Ruhrkampf", az utolsó katonai akció Németország megállítására – az újabb brit-francia konfliktus 78
A locarnói szerződés – a Nagy Háborút követő konszolidáció csúcspontja 80
A Kellogg-Briand paktum - kísérlet a francia biztonsági rendszer erősítésére 84

A VILÁG FEGYVERKEZIK 88
Németország és a „szovjet kártya"..... 90

A VERSAILLES-I – WASHINGTONI RENDSZER VÁLSÁGA 93
„Memorandum egy európai unióért" 94
Az osztrák-német vámunió terve (1930-1931) 97
Háborús tűzfészek a Távol-Keleten– Mandzsúria japán megszállásának nemzetközi összefüggései 103
Az újabb szovjet „kártya"- Sztálin távirata 106
Nemzetközi háborúellenes mozgalom Kína védelmében – pacifisták, kommunisták, szociáldemokraták és konzervatívok 109
A Lytton-bizottság útja és a „tényfeltárás" 110
Vita a Lytton-jelentésről a Lordok Házában 112
Végszó 114

A NÉPSZÖVETSÉG LESZERELÉSI KONFERENCIÁJA ÉS AZ „APPEASEMENT" KEZDETEI 115
Az Amerikai Egyesült Államok szerepe 116
A német-francia vita 118
MacDonald memoranduma 119
Hitler színre lép 120
Négyhatalmi Paktum a Népszövetség kikapcsolására 122
A nemzetközi gazdasági konferencia (1933. június 12. – július 27.) 124
A leszerelési konferencia utóélete 126

II. RÉSZ
A FRANCIA DIPLOMÁCIA ÚJ IRÁNYA 128

A francia-brit-szovjet megnemtámadási szerződés és a megnemtámadási szerződések hálója 130
Az agresszor meghatározása 131

Kongresszus Moszkvában 132
Fordulat a Kominternben 133
Az irányváltás előzményei 134
A szovjet párt XVII. kongresszusa 136

A FORDULAT KÉT ÉVE EURÓPÁBAN 139

Egyezkedés Németországgal - Anthony Eden tárgyalásai, 1934. 140

A „Keleti Locarno" (a keleti paktum) – a kölcsönös segítségnyújtás terve 143
Barthou tárgyalásai 146
Emlékirat - „Keleti Paktum" 150

Közjáték: a Balkán-paktum és az ellenlépés, a Római jegyzőkönyv 152
Egy újabb kísérlet – a Fölközi-tengeri paktum 154

A francia és a brit diplomácia 1935 tavaszán – az általános hadkötelezettség bevezetése Németországban 155
A Római Egyezmények 156
A német-szovjet hitelszerződés 157

A brit diplomácia kezdeményezése a német általános hadkötelezettség bevezetése után 161
John Simon és Anthony Eden Berlinben 162
Eden Moszkvában 166
Utóhang 172

A stresai nyilatkozat 173

Franciaország szembefordul Németországgal 176
A francia-szovjet szerződés és Lengyelország 176

AZ APPEASEMENT - A „KONTINENTÁLIS EGYENSÚLY" VÉGE 181

A brit–német flottaegyezmény 182

Háború Abesszíniában – a részleges szankciók 186
A Hoare–Laval-„paktum" 187

A Rajna-vidék remilitarizálása – az elszalasztott lehetőség? 189
A korszak szovjet krónikása: Vlagyimir Petrovics Patyomkin 195
A Népszövetség Tanácsának ülése 196

OLIMPIA BERLINBEN - 1936 205

Az olimpia után 208

AZ „ANTIKOMINTERN PAKTUM" 209

AUSZTRIA BEKEBELEZÉSE - AZ ANSCHLUSS 212

Halifax látogatása Hitlernél – 1937. november 215
Brit-francia egyeztetés – Yvon Delbos körútja 1937 decemberében 221
A bevonulás 223

MÜNCHEN 1938 226

A különös konferencia *226*
A francia diplomácia és a Szudéta-válság 228
A csehszlovák külügyminisztérium titkos dokumentuma 230
A Szudéta-válság, a német diplomácia mesterműve 236
A Runciman küldetés 236
Tárgyalások sorozata 238
Berchtesgaden 1938. szeptember 15. Hitler világháborúval fenyeget 238
Figyelmeztetés Londonból és Moszkvától 241
Bad Godesberg, 1938. szeptember 22-23. 244
München 1938. szeptember 28-29-30. 246
München, Moszkva, Prága percről percre - 1938. szeptember 30. 248

A KONFERENCIA UTÁN 253

Vita a brit alsóházban 254
A francia diplomácia München után 257
Kárpátalja – a magyar kártya 260
A lengyel-német viszony - Józef Beck 264
Fordulat Londonban? *266*
Románia - Viorel Virgil Tilea 267
Lépések Berlinből, ellenintézkedések Varsóban – a brit-lengyel garanciális szerződés 272
Beck Londonban 277
Memel 285
Közjáték: Roosevelt két távirata 287

III. RÉSZ
DIPLOMÁCIAI TÁRGYALÁSOK A HÁBORÚ KÜSZÖBÉN 292

A brit-francia- szovjet háromhatalmi tárgyalások első szakasza, 1939. március-július *295*
Követségek Moszkvában – a politikai paktum műhelyei 296
A tárgyalások célja és a lehetőségek 298
Az alku pozíciók 1939 augusztusában 300

A BRIT-FRANCIA-SZOVJET KATONAI TÁRGYALÁSOK ELŐTÖRTÉNETÉHEZ 303

Az első lépések *304*
A bizalmatlanság légköre 305
A tárgyalások előkészületei elhúzódnak 308
Hitler üzenete Wilhelmshavenből..... 311

Az elsőbrit-francia-szovjet konzultációk és javaslatok..... *313*

Lépésváltás Moszkvában *316*
Vizsgálóbizottság a Kremlben – Litvinov menesztése 318

A brit külügyminisztérium memoranduma *319*
A memorandum keletkezéstörténete 319
Az elemzők véleménye a brit kormány javaslatáról 322
A francia terv..... 323
Lehetséges alternatívák 325
A lengyel és a román aggodalmak..... 326
„A javasolt angol-szovjet paktum hátrányai” 327
„Az angol-szovjet paktum előnyei” 329
A javasolt tárgyalási alap 332
Következtetések 332

Újabb München? *333*

Tájékoztató az „orosz tárgyalásokról” – a brit tervezet és a szovjet választervezet *336*
Német jelentés Moszkvából – Schulenburg 336
Az angol-francia egyeztetett tervezet 337
A szovjet ellentervezet 339
A brit választervezet 341

William Strang megérkezik Moszkvába *344*

Újabb javaslatok, tervek – nem közelednek az álláspontok *346*
Figyelmeztetés Moszkvából 350
Az Ironside-közjáték: a lengyel haderő állapotának felmérése – 1939. július.. 352
Két ellentétes memorandum Londonban – egy brit és egy francia 357

Feltételek - Moszkva, 1939. július 359

A brit-francia katonai delegáció „útra” kel *362*
A brit delegáció és felhatalmazása..... 365
Fogadás Moszkvában és Londonban 367

Utasítások és dokumentáció a Moszkvába tartó francia és brit katonai misszió számára – 1939. július-augusztus *369*
Bevezető utasítások 370
A tárgyalások stratégiája 372
Milyen lesz a háború? 374
Az utasítás négy melléklete 378

A BRIT-FRANCIA-SZOVJET KATONAI TÁRGYALÁSOK MOSZKVÁBAN 381

1939. AUGUSZTUS 11.– AUGUSZTUS 25. 381

A delegációk megérkeznek 382

A tárgyalás első napja – 1939. augusztus 12. ..... *383*

A tárgyalás második napja – 1939. augusztus 13. ..... *386*

A szerződés francia tervezete 388

A tárgyalás harmadik napja – 1939. augusztus 14. ..... *389*

A fő kérdés 390

Intermezzo: Musse tábornok visszatér Varsóba 392

A tárgyalások negyedik napja – 1939. augusztus 15. ..... *393*

A tárgyalások ötödik napja – 1939. augusztus 16. ..... *395*

A tárgyalások hatodik napja – 1939. augusztus 17. ..... *396*

A tárgyalások hetedik napja – 1939. augusztus 21. ..... *397*

Heywood tábornok jelentése Moszkvából *398*

A brit-francia-szovjet katonai paktum végső tervezete 402

Az utolsó lehetőség? 1939. augusztus 22-23 405

A brit-francia-szovjet tárgyalások vége 406

Közjáték: Haditanács Párizsban 408

A MOLOTOV-RIBBENTROP PAKTUM KÖZVETLEN ELŐTÖRTÉNETE 410

A két szerződés alternatívája *411*

Chamberlain és Hitler, 1939. augusztus 22-23. ..... *412*

Hitler és Nevile Henderson 415

Hitler válaszüzenete 419

Utolsó próbálkozások Hitler megállítására *421*

Párizs – London 421

Roosevelt két újabb távirata – rövid amerikai közjáték 421

A SZOVJET-NÉMET TÁRGYALÁSOK 1939. AUGUSZTUS 423

Hitler – Sztálin levélváltás, 1939. augusztus 20. 429

Ribbentrop útra kel 431

A MOLOTOV–RIBBENTROP-PAKTUM 434

Fogadás a Molotov-Ribbentrop paktum aláírása alkalmából *436*

A fogadás után 440

A „Herwarth epizód” – a titkos záradék nem maradt titokban 441

A paktum után *442*

A MEGVÁLTOZOTT NEMZETKÖZI HELYZET 444

Utolsó órák a háború előtt *446*

Az első nyilatkozatok - a felelősség elhárítása *449*

Berlin: a birodalmi kormány nyilatkozata a Reichstagban, 1939. szeptember 1.... 450

London: a miniszterelnök beszéde az alsóházban, 1939. szeptember 1. 451

Párizs: Edouard Daladier miniszterelnök és Camille Chautemps közös nyilatkozata a képviselőház, illetve a szenátus 1939. szeptember 2-i ülésén..... 452

MIKOR TÖRT KI A II. VILÁGHÁBORÚ? 453

A II. VILÁGHÁBORÚ MÉRLEGE 456

HIVATKOZOTT IRODALOM 459

Monográfiák, tanulmánykötetek, tanulmányok *459*

Dokumentum kötetek *467*

Internetről letöltött kötetek, dokumentumok *469*

A KÖNYVBEN SZEREPLŐ KARIKATÚRÁK ALKOTÓI..... 471

NÉVMUTATÓ 473

Előszó és köszönetnyilvánítás

Az emberiség története háborúk története. Civilizációnk legutóbbi 3400 évéből mindössze 268 év, amikor nem található nyoma háborúnak. Ugyanekkor mintegy 8000 békeszerződést kötöttek, de „ezek a jeles okmányok átlagban két éven belül váltak értéktelen papírrongyokká" - áll a genti Nemzetközi Jog Intézete által készített felmérésben, amelyet még az 1930-as évek elején közöltek.[1] A két világháború között keletkezett szerződések talán valamivel tovább éltek, a széthullásukat követő háború azonban példátlan volt az emberiség történetében.

Könyvemben a háború kirobbanása előtti hónapokat kívántam feldolgozni, mindenekelőtt a szakma legszűkebb körein kívül szinte teljesen ismeretlen 1939-es *brit-francia-szovjet katonai tárgyalások* előtörténetét és történetét. Hamarosan azonban nekem is rá kellett jönnöm arra, hasonlóan a korszakot feldolgozó többi történészhez, hogy nem kímélhetem meg az olvasót, és magamat sem a versailles-i szerződés óta eltelt húsz év újragondolásától. Kevés ismert, sok alig ismert, és még több ma már ismeretlen szereplővel fogunk találkozni, akik komoly erőfeszítéseket tettek ezekben az években, hónapokban elképzeléseik megvalósítása érdekében. Eredményes és eredménytelen erőfeszítéseket, amelyek eredője a II. világháború lett.

Könyvemben igyekszem bizonyítani több mítosz valótlanságát. Néhány a sok közül: ki volt a Nagy Háború igazi vesztese; mit mondott és mit nem a békekötésről Ferdinand Foch marsall az antant haderők főparancsnoka; milyen

[1] A patinás, 1904-ben Nobel-békedíjban részesült Institut de Droit International adatait ismerteti a Kassák Lajos szerkesztette Munka folyóirat (1932. június, 666.). Jóval később, más forrásra hivatkozva ugyanezt a számot (268) említi, több munka ismétli, más-más forrásra hivatkozva. Horst Engelmann (Vom Wesen und Mythos des Krieges. In: Beiträge zur Kritik der gegenwärtigen bürgerlichen Geschichtsphilosophie. Berlin 1958. 411.), illetve Donald Kagan (On the origins of war and preservation of peace (Anchor Books, New York-London stb.1995. 4., Kagan forrása: Will and Ariel Durant: Th e Lesson of History, New York, 1968. 81.)

esélye volt 1936-ban Hitler ellen a francia hadseregnek; miért maradt el a kétfrontos háború 1939-ben?

E mítoszok eloszlatásához is eligazítással szolgálnak az eltelt évtizedekben hatalmas mennyiségben és kitűnő minőségben publikált dokumentumok. A levéltárosok és szerkesztők hatalmas munkát végeztek. Könyvem írásakor elsősorban a következő kötetekre támaszkodtam: *a korszakot alapvetően meghatározó brit külpolitika* dokumentumait közreadó *Documents on British Foreign Policy* 1919-1939 három sorozatból álló, tízezernél több dokumentumot közlő folyamára, a *francia Documents diplomatiques français* két sorozatára, amelyekben hasonlóképpen szinte feldolgozhatatlan mennyiségű irat található, akárcsak a *német Ursachen und Folgen* „mindössze" 13 kötetében, amelyek válogatása és jegyzetelése nem marad el a többiekétől. S*zovjet* összeállítás a szintén monumentális *Dokumenti vnyesnyej polityiki Sz.Sz.Sz.R.* sorozat, amelyből a 22. és 23. kötetet használtam.

Az egész korszakot áttekintő, tematikusan tagolt, eligazító bevezető tanulmányokkal ellátott kötetek mellett jól használhatók a korszak egy-egy szakaszára, különösen a háborút megelőző egy-másfél évre összpontosító kiadványok. Közvetlenül a háború kirobbanása után jelent meg a *Francia sárga könyv* (1939/1940), illetve a *lengyel fehér könyv* (1940), a *német* külügyminisztérium színnel nem jelölt, de hasonló, kétkötetes kiadványa (1939), a *brit kék könyv* (1939). Ez utóbbiak igyekeztek dokumentálni az előzményeket, keresve és a másik oldalon megtalálva a felelősöket a háborúért. Későbbi, e kötetek dokumentumait is felhasználó válogatás a két változatban és két kötetben (1948-ban és 1981-ben azonos címmel, de bővített tartalommal) kiadott *szovjet Dokumentumok és iratok a második világháború előestéjén (Документы и материалы кануна второй миривой войны)* kötetek.

A magyar dokumentumkötetek közül az Ádám Magda összeállította *A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936-1938* (1965), valamint *A Wilhelmstrasse és Magyarország 1933-1944*, Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt és Juhász Gyula fémjelezte vaskos kötet (1968) emelhető ki. Két szerzőtársammal, Jemnitz Jánossal és Harsányi Ivánnal az 50. évfordulóra *München 1988* címmel válogattunk diplomáciai és politikai írásokból, valamint visszaemlékezésekből.

A két világháború közötti évekről megjelent több könyvtárnyi irodalomból meglepően kevés munka alapoz elsődleges forrásokra. Ezek közül a számomra fontosabbaknak ítélteket a hivatkozott irodalomjegyzékben feltüntettem.

Talán az első magyar nyelven is megjelent feldolgozás a nagysikerű, az 1970-es években több nyelven megjelent A titkos Barbarossa-dosszié című jól dokumentált kötet volt Lev Bezimenszkij tollából. Az egyik legutóbbi alapos munka 1938/1939-ről az amerikai történész Donald Cameron Watt *Miként jött a háború* (*How War Came*) című hatalmas monográfiája, első kiadása óta (1989) többször megjelent. A kötet egyben példázza a mai szinte határtalan terjesztési lehetőségeket: a könyvet 2014-ben Kínában digitalizálták és az interneten díjmentesen kölcsönözhető 14-napra. Több pillanat tisztázásához volt hasznos Keith Neilson monográfiája, amely eredeti forrásokhoz nyúlva összpontosít a brit és szovjet kapcsolatokra – szintén letölthető az internetről.

A magyar szerzők (többek között: Ádám Magda, H. Haraszti Éva, Ormos Mária, Majoros István) munkái mellet magyarul is megjelent alapmunkák Patyomkin 1917-1939-ről szóló, és Kissinger nagyobb ívű diplomácia története, számos diplomata visszaemlékezés és memoár.

A kézikönyvek közül jegyzeteivel komoly segítséget jelent Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918-1945.* kötete. Fontos munka, sok eddig ismeretlen adattal a Komintern szervezeti felépítéséről és működéséről készült dokumentáció az *Организационная структура Коминтерна 1919-1943* (1997).

(*Megjegyzés*: Az irodalmat és a forrásokat eredeti formájukban jelzem, vagyis latin illetve cirill írásjegyekkel, a cirill és más betűs *nevek átírásánál* igyekeztem az elfogadott magyar változatot megtalálni.)

A karikatúrákról. Hallgatóim az egyetemen megszokták, hogy mondanivalómat illusztrálom. A fényképek helyett gyakran döntöttem karikatúrák mellett, amit igen jól fogadtak. A komor történéseket ugyanis humorral kísérték a kortárs karikaturisták. Több kép a Pulitzer-díjas amerikai Theodor Seuss Geisel alkotása, Dr. Seuss néven rajzolt és publikált, melyek egy részét a nem kevésbé harcos André Schiff rin gyűjtötte egybe és jelentette meg. Nálunk gyermekek- nek írott könyvei ismertek. A brit David Low az Evening Standardban publikál- ta nagyszámú kitűnő karikatúráját. A szintén brit Carey Orr-rel együtt vívta ki, hogy felkerült Hitler Különleges körözési listájára (Sonderfahndungsliste GB), amely az Anglia elfoglalását követően letartóztatandók neveit tartalmazta. A szovjet Kukrinyikszi három fős közössége színes karikatúráival és plakátjaival vált ismertté. A három német karikaturista, köztük Werner Franz Hahmann is a korszellemnek és stílusnak megfelelően publikált, ketten az 1848 óta megjelenő *Kladderadatsch* szatírikus lapban, amely 1919-től a militarista-antiszemita irányt, majd 1923-tól Hitlert is támogatta – 1944-ben megszűnt. *M*ás, kevésbé

ismert művészek rajzait is az internetről, legtöbbet a Pinterest program segítségével töltöttem le, igyekezve feltüntetni a szerzők nevét, ami néhány esetben nem járt sikerrel.

Munkámhoz külföldön a legtöbb segítséget a bonni Freidrich Ebert Alapítvány, és a moszkvai Társadalomtudományi Akadémia ösztöndíjai jelentették, lehetőséget kaptam kutatásra Amszterdam, Párizs, London, Moszkva, Róma, New York, Washington gyűjteményeiben. Olyan történészekkel ismerkedhettem meg, mint *Eric Hobsbawm* (London), *Hermann Weber* (Mannheim), *Feliks Tych* (Varsó), *Claudie Weill* (Párizs), *Kiril Sirinya* és *Fred Firszov* (Moszkva), *Vilém Kahan* (Amszterdam), *Aldo Agosti* (Torino), *Susanne Miller* (Bonn), *Martin Grass* (Stockholm), *Andrea Panaccione* (Miláno).

Itthon elsősorban az ELTE Bölcsészettudományi Karának Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszéke, a Történeti Intézet Szekfű Gyula Könyvtára, a Politikatörténeti Intézet könyvtára és levéltára, az Országgyűlési Könyvtár munkatársai segítettek könyvem elkészítésében.

Külön köszönettel tartozom a könyv kéziratához fűzött véleményükért, tanácsaikért, javítási javaslataikért *Hajdú Tibornak, Majoros Istvánnak, Szilágyi Ágnes Juditnak,* Ránki Péternek, valamint korábbi fontos megjegyzéseiért *Harsányi Ivánnak* és *Jemnitz Jánosnak,* akikkel 1974 óta együtt műveltük a máig megjelenő A nemzetközi munkásmozgalom történetéből, Évkönyv szerkesztését, s akiket már nélkülöznöm kell.

Bevezető gondolatok

Könyvem kiinduló gondolata annak a ténynek a megállapítása, hogy a Nagy Háborúból *legnagyobb veszteségként Franciaország* került ki – és nem a legyőzött Németország. Ezt a nehezen elfogadható állítást igyekszem alaposan bizonyítani vázolva a háborút követő új geopolitikai helyzetet, a megkötött biztonsági szerződéseket, valamint az ezeket is tükröző, megváltozott erőviszonyokat.

A XIX. és XX. század fordulóján a három meghatározó kontinensen szinte egyszerre következett be a nagyhatalmak közötti erőviszonyok drasztikus megváltozása. A világtörténelmet évezredek óta formáló *Európában* a felemelkedő Német Birodalom ütközött korlátokba. Az ellenség a porosz-francia háborúban vele szemben vereséget szenvedett Franciaország és a mély válságban levő Oroszország volt. Körülöttük széthullott az Oszmán Birodalom, nem konszolidálódott a nemzetiségektől zaklatott Osztrák-Magyar Monarchia. Az *amerikai kontinensen* az Egyesült Államok vált hegemón hatalommá az európai hatalmak ellenében. Már rendelkezett olyan erővel, hogy kontinenseken átívelően felléphjen biztonsága érdekében és gazdasági befolyásának korlátozása ellen. *Ázsiában* az Orosz Birodalommal szemben győztes Japán emelkedett ki, hogy kontinentális terjeszkedését Kína irányában az ellentétektől szabdalt kisebb államokkal és a térségben érdekelt európai és amerikai hódítókkal szemben fejlessze tovább.

E változtatásokat követelő geopolitikai-erőviszonyokban nem hozott megnyugvást a Nagy Háború, s talán még kevésbé a háborút lezáró békeszerződések. A nagyhatalmak egymáshoz való viszonyát ellentéteik mellett egy új tényező is befolyásolta: „Kísértet járja be Európát - a kommunizmus kísértete."[2] Mint látni fogjuk Európában mindez elsősorban Németországnak kedvezett, s rendkívül hátrányos volt Franciaország számára.

[2] Marx, Karl – Engels, Friedrich: A Kommunista Párt Kiáltványa. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kommunista_ki%C3%A1ltv%C3%A1ny#Bevezet%C3%A9s

Felhős és zavaros": Németország, szövetségesek, jóvátételek, kommunisták (Mangus Kettner)

Második gondolat. A történeti irodalomban a II. világháború kitörését lényegében három *alapvető* komponensre vezetik vissza: a Nagy Háborút lezáró *versailles-i szerződésre*, Adolf *Hitlernek* a háborút előkészítő lépéseire, illetve Neville Chamberlain egyezkedő *békéltetés politikájára* az agresszorral szemben.[3] E három tényező kiemelése jogos, viszont a *vizsgálódás kiindulópontja általában helytelen: azt feltételezik ugyanis, hogy a háború kirobbanása megakadályozható volt*. Ezt feltételezve válik abszurddá a sokféle elmarasztaló jelzővel illetett versailles-i szerződések, amelyekről könnyen belátható volt (1919-ben elsősorban a katonák látták, s a befolyásos politikusok közül talán az egyetlen Woodrow Wilson), hogy alkalmatlanok az újabb világháború elkerülésére. Hasonlóképpen tűnhet érthetetlennek – mellőzve már a korabeli súlyosabb elmarasztaló jelzőket - Chamberlain politikája. Valamint Hitler lépései, aki ahelyett, hogy megelégedett volna az európai primátussal választotta a kétséges kimenetelű háborút. Még kevésbé *értékelhető megfelelően a két további befolyásos aktor*, Roosvelt és Sztálin politikája. Viszont mindjárt érthetőbbé válik, ha látjuk, lépéseiket a háború, legalábbis az *európai háború kirobbanására számítva tett*ék meg. Az évek első háborúját kirobbantó Japán esetében az elemzésnek természetesen nincs is más lehetősége.

[3]Az angol appeasement policy kifejezésnek többféle magyar fordítása van, leggyakrabban a „békéltetés" (H. Haraszti Éva: Békéltetők. Kossuth Könyvkiadó, 1981. címében.), a „megbékélés" (Ádám Magda: A kisantant. 1920-1938. Kossuth Könyvkiadó, 1981.), vagy a tartalmilag legpontosabb „lecsillapító politika" (Pálóczi Horváth György: Chamberlain a felelős. Európa két éve. Budapest, 1939. Felelős kiadó: Pálóczi Horváth György. 57. – ő egyébként kerüli a kifejezést) fordítást használják. Kissinger fordítója a megbékélést felváltva használja az appeasement és a reconciliation helyén: „a béke a fegyverzetcsökkentésen múlik, és az új nemzetközi rendszernek a Németországgal való megbékélésen kell alapulnia." Kissinger, 1998. 3 01. Kissinger, Henry: Dip-lomacy, Simon & Schuster , New York – London – Toronto – Sydney – Tokyo - Singapore, 1994. 305. Könyvemben a békéltetés, illetve meghagyva az angol appeasement kifejezést használom, mivel az nem jelenti a két fél megbékélését, inkább áldozat bemutatását a kiengesztelendő agresszor oltárán.

Mindezen túl annak oka, hogy az olvasó ma sem kaphat világos és egyben meggyőző, ugyanakkor objektívnek nevezhető választ kérdéseire, az a téma érzékenységéből, a háború és a békék a különböző térségeket, országokat különbözőképpen érintő jellegéből fakad. Nem volt közös nevező, s ma sincs. Nem volt közös nevező a hitleri fasizmus elleni fellépés szükségessége, a polgári demokrácia érvényre juttatása, még kevésbé a sztálinizmus felszámolása, netán támogatása terén. Nem is lehetett, ugyanakkor e tényezők közül valamennyi meghatározó szerepet játszott a folyamatok formálásában.

A történelemben nem mindegy, hogy az eseményeket befolyásukkal alakító aktorok, Hitler, Chamberlain, Sztálin, Roosevelt, Mussolini és a japánok, hogy csak a legsúlyosabb végjátékosokat említsem, miként látták megoldhatónak, vagy befolyásolhatónak a pillanatról pillanatra számukra előnyösen vagy előnytelenül formálódó helyzetet. Melyek voltak megvalósíthatónak vélt céljaik, s milyen lépéseket ítéltek szükségesnek ezek elérésére? (Japán esetében nem lehet egy személyt megnevezni. Hirohito japán császár korlátlan uralkodó volt ugyan, a tényleges döntésekben azonban rajta kívül többen, s nem is azonos személyek működtek közre – a háborús bűnösök peréből szintén kimaradt Horthy Miklóshoz hasonlóan.[4]) Ide tartozik annak vizsgálata, hogy milyen *színvonalú* volt a *kormányok* és különösen a *diplomácia* munkája, amelyek alapvetően befolyásolhatták – nem véletlen a feltételes mód, mert ennek csak a lehetősége volt adott – az említett politikusok lépéseit. S még valami, ami nem mellékes: milyen múltbeli *tapasztalatok*, valós *történések* vagy *mítoszok, rokonszenvek és ellenszenvek*, netán *gyűlölet* formálták mindazok gondolatait és tetteit, akik a végső döntésekben fő-, vagy akárcsak mellékszereplők lehettek.

A főszereplők személyisége mellett még kevésbé lehet eltekinteni néhány nem kevésbé fontos részlettől: milyen *stratégiai* készletekkel rendelkeztek a hatalmak, milyen állapotban voltak *hadseregeik.*

[4] Horthyt közvetlenül a jugoszlávok kiadatási kérelme fenyegette, amit megakadályozandó XII. Pius 1946 áprilisában fordult a britekhez, akik az amerikaiakra hárították a döntést, ami úgy tűnik végül Sztálinhoz került. Erről írt Nagy Ferenc miniszterelnök 1948-ban papírra vetett viszszaemlékezésében. A Nagy Ferenc vezette kormányküldöttség 1946. április 9-én érkezett Moszkvába, s találkozott Sztálinnal: „Kérem, ne ítéljék el Horthyt, mondotta Sztálin, a társaság általános elképedése közben. Először is, Horthy öregember már, azután, pedig nem szabad elfelejteni neki, hogy mégiscsak fegyverszüneti ajánlatot tett 1944 őszén…” Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött. Európa Könyvkiadó, 1990. 274.

„A demokrácia gerinctelen vezérei" – Hitler: „Fegyverkezés, Rajna-vidék, Danzig ..??....!!!.. A világ ura!" (Dawid Low)

E bonyolult összefüggéseket az időrendi sorend segítségével eseményeken keresztül igyekszem bemutatni, érthetőbbé tenni. Azonban kezdjük a történetet az időrendet megtörve, először a végjáték meghatározó pillanatával.

Prága, 1939. március 15.

Hermann Göring március 13-án kapta kézhez Adolf Hitler üzenetét, amelyben a Vezér azonnal Berlinbe rendelte. Megszakítva San-Remo-i pihenését másnap már a kancellárián volt. Ugyanazon a napon érkezett Berlinbe, szintén Hitler parancsára, de nem repülővel, hanem vonattal *Emil Hácha*, a maradék Csehszlovákia elnöke. Pontosabban volt elnöke, mert mire hellyel kínálták Hitler várószobájában Csehszlovákia már nem létezett. Amit most Hitlernek meg kellett oldania az nem volt egyszerű: a Csehszlovákiától brit és francia segédlettel elvett Szudéta-vidék átadásakor a franciák és a britek garanciát vállaltak a maradék Csehszlovákia határaiért – az igaz, hogy ő és Mussolini nem.

A négy nagyhatalom vezetője, Neville *Chamberlain* és Edouard *Daladier*, másrészt Benito *Mussolini* és Hitler írta alá Münchenben a szerződést, és a terület átadásáért cserében közülük *hárman* remélték a háború elkerülését - legalábbis a később ismertté vált dokumentumok szerint. Ennek a garanciának a *megszegése* most háborúval fenyegetett, amit valamilyen módon ismét el kívántak hárítani. Az ügyes „bűvészinas" (Hitler) diplomáciai lépésének alapja *Csehszlovákia eltüntetése* volt – ha nincs amit garantáltak, a garancia sem él tovább. Ehhez persze ismét kellett - Goethe idézett költeményének sorát idézve - a „Segítsetek, nagy Hatalmak!"[5] A segítség belenyugvás formájában meg is érkezett.

Hácha előtt Hitler a szlovák Jozef *Tisot* fogadta. Tiso az autonóm szlovák kormány elnöke volt, néhány nappal korábban, március 9-én távozott tisztéből – szeparatista programjában Szlovákia teljes önállóságát hirdette meg. Hitler ekkor komoly nyomás alá helyezte a korábban még a lemondása mellett döntő Tisot. Igen tekintélyes személyiségekből álló csapatot küldött Pozsonyba: *Seyß-Inquartot, Bürckelt, Veesenmayert* és *Kepplert*.[6] A „küldöttségnek" sikerült rábírnia a népszerű és a szlovák parlament támogatását élvező vezetőt, hogy március 13-án Berlinbe látogasson. Itt Hitler azonnal és személyesen, nemkülönben igen szívéjesen fogadta. A rövid tárgyalás végén Tiso intézkedett: Berlinből telefonon utasította híveit, hogy hívják össze a szlovák parlamentet. Másnap, március 14-én a szlovák parlament „nyílt szavazást" követően kikiáltotta a *független Szlovák Köztársaságot.* Hitler és Tiso ezzel Csehszlovákiát megszűntnek nyilvánította. Most már csak az maradt a kérdés, hogy e lépést a garanciát vállaló két hatalom miként értékeli. Hitler számítása bevált. Kérdés csupán az maradt: mit tesz a Csehszlovákiával a francia garanciával azonos értékű védelmi szerződést kötött Szovjetunió.

Hitler második célpontja Hácha volt. Őt másnap, már a pozsonyi szavazás ismeretében hívta Berlinbe. A koreográfia gondos volt, akárcsak Münchenben, fél évvel korábban, amikor még „csak" a Szudéta-vidék elcsatolásáról volt szó. Hácha több órás megalázó várakoztatása a Prága bombázásával fenyegetődző

[5] Goethe, Johann Wolfgang von: A bűvészinas. Fehér Illés fordítása. http://www.magyarulbabelben.net/works/hu-all/Feh%C3%A9r_Ill%C3%A9s-1941/translations

[6] Arthur Seyß-Inquart, Josef Bürckel, Edmund Veesenmayer és Wilhelm Keppler valamennyien az Anschluss főszereplői voltak, az utóbbi Ausztria gazdasági integrációjának, majd Csehszovákia, Lengyelország és végül a Szovjetunió gazdasági kifosztásának irányítója volt.

Göring[7] és a katonai díszletként oda ültetett Wilhelm *Keitel*[8] társaságában (Hitler egy filmet nézett közben) megtette hatását. Hajnalban, március 15-ére virradóra Hácha aláírta a „megállapodást". Majd telefonált Prágába, hogy a hadsereg ne tanúsítson ellenállást a bevonuló német csapatokkal szemben.

A Wehrmacht már reggel kilenc órakor Prágában volt. A csehszlovák fővárosban első alkalommal kellett a német bevonulóknak ellenséges fogadtatással szembesülniük. Nem volt zászlóerdő, mint 1935-ben a Saar-vidéken, majd egy évre rá a Rajna-vidéken, s a jól szervezett Bécsi tömeget is hiába keresték. Hitlernek is érzékelnie kellett a hangulatot, amikor késő délután a Hradzsin harmadik emeletének ablakából tekintett le az üdvözlésére összejött korántsem népes csapatra.[9]

„Kelet felé!"
(Kuprijanov, M., Krilov, P., Szokolov, Ny.,
a Kukrinyikszi - Кукрыниксы – csoport)

A prágai bevonulás, Csehszlovákia felszámolása kétségtelenül új minőséget jelentett: egy németek által szórványokban lakott szuverén állam szűnt meg. Emellett folytatódott az irány, amely az Anschlussal kezdődött, majd a Szudéta-vidék bekebelezésével folytatódott, a Drang nach Osten, a nyomulás keleti irányba. (Hogy a következő lépés a Memel-vidék visszaszerzése legyen.)

[7] Göring nem először és nem is utoljára fenyegetőzött a Luftwaffe terrorbombázásával. 1938. szeptember 17-én a brit követ Hendersont riogatta arra az esetre, ha a Szudéta-vidékről folyó egyezkedésben a britek nem utasítják a cseheket a területek átadására: „Amennyiben Anglia háborút akar Németországgal, úgy teljesen bizonyos: mielőtt a háború véget érne, kevés cseh lenne életben, és Londonból sem maradna sok."

[8] Az Anschluss előtt a Berchtesgadenbe hivatott osztrák kancellárt, Kurt Schuschniggot szintén két tábornoka, a szótlan Keitel, valamint Alfred Jodl társaságában fogadta Hitler. Hasonlóan tett Horthy Miklóssal is, Magyarország megszállásának előestéjén.

[9] Az eseményekről részletesen számol be a helyszínre siető tudósító, Pálóczi-Horváth György, 131-142.

Azonban még e lépések világos iránya mellett sem volt egyértelmű, hogy innen egyenes út vezet-e az újabb világháború kirobbanásához.[10] Viszont állítható, hogy a bevonulás következménye volt a Lengyelországnak nyújtott brit és francia garancia, amely bizonyos elmozdulást jelentett végül a nyugati hatalmak addigi, az „*appeasement*," az agresszor *megbékítésének* diplomáciájától. Az elmozdulás azonban azt is jelentette, hogy a britek lehetséges partner-, és nem alárendelt mellékszereplőként kezdtek tekinteni Szovjetunióra.

Az Amerikai Egyesült Államok komolyabb szerepvállalására azonban ekkor sem került sor. Ha az 1919 óta tartó „*izolacionizmus*" engedett is szorításából, a Franklin D. *Roosevelt* elnök köré font háló nem engedte, hogy Amerika valódi súlyának megfelelően lépjen be az európai politikába.

Csehszlovákia „békés" felszámolása szükséges, de nem a legjobb lépés volt Hitler számára. Mint később vélte, egy háborúval, az ország lerohanásával, nagyobb nyomást tudott volna gyakorolni Angliára és Franciaországra, nem kevésbé a lengyelekre, akik így nem vesztették el bizodalmukat nyugati szövetségeseikben. Nem voltak készek átadni Danzigot és a korridort, s ezt követően a németeknek alárendelni magukat egy szovjetellenes frontban.

Amint azt az angolok és a franciák is látták, Hitler tisztában volt azzal, hogy *még nem rendelkezik elegendő erővel a Szovjetunió elleni háborúhoz*, amin valósznűleg a lengyelek katonai erőinek a német támadáshoz csatlakozása sem változtatott volna. Csehszlovákiával azonban más volt a helyzet. *A cseh hadseregre a Szovjetunió elleni támadásban nem számíthatott*, ott Hitlernek a fegyverekre és az erőfor-rásokra volt szüksége. A szövetségesek, a meghódított területek, a nyersanyag-források gyűjtése Hitler számára továbbra is elsőrendű feladat maradt a Mein Kampfb an vázolt, minden korábbinál nagyobb háború megvívása érdekében. Csehszlovákia szétverése után Lengyelország és szövetségeseinek ellenállása viszont ezt hátráltathatta. A feladat ezt követően az volt, hogy leválassza a szövetségeseket vagy a lehetséges szövetségeseket Lengyelországról.

[10] Martin Broszat, dokumentumokkal érvel e mellett. Die Reaktion der Mächte. Ursachen, den 15. März 1939, Vortrag, der anläßlich einer Tagung des Collegium Carolinum in Ansbach am 20. November 1965. https://www.bohemia-online.de/index.php/bohemia/article/viewFile/2099/3198 253. 1. lbj. A fontos adalékokat közlő köteteket áttekintve Broszat kiemeli, hogy az „újonnan megjelent dokumentumkötetek közül figyelmet érdemel a Diplomáciai Iratok Magyarország Külpolitikájához 1936-1945. [Diplomatische Dokumente zur Außenpolitik Ungarns 1936-1945], Budapest, 1962. ff.), sorozat 4. kötetében található Horthy iratok," valamint a német nyelven is megjelent Allianz Hitler-Horthy-Mussolini: Dokumente zur ungarischen Außenpolitik 1939-1944. Budapest, 1966. 1. lbj. 253.

Hitler stratégiájának másik vonása viszont már ekkor bizonyította eredményességét. Hitler hadseregének fejlesztésével és annak bemutatásával – így „álcázott háborújával" Spanyolországban - elvette a francia, és még inkább szövetségesük, a britek kedvét a háborútól. Sikerült olyan helyzetet teremtenie, amikor „Egy sor, gyakorlatilag vértelen manőverrel – a valóságosnak hangzó propaganda ködálcája védelmében végrehajtott 'békemenetekkel' – szétrombolta Franciaország közép-európai dominanciáját és megtörte Németország stratégiai körülzártságát…"[11] Mindehhez hozzáfűzhető: a kritikus helyzetekben, a versailles-i szerződés felszámolásának egyes lépései előtt, Hitler képes volt megteremteni azt a környezetet, amelyben a meghatározó, a szerződést garantáló erők, Nagy-Britannia és Franciaország már nem vállalta a háborút. Majd, amikor 1940 májusában már valóban háborúra került sor egyikük, Franciaország ellen, Hitler már olyan erődemonstrációra volt képes, amely végül kikényszerítette a fegyverszünetet – a másik szövetséges hatalom, és miniszterelnöke Winston Churchill legnagyobb erőfeszítése ellenére.[12]

A Nagy Háború végétől ehhez mindössze nem egészen huszonegy évre volt szükség. A XX. század e két évtizede, s az eredmény, a II. világháború azonban olyan tapasztalatokkal szolgált, amelyek az ezt követően létrejött egyszerűbb, kétpólusú struktúrájú világban hozzájárultak a konfl iktusok kezeléséhez - az elrettentés és a kompromisszumok politikjátát kombinálva. Ezért is tartom hasznosnak immár sokadszorra áttekinteni a történelem e korszakát ebből a szempont-ból, s az eddig kevésbé figyelembe vett, illetve mellőzött dokumentumok alapján.

[11] Liddell Hart, B.H.: Stratégia. Európa Könyvkiadó, 2002. 335.

[12] Churchill a három Flamingo típusú Havilland DH 95 kétmotoros kormánygépek egyikével repült Párizsba, hogy ellenállásra bírja a francia hadvezetést. Vele tartott az 1938-39-es appeasement elleni fellépését támogató Lionel Ismay tábornok. Churchill, Winston: A második világháború. Európa Könyvkiadó, Budapest 1989. 1. kötet. 230-231.

I. rész

Versailles és a Népszövetség

A kezdet: Versailles - 1919. január 18 – június 28.

Történelmünk két világháború közötti szakaszát alapvetően az 1919-ben megkötött *versailles-i békeszerződés,* és a hozzá kapcsolódott Párizs környéki békék, majd az 1921-1922 fordulóján a *Washingtonban megtartott konferencián* elfogadott megállapodások határozták meg.[13] A történeti irodalomban, a visszaemlékezésekben és a közhiedelemben bár számos eseményt jelölnek a II. világháborúhoz vezető út első mozzanataként, a leggyak-

„Wilson: Az örök béke...
A kórustagok revolverein:
Japán – a Csendes-óceán ellenőrzése;
Anglia – a flotta;
Franciaország – francia-amerikai szövetség;
Olaszország – nagyobb Itáliát." (Carey Orr)

[13] A konferencia a világtörténelem legnépesebb összejövetele volt, jóval felülmúlta a Bécset „elárasztó" 1814-es kongresszust. A résztvevő országok száma 33 volt, az egyes országok delegációi 1-5 főből álltak, élükön kormányfők, külügyminiszterek, nagykövetek voltak. A delegációkat a diplomaták, a szakértők és a tolmácsok népes serege kísérte, számuk meghaladta a 10 000 főt. A bécsivel ellentétben azonban Párizsban a legyőzött országok nem kaptak mandátumot, nem vehettek részt a döntésekben – tehettek ajánlatokat, elmondhatták panaszaikat az 52 különféle bizottság 1646 ülésének meghallgatásain. (Igaz, Talleyrand szavazati jog nélküli képviselőként érkezett Bécsbe, de ott már egyenrangú nagyhatalom képviselőjeként léphetett fel.) A konferencia legfőbb szerve a teljes ülés volt, ez azonban – tekintettel a delegátusok nagy számára – ritkán ülésezett. Az érdemleges előkészítő munka bizottságokban folyt. A legfőbb döntéshozó a Négyek Tanácsa (Woodrow Wilson, Lloyd Gerorge, George Clemenceau, Vittorio Emanuele Orlando) volt, amely naponta ülésezett.

rabban említett ma is Versailles. Pontosabban annak célszerűtlen és igazságtalan volta (John Maynard *Keynes*), imperialista, vagyis az újabb birodalomépítő hatalmak ellentéteit fenntartó, sőt azt újabb háborúkba vezető terveivel (Vlagyimir Iljics *Lenin*), a francia-német ellentétnek a korábbiaknál is kilátástalanabb megoldatlanságával (Ferdinand *Foch*). Látni fogjuk, hogy bár mindhárom korabeli felismerés igaz, a legközelebb a következő világháború kirobbanásának okaihoz Foch marsall járt.

Versailles-ban a legerősebb befolyással *Nagy-Britannia* rendelkezett – a Brit Birodalom részei összesen 15 delegálttal képviselték majd félmilliárdos lakosságukat.[14] Diplomáciai és katonai célja a hatalma csúcsán levő birodalom megőrzése volt, amit továbbra is a már több mint két évszázados „kontinentális erőegyensúly" újjáépítésében láttak. Ez Európában a franciák és a németek közötti egyensúly politikáját jelentette. A britek a Népszövetséget nem tartották alkalmasnak az egyensúlypolitika helyettesítésére, legfeljebb kiegészítésére. Így gondolkodott David *Lloyd George* miniszterelnök, hasonlóképpen Lord *Phillimore*, aki még 1918 márciusában jegyezte a Nemzetek Szövetsége első brit tervezetét.[15]

A brit és a francia lépéseket, de az egész konferenciát is befolyásolta Szovjet-Oroszország léte, a félelem a bolsevizmus terjedésétől. E félelmet táplálták a németországi forradalmak, a berlini harcok januárban, április-májusban a Bajor Tanácsköztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaságról számolhatott be a konferencián Jan Christian *Smuts* tábornok[16], aki áprilisban látogatott Budapestre. Az „orosz" kártya az egész korszakban tartogatott erős és hamis lapokat a diplomácia számára - főleg Németországnak kedvezőeket.[17]

A konferenciának ugyanakkor *Franciaország* volt a házigazdája, s nem véletlenül. Az ország viselte a háború fő terheit az antant oldalán, amit nem győ-

[14] Franciaország, az Egyesült Államok, Olaszország és Japán 5-5 delegálttal rendelkezett, a többi ország 1, illetve 2 fővel.

[15] A tervezettel Lord Cecil nem értett teljesen egyet, javasolta, hogy azt vitassák meg az amerikaiakkal. Wilson viszont ekkor még nem tartotta időszerűnek, hogy az általánosságokon túl már most foglalkozzanak a nemzetközi szervezettel. Tillman, Seth T.: Anglo-Amerikan relations at the Paris Peace Conference of 1919. Princeton Legacy Library, Prinveton University Press, 1961. 109-110.

[16] Smuts Dél-Afrikát képviselte a miniszterelnök Louis Botha vezette két fős delegációban – a brit delegáció részeként.

[17] Erről L. Nagy Zsuzsa: Az „orosz kérdés" és Magyarország a párizsi békekonferencián. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 16. 1968. 2–3. sz. 221–230., illetve The Mission of General Smuts to Budapest, April, 1919. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 11. 1965. 1–2. sz. 163–185.

zött hangsúlyozni, igényt tartva a győzelem babérkoszorújára is. Célja a háborúban megszerzett kontinentális vezető szerep megtartása volt. Ezt közvetlenül Németország jelentős katonai, gazdasági és területi meggyengítésével látták lehetségesnek, amihez viszont, s ezt maguk is tudták, szükség volt a britek, Lloyd George miniszterelnök és az amerikai elnök, Wilson támogatására. Emellett kialakíthatónak véltek egy általuk dominált Németországot keletről ellensúlyozó közép-európai blokkot. *Biztonságuk garanciáját azonban a Franciaországnak nyújtandó amerikai és brit biztonsági szerződésekben látták*, amit egyben a békeszerződés aláírásának feltételéül szabtak. Ennek célja kimondottan Németország kordában tartására volt. Rossz előjelnek tekintették, hogy a Népszövetség[18] előkészítésével francia részről megbízott volt miniszterelnök, Léon *Bourgeois* bizottságának szerepe már a konferencia kezdetén háttérbe szo-rult. Ebben a bizottságban a Népszövetséggel az európai diplomáciai rendszer gyökeres átalakítását tervezték, Lord *Cecil ,* a Népszövetség egyik fő angol támogatója, később létrehozója és elnöke elképzelésének megfelelően.

A győztes európai nagyok között a legkisebb befolyással az olaszok és a japánok rendelkeztek.

Olaszország miniszterelnöke, Vittorio Emanuele *Orlando* és külügyminisztere Sidney *Sonnino* csak az antant oldalán belépésért ígért pozíciókért alkudozhattak. (A csekély eredmények mindkettejüket lemondásra késztették, miután Sonnino még aláírta a versailles-i dokumentumot.)

Japán mindenekelőtt az általa megszállt német gyarmatokat szerette volna megkapni, illetve ázsiai, elsősorban kínai és koreai érdekeit elismertetni. Emellett a brit és amerikai külön alkuban nagyobb tengeri haderőt követelt a maga számára – csekély eredménnyel. A párizsi diplomácia világa idegen volt a japán delegáció és vezetője a nagy tekintélyű Szajondzsi Kimmocsi számára (a tárgyalásokat *Makino* Nobuaki báró vezette), de reménytelenek voltak egyeztetési kísérleteik az amerikai delegációval is – aminek különösen sértő fejezete volt a „faji egyenlőség" (racial equality) javaslatuk elutasítása.[19]

A világhatalmak sorában a háborúval már magának biztos helyet elfoglaló *Amerikai Egyesült Államok* célja nagyratörőbb volt. Wilson elnök ideája a Népszövetség ellenőrizte világ megalkotása volt, amelyben az Egyesült Államok

[18] A Nemzetek Szövetsége (Société des Nations, League of Nations) elnevezése a magyar irodalomban már 1919-ben Népszövetség lett, a továbbiakban ezt használom.

[19] Senger, Harro von: Zur japanisch-westlichen Menschenrechtskontroverse vom Jahre 1919. Sonderdrucke aus der Albert-Ludwigs-Universität, 378-384. http://d-nb.info/1123438803/34

korlátlanul érvényesíthette liberális elveit és gazdasági érdekeit, megőrizhette a világháborúban bizonyított katonai tekintélyét – és befolyását Európában. Ez volt a cél, amiért Wilson minden korábbi amerikai elnöknél többet vállalva kapcsolódott be a „Nagy Háborút" követő rendezésbe. Ugyanakkor tisztában volt azokkal a nehézségekkel, amelyekkel 1914 óta szembe kellett néznie: az otthon széles körben támogatott izolacionizmussal, amely mintegy három éven át sikerrel gátolta meg, hogy Amerika belépjen a háborúba, s amelynek a háború végére sem fogytak hívei.

Woodrow Wilson, az Egyesült Államok és a Nemzetek Szövetsége

„Teljes meggyőződéssel állítom, hogy a következő generáció egy újabb világháborút fog megélni, amennyiben a világ nemzetei nem tudnak megegyezni azokban a módszerekben, amelyekkel az megakadályozható."

(Wilson, beszéd Omahaban, 1919. szeptember 8.)

A Wilson kezdeményezte a Népszövetség alapokmányának (Egyességokmány) megszövegezését gondozó bizottság a versailles-i tárgyalások egyik főszereplője volt. A bizottság elnökévé természetesen Wilsont választották, őt bizalmasa, külpolitikai tanácsadója, a tekintélyes Edward M. (Colonel) House segítette, aki a háború alatt előbb a „megegyezéses béke érdekében tárgyalt Európában, majd az amerikai háborús erőfeszítéseket szolgálta." A brit delegáció is kéttagú volt a bizottságban, Lord Cecil és Smuts tábornok. A francia delegációt Léon Burgeois és Ferdinand *Larnaude*, Olaszországot a miniszterelnök Orlando és Vittorio *Scialoja* szenátor, Japánt a külügyminiszter Makino és a párizsi követ *Chinda* Sutemi képviselte.[20] Ők voltak a főszereplők, akik igyekeztek Wilson javaslatait és kéréseit támogatni. Az Amerikában kialakult ellentmondásos helyzettel jórészt tisztában voltak.

Az Egyesült Államok kormánya komolyan készült a konferenciára. Népes küldöttségét részletes előkészítő anyagokkal látták el, és egy kézikönyvvel, amelyben röviden összefoglalták a világban 1870 óta lezajlott főbb diplomáciai

[20] A bizottság többi tagja is fajsúlyos politikus volt: Belgiumot a külügyminiszter Paul Hymans, Brazíliát az állam elnöke Epitácio Pessoa, Kínát francia követe Vi Kuan Wellington Koo, Portugáliát a volt orosz követ Jayme Batalha Reis, Szerbiát a későbbi miniszterelnök Milenko Radomar Vesnić képviselte.

eseményeket.[21] Volt idejük a hosszú hajóúton tanulmányozni a dokumentumokat.

Wilson az Egyesült Államok hivatalban levő elnökekei közül elsőként döntött úgy, hogy Európába utazik.[22] 1918. december 4-én szállt hajóra, majd az S. S. George Washington fedélzetéről 9 nap után lépett partra a franciaországi Brestben, s egy rövidebb körlátogatást követően folytatta útját Versailles-ba, hogy részt vegyen a „Nagy Háborút" lezáró békekonferencián.[23]

A konferencia megnyitását megelőzően Wilson még két fontos látogatást tett. Előbb Londonban kereste fel a brit miniszterelnököt, Lloyd George-ot, s vizitált az udvarnál, ahol *V. György* fogadta. A szilvesztert Párizsban töltötte, majd másnap Rómába utazott. Itt a miniszterelnökkel, Vittorio Orlandoval és a királlyal, *II. Victor Emanuellel* találkozott, s fogadta őt XV. *Benedek* pápa. Következő párizsi tartózkodásának vége felé[24] látogatott el Brüsszelbe, ahol találkozott a királlyal, *Alberttel* és beszédet mondott a parlamentben. E találkozók, akárcsak a konferencia idején tett más nem hivatalos megbeszélései, nem annyira a béketárgyalások előkészítését, vagy formálását szolgálták, mint inkább az USA külpolitikájának gyökeres fordulatát kívánták jelezni – udvarias formában. Az

[21] Handbook for the Diplomatic History of Europe, Asia, and Africa, 1870-1914. (Frank Maloy Anderson, Amos Shartle Hershey, U.S. Government Printing Office, 1918, 482 pp.). A kötet bevezetője 1918. szeptember 20-án kelt, s ebben írják, a munkát annak figyelembevételével állították össze, hogy igen rövid időn belül szükség lesz rá („should bee planed as to bee ready for use a very limited time"). A könyv eredeti, 1918-as kiadása teljes terjedelemben olvasható: https://archive.org/details/handbookfordiplo00ande. Különös gondot fordítottak a háborút megelőző szerződések rövid bemutatására. 108-124.

[22] Wilsont kizárólag a békekonferenciával kapcsolatos utazásai vitték Európába, illetve európai hatalom által birtokolt területre - leszámítva egy Bermudákon töltött vakációt, amelyet 1912-ben már megválasztott, de még nem hivatalban levő elnök töltött a brit felségterületen. http://history.state.gov/departmenthistory/travels/president/wilson-woodrow

[23] A Wilson útját kísérő jelzés értékű elemek egyike volt az S.S. George Washington. A luxus óceánjárót 1908-ban bocsátották vízre a németországi Brémában, s akkor a világon a harmadik, a Német Birodalomban gyártott hajók között pedig a legnagyobb gőzhajó volt. 1911-ben részt vett az V. György megkoronázása alkalmából rendezett nemzetközi hajó parádén. 1912. áprilisi útján, 12-én, jéghegyet észlelt, s a veszélyt jelezte a környező hajóknak, köztük a Titanicnak. A békekonferenciára utazó Wilson elnök mindkét útján ezt a hajót használta. Az I. és a II. világháborúban az S. S. George Washington katonai szállítóhajóként szolgált. 1951-ben egy hajótűz után vonták ki a forgalomból. http://www.history.navy.mil/photos/sh-usn/usnsh-g/id3018.htm

[24] Wilson útját a kezdetektől vita kísérte, saját pártjában is. Sokan kifogásolták, hogy ilyen hosszú időre elhagyja az országot, ezért is február 14-én hazautazott, s csak egy hónap múlva, március 14-én érkezett vissza Párizsba. (Persze ebből 18 nap az utazással telt el, vagyis mindössze 9 napot töltött a Fehér Házban.)

Egyesült Államok elnöke személyesen kereste fel a győztes európai hatalmak vezetőit, hogy elmondja: az USA – pontosabban Wilson adminisztrációja – véget kíván vetni az izolacionizmusnak és meghatározó szerepet vállal a világ dolgainak rendezésében, mindenekelőtt a Népszövetségben. Mind Párizsban, mind pedig Londonban és Rómában fenntartásokkal fogadták Wilson elképzeléseit. A kezdeti lelkes fogadtatást hamarosan gunyoros, lekezelő megjegyzések követték, különösen a francia sajtóban. Idealistának, naivnak tekintették, nevezték elképzeléseit, valamint, különösen a vesztes hatalmak országaiból, ellentéteseknek az 1918. január 8-án meghirdetett 14 pontjával. Ez volt a véleménye a már akkor tekintélyes brit közgazdásznak, Keynesnek is, aki még a konferencia idején, miután dühösen elhagyta a tárgyalásokat, Londonban papírra is vetette ezt. Az USA-ban is népszerű könyvében a többi kormányfő mellett Wilson szereplését is bírálta, nemkülönben a Népszövetség Egyességokmányát, ami nem csekély mértékben járulhatott hozzá az elkövetkezendő események kedvezőtlen alakulásához.[25]

Wilson és Cabot Lodge vitája – az első forduló

Amikor az elnök a tárgyalásokról először hazatérve, 1919. február 24-én Bostonban partra szállt, kellemetlen hírek fogadták. A republikánus szenátusi többség ellenvéleményéről tájékoztatták, illetve fenntartásokról saját pártjának képviselőitől. Wilson ezért február 26-ára meghívta munkaebédre a szenátus, valamint a parlament külügyi bizottságának tagjait (House Committee on Foreign Affairs) a Fehér Házba, ahol ismertette a Népszövetség Egyességokmányának javasolt szövegét.

Két nappal később Henry Cabot *Lodge*, a szenátus külügyi bizottságának (Foreign Relations Committee) republikánus elnöke napirendre vetette a párizsi tárgyalásokat, illetve a dokumentumot. Wilson tisztában volt azzal, csak úgy érheti el

[25] Keynes, J. M.: A békeszerződés gazdasági következményei. Európa Könyvkiadó, 2000. A kötet 1919 decemberében jelent meg, amerikai kiadása 1920 januárjában, még a szenátusi szavazás előtt. Keynes az általa is túlzottnak ítélt jóvátételeket Európa gazdaságának helyreállítására javasolta felhasználni, egy erre létrehozott bankon keresztül. A Népszövetség Egyességokmányában az V., a tagok egyenjogúságát kimondó, illetve a X. cikkelyt bírálta, amely a tagállamok területi épségét és jelenlegi politikai függetlenségét garantálja, s ezek megóvását „minden külső támadással szemben". E cikkelyek egyet jelentenek azzal, hogy a Népszövetség nem lesz „a haladás eszköze", „elfogulttá teszi a status quo javára", azok eszközévé, akik az „erőviszonyoknak saját érdekükben való állandósítására" törekednek. Keynes, 234-235.

célját, ha megosztja a republikánusokat, akik az 1918-as választásokon többségre tettek szert, mind a törvényhozás két házában, mind pedig a szenátusban. Az ülésen a főszereplő azonban Lodge volt. Nagy beszédben bírálta a szerződés tervezetét, a Németországot, szerinte, túlzottan is keményen sújtó békét, nemkülönben a Népszövetségben az amerikai felelősségvállalást. Ekkor azonban még úgy tűnt, Lodge, ha kemény kompromisszumok ellenében is, de kész hozzájárulni Wilson támogatásához. Megfogalmazásai igen óvatosak voltak, azonban tudta, a szenátus konzervatív képviselőinek nagy többsége nem ért egyet Wilsonnal.

Jól felépített beszédét Lodge az elnök felé fordulva ezzel kezdte: „Elnök úr, minden ember, férfiak és nők egyaránt, mindenki, aki ésszerűen gondolkodik az gyűlöli a háborút és nem vágyik semmire jobban, minthogy a jövőben biztosítsák a világ békéjét. Mindenki irtózik a háborútól. Mindenki arra vágyik, hogy a háború lehetetlenné váljék." Majd hangsúlyozva a döntés fontosságát leszögezte: „Nem kérdéses, hogy az Egyesült Államok szenátusa előtt még soha nem volt a Nemzetek Szövetségéhez hasonlíthatóan fontos kérdés, a szervezeté, amelynek célja a világ jövendő békéjének biztosítása. Ezért nincs helye itt a sietségnek. Én úgy gondolom, hogy nemcsak a felelősséggel felruházott szenátusnak, de a sajtónak és az embereknek, az egész országnak a legnagyobb alapossággal meg kell vizsgálnia minden javaslatot, és mérlegeljük azokat, mielőtt döntenénk."

Beszédében Lodge *három sarkalatos pontot* emelt ki, jelezve ragaszkodását az amerikai külpolitika „történelmi alapelveihez". Idézte George Washington, az USA első elnökének két dokumentumát, az 1793-ban tett *Semlegességi Nyilatkozatot* (The Proclamation of Neutrality), amelyben az Egyesült Államok kinyilvánította, egyben érvénytelenítve az 1778-ban a franciákkal kötött brit ellenes szövetséget, hogy semleges lesz az angolok és a franciák közötti háború esetén, valamint nem nyújt segítséget háborúban álló országoknak. A második dokumentum az 1796-ban, Washington visszavonulását megelőzően közreadott *politikai búcsú üzenet* volt (To the People of America, *Farewell Address*), amely megismételve a Semlegességi Nyilatkozatot egyértelművé tette, hogy az Egyesült Államok nem kíván belebonyolódni az európai konfliktusokba, ezért nem is köt „tartós szövetségeket".

A harmadik dokumentum a *Monroe-doktrína*, James Monroe elnök kongresszusi üzenete volt: „Amerika az amerikaiaké". Az 1823. december 2-án elhangzott, a kongresszushoz intézett évet értékelő üzenet lényege az volt, hogy amennyiben az európai hatalmak gyarmatosítani akarnak az amerikai konti-

nensen, arra az Egyesült Államok ellenséges aktusként fog tekinteni és katonai beavatkozással (military intervention) fog válaszolni.

Lodge *a három dokumentumban kifejtett alapelvekkel szembesítette a versailles-i szerződéstervezetet*, illetve és főleg: a Népszövetség tervezett Egyességokmányának szövegét. Az utóbbiról előbb bemutatta, hogy annak megfogalmazásai bizonytalanok, nem felelnek meg a szerződések követelményeinek. Majd Wilson fő motívumával szemben állította: „A javaslat, hogy mi ezt nyugodtan aláírhatjuk, mivel annak bármikor ellene tehetünk és kiléphetünk belőle, végzetes nemcsak a nemzetek szövetségére, de magára a békére nézve is." Lodge ezt úgy állította be, mintha a Népszövetség védelmében mondta volna. Ezután azonban rétért azokra a fő ellenérzésekre, amelyek a Népszövetség ellen szóltak. „A javasolt alapokmánnyal egyértelműen letérünk arról a politikáról, amelyet Washington Farewell Address-e és a Monroe-doktrína határozott meg." Washingtonnál azt emeli ki, hogy nem volt híve az állandó szövetségek kötésének (against permanent alliances), az ideiglenes szövetségeket pártolta. Úgy vélte, a nemzetek szövetségének hívei Washington politikáját „hibásnak és irrelevánsnak" tekintik a mára, majd hozzáteszi: „Lehet, hogy az. Lehet, hogy majd eljön az idő, amikor Washington politikáját el kell vetnünk; de amikor félretesszük, úgy gondolom, ezt tisztelettel és hálával kell megtennünk a nagy ember iránt, aki létrehozta e politikát."

Vagyis úgy tűnt, hogy ebben Lodge, ha nehezen is, de kész kompromisszumokra. A keményebb dió a Monroe-doktrína volt. „A Monroe-doktrína kizárólag az amerikai félteke védelmére jött létre, és ez limitált. Amennyiben ezt kiterjesztjük az egész világra, úgy az megszűnik, mivel annak más a lényege, az amerikai félteke különbözik a világ más részétől." Majd folytatta: „A Nemzetek Ligája Egyességokmányának tervezete szerint Amerika ügyei és Európa ügyei, Ázsia és Afrika ügyei egyaránt a liga ellenőrzése és joghatósága alá kerülnének. Európának joga lenne arra, hogy részt vegyen valamennyi amerikai kérdés rendezésébe, és mi, természetesen, jogot kapnánk arra, hogy Európa, Ázsia és Afrika ügyeinek rendezésében osztozzunk." Ez persze azzal jár, hogy „Európa és Ázsia részt vesz az amerikai kontinens és a Panama Csatorna ügyeiben (policing), cserében mi jogot kapunk arra, hogy amennyiben minket felkérnek, beleszóljunk a Balkán, Kis-Ázsia ügyeibe. Lehet, hogy eljön annak az ideje, amikor szükség lesz arra, hogy ezt megtegyük, azonban ez egy meglehetősen komoly lépés, s szeretném hangsúlyozni, hogy az amerikai nép soha nem fogja anélkül

elhagyni a washingtoni politikát és a Monroe-doktrínát, hogy teljes bizonyosságot ne szerezne arról, hogy ezt komolyan meg kell tennie."[26]

Wilson – ismét Párizsban

Nem rendelkezünk dokumentummal arról, vajon Wilson tudott-e elutazásakor, 1919. március 5-én arról, hogy az előző nap Lodge keményebb levelet juttatott el szenátortársaihoz, amelyben egyértelműen közölte: *elutasítja a Népszövetség Egyességokmány-tervezetét.* Jelezte azt is, hogy csak abban az esetben tartja elfogadhatónak a Németországgal kötendő békeszerződést, ha az nem tartalmazza a Népszövetség-dokumentumot. Véleményével 39 szenátor értett egyet, ami ugyan a jelentős kisebbség volt, de elegendő volt ahhoz, hogy ne legyen meg a szerződés ratifikálásához szükséges kétharmad.

Ismét kilenc napos hajóút után ért Wilson Párizsba, ahol március 14-től június 28-ig tartózkodott, egy rövid belgiumi látogatást leszámítva. (A belga támogatásnak azonban nem volt súlya a tárgyalások alakítására, de az otthoni fogadtatásra sem.)

Wilson tudomásul vette a szenátus fenntartásait, begyűjtötte a szerződésre vonatkozó módosító javaslatokat, s egy részüket igyekezett Párizsban érvényesíteni. Mindenekelőtt kivetetni a szenátorok kifogásolta Monroe-doktrínát „sértő tételeket" a X. és XI. cikkelyből. A finomításokat elvégezték, aminek következtében a korábbiaknál is puhább lett a két paragrafus, hangsúlyozottan biztosítva, hogy határozatot „az ülésen képviselt szövetségi tagok egyhangú hozzájárulásával kell hozni."[27] Ez vonatkozott természetesen a Társult Főhatalmak (ekkor az Egyesült Államok, a Brit Birodalom, Franciaország, Olaszország, Japán) képviselőiből, illetve négy nem állandó tagból (ekkor Belgium, Brazília, Spanyolország, Görögország) álló Tanácsra, a Szövetség legfőbb szervére is. *Külön megnevezve szerepelt a Monroe-doktrína*: „21. cikkely. A béke fenntartását biztosító nemzetközi megegyezések, mint a választott bírósági szerződések bizonyos területekre vonatkozó megállapodások, amilyen a Monroe-elmélet, érvényességét a jelen Egyességokmány rendelkezései semmiben sem érintik."[28] 1919. június

[26] https://www.senate.gov/artandhistory/history/common/generic/Speeches_Lodge1919.htm

[27] Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918-1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 39.

[28] Halmosy, 46.

10-én, még Párizsból küldte el Wilson a versailles-i szerződés módosított tervezetét a szenátusnak.

Wilson és Lodge újabb vitája

1919. június 28-án Wilson végleg elhagyta Párizst, tudatában annak a kedvezőtlen helyzetnek, amely otthon kialakult a Népszövetséggel szemben. Hazatérve ünneplő tömeg várta New Yorkban, s egy szenátus Washingtonban, amelynek jó része, Cabot Lodge-al az élén ellenségesen fogadta.

Augusztus 12-én a szenátusban Lodge éles támadást intézett a Népszövetség ellen. Wilson jelen volt. Megtudhatta, hogy Lodge szerint: „Nézzük mi ma az Egyesült Államok. Követtünk el hibákat a múltban, voltunk eredménytelenek. Követhetünk el hibákat a jövőben is, s csalódhatunk legszebb reményeinkben. De ennek ellenére, van-e a világon még egy ország, amely a szabadság (liberty), a béke és a legszélesebb lehetőségek (freedom) tekintetében összehasonlítható lenne velünk?”

Majd, meg nem nevezve, de egyértelműen Wilsonhoz szólva: „Sok vízióval találkoztunk, s vallom, nekünk szükségünk van víziókra és álmokra az emberiség igazságosabb jövőjéről. Azonban a vízió egy dolog és a vizionálók egy másik, és az, hogy a jelenről alkotott képünk egy retorikailag formált mechanikus képlet legyen, amely nem is létezik, egy jövő, amit senki nem láthat előre, ezek nem valósak, s oly rövid életűek, mint a pára vagy a festett felhők, amelyeken angyalok lebegnek, vagy a színpad mesterséges fényei.” Majd következett fő mondanivalója: „[…] ahhoz, hogy a világot szolgáljuk, első lépésként az Egyesült Államokat kell szolgálnunk. Én mindig egy zászlót szerettem, és ezt nem osztom meg a Liga korcs (mongrel) zászlójával.”

A teljes elutasítást jelentő szónoki részt követték az irodalomban máig sokszor idézett sorok: „Ha akarják, nevezhetnek engem önzőnek, konzervatívnak, vagy reakciósnak, vagy illethetnek más durva jelzővel, amilyennel csak akarnak, azonban én amerikainak születtem, s egész életemben amerikai maradok. Én nem lehetek más csak amerikai, s ezért elsőnek az Egyesült Államokra kell gondolnom, és amikor elsőnek az Egyesült Államokra gondolok, akkor egyben arra gondolok, ami a legjobb a világ számára, mert ha az Egyesült Államok elbukik, vele bukik az emberiség reménye.” Majd a legkeményebb, a végső elutasítást jelentő mondat: „Az internacionalizmus, amit a bolsevikok, valamint azok az

emberek vallanak, akik számára mindegy, mely országról legyen szó, csak pénzt hozzon nekik, nekem visszataszító (repulsive)."

Befejezésül, mintegy összefoglalva mondandóját, ismét patetikusan szólt: „Mi azt szeretnénk ha (az Egyesült Államok) mind erősebb, mind jobb, mind nemesebb lenne, mivel, hisszük, ezzel járulhat hozzá leginkább a világbékéhez és az emberiség boldogulásához."[29]

Wilson már Lodge véleményének ismeretében alakította tárgyalásait, elsősorban arról igyekezve meggyőzni vitapartnereit, hogy mind a tagság a Népszövetségben, mind pedig a békeszerződés ratifikálása elsőrendű érdeke az Egyesült Államoknak, valamint igyekezett cáfolni, illetve tompítani Lodge-nak az Address-szel és a Monroe-doktrínával kapcsolatos mondandójának élét. Az elnök és a szenátus egymással párhuzamosan szervezték tárgyalásaikat.

Kampánykörút – az elnök és a szenátus

1919. július 31-e és szeptember 12-e között a szenátus külügyi bizottsága nyilvános meghallgatásokon foglalkozott a dokumentummal. Wilson elnök augusztus 19-én meghívta a Fehér Ház Keleti Tanácskozójába (East Room) a szenátus tizenhat tagját – természetesen Lodge-t, és szenátorként jelen volt a későbbi elnök, *Warren G. Harding*. A tárgyalásokon bár formálódtak a vélemények, de az álláspontok nem kerültek közelebb egymáshoz. Az influenza utóhatásai ellenére[30] a keringési rendellenességgel küszködő elnök szinte az egész országot átkaroló kampánykörútra (compaign rally) szánta rá magát.

Wilson védhetőnek gondolta kettős célját: elérni, hogy a szenátus hozzájáruljon a versailles-i dokumentum ratifikálásához, valamint az Egyesült Államok részvételéhez a Nemzetek Szövetségében. A két célt összekapcsolta, s nem engedett azoknak, akik szétválasztásukat javasolták. Voltak ugyanis, akik az egyik, elsősorban a Népszövetségbe belépés feladásával, lehetőséget láttak a Németországgal kötendő békeszerződés aláírására, s ezzel az Egyesült Államok európai jelenlétének a megalapozására. Wilson, érzékelhetően, ennél többet akart, a Né-

[29] http://www.firstworldwar.com/source/lodge_leagueofnations.htm

[30] Wilson még áprilisban hűlt meg, s ettől kezdve gyengélkedett. Lodge ezzel tisztában volt, s visszafogottan igyekezett fogalmazni. Lodge-nak a Népszövetséggel kapcsolatos visszaemlékezéseit még 1925-ben kiadták: The senate and the league of nations címmel. Berkeley University of California Press, 1983. A szenátusi vita, 1919. november 18. olvasható: https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/doc41.htm

„Wilson a főnökhöz [néphez] fordul"
(Edward Scott „Ted" Brown)

metországgal kötendő békeszerződést másodlagosnak tekintette. Az kelthetett reményt benne, hogy a szenátus külügyi bizottságában még lehetőséget látott támogatók megnyerésére. Ehhez azonban a közvélemény komoly nyomására is szüksége volt. (A demokraták többsége ekkor már egyértelműen támogatta Wilsont, mind a Népszövetség, mind pedig a versailles-i szerződés elfogadásában - de itt is csak a többség.)

Wilson Omahaban

Wilson szeptember 8-án Omahaban tartott beszédében található az a mondat, amelyet a fejezet mottójának választottam, mivel minden kortársánál egyértelműbben fogalmazott. *A Népszövetségben* látta azt a fórumot, amelynek keretében a részt vevő államok megtalálhatják a konfliktusok megoldásának lehetőségét. „Teljes meggyőződéssel állítom, hogy a következő generáció egy újabb világháborút fog megélni, amennyiben a világ nemzetei nem tudnak megegyezni azokban a módszerekben, amelyekkel az megakadályozható."[31] Meggyőződése volt, hogy ez nem lehetséges az Egyesült Államok részvétele nélkül.

Már úton volt Wilson, amikor szeptember 10-én arról értesült, hogy az adott formájában nem vihető át az Egyességokmány a szenátusban. A szenátorok 45 módosító javaslatot terjesztettek elő, valamint négy pont esetében a teljes elutasítás álláspontjára helyezkedtek. Wilson további beszédeiben, valószínűleg ezért, finomított mondanivalóján: nemcsak a Népszövetségben jelölte meg a háborúk, a világháború elkerülhetőségének eszközét, benne az USA szerepének fontosságát is erőteljesebben hangsúlyozta.

[31]„I can predict with absolute certainty that within another generation there will be another world war if the nations of the world do not concert the method by which to prevent it." Speech in Omaha, Nebraska (8 September 1919), Addresses of President Wilson (1919), 75. The Public Papers of Woodrow Wilson (Authorized Edition) War and Peace: Presidential Messages, Addresses, and Public Papers (1917-1924) Volume II. 36.

Wilson arról is értesült, hogy szeptember 16-ára Lodge összehívta a szenátus teljes ülését a szerződés megvitatására, vagyis, úgy tűnt, elérkezett, de legalábbis közeledett a végső döntés napja. Tiszteletben tartva Lodge véleményét, s válaszolva aggodalmaira, végül is minden városban szükségesnek tartotta elmondani: *az USA nem kerülheti el, hogy felelősséget vállaljon Európában*, sőt azon kívül is. Ezért kell, hogy tagja legyen a Nemzetek Szövetségének, s vállaljon szerepet a világ új rendjét meghatározó, ekkor formálódó *versailles-i békerendszer működtetésében*.

Wilson Puebloban[32]

1919. szeptember 25-én Puebloban mondta el Wilson talán leghatásosabb, mindenképpen addigi legkiérleltebb, higgadt, de kemény, és egyben utolsó beszédét.[33]

Az udvariassági bevezető is már ezt példázta. Wilson azon örömének adott hangot, hogy a teremben közvetlenül a hallgatóság körében beszélhet, „megvalósulhat a valós kapcsolat polgártársainkkal." Majd patetikusabban, beszámoló következett útjának hangulatáról: „A kontinenst átutazva új tapasztalatokat szerezhettem arról az egységről, amely azé a nagy népé, amelyhez tartozunk." Ezt követően tért rá, mi késztette arra, hogy országjáró körútra induljon. Ez volt beszédének legkényesebb része: „De voltak kellemetlen és kellemes impressziók is, polgártársaim, amikor átutaztam a kontinenst. Mind inkább tapasztaltam, hogy az emberek teljesen tévesen vélekednek arról mi is a békeszerződés." Majd, egyetlen egyszer beszédei sorában azokkal azonosította a Népszövetséget ellenzőket, akik a háború idején nem támogatták az Egyesült Államok hadba lépését:

„Sőt, azzal találkoztam, hogy a Nemzetek Szövetségével és a szerződéssel szemben szervezett propaganda folyik, pontosan azokból a forrásokból, amelyek hűtlenséggel fenyegettek országunkban sok helyen, és azt kell mondanom – amit

[32] Pueblo az Egyesült Államok közepén helyezkedik el, akkor alig ötvenezer lakosú, de igen fontos acélipari központ volt. Wilson ekkor már megjárta a Nyugati part fontosabb városait, s már visszafelé tartott Washingtonba.

[33] Hogan, J. Michael (Woodrow Wilson's Western Tour: Rhetoric, Public Opinion, and the League of Nations. Texas A&M University Press, 2006.) számol be igen részletesen és dokumentáltan Wilson körútjáról. http://archive.vod.umd.edu/internat/wilson1919int.htm

csak ritkán mondok – mindenki, aki egy hyphent[34] támogat, vele egy tőrt támogat, amellyel ha alkalma van rá, lesújt a Köztársaság lényegére."

Wilson a nemzetközi összefüggéseket, de az ellenségképet is a korábbiaknál erősebben hangsúlyozta, nyilván figyelembe vette, hogy olyan városban beszél, amely ekkor Amerika, talán New York után legkozmopolitább városa volt: lakosságát nagy számban ír, olasz, német, szlovén, orosz, zsidó, japán, görög és magyar bevándorlók alkották, a fekete kisebbség és az indiánok mellett.

„Ajándék lónak ne nézd a fogát!" Népszövetség, Wilson: „Természetesen, amint azt korábban mondtam, ő nem tökéletes, de jobb a semminél."

A bevezetés után tért rá azokra az érvekre, amelyek szerinte elfogadhatóvá teszik mind a belépést a Népszövetségbe, mind pedig a Németországgal kötendő béke ratifikálását. „Néhány egyszerű dolgot szeretnék elmondani nektek a szerződésről és az Egyességokmányról." Mindenekelőtt, „Ez nem csupán egy Németországgal kötött szerződés; ez jóvátétele annak a hatalmas igazságtalanságnak, amely megtalálható Európa és Ázsia társadalmainak egész struktúrájánál. Ez csak az első a többi szerződés között, amelyek valamennyien azonos szerkezetűek. Az Ausztriával kötendő szerződésnek ugyan ez a lényege. A Magyarországgal kötendő szerződésnek ugyan ez a lényege." Majd felteszi a kérdést: „Mi is ez a lényeg? Ez azon alapul, hogy világos legyen, hogy e nagyszerű szerződésben érintett va-

[34]A ma már alig ismert kifejezés a "hyphenated American"-re utal, amit Theodore Roosevelt, illetve Wilson használt, s egyet jelentett a hazaárulással – elsősorban olyan németekre és írekre alkalmazták, akik a világháborúban az USA semlegessége mellett voltak. A megbélyegző kifejezést törölték az „elfogadhatók" listájából a háborút követően – talán Wilson beszédében fordult elő utoljára.

lamennyi kormány a nép kezében van, és hogy kivette a klikkek és uralkodók kezéből a hatalmat, akiknek nem volt joguk uralkodni a népek felett."

Wilson ezt követően, finomabban, mint Omahában, figyelmeztetett: „Amennyiben a világ nagy kormányai nem állnak egységesen és összefogva ezen megegyezés mögött, úgy az össze fog dőlni, mint egy kártyavár."

Wilson beszédének érdekes része a Kínával foglalkozó. Az elnök jól érzékelte, hogy a Távol-Kelet érzékeny pontja az USA külpolitikájának. „Nos, nézzük a tízedik és a tizenegyedik cikket. Azt láthatják, hogy a nemzetközi jog forradalmasodott azáltal, hogy bele kerül a morál. A tízedik cikkely kimondja, hogy a Liga egyetlen tagja sem sértheti, s ezen valamennyi nemzetet kell érteni, akik követelik a Kína elleni igazságtalanságok felszámolását, a Népszövetség valamennyi más tagja területi integritását, vagy politikai függetlenségét [...] Kína az emberiség történelmében először áll a világ döntőbírósága elé."

Majd egy idézettel az elnök előd, Theodore Roosevelt ismert mondásához fordult megerősítésért: „A béke megóvásának egyetlen hatékony lehetősége a nagyhatalmak közötti megegyezés, amelyben mindegyikük vállalja nemcsak a közös bíróság döntéseit, de ezen döntések támogatását erővel."

Majd beszámolt arról az eszmecseréről, amelyet még márciusban a Fehér Házban folytattak meghívott szenátorokkal, s ismertette azok változtatási javaslatait. „Én magammal vittem e javaslatokat Párizsba, és mindegyiket elfogadták. Mi többet tehettem volna még? Mi mást lehetett volna elérni?"[35]

Puebloban azonban félbe szakadt Wilson propaganda útja. Wilson a három hét alatt mintegy 981 mérföldet tett meg és 29 városban tartott lelkesítő beszédet. A városból elutazva vonatán rosszúl lett – az orvosok pszichikai túlterheltséget állapítottak meg. Egy hét múlva, október 2-án állapota súlyosbodott: agyvérzést kapott, bal oldala lebénult, bal szemére megvakult. De nem adta fel.

Szavazás a szenátusban

November 15-én a szenátus megszavazta, történetében először a cloture-t, vagyis egy vita azonnali lezárását, ezen esetben a versailles-i szerződés vitájáét, amely már majd féléve folyt.

A szenátus ülésére november 19-én került sor. A vitában a szónokok érvelésük támogatására nagy történelmi személyiségeket vonultattak fel, mindkét

[35] http://voicesofdemocracy.umd.edu/wilson-the-pueblo-speech-speech-text/

oldalon: az orosz cárt, Nagy Pétert, a brit történelemből Oliver Cromwell, Orániai Wilmos, majd volt amerikai elnökök mellett James Otis, Sam Adams, John Hancock ismert neveit használták.[36]

A végszavazásra hónapokkal később, 1920. március 19-én került sor. *A szenátus többsége támogatta a versailles-i szerződés ratifikálását, de a 2/3 nem volt meg – a végén 7 szavazat hiányzott.* Ez azt jelentette, hogy a szenátorok többsége támogatta Wilson felismerésének a lényegét: *az Egyesült Államok gazdasági és katonai erejével alkalmas arra, hogy a Nemzetek Szövetségének létrehozásával meghatározója legyen a világpolitikának.* A végeredmény azonban éppen ellenkezője lett, így Amerikának még majd negyed századig kellett várnia erre a szerepre, immár osztozva egy másik világhatalommal. A nagybeteg Wilson számára csekély vigaszt jelentett, hogy az 1920-as év Béke Nobel-díját kapta meg.

Versailles kérdőjelei

A versailles-i konferencia összehívásakor a győztes hatalmak *három fő témát* kívántak megvitatni. Az első egy *európai biztonsági rendszer* megalkotása, a második a háborús károkért fizetendő *jóvátételek* meghatározása, a harmadik, e kettőnek alárendelve, döntés a háborút követő *határokról*, befolyási övezetekről.

Az új biztonsági rendszert, akárcsak a háborút megelőző rendszerket, azt tette szükségessé, hogy a két fő európai ellenlábas, Franciaország és Németország között nem volt egyensúly: Németország a birodalom létrehozása, 1871 óta Franciaországnál messze nagyobb gazdasági és katonai potenciával rendelkezett. Így biztonságát, a „kontinentális egyensúlyt" más hatalmaknak kellett garantálnia. A Németország felett aratott katonai győzelmet biztosító koalíció fenntartására azonban nem volt mód, s nem csak Szovjet-Oroszország miatt.

A szakirodalomban igen részletesen elemzett, de e kötetben csak vázlatosan ismertetett eseménysor *az Egyesült Államok megjelenése Versailles-ban, majd*

[36]A jegyzőkönyv megtalálható: Record, 66 Cong., I Sess., 8777-8778; 8768-8769, 8781-8784. In: https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/doc41.htm Az említett utóbbi személyek az amerikai függetlenségi háborúban játszottak szerepet, s ekkor, 1919-ben még ismertek voltak. John Hancoc Massachusetts kormányzója, Samuel Adams filozófus, az Amerikai Alapító Atyáktól, James Otis junior, jogász Massachusettsben, a helyi közigazgatás befolyásos képviselője, a brit elnyomás elleni mozgalom szószólója, ma is szerepel a tankönyvekben. http://www.biography.com/people/james-otis-9430449 .

kimaradása az európai biztonsági rendszerből, ami jelentős mértékben meghatározta Európa és a világ sorsának további alakulását. A résztvevő politikai személyiségek és tanácsadóik jó része, maga Wilson elnök, a távolból *Winston Churchill*, vagy éppen Vlagyimir Lenin, illetve a gazdasági következményeket elsősorban hangsúlyozó Keynes, mind tisztában voltak azzal, milyen következményekkel jár a versailles-i szerződés és a Népszövetség létrehozásának azon elfogadása, amely az Egyesült Államokat (s zárójelben tegyük hozzá: Szovjet-Oroszországot) *nem építhette be a biztonsági rendszerbe*. Wilson, amint azt láttuk, erről világosan szólt Omahaban és Puebloban, s a francia Foch marsall is megjegyeztete ezt még Compiègne-ben, a fegyverszünet aláírásakor.[37] Ugyanakkor az is megállapítható, hogy *Wilson sikertelenségéhez* nagymértékben járult hozzá *a brit és a francia politika*, és különösen ezen országok katonai vezetésének az a meggyőződése, amely bár különböző megfontolásokból, de lényegében európai és gyarmati meghatározó pozícióik védelme miatt, *nem tartotta feltétlenül szükségesnek az Egyesült Államok jelenlétét Európában*.

A *brit politika* már a tárgyalások elején egyértelműen jelezte aggodalmait. Mindenekelőtt, s ez az irodalomban bőven tárgyalt, a *kontinentális egyensúly* felborulásától, Franciaország túlsúlyától tartottak – az utóbbitól, amint azt a történelem bizonyította: *alaptalanul*. A másik, ami visszafogta Lloyd *George*-ot, az a német belpolitikai helyzet, a forradalmi Bajor Tanácsköztársaság, s kisebb mértékben a magyarországi, illetve a Szlovák Tanácsköztársaság volt.[38] Ez 1919

[37] Az irodalomban igen elterjedt történet, hogy Foch marsall a békekötést követően azt mondta: „Ez nem béke csak fegyverszünet 20 évre". Ez valószínűleg csak legenda, mégpedig a XX. századi történelem legelterjedtebb legendáinak egyike. A legkorábbi hasonló, Foch-ra hivatkozó idézett forrása is csak közvetett, hivatkozás Winston Churchillre. (Churchill, 1989. 1. kötet, 11., aki idézi és Foch-nak tulajdonítja a mondást, de forrást nem közöl.) Mások, így Kissinger, (1998. 246.) még későbbi, szintén másodlagos irodalomra hivatkoznak. A legkorábbi hasonló idézet a Leeds Mercury 1939. október 18-i számában található, e szerint Foch 1918. november 11-én a fegyverszünet aláírása után mondta hadsegédének: „A háború el lett halasztva 20 évvel." (The war is postponed for twenty years."). http://www.strangehistory.net/2016/07/11/foch-twenty-year-armistice-myth/

[38] A tanácsköztársaságok megjelenése Szovjet-Oroszország után Közép-Európában nemcsak a brit kormányt, hanem a franciákat is befolyásolták Versailles-ban. Nincs említés az irodalomban arról, hogy a franciák érzékelték-e a forradalmak számukra, pontosabban követeléseik számára, valamint a brit kapcsolatokban is megjelenő hátrányos következményét. Annak kedvező fogadtatását Versailles-ban, hogy Németországban a forradalommal szemben sikerrel lépett fel a weimari kormány- és pártvezetés – kiegyezve a katonai vezetéssel. Székely Gábor: Forradalmak 100. évfordulóján – Németország és Magyarország 1918-1919. Évkönyv. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből 2018. Magyar Lajos Alapítvány, 2018.124-136. Ezzel szemben a Magyar-

tavaszán, a Szovjet-Oroszország elleni intervenció és a polgárháború mellett olyan tényező lett, amely Németország számára jelentett kedvezőbb tárgyalási pozíciót. Az „orosz kártya", a vörös hadsereg megjelenésére, a bolsevizmus veszélyére hivatkozás, az egész háborúhoz vezető két évtizedben a brit külpolitika befolyásolásának fontos eleme maradt.

A *franciák* pedig, bár remélték Németország jelentős meggyengülését, nem bíztak katonai fölényük fenntarthatóságában. Ez utóbbit jelezte, hogy Georges *Clemenceau* csak abban az esetben tartotta elfogadhatónak a békeszerződésben a Rajna-vidék megszállásának vagy semlegesítésének ideiglenessé nyilvánítását, ha cserében *brit és amerikai garanciát kap Franciaország védelmére* egy jövőbeni német támadással szemben.

A konferencián *a legtöbb vita a határokkal volt kapcsolatos*, a biztonsági rendszerről (Népszövetség, garanciák) ehhez képest kevesebb szó esett, a jóvátételek meghatározásáról pedig nem történt végleges megállapodás. Ennek megfelelő volt a konferencia visszhangja, a vélemény a korabeli, de a legújabb irodalomban is.

Versailles-ban, illetve a Párizs környéki békék sorozatában a leglátványosabb Európa, ezen belül Közép-Európa térképének az átrajzolása, az Osztrák-Magyar Monarchia eltűnése/eltüntetése volt. Az utóbbit *Magyarországon kívül senki nem vette* már *zokon,* itt is egy már nem létező képlet, a „történelmi Magyarország határainak" csorbulását kifogásolták. Az egykor hatalmas Osztrák Birodalomból megmaradt mini ország, a polgári átalakulást választó Ausztria sem az elvesztett területek visszaszerzésében látta a megoldást, hanem a „nagynémet egységben", immár nem osztrák, hanem a császárától szintén megszabadult német szárnyak alatt. Amit mindjárt rögzítettek is a szociáldemokrata vezette *népköztársaság ideiglenes alkotmányában*. Amit azután a franciák heves tiltakozására levettek a napirendről. A térség „új országainak", Lengyelországnak, a balti államoknak, Romániának, a Szerb-Horvát-Szlovén királyságnak voltak ugyan kisebb-nagyobb területi igényei, ezek jó része azonban gyorsan lekerült a napirendről, illetve részben megoldódtak. Kevesebb szó esett a másik nagy vesztesről, a már több mint fél évszázada „bomló" Oszmán Birodalomból maradt Törökországról, érintette a Balkánt és Kis-Ázsiát, sőt a KözelKeletet,

---

országi Tanácsköztársaság eredményes volt a csehszlovák támadással szemben. A már sikeres román intervencióban a franciák játszották a fő szerepet. Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 236-239, 32-343.

azonban az ország középhatalmi státuszán nem változtatott, amit a végleges 1923-as határok megállapítása csak megerősített.[39]

A *jóvátételek alapvetően kedvezően befolyásolták* az európai biztonsági rendszert, a korabeli vélekedéssel és a mai interpretációkkal szemben. A jóvátétel rendezése, vagy legalábbis a kilátások ezek teljesülésére ugyanis *konszolidáltabb kapcsolatokat feltételezett* a háborúban ellenséges hatalmak között.[40] A két fő érdekelt ugyanis az Egyesült Államok felé eladósodott Franciaország és Németország volt, az első, mint a német jóvátétel legnagyobb részének jogosultja, a másik, mint fő adós. Az első évek vitái után úgy tűnt, hogy a megállapodásnak nem lesz akadálya.

A brit-francia és az amerikai-francia garancia

A franciák számára *a versailles-i szerződéssel egyenrangú*, annak aláírásának feltételeként követelt másik két dokumentumot, az *amerikai-francia és a brit-francia garanciális szerződést* a versailles-i szerződés aláírásának napján, 1919. június 28-án, délelőtt 11 órakor írták alá.

A szerződések aláírásakor jelen volt Wilson, Lloyd George, Clemenceau, Sonnino és a japán Makino. Az Egyesült Államok által Franciaország számára nyújtott garanciális szerződést *aláírta* Wilson és Lansing, *francia* részről Clemenceau és Stephen *Pichon* külügyminiszter. A brit-francia garanciális szerződést pedig Lloyd George és Arthur Balfour külügyminiszter, valamint Clemenceau és Pichon.[41]

[39] Törökország volt az egyetlen hatalom, amely elérte a számára rendkívül kedvezőtlen, az Oszmán Birodalom területének mintegy ¾ részének elvesztésével járó békeszerződés (Sèvres) felülvizsgálatát, igaz évekkel később és már teljesen más országként. Nem mellékesen: miután hadserege kiszorította az angol, francia, olasz és görög csapatokat, 1923. július 24-én a Lausanne-ban jóval kedvezőbb békét kötött. Ezzel ugyanakkor nem jött létre az antant által megígért kurd és örmény állam – máig bonyolítva a térség ellentéteit és az ország belpolitikáját. Erről lásd Flesch István: Örmények, törökök, kurdok. Az 1915-ös örmény katasztrófa és a mai Törökország. Corvina Kiadó, 2013. 534 p. A török-oszmán történelem 18-19. századtól nemzetközi összefüggéseit tárgyaló előadást tartott Majoros István 2014-ben. https://www.youtube.com/watch?v=y3imK-4tlyjw

[40] E kapcsolatok teljes körű rendezését is szolgálta az 1922-ben megtartott genovai gazdasági konferencia, amely a Népszövetség bázisánál szélesebb, a jóvátételek és általában az adósságok megvitatására hívtak össze, s amelyen már a vesztes országok, így Magyarország is egyenjogú mandátummal rendelkeztek.

[41] https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv06/d83

E két szerződésnek kellett biztosítania Franciaországot a németek jövőbeni támadásával szemben. Ekkor a britek és az amerikaiak természetesnek, sőt magától értetődőnek tekintették e két szerződést a Németországgal kötendő megegyezéshez. A versailles-i szerződés ugyanis *az egész háború lezárását is jelentette,* az előbbi kettő *„csak" Franciaország biztonságáról szólt*.

A két szerződést, a versailles-it és a két garanciális szerződést azonban összekötötték egymással, a diplomácia történetben nem kivételes módon: érvényesek csak abban az esetben lettek, ha mind a három érdekelt aláíró országában ratifikálják *mind a három szerződést*. Nehezen képzelhető el, ismerve az Egyesült Államokban kialakult heves vitát Versailles-ról – amit gondosan követtek Londonban és Párizsban is -, hogy ennek kockázatával a franciák ne számoltak volna. Nyilván ennek lehetséges előnyét tartották fontosabbnak: Nagy-Britannia és az Egyesült Államok együttes felelősségvállalását egy német támadás elhárítása esetén. Egyedül a brit garanciát ugyanis a franciák nem tartották elégségesnek, *tapasztalhatták a brit fenntartásokat a párizsi tárgyalásokon.* Ezért tartották szükségesnek a garanciális szerződésben az amerikai részvételt. Talán ez volt az oka annak is, hogy *a franciák nem ragaszkodtak mindhárom szerződés összekötéséhez*, vagyis, hogy a versailles-i dokumentumnak is legyen olyan kikötése, amely szerint azt csak valamennyi aláíró (parafáló), de *legalább az ötök (angol, francia, olasz, japán, USA) ratifikálása teszi érvényessé*. Ennek mindenképpen oka volt, hogy a Franciaország szempontjából indokolható feltétel nem volt arányban a többi hatalom érdekeivel, és tegyük hozzá a közvélemény már mintegy fél év óta tartó várakozásával: a Nagy Háborút lezáró béke megkötésével. Ami nem volt előre látható, bár lehetett rá számítani: miután az Egyesült Államok nem ratifi kálta a versailles-i szerződést az amerikai-francia garanciális szerződés nem lépett életbe. Ami annyit jelentett, hogy a *britekkel kötött és már a brit parlament által ratifi kált szerződést is érvényét vesztette*.[42] Ezt követően ugyan más szerződések, így magában a versailles-i szerződésben, illetve a Népszövetség Egyességokmányban fellehetőek voltak cikkelyek, amelyek garantálták Franciaország, illetve a csatlakozott államok biztonságát, e garanciák azonban mindig feltételekhez, általában a „lehetőségekhez képest" klauzulához voltak kötve.

[42] A Népszövetség Egyességokmányát, valamint a versailles-i szerződéshez kötött brit-francia és amerikai-francia garanciális szerződést közli Halmosy, 36-50.

Franciaországnak, saját védelmi képességének fejlesztése mellett a briteken túl, más szövetségesek után kellett néznie. Emellett kellett keresnie egy átfogóbb, legjobb esetben *a németeket is magában foglaló* biztonsági rendszer létrehozásának lehetőségét Európában. Valamint, egy pillanatra sem adták fel az Egyesült Államok megnyerését valamilyen formában. Mindez nem tűnt eleve reménytelennek, sőt a továbblépésre és korrekciókra lehetőséget teremtettek a versailles-i béke paragrafusai is. Az újabb pesszimista véleményt Philippe *Berthelot*, a francia külügyek egyik fő irányítója, a Clemenceau-t még keményebb követelésekre buzdító tanácsadó fogalmazta meg ekkor: a Versailles-ban megkötött béke „német béke."[43] A németek ezt nem így érezték és még kevésbé gondolták. A francia vélekedés azonban közelebb állt az igazsághoz, mint azt akkor, talán Berthelot kivételével, bárki is gondolta volna. És nemcsak a brit és az amerikai garancia elmaradása miatt.

A versailles-i béke és a Népszövetség első nagy *gyengesége* már látható volt a dokumentum parafálásakor. Az első modern békekötéssel, a 30 éves háborút lezáró wesztfáliai békével, majd a napóleoni háborúknak véget vető bécsi kongresszussal *ellentétben* sem a tárgyalóasztalnál, sem pedig a Népszövetség létrehozásában *nem kaptak helyet a legyőzöttek, mindenekelőtt a legérintettebb, Németország*. Ezért bár a legyőzöttek rákényszerültek a béke elfogadására, már az annak aláírásával megbízott második vonalbeli politikusok kijelölésével,[44] ha nem is direkt módon, de közvetetten jelezték, hogy annak intézkedéseinek jogosságát, legitimitását nem ismerik el. A franciák terve, legélesebben a „tigris" miniszterelnök Georges Clemenceau elképzelése, hogy Németországot megszállva, ha nem is szétdarabolva, de megcsonkítva annyira meggyengítik, hogy többé *ne lehessen képes Franciaországot veszélyeztetni*, ez majd csak a II. világháború után valósul meg, egy hasonló békekötést követően.

[43] The Twilight of French Eastern Alliances, 1926-1936: French-Czechoslovak-Polish relations from Locarno to the remilitarization of Rhineland. Princeton University Press, 1988. 4.

[44] A szociáldemokrata miniszterelnök Philipp Scheidemann még májusban lemondott, utóda Gustav Bauer mentegetőzött: „menteni, ami menthető", csak „az erőszak alkalmazása" miatt írjuk alá, s végül a szociáldemokrata Hermann Müller külügyminiszter és a katolikus Centrumpárt egyik politikusa, Johannes Bell neve szerepel a dokumentum alatt. A trianoni békeszerződést még súlytalanabb politikusok írták alá: Benárd Ágost egészségpolitikus, miniszter és Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követ és államtitkár. Vizi László Tamás: A trianoni békediktátum aláírói az első világháborúban. In: Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára. Főszerkesztő: Majoros István: Szerkesztők: Antal Gábor, Hevő Péter, M. Madarász Anita: ELTE, BTK, Budapest, 2015. 307-325.

Azonban fontos megjegyezni, hogy a közvélekedéssel szemben a Versailles-ban, pontosabban a Párizs környéki békékben[45] rögzített diktátumok rendszere és azok megfogalmazásai meglehetősen lazák voltak és módosíthatók. A szerződésekben megjelölték a módosítások lehetőségét, a változtatásokat, így *a területi revíziót* is. A lehetőséget a *Népszövetség Tanácsa*, vagy a *Szövetséges és Társult Főhatalmak* beleegyezéséhez kötötték. Ez nem volt véletlen: a győztes hatalmak közül különösen az angolok voltak azok, akik már a tárgyalások során kezdeményeztek olyan részek beiktatását, amelyeket nem tekintettek véglegesnek. Ezek közül az ismertebbek a *népszavazáshoz* kötött területi „rendezések" voltak (Sopron, Szilézia), az ideiglenesen, meghatározott időre népszövetségi kezelésbe vett területek (Saar-vidék, német gyarmatok), Németország közigazgatási, pénzügyi ellenőrzése, német területek katonai megszállása, sőt maga az Anschluss is.[46] A többi, akár területi revízió, vagy a német fegyverkezés már közvetlenül a szerződést követő években napirendre kerültek. Nem volt lehetőségként jelölve a nagyhatalmak hozzájárulása a Rajna-vidék demilitarizálásának a feloldásához, ami Versailles-ban még elismerten közvetlenül érintette Franciaország biztonságát – ha már a Rajna bal partja területeinek Franciaországhoz csatolását, illetve más területek leválasztását Németországról az angolok meg is akadályozták.

A Népszövetség Tanácsának jogköréhez, az Állandó Nemzetközi Bíróság

A versailles-i szerződés rendelkezései önmagukban kevéssé voltak alkalmasak a robbanással fenyegető háborús fenyegetések kezelésére, még kevésbé a katonai fellépés kezdeményezésére, végrehajtására a már bekövetkezett támadással

[45] Az irodalomban használt Párizs környéki jelző a pontosabb, hiszen a Versailles-ban levő Nagy-Trianon palotában aláírt magyar szerződésen kívül az osztrák, a bolgár, a török szerződést nem Versailles-ban, hanem más, környékbeli városokban kötötték meg. Viszont a Németországgal aláírt szerződés valóban a teljes problémakört felölelte, a többi szerződés mintájaként is szolgált.

[46] Az Anschluss, a 80. cikk volt (Halmosy, 58.), de ilyen a 86. cikk Csehszlovákia esetében az „átmenő forgalom" jövőbeni biztosítása „más nemzetek számára" a Szövetséges és Társult Főhatalmak kezdeményezésére (59.), de ott van a Trianoni szerződés tiltásainak és módosításának a lehetősége (73. cikk): az Anschlusshoz hasonlóan Magyarország is e beleegyezésel mondhat le függetlenségéről (ez is felmerült, nemcsak az osztrákoknál), de a katonainak tekintett dunai folyamőrszolgálat hajói számának emeléséről is dönthettek a Szövetséges és Társult Főhatalmak. Halmosy, 105-106, 110.

szemben. A fő lehetőség, hivatkozás a Nemzetek Szövetsége Egyességokmányában található szankciók voltak. Ezek közül a 10. cikkben a „területi épség" és a függetlenség tiszteletben" tartása védelmére a „Tanács megfontolását" javasolta az alkalmazandó lépések előtt. A leghatározottabb a 15. cikk 7. szakasza volt, amely abban az esetben, „Ha a Tanácsnak nem sikerül minden tagját[47] – a vitában álló felek képviselőinek kivételével – jelentésének egyhangú elfogadására bírni, a Szövetség tagjai fenntartják maguknak azt a jogot, hogy akképpen cselekedjenek, amint azt a jog és az igazság érdekében szükségesnek látják." A 16. cikk paragrafusai tartalmazták azokat az intézkedéseket, amelyeket a „háborús cselekményt elkövetett" állammal szemben hozhattak. Ezek lényege a *bojkott* volt, amellyel „az ilyen Állammal minden kereskedelmi és pénzügyi összekötetést haladéktalanul megszakítanak", tekintet nélkül arra, hogy „az állam tagja-e vagy sem a Népszövetségnek." Majd a 4. bekezdésben azt, aki „a Szövetségből folyó bármely kötelezettséget megsért…valamennyi többi szövetségi szavazat alapján" kizárhatják.[48]

Az Egyességokmány 14. cikke rendelkezett az *Állandó Nemzetközi Bíróság* (Cour Permanente de Justice Internationale) létrehozásáról, amely első ülését azonban csak 1922. január 30-án tartotta, székhelyéül Hágában, az eredetileg 1899-ben, az első hágai békekongresszuson kezdeményezett Állandó Választott Bíróság (Cour Permanente d' Arbitrage) palotáját választották. (Ma az épület az Egyesült Nemzetek Szervezete Nemzetközi Bíróságának - *Cour Internationale de Justice* ad otthont.) A bíróság szabályzatának 36. cikkében négy feladatot határoztak meg: *a*/ a nemzetközi szerződések elemzését; *b*/ a nemzetközi jog vizsgálatát; *c*/ bármely ténynek megállapítását, „amely, ha bebizonyul, valamely nemzetközi kötelezettség megsértését jelentené"; *d*/ a jóvátételekkel kapcsolatos vitás kérdések.[49] Ezek közül a „kötelezettségszegés" megállapítása volt közvetlen kapcsolatban a Tanács tevékenységével, illetve jelentett majd hivatkozási alapot a különféle konfliktusoknál.

[47] A Népszövetség Tanácsnak állandó tagja volt Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország (1937-ig), Németország (1926-1933) Japán (1933-ig), a Szovjetunió (1934-1939), rajtuk kívül 12 nem állandó tag volt jelen a tanács ülésein.

[48] Halmosy, 43-45. A Népszövetség egyetlen tagot zárt ki fennállása alatt, a Szovjetuniót, 1939-ben Finnország megtámadásakor.

[49] A magyar vonatkozásokról is szól 1926. évi I. törvénycikk indokolása az Állandó Nemzetközi Bíróság Szabályzatának elfogadásáról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600001.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D48

A versailles-i szerződés történelmi jelentőségű fejezete volt a VII. rész két cikke, amelyekben a *háborús bűntettek kivizsgálására Külön Bíróság* felállítását rendelték el. A szerződés szellemének, azaz a háborús felelősség Németországra hárításának megfelelően a Társult Főhatalmak öt képviselőjéből álló bíróságnak kellett „nyilvánosan vád alá" helyezni II. Vilmost, valamint „mindazokat a személyeket, akik a háború törvényeivel és szokásaival ellenkező cselekmények elkövetésével vádolnak."[50] Ez utóbbiaknál is csak német személyekről volt szó a 228. cikkben.

„Korunk büntette. Ki tette?" (John T. McCuthceon)

A Népszövetség lehetőségei és a versailles-i szerződés szankcióinak bonyolult alkalmazhatósága végül is igazolták a francia aggodalmakat. Azonban az *Egyesült Államok kiválása* tette mind területileg, mind pedig politikai súlyát tekintve véglegesen korlátozottá a Népszövetséget és a versailles-i szerződést. Ezért vált szükségessé egy újabb nemzetközi konferencia összehívása, amelyen a Versailles-ban nem érintett világ új hatalmi viszonyait próbálták szabályozni, egyben tisztázni az erőviszonyokat a Csendes-óceán térségében.

[50] Halmosy, 67-68.

A versailles-i washingtoni békerendszer

A Versailles-ban és a Washingtonban elfogadott nemzetközi megállapodások alapjaiban határozták meg a két világháború közötti időszak két évtizedét. A versailles-i, pontosabban a Párizs környéki békék nem terjedtek ki a glóbusz egészére. A Népszövetség wilsoni elképzelése is torzó maradt. A „Nagy háború" azonban véget vetett egy korszaknak, amelyben a konfliktusok országok háborúira korlátozódhattak. A 19-20. század fordulójára létrejött nagyhatalmak kiterjesztették befolyásukat a világ valamennyi kontinensére, s háborújukba is bevonták e térségeket. Ennek megfelelőnek kellett lennie a kísérletnek is, amely a háborút követő hatalmi viszonyokat – a korábbi békeszerződésekhez hasonlóan – stabilizálni remélték.

Konferencia Washingtonban – a békerendszer kiterjesztése (1921. november 22. –1922. február 6.)

A világháborút ugyan lezárták, de a békerendszerhez ennél több kellett, éppen a háborúban globalizálódó világban. A legérzékenyebb pont a Csendes-óceán térsége volt. Az Egyesült Államok kezdeményezte konferencia, amelyet formailag a *tengeri fegyverkezés korlátozására* hívtak össze, elsősorban a Csendes-óceán térségének flotta- és erődítmény állományai „rendezését", és „mellesleg" Kína helyzetét vette napirendjére.

A konferencia szintje hasonló volt, mint Versailles-ban: jelentőségét emelendő a megnyitót Warren G. *Harding*, az Egyesült Államok új elnöke tartotta, a konferencia elnökévé Charles Evans *Hughes*-t, az amerikai külügyminisztert választották. A delegációk vezetői is a legmagasabb szintet képviselték: a brit delegációt a Versailles idején még külügyminiszter, ekkor a bonyolult brit hierarchiában a 4. posztot (Lord President of the Council) betöltő Arthur *Balfour*, a

franciákét a miniszterelnök, Aristide *Briand* vezette. A japán delegáció részéről *Katō Tomosaburō* admirális (később miniszterelnök) vitte a szót. A konferenciával párhuzamosan rendezték meg a *Távol-Keleti Ügyek Konferenciáját*, ugyanezekkel a résztvevőkkel.[51]

Az első konferencia elnevezésével, de a második is kapcsolódott Versailles-hoz, a béke és a leszerelés tematikát jelölve napirendjének fő pontjaként.[52] A résztvevő nagyhatalmak sora szűkebb volt a Versailles-ban megjelentekénél: az Amerikai Egyesült Államok mellett, s vele szinte mindenben együttműködve, de itt már alárendelt szerepre korlátozva befolyását volt jelen Nagy-Britannia. Japán viszont előlépett harmadik tengeri hatalomként, Olaszország, Belgium, Hollandia, Portugália gyarmatokkal rendelkező országokként szóltak bele az osztozkodásba. Kína elsősorban a viták tárgya volt.

Versailles-al ellentétben itt már az Egyesült Államok dominanciája egyértelműen érvényesült: az amerikai elképzeléseket követte a brit és a francia delegáció. Az ellenérdekelt Japán volt, amely ismét eredménytelenül próbált nagyobb flottára és nagyobb befolyási övezetre szert tenni a térségben. A Távol-Keleti Ügyek Konferenciájának legjelentősebb eredménye a *kilenchatalmi paktum* volt, amelyben elismerték a „nyitott kapuk" elvét Kínában. Ezzel lényegében és elsősorban Japán korábbi „különleges érdekei", de a csekélyebb brit és a francia érdekek is csorbultak, s az Egyesült Államok számára nyílt meg a kínai piac. Ugyanakkor Kína *visszanyerte szuverenitását* saját területe és kereskedelme felett.

A washingtoni konferenciák másik fontos határozata, a *négyhatalmi szerződés,* amely szintén a távol-keleti konferenciához kapcsolódott: ebben az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és Japán állapodott meg a Csendes-óceán térségében levő szigetekről.[53]

[51] A tanácskozások hivatalos elnevezése International Conference On Naval Limitation, illetve Far Eastern Affairs Conference volt. A két konferenciát az irodalom együtt tárgyalja washingtoni konferencia néven. Halmosy, 181-182.

[52] Levermore, Charles H., Second Yearbook of the League of Nations: January 1, 1921 – February 6, 1922 (Brooklyn: Brooklyn Daily Eagle, 1922), 237-397. Itt található a konferenciáról készült jegyzőkönyv szerű feljegyzés.

[53] A konferencia tanácskozásának idején, de attól függetlenül állapodott meg a Kínai Köztársaság és Japán az addig vitatott, volt német gyarmat Santung-félsziget japán ellenőrzésének a megszüntetéséről. A két konferenciát egymástól elválasztva mutatja be disszertációjában Chusid, Edward Joseph: The concurrent conferences: The Washington Naval Conference and the Far Eastern Affairs Conference of 1922. Eastern Michigan University, 2008. 126 p. Érdekes elemzést ír a francia-brit ellentétekről (12-15.), s igen részletesen a Kínai Köztársaság politikájáról 49-63. http://commons.emich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1187&context=theses

A versailles-i konferenciához hasonlóan e kérdésben is vita alakult ki a francia és a brit delegáció között. A haditengerészeti leszerelési konferencián az arányok megállapításánál ugyanis Hughes azt javasolta, hogy az amerikai és az angol flotta azonos legyen. Ez viszont a brit hadihajók számának csökkentésével járt volna. Balfour viszont csak abban az esetben támogatta ezt, ha Franciaország csökkenti szárazföldi haderejét.[54] Briand elvileg beleegyezett ebbe, egy feltétellel: abban az esetben, amennyiben a szárazföldi haderő csökkentéséért cserébe Franciaország *megkapja biztonságának brit és amerikai garantálását*. Míg Versailles-ban erre még nemcsak ígéretet, de aláírt szerződést is kapott Clemenceau, most sem az amerikaiak, *sem pedig az angolok* nem kívántak tárgyalni erről. Ezzel mind a brit kifogás, mind pedig a francia hadsereg csökkentése lekerült a napirendről, ismét lazítva a brit és a francia együttműködést. Viszont hozzájárult ahhoz, hogy az első szerződést, a négyhatalmi szerződést, bár csak hosszú vita után, december 13-án aláírják.

A haditengerészeti leszerelési konferencián Japán és az Egyesült Államok közötti feszültség arra is kiterjedt, hogy Japán, akárcsak Olaszország Európában, csalódott a békeszerződésben: nem kapta meg a kívánt – és a háború során már elfoglalt – távol-keleti volt német gyarmatokat, s kívánalmainál alacsonyabb szinten határozták meg tengeri fegyverkezési lehetőségeit. A konferencia idején Japán már nemzeti jövedelmének 1/3-át költötte flottájára, ezért követelte, hogy némileg jobban közelíthesse kvótája az Egyesült Államokét. Az Egyesült Államok azonban ekkor sem engedett, s azzal fenyegetett, hogy bemutatta képességeit újabb hadihajók építésére. (Az Egyesült Államok már ekkor a legtöbb 14 colos ágyúval ellátott nehéz csatahajóit a Csendes Óceánon térségében tartotta.) Sőt, a szerződés lehetőséget teremtett Pearl Harbor fejlesztésére, de újabb tá-maszpontok létesítésére is Hawaii, Guam és a Fülöp-szigeteken. A japánok meg-hátráltak. Nem kedvezett Japánnak az sem, hogy a britek is újabb támaszponto-kat létesíthettek az Indiai-óceán térségében.

A konferencián végül megállapodtak a hadihajók számának jelentős csökkentésében – a régiek kiselejtezésével és a továbbiak építésének a leállításával. Hughes ekkor tette nagy visszhangot kiváltó bejelentését, miszerint az Egyesült

[54] Documents diplomatiques. La conférence de Washington, Páris, 1923. 202. Idézi Patyomkin, 149. A francia-brit nézetelétérésekről Chusid, 12-15.

Államok 30 hajót kiselejtez. Az angoloktól 23, a japánoktól 25 hajó elsüllyesztését kérte.[55]

A konferencián megállapodtak abban is, hogy 10 évre felfüggesztik a csatahajók építését. Ez alól viszont Nagy-Britannia kapott részleges felmen-tés, nagyszámú elavult csatahajói pótlására. S végül, egyéb hajók, tengeralattjárók, repülőgép-hordozók mellett szabályozták a *még két évtizedig a tengeri nagyhatalmak státuszszimbólumát* jelentő csatahajók egymás közötti arányát. E szerint Nagy-Britannia és az Egyesült Államok kvótájához (azt 5 egységnek véve) képest Japán 3; Franciaország és Olaszország 1,67 arányban részesedhetett. A csatahajók maximális mérete 35 000 tonna lehetett és legfeljebb 406 mm-es ágyúkkal rendelkezhettek.

A konferencia határozatainak gyengéje hasonló volt, mit a Versailles-ban megkötött egyezményé: a *megfelelő garanciák*, illetve a szerződés megszegőivel szemben alkalmazható *szankciók* megjelölésének hiánya. Sőt a dokumentumban azt is kikötötték, hogy a szerződések *nem vonatkoznak a háború esetére* – az ellenségeskedés kirobbanásakor a szerződő hatalom felfüggesztheti a megállapodás érvényét. Még puhábbá tette a megállapodásokat, hogy béke időszakban is volt lehetőség a szerződésben foglaltak megváltoztatására: bármely aláíró kezdeményezhetett konferenciát a szerződések felülvizsgálatára. (Arra azonban utalás sem történt, hogy bármely szerződést elfogadó tag számára lehetőséget

„Ne féljetek az amerikai fiúktól!" (Clifford K. Berryman)

[55] A kommentárokban megjegyezték, hogy Hughes több hajót süllyesztett el 25 perc alatt, mint az összes admirális az elmúlt 100 évben. Paterson, Thomas G., Clifford, J. Garry, Hagan Kenneth J.: American foreign relations. A history since 1895. Volume II. D.C. Heath and Company, Lexington, Massachusetts – Toronto 1995. 173.

biztosítottak volna arra, hogy egy *nem szerződött résztvevő számára* biztosítson a szerződésben szereplőkhöz hasonló jogokat a fegyverkezésre – amint az majd történik az angol-német tengeri egyezményben 1936-ban.)[56]

A Szovjetunió megjelenése a konferencián

A Szovjetunió bejelentette részvételi szándékát, ennek ellenére nem hívták meg a konferenciára, ami ellen tiltakozást nyújtott be. A szovjet diplomácia azonban kihasználhatott egy megkerülő lehetőséget: a japán támadással szemben puffer „államként" még 1920-ban létrehozott Távol-Keleti Köztársaság[57] küldöttsége jelent meg Washingtonban. Szovjet-Oroszországnak a mindmáig vitatott Kuril-szigetek és Szahalin mellett komoly érdekeltsége volt a Kelet-Kínai Vasút, amely a háború alatt orosz kezelésből az antant felügyelete alá került. Azonban a konferencián a Kínai Köztársaság tartott rá igényt, a japánok pedig mandzsúriai érdekeiket védelmezve a vasútvonal politikai ellenőrzésére törekedtek. Fegyveres konfliktusok is kirobbantak a szovjetek és a japánok között, amiből bonyodalom kerekedett, amelyet a *Pravda* 1922. január 11-én megjelent cikke csak fokozott. A delegáció megpróbálta napirendre vetetni a Japán agresszió ügyét, a japán delegáció vállalta is a vitát, minden vádat tagadva. A szovjet küldöttség célja azonban nem elsősorban a Japán által megszállt szovjet területek körülményeinek ismertetése, illetve a megszállás megszüntetése volt – erre már megindultak a tárgyalások, nemkülönben a katonai lépések, s néhány év múltán Japán visszavonult az elfoglalt területekről. A szovjet diplomácia fő célja az amerikai-szovjet kapcsolatok felvétele volt. Ez meg is történt, miután Hughes hivatalosan is fogadta a szovjet küldöttséget. Ezzel érdemben véget is ért a delegáció részvétele.[58]

[56] A washingtoni konferencia körülményeit ismerteti és a szerződések közül a legfontosabbakat közli Halmosy, 181-199.

[57] A Távol-Keleti Köztársaság jogilag független állam 1920. április 6 és 1922. november 15 között. Fővárosa Verhnyeugyinszk volt, alkotmánnyal és parlamenttel rendelkezett – egyedül az Orosz Szocialista Föderatív Köztársaság, vagyis Moszkva ismerte el. Legismertebb katonai parancsnoka, hadügyminisztere Vaszilij Blücher (1889-1938), egyike az első marsalloknak – Sztálin több főtiszttel együtt a nagy „tisztogatás" éveiben kivégeztette. http://www.vseportrety.ru/info-blucher.html

[58] A szovjet küldöttség tárgyalásairól igen részletesen beszámoló Patyomkin a delegáció tagjainak nevét nem említi - talán nem véletlenül. Patyomkin, 51-154. Máshol, így a Népszövetség

A washingtoni konferenciával létrejött versailles-i – washingtoni „békerendszer" lényegében *az országok közötti ellentéteket rögzítette*, láthatóvá, érzékelhetővé tette azokat a veszélyeket, amelyeket a háború után kialakult helyzet rejtett: mindenekelőtt az újabb világháború veszélyét Európában és a Csendes-óceán térségében. A kialakult helyzetet súlyosbította, hogy az elkövetkezendő két évtizedben a világtörténelem alakításában a későbbiekben meghatározó szerepet betöltő két hatalom, Németország és Szovjet-Oroszország egyik konferencián sem vehetett részt: *Németország a kizárt vesztes országok élén állt*, *Szovjet-Oroszország fedett, majd lényegében hallgatólagosan elismert* küldöttsége ugyan megjelent, de a tárgyalásokon *nem vehetett részt.*

Évkönyvében, a szovjet delegációról nincs is említés. https://archive.org/stream/yearbookofleague02leveuoft/yearbookofleague02leveuoft_djvu.txt

A versailles-i – washingtoni békerendszer konszolidálása

Új geopolitikai helyzet Európában

A világháborút követően visszafordíthatatlanul *megváltoztak a geopolitikai erőviszonyok Európában* - mégpedig *Németország javára*. Ezekben az években a franciákon kívül kevesen vették ezt észre, s így a békeszerződésben sem ennek ellensúlyozására keresték a megoldást. Sőt, a brit diplomácia, de Wilson elnök is úgy vélte, hogy éppen a franciák követelései a túlzottak. Pedig az európai határok átrendeződése *legkedvezőbben Németországot érintette*, s a *leghátrányosabban Franciaországot*. Európa megváltozott térképére tekintve, ennek meglehetősen nyilvánvalónak kellett lennie.

Európa 1914-ben és 1920-ban (Sebők László grafikája – Rubicon)

Ellentétben Franciaországgá *Németország minden eddiginél kedvezőbb helyzetbe került.* A fél évszázados harmadik Német Birodalom[59] addig nagyhatal-

[59] A XX. századi Harmadik Birodalom elnevezést általában a konzervatív Arthur Moeller van den Bruck hasonló című, 1923-ban, a francia-belga Ruhr-megszállás idején publikált írására vezetik vissza. Az első birodalomnak a Szent Római Birodalmat (843, vagy hivatalosan 962-től

makkal körülvett határairól eltűnt a hatalmas, a Bismarck által is ellenségnek nem kívánt, de azzá vált *Orosz Birodalom*. A helyét Keleten Lengyelország, a balti államok és Finnország foglalta el. A Keletebbre szorult Szovjetunió elszigetelődött, majd ez ellen és saját rendszerproblémáival küzdő országgá vált. A határokról eltűnt a nagynémet egység akadálya is, a *Habsburg Birodalom*, illetve utóda, az *Osztrák-Magyar Monarchia*. Ennek helyén kis és – Németországhoz képest már ekkor is – gyenge államok alakultak: *Ausztria*, *Magyarország*, *Csehszlovákia*, és a már említett, az egyetlen közép-hatalomnak tekinthető *Lengyelország*. E különféle ellentétektől szabdalt államok mint könnyű „zsákmány" jelentek meg a „Drang nach Osten", a keleti német terjeszkedés útjában.

A határok e megváltozása mellett nem kevésbé volt fontos, hogy a háború szinte egyáltalán nem érintette Németország *gazdasági potenciálját*: a hadiipar termelése 1918 nyaráig csúcsra járt, a legmodernebb technológiák kerültek bevezetésre, a hadsereg a világ legnagyobb légiflottáját mondhatta magáénak, páncélosai vetekedtek az angolokéval. Hadserege sem volt kisebb a franciánál a háború végén.

Nem volt kedvezőtlen a helyzet Németország számára az új határaitól nyugatra és északra tekintve sem. Az egyetlen határos *nagyhatalom*, a háborúban legyengült, *Franciaország* volt: a háború fő hadszínterei itt húzódtak négy éven keresztül. *Németországot* a háborús pusztítás elkerülte területére *egyetlen puska-golyó sem hullott*. Területi veszteségei, különösen Elzász-Lotharingia és Szilézia egy részének elvesztése természeti forrásait csökkentették ugyan, a mezőgazda-ság és az ipar egészének a visszaesése azonban elsősorban a hadigazdálkodásnak volt következménye. Ennek megszüntével Németország gazdasági mutatói már 1922-re jelentősen javultak, majd az 1923-as Ruhr megszállás és annak követ-kezményeként kialakult hiper infl ációt követően 1923 végétől egyenletesen ível-tek felfelé. Az ország *népessége* sem elsősorban Versailles, hanem a háború miatt csökkent: a lakosság létszáma az 1910-es népszámlálás szerint 65 925 993 volt, a

1806-ig), a másodiknak Bismarck birodalmát, az eljövendő harmadikban a nacionalizmus és a szocializmus birodalmát látta. Karl Radek a Moeller írásait is publikáló *Gewissen* hetilapot „az egyetlen 'gondolkodó' nacionalista orgánumnak" nevezte. (Lásd Székely: A Komintern és a fasizmus. Kossuth Könyvkiadó, 1980. 176.) Hitler lelkesedett a könyvért, az első birodalmat csak I. Ottó-tól, az első német származású császártól számította, majd, hogy mindenki fölé emelje magát, 1943-tól a saját maga által megfogalmazott Nagynémet Birodalom (Grossdeutsches Reich) elnevezés volt a hivatalos.

háború következményeként 1917-re 62. 615.27-millióra, majd a területveszteségek után 1923-ra 62 281 000-re változott.

A *francia gazdaság* hamarabb, már 1922-re konszolidálodott, amit ugyan majd egy évre megakasztott a Ruhr kaland, de azt követően a stabilizáció minden területen érzékelhető volt. Ehhez nagyban hozzájárult a Németországtól „beszedett", majd a csordogáló jóvátétel. Az ország *népessége* a háború előtt is jóval elmaradt szomszédjáétól: 1911-ben 39.602.258 volt, ami a háborút követő területgyarapodással (Elzász Lotharingia, mintegy 1.700.000 lakos) is tovább, 39.209.766-ra csökkent.[60]

A két ország közötti gazdasági és népességbeli különbség a háborút követően is fennmaradt, majd lassan tovább növekedett. Mindez magában rejtette Németország számára a lehetőséget nagyhatalmi helyzetének a gyors helyreállítására. Az első eredmények már az 1920-as évek első felében láthatóvá váltak.[61]

A „nagyobb távlatokban" gondolkodó brit diplomácia *alapvetően tévesen értékelte ezt a helyzetet*: fenntartva a kontinentális „erőegyensúly" elképzelését, a *francia túlsúlytól tartva* a tárgyalásokon *megakadályozták* Németország jelentősebb megcsonkítását vagy akár feldarabolását javasoló terveket. A lényegtelenebb, de ugyan ebbe az irányba mutató volt, amikor támogatták a németekre rótt jóvátételek csökkentését a francia követelésekkel szemben. Mint hamarosan kiderült, azzal, hogy az összegeken, s nem az újjáépítés finanszírozásának konstrukciójával foglalkoztak, amint azt Keynes javasolta, az egész európai újjáépítést zsákutcába vezették. Az amerikai Dawes és Young kölcsönök könnyítettek a jóvátételek fizetésén Németország számára, Franciaország azonban nem jutott a remélt jóvátételekhez. A *franciák* érzékelték a számukra már 1919-ben bekövetkezett kedvezőtlen fordulatot. Ezt mutatta talán elsőnek Ferdinand Foch marsall, a német hadsereget a tavaszi döntő offenzívában legyőző antant haderő

[60] A két ország gazdasági és politikai mutatóit közlik a Berlinben létesített, Varga Jenő vezette Statisztikai és Információs Intézet 1922 és 1927 között kiadott, valamennyi ország és gyarmataikat áttekintő vaskos évkönyvei – a jelen adatok az 1924/1924-es évkönyvből származnak. Az adatok megegyeznek a mai kiadványokban találhatóakkal. Jahrbuch für Politik-Wirtschaft und Arbeiterbewegung 1923/1924. Verlag der Kommunistischen Internationale, Varl Hoym Nachf. Louis Cahnbley, Hamburg. Németországról 561, Franciaországról 620.

[61] Franciaországnak voltak gyarmatai és mandátum területeket is uralt. Ezek területe mintegy hússzorosával, lakossága is jóval (74.153.000) meghaladta az anyaországét és hozzájárultak gazdasági erejének rekonstrukciójához. Ezzel együtt gazdasága elmaradt Németországétól, nemkülönben gyarmatai lekötötték hadseregének egy részét – még az ország 1940-ben történt megtámadásakor is. Uo. 621.

tábornokának, ekkor a megszálló Rajnai hadsereg parancsnokának elfordulása a békekonferenciától.

Igaz, Franciaország a békeszerződés szerint a kontinens legnagyobb és teljes felszerelését bíró komoly hadsereggel rendelkező hatalma maradt, azonban a brit és amerikai védelmi garancia híján[62] *biztonsági rendszere egyszerűen nem volt.*[63] *S nemcsak Franciaországnak, hanem Európának sem.* A versailles-i szerződés, de a Népszövetség alapokmánya sem tartalmazott olyan katonai rendelkezéseket, amelyek a lehetséges agresszor elleni fellépést biztosíthatták. A lehetséges agresszorok sorában a kezdetektől az első Németország volt.

Németország: fegyverszünet, forradalom felülről és a militarizmus

Már Versailles-ban Németország került a tárgyalások középpontjába – annak ellenére, hogy képviselői csak a színfalak mögött kaphattak szót. A fegyverszünet, majd a békeszerződés aláírásával végleg lezárult egy korszak az ország történetében, amit Berlinben is érzékeltek. Látványos volt a monarchia bukása, azonban politika, gazdaság és a hadsereg szereplői, a császár kivételével, megőrizték befolyásukat és tekintélyüket.

Az első világháború *Németország számára is minden korábbi modernkori háborúnál pusztítóbb volt.* Az embervesztesége, akárcsak Európában, az addig legtöbb emberáldozatot követelő majd két évtizedes napóleoni háborúk veszteségeinek a tízszeresét is meghaladták. A gazdaság helyzete a középkor uralkodóinak háborús eladósodását idézte, a társadalmi feszültségek fő forrása a lakosság, a hátország elnyomorodása volt. Németország, akárcsak Európa romokban hevert, azonban a kialakult helyzet országonként jelentős eltéréseket mutatott.

A világháború *hadikiadásait* 956 milliárd aranymárkára[64] becsülik, ebből a Brit Birodalomra 208 milliárd esett, *a második legnagyobb összeget, 194 milliár-*

[62] A már említett történés: a versailles-i szerződés aláírásával egy időben, 1919. június 28-án írták alá az amerikai-francia és a brit-francia garanciális szerződés érvényét vesztette, miután az Egyesült Államok nem ratifikálta a versailles-i szerződést. Halmosy, 77-81.

[63] Németország helyzetéről John Maynard Keynesnek ugyan világosan kifejtette, hogy Németország nélkül elképzelhetetlen Európa helyreállítása, azt azonban nem elemezte, hogy a megváltozott körülmények között a német gazdaság potenciális túlsúlya, illetve az ország népessége Európa legerősebb hatalmát rejti.

[64] Az aranymárka a Német Birodalom pénze volt 1873-tól a háború kitöréséig. 1 márkának 358mg tiszta arany volt a fedezete, ezért alkalmazható a nemzetközi összehasonlításhoz. A német

dot Németország költötte, Franciaország 134 milliárdot, Oroszország 106 milliárdot, az Osztrák-Magyar Monarchia 99 milliárdot, Olaszország 63 milliárdot.

Németország, amely 1914-ben a világ második ipari és kereskedelmi hatalma volt, a háború végére a leglepusztítottabb országgá vált. Történt ez annak ellenére, hogy *a háborúban német földet ellenséges katona csizmája nem taposta.* A német ipart, a mezőgazdaságot *nem az ellenség, hanem a porosz militarizmus, a hadigazdálkodás, a frontra kényszerített munkások és parasztok millióinak hiánya tette tönkre.* A fronton a katonákat, hátországban a lakosságot az ennek következtében kialakult példátlan éhínség pusztította.[65]

A gazdaság összeomlásának költségvetési oka a hatalmas államadósság volt. Míg a háborút megelőző évben ezt 5 milliárd aranymárkára tették, addig a háború végére az összeg 147 milliárdra növekedett.[66]

Mindezek következtében *a kedvezőbb geopolitikai helyzet kihasználására nem kerülhetett sor közvetlenül a háborút követően*. Ehhez az ország nemzetközi és belpolitikai helyzetének rendezésére, a *potenciájában alig érintett* gazdaság beindulására volt szükség. Az első politikai lépések, a császár menesztése és a parlamentáris demokrácia kinyilvánítása azonban a zaklatott mindennapok konszolidálásához is kevésnek bizonyult. Forradalom tört ki, amiben szerepe volt az átmenetinek szánt kormánynak, mert végül „a felülről jövő forradalom – az októberi rendszerváltás formájában – kudarcot vallott, mégpedig a katonai obstrukció miatt."[67] *A német militarizmus az ország politikai életében megőrizte befolyását.*

1918 októberében, a fegyverszünet pillanatában a német csapatok Nyugton Franciaországban és Belgiumban, Keleten a Breszt-Litovszkban megkötött béke-határokon állomásoztak. Igaz kiéhezetten és a szükséges utánpótlás minden reménye nélkül. Az antant végső csapásának elhárítására az egyetlen lehetőség

aranyérme (a legnagyobb egység a 20 márkás volt, ennek súlya 7 965 gramm -7 1685 gramm tiszta aranynak felelt meg) mellett volt ezüstérme és papírpénz is. A világháborút követő jóvátételeket ebben határozták meg, 132 milliárd aranymárkában. Egy márka átszámítva a magyar forint 2018. júliusi arany árára mintegy 20 000 Ft-ot ért.

[65] Az éhínséghez hozzájárult az antant blokád, amelyet csak kis mértékben csökkentettek a fegyverszünet aláírását követően. Möller, Horst: Europa zwischen de Weltkriegen. Oldenburg Verlag, 1998. 2.

[66] Raab, Friedrich: Die Entwicklung der Reichsfinanzen seit 1924. Zentralverlag, Berlin. 1929. 15.

[67] Winkler, Heinrich August: Németország története a modern korban. I. Osiris Kiadó, 2005. 339.

a fegyverszünet volt. Ezt hangsúlyozva tett javaslatot az ekkor már lemondó félben levő kormánynak a hadsereg (és ekkor az ország sorsát) meghatározó két tábornok, Erich *Ludendorff* és Paul von *Hindenburg* 1918. szeptember 29-én.[68] A császárság utolsó kormányát október 3-án Max von *Baden* alakíthatta meg. Hindenburg a kormány megalakulásának napján küldte sürgető üzenetét, amelyben utalva szeptember 29-i táviratukra kérte a fegyverszünet azonnali megkötését: „Az ellenség oldalán mind újabb, friss tartalékok jelennek meg a csatatéren. A német hadsereg még tartja magát és sikerrel visszaver minden támadást. A helyzet azonban napról napra súlyosbodik, ami a Hadsereg Főparancsnokságát (OHL – Oberste Heeresleitung) súlyos döntés meghozatalára kényszeríti. Minden nap késedelem hős katonák ezreinek életébe kerül.”[69] (Nem telt bele egy év és Hindenburg már nem emlékezett táviratára.)

Kormánya konszolidálását remélve, némi késlekedéssel, illetve a katonai vereség közvetlen kényszerítő voltát leplezendő Max von Baden Hindenburg üzenetét követően, de nyolc nappal később küldte el „fegyverszüneti és béke kérelmét” – és nem Párizsba, hanem Washingtonba, Woodrow *Wilson* amerikai elnöknek. A válasz Amerikából nem volt gyors, de annál keményebb.

A *Wilson* nevében Robert *Lansing* külügyminiszter jegyezte dokumentumban nemcsak a megszállt területek kiürítését, a tengeralattjáró háború beszüntetését követelték, hanem a monarchia felszámolását, új alkotmányos, demokratikus berendezkedést, *a hadvezetés félreállítását* is. „Világos, hogy a német nép nem rendelkezik semmiféle eszközzel ahhoz, hogy a népakaratnak alárendeljék a német katonai vezetést, hogy ellenőrzése alatt tartsa a Poroszország királyának hatalmát, a birodalom politikáját, még változatlanul a döntő kezdeményezés azok kezében van, akik mostanáig Németország urai voltak.” Majd egyértelműen fogalmaz: Amennyiben helyükön maradnak a „militarista vezérek és a monarchista autokraták,” úgy „Németországnak nem lesz alkalma békefeltételekről tárgyalni, hanem engedelmeskednie kell. E lényeges körülményt nem hallgathatjuk el”[70] – írta Lansing. Az október 23-án megérkezett, lehangoló fel-

[68] A két tábornok az akkori Kelet-Poroszországban, s szinte egy helyen, von Hindenburg Posenben - ma Poznań -, Ludendorff annak közelében, Kruszewniaban született.

[69] Ursachen, und Folgen. Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart, II. 331-332.

[70] „Militärische Beherschern und monarchistichen Autokraten”, Ursachen, II. 430- 431.

tételeket tartalmazó választ sem a kormány, sem pedig a hadvezetés nem akarta elfogadni.[71]

Azonban, miután a hadvezetés számára is nyilvánvalóvá volt, hogy a háborút nem lehet folytatni, ugyanakkor nem kívánta vállalni a fegyverszüneti tárgyalások felelősségét sem, október 26-án Ludendorff, a hadsereg és az ország erős embere benyújtotta lemondását.[72] Ezt követően a kormány elfogadta az amerikaiak feltételeket, így megkezdődhettek a tárgyalások.[73] És megszületett a demokratikus Weimari Köztársaságot mindvégig mérgező „tőrdöfés legenda", amely felmentette a hadvezetést a katonai vereség felelőssége alól, s azt a hátországra, a szociáldemokratákra és a zsidókra hárította. Ebben már nem Ludendorff, hanem a fegyverszünetet követelő *Hindenburg* játszotta a főszerepet.

A felelősség áthárítása a hadsereg „fekete napja", augusztus 8-a óta a legfelsőbb hadvezetés, az Oberste Heeresleitung legfőbb törekvése volt. Az antant áttörést megállító Ludendorff pontosan ismerte hadseregének állapotát, azonban a fegyverszüneti tárgyalásokon elérhető jobb pozíció érdekében erőltette az ellenállást. Ugyanakkor jelezte, hogy a tűzszünetre a lehető leghamarabb szükség van. S tisztában volt azzal is, hogy mivel az mindenekelőtt az Egyesült Államoktól és a Brit Birodalomtól függ, az azonnali békeajánlat kedvezőbb fogadtatása érdekében egy *felülről irányított, a császárságot leváltó „forradalom" útját ajánlotta*. Ludendorff nem tartotta lehetségesnek a többek által felvetett katonai dik-

[71] Hasonló volt a helyzet a Monarchia esetében, de itt a nemzetiségeken volt a hangsúly. Előbb a külügyminiszter, Burján István október 4-én Wilsonnak tett fegyverszüneti és békeajánlatát Lansing 18-án jegyzékben utasította el. Ezt az újabb, az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó, szintén magyar külügyminisztere, ifjú Andrássy Gyula ajánlata követte október 27-én, amely már elismerte a cseh, a szlovák és a délszláv népek önállóságra való jogát. Annak ellenére sem volt visszhangja az ajánlatnak, hogy az szakítást jelentett Németországgal (apja, Andrássy Gyula életművével szemben). Ennek oka volt részben, hogy fenntartotta a hűséget a monarchiához, IV. Károlyhoz, meg sem kísérelve a fordulatot Párizs felé, s az amerikai javaslattal szemben nem a nemzetiségekkel tárgyalva készült.

[72] A helyzetről az egyik első összefoglalót könyv formában Paul Frölich adta közre a háború kirobbanásának 10. évfordulóján. A két kiadást is megért kötetben a háború kitörésénél a magyar politikára, Tisza Istvánra és a szociáldemokratákra is kitért, idézve Tiszától, illetve a Népszavából. Frölich, Paul: 10 Jahre Krieg und Bürgerkrieg. Vereinigung Internationaler Verlags – Anstalfen G.M.B.H. Berlin, 1924. 49.

[73] Hindenburg október 14-i táviratában már hárítva felelősségét írta a kancellárnak: „Becsületes békét, vagy harcot a végsőkig." Max von Baden kancellár október 22-én finomabban fogalmazta ezt meg a Reichstagban: „nem kell a béke minden áron". Ursachen, II. 394-395, 427-428.

tatúra bevezetését – szintén a hadsereg állapotára, illetve a közhangulat alakulására való tekintettel.[74]

A szükséges lépések megtételéhez ekkor már lényegesen nagyobb változtatásokra volt szükség. Ebben azonban már az OHL nem kívánt közreműködni. A hadvezetésnek egyben szerencséje is volt: a franciák elutasították az OHL képviselőjének a részvételét a fegyverszüneti tárgyalásokon. Így az 1918. november 11-én végül aláírt fegyverszünetnél sem képviseltette magát: az aláírónak, egyben a fegyverszüneti bizottság vezetőjének, Matthias *Erzberger* centrumpárti politikust, államminisztert nevezték ki, akinek négy napjába került, hogy Compiègne-be jusson.[75]

A hadsereg nemcsak a fegyverszünetnél lépett hátra, hanem az egyre forróbb belpolitikai helyzet, az 1918. november 9-én kirobban berlini általános sztrájkot követő országos forradalmi megmozdulások kezelésének felelősségét is áthárította. Mégpedig úgy, hogy *kezében tartotta* az Ebert és Philipp Scheidemann *vezette kormányt* – a Ludendorff helyébe lépő Wilhelm *Groener* és a nálánál is tekintélyesebb Hindenburg személyében.

A Groener-Ebert paktum

Willy Brandt 1978-ban, a német polgári forradalom 60. évfordulóján nemmel válaszolt saját költői kérdésére, amelyet a német szociáldemokraták napilapjában, a *Vorwärts*-ben tett fel magának: vajon a német októberi forradalom "a kezdetektől vereségre volt-e kárhoztatva?" A vereségen természetesen Hitler hatalomra jutását, illetve a Weimari Köztársaság bukását értette. Brandt egyértelmű nemmel válaszolt. Tette ezt azzal érvelve, hogy a vereséghez vezető út már 1918 novemberében elkezdődött: Az embereknek elegük volt a háborúból – írta Brandt –, békét, kenyeret és demokráciát követeltek, "sokan szocialista tartalommal is." A forradalom eredményeinek visszavétele akkor kezdődött, vélte Brandt, amikor az akkor még birodalmi kancellár Friedrich Ebert, november 9–én a "nyugalom és a rend" érdekében felemelte a telefont és Groener tábor-

[74] Ursachen, II. 317-325.

[75] Az OHL eredetileg is egy másodvonalbeli tábornokra, Erich von Gündellre osztotta a szerepet, azonban az antant nem fogadta el személyét, sőt azt sem, hogy a német hadvezetés jelen legyen a fegyverszünet aláírásánál. Ezzel, akaratlanul, maga is a hozzájárult a Dolchstoss-legendához, ahhoz, hogy a hadsereg kimaradjon a fegyverszünetből. Erzbergert 1921-ben a tiszti különítményes Consul-csoport fegyveresei meggyilkolták. Winkler, 2005. 377-378.

noktól kérte a hadsereg jóindulatát – azelőtt még, hogy a független szociáldemokratákkal tárgyalt volna, illetve megalakulhatott volna a Népi Megbízottak Tanácsa. "A forradalom és a Weimari Köztársaság további sorsára nézve az egyik legsúlyosabb tehertétel volt – folytatta Brandt –, hogy Ebert és társai, akik a novemberi viharos napokban a hatalmat birtokolták, nem tudták rászánni magukat az önálló fegyveres hatalom megteremtésére."[76] Brandt szűk dimenzióban és történelmi távlatból tapintott rá a német forradalom egyik fontos történésére. Vajon igaza volt?

(Magyarországon másként történt: már a Károlyi-kormány, majd a Tanácsköztársaság is saját kezébe vette a hadsereget, megkezdte újjászervezését – ez viszont nem jelentett megfelelő erőt az antanttal szemben.[77])

Ebert dilemmája a következő volt: *elfogadja, vagy elutasítsa a hadvezetés ajánlatát*, hogy a fegyverszünetet követően ők hozzák haza a katonákat, avagy álljon élére a hadvezetést Berlinben már leváltó egységeknek, vezetőikkel és *a Munkás- és Katonatanácsokkal egyezzen meg a rend helyreállításáról, eltávolítva az OHL-t a politikai porondról*. Ebert, miután meggyőződött arról, hogy Ludendorff és Hindenburg, majd Groener is egyetért a köztársasági fordulat és a polgári kormány egyedüli lehetőségével, az előbbi mellett döntött.

1918-1919 fordulóján még úgy tűnt, hogy a hadsereg és az ország új politikai vezetése, az *Ebert* vezette többségi szociáldemokrata párt együttműködése zavartalan lesz. Groener még november 10-én, az Ebert-kormány, illetve a Népi Megbízottak Tanácsának megalakulása napján biztosította az új hatalom birtokosait együttműködéséről. Emellett felhívta Ebert figyelmét arra, hogy a hadseregre szükség lesz a tisztázatlan keleti határok biztosításakor. Felajánlotta továbbá, hogy a hadvezetés megoldja a katonák rendezett hazatérését és leszerelését. *Cserébe kérte, hogy a kormány hagyja a helyén a Legfelsőbb Hadvezetést*.[78]

[76] Geschichte als Auftrag. Willy Brands Reden zur Geschichte der Arbeiterbewegung. Hrsg. Iring Fetscher. Verlag, J.H.W. Dietz Nachf. Berkin–Bonn, 1981. Die Lehren aus einer verfehlten Revolution. 133.

[77] Székely Gábor: Évkönyv a nemzetközi munkásmozgalom történetéből (NMTÉ) 2018. 131-133.

[78] Az OHL nem csupán helyén maradt, hanem beleszólt a fegyverszüneti tárgyalásokba is. Erről tanúskodik Erzbergernek a belgiumi Spa-ba, a hadsereg ekkori főhadiszállására küldött távirata, amelyben beszámol a tárgyalás állásáról, s kér válaszokat kérdéseire. Ursachen, II. 479. Max von Baden kancellárságának utolsó napján is mentegetőző táviratot küldött Spa-ba, amelyben közölte Erzberger teljeskörű felhatalmazását, valamint, hogy igyekezni fognak „egyes pontoknál"

A cél, amiben egyetértettek a helyzet konszolidálása volt. S nem volt nézetletérés a konszolidáció módjában sem: *a Munkás- és Katonatanács visszaszorításában, a választások mihamarabb* történő kiírásában, majd a parlamentáris kormányzás bevezetésében. Nem mellékesen a had- és a politikai vezetés háborús felelősségének elhárítását segítő intézmények felállításában.

Mindezt jelezte Ebert 1918 decemberében tett megszólalása, amikor a frontokról hazaözönlő egyik katonaegységet üdvözölte: „nem a hadsereg szenvedett vereséget, hanem az ellenség fölénye hadseregének létszámában és anyagi erőiben vezetett a háború elvesztéséhez."[79]

A hadvezetés felmentése a háborús felelősség alól együtt járt a hadsereg megmaradt részeinek az OHL alá rendelésével. *A Népi Megbízottak Tanácsa ugyan még decemberben elfogadott egy rendeletet az „önkéntes népőrség", vagyis a hadvezetéstől független, a kormánynak alárendelt rendfenntartó erő felállításáról*, erre azonban végül nem került sor. Annak ellenére, hogy a Tanács kongresszusán a régi hadsereg helyére egy „honvédség" (Wehrmacht) állítását javasolták, amelyben a vezetőket a katonák maguk közül választják.[80] Foglalkoztak a hadsereg belső helyzetével, orosz mintára eltöröltek minden rangjelzést, betiltották a szolgálaton kívüli fegyverviselést. Elfogadták az úgynevezett „*hamburgi pontokat*", amelyek gyakorlatilag az OHL menesztését jelentették. Kimondták, hogy a „kormány hadsereggel kapcsolatos utasításait (Kommandogewalt) csak a Munkás- és Katonatanácsok Központi Tanácsa (Zentralrates der Arbeiter- und Soldatenräte) felügyeletével gyakorolhatja. Végül azt is elfogadták, hogy az állandó hadsereg helyébe *később* egy milícia jellegű Népőrség (Volkswehr) léphjen. Ez már *ellentmondott a Groener-Ebert megállapodásnak*. Azonban, ekkor az utca megmozdult.

kedvezőbb feltételeket elérni. Az OHL arra is utasította Erzbergert, hogy kérje a Német-Kelet-Afrikában levő csapatok „méltóságteljes" kivonásának a biztosítását. Ursachen, II. 480- 481.

[79] „..nicht der Feind Deutschland besiegt habe, sondern der Krieg wegen der Überlegenheit des Gegners an Truppenzahl und materiellen Ressourcen verloren worden sei." A megfogalmazást később Hindenburg is átvette. http://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument0026_dol&object=context&l=de, 2014. 10. 12.

[80] A kongresszusról magyar nyelven lásd Winkler, 2005. 347-349.

A forradalom

„Mit akar a Spartakus?"

Berlinben 1919 januárjában harcok robbantak ki. A Groener utasítására fellépő hadsereg nem járt eredménnyel, a fellázadt matrózokhoz csatlakozott a „Vörös Katonák" (Rote Soldatenwehr), valamint Berlin baloldali szociáldemokrata rendőrfőnöke, Emil *Eichhorn* is odarendelte a biztonsági erőket a harcok beszüntetésére - de a matrózok oldalán. A hadsereg vereséget szenvedett.

A forradalom radikalizálódását jelezte a kommunista párt megalakulása: a Rosa *Luxembug* és Karl *Liebknecht* vezette Spartakus-szövetség döntött a párttá alakulásról, még decemberben. Németország Kommunista Pártja (KPD) a matrózok és Eichhorn mellé állt, csatlakozva a Németország Független Szociáldemokrata Pártja (USPD) január 5-re meghirdetett tüntetéshez.

A matrózok tüntetése *felkelésbe torkollott*, amelynek felszámolására a kormány, pontosabban az ekkor már csak a többségi szociáldemokratákból álló Népi Megbízottak Tanácsa adott utasítást. A forradalom leverését a szociáldemokrata Gustav *Noske* parancsnokságával hajtották végre, a tiszti különítmények Berlinbe hívásával. A különítményesek 1919. január 15-én meggyilkolták a KPD két vezetőjét, Rosa *Luxemburgot* és Karl *Liebknechtet*. A rendcsinálás azonban ezzel nem ért véget: a hadsereg vezetése megkezdte aknamunkáját a demokratikus köztársaság ellen.[81]

[81] Luxemburg még a KPD alakuló kongresszusán „minden utópizmust és minden kalandorságot" elutasító beszédében jövendölte: a szociáldemokrata „Ebert-Scheidemann kormány az ellentétek ostromától a belátható időn belül meg fog bukni és Hindenburg katonai diktatúrája fogja követni." Csak az időben, a diktatúra jellegében és az azt gyakorló személyben tévedett. A „Spartacus felkelés" legendájáról és Luxemburg-Liebknecht meggyilkolásáról Székely: Rosa Luxemburg forradalmai – gondolatok egy évfordulón. Ezredvég, 2019. 149-160.

A háborús ***bűnösök feklelősségre vonásától a háborús bűnösök átmentéséig***

A Versailles-ban aláírt Németországgal kötött békeszerződés *227.* és *228.* cikke foglalkozik a német háborús bűnösök megbüntetésével. A 227. első bekezdése egyetlen nevet tartalmaz: II. Vilmosét: „A Szövetséges és Társult Hatalmak a Hohenzollern házból származó II. Vilmos volt német császárt a nemzetközi erkölcsnek és a szerződések szentségének legsúlyosabb megsértése miatt nyilvánosan vád alá helyezik." A cikk végén jelzik, hogy a holland kormányhoz „a felette való ítélkezés végett leendő kiadatása iránt megkeresést fognak intézni." Külön Bíróságot állítanak fel, amelyben öt bírót neveznek ki a nagyhatalmak, az USA, Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Japán képviseletében. E bíróságnak „Joga lesz a kiszabandó büntetést mérlegelése szerint meghatározni." A 228. cikkben a német kormány elismeri a szövetségesek jogát arról, hogy „katonai bíróságaik elé állíthassák mindazokat a személyeket, akiket a háború törvényeivel és szokásaival ellenkező cselekmények elkövetésével vádolnak." A kormány vállalja, hogy az ezzel vádolt személyeket kiszolgáltatják a nemzetközi bíróságnak, „akár név szerint nevezik meg őket, akár pedig azt a rendfokozatot, tisztséget vagy hatáskört jelölik meg, amelyekben német hatóságok az illető személyeket alkalmazták."[82]

A válasz nem késett. 1918 decemberében a tapasztalt diplomata, Bernhard von *Bülow* irányításával létrehoztak egy „hivatalt", amelynek feladata lett a vádak elhárítása, az ezeket cáfoló dokumentumkötetek összeállítása, illetve a sajtóban megjelenő cikkek figyelése, sőt a német sajtó cenzúrázása. A külügyminisztérium gyámkodásával létrehozott részleget komoly anyagi támogatásban részesítették, hozzárendelve a bűnösséget elutasító propagandát is. A hivatal hatásköre kiterjedt a kompromittáló iratok megsemmisítésére. A részleget előbb irányítójáról *„Spezialbüro Bülow"-nak,* később *„Kriegsschuldreferat"-nak (Háborús Bűnösség Osztály) nevezték,* amely már a versailles-i konferenciára összeállíttatott dokumentációkat és bocsátotta azokat a német küldöttség rendelkezésére. Ezeken túl nagyszámú brosúrát jelentettek meg a német érveket népszerűsítve, sőt folyóiratot is kiadtak, amely előbb „Die Kriegsschuldfrage" (A Háborús Bűnösség Kérdése), majd 1929-től „Berliner Monatshefte" (Berlini Havilapok) címmel jelent meg.

[82] Halmosy, 67-68.

A propaganda sem volt felesleges, azonban ennél lényegesebb volt a hadsereg nyílt ellenállása. Amikor a szövetségesek 1920. február 3-án jegyzékben kérték II. Vilmos, valamint további 895 német kiadatását, köztük olyan tábornokokét, mint Hindenburg, Ludendorff, August von Mackensen, Falkenhayn, Alfred von Tirpitz, és Theobald von Bettmann-Hollweg volt kancellárt. E követelést a katonai vezetés egyik legbefolyásosabb tábornoka, Walter von Lüttwitz a berlini katonai körzet parancsnoka azonnal, majd február 7-én Hans von Seeckt tábornok is visszautasította. Von Seeckt kijelentette, hogy amennyiben a kormány támogatja a kiadatást, úgy a hadsereg fegyverrel is ellenáll, akár újrakezdve a háborút. Ha pedig a szövetségesek katonai erővel próbálnak érvényt szerezni a követelésnek, úgy a támadáskor „a Németország nyugati részén állomásozó német csapatok harcolva vonulnak a Weser és az Elba mögé. S amíg ez a késleltető akció megvalósul, keleten állomásozó csapataink megtámadják Lengyelországot, és a Szovjet-Oroszországgal való kapcsolatra fognak törekedni. Mihelyt a lengyeleket eltapostuk, Oroszország segítségével Franciaország és Anglia ellen fordulhatunk."[83] Amikor pedig a szövetségesek a Németországból már eltávozott II. Vilmos kiadását kérték, a holland hatóságok is elzárkóztak annak teljesítése elől.[84]

A Kriegsschuldfrage kivizsgálására az évek folyamán *négy parlamenti vizsgálóbizottságot hoztak létre*. Az első vizsgálóbizottság a dokumentumok vizsgálatát követően úgy döntött, hogy beidézi a volt kormányok és az OHL vezetői közül a volt kancellárt, Theobald von *Bethmann-Hollweget*, Karl *Helfferich* alkancellárt, Paul von Hindenburgot és Erich Ludendorff tábornokot. Az igazi szenzáció *Hindenburg* meghallgatása volt.

[83] Benoist-Méchin, Jacques: Histoire de l'armée allemande 1918-1937, Robert Laffont, Paris 1984. 340-341. Duroselle, Jean-Baptiste: Histoire diplomatique de 1919 à nos jours, Dalloz, Paris 1985. 22. Majoros, 2019, 136.

[84] Létesítettek „független intézeteket" is, mint amilyen a „Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursachen," (A Háborút Előidéző Okokat Kutató Központja), illetve a szervezeteket is egyesítő „Arbeitsausschusses Deutscher Verbände (Német Szövetségek Munkacsoportja). A tudomány számára mindenestre maradandó és tanulságos összeállítások születtek. Így az 5 kötetes «Deutsche Dokumente zum Kriegsausbruch" (Német dokumentumok a háború kirobbanásáról) és a 40 kötetes «Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914" (Az európai kormányok nagyhatalmi politikája, 1871-1914), amelyek hatalmas iratanyagot tettek közzé, mára azzal a lényegtelen céllal, hogy bizonyítsák mindenekelőtt Oroszország és Szerbia felelősségét, lazítva ezzel az egyedüli német felelősség szorításán. Az utóbb említett két kiadványról újabb irodalom Zala, Sacha: Geschichte unter der Schere politischer Zensur. Amtliche Aktensammlungen im internationalen Vergleich, München, Oldenbourg Verlag, 2001, 385., valamint Székely Gábor: Háborúk, forradalmak és a fasizmus kora. Volos Kiadó, 2014. 139.

A hadsereg tekintélyének helyreállítása – a Dollchstoß-legenda

1919. november 17-én különvonat gördült be a berlini főpályaudvarra. Utasát a Reichswehr tisztelgő díszegysége fogadta, amely a magas vendég berlini tartózkodása idején a biztonságáról is gondoskodott. *Paul Ludwig Hans Anton von Beneckendorff und von Hindenburg* tábornagy, a császári haderő utolsó, és a fiatal köztársaság hadseregének első főparancsnoka 1919 júniusában fordított hátat a hadseregnek és a politikának, s vonult vissza birtokára. Most azért érkezett Berlinbe, hogy másnap megjelenjen a Weimari Köztársaságnak a háborús vereség okait vizsgáló 28 tagú parlamenti vizsgálóbizottsága 14. ülése előtt.

„A rövidlátóknak. Keresed az igazságot? Azonban ha megtudod, úgy az ördögbe kívánod őket!" Kladderadatsch, 1919. november 30. (Werner Franz Hahmann)

A terembe belépve Hindenburgot hangos ünneplés fogadta. A jelenlevők felállva köszöntötték, szószékét a birodalmi fekete-fehér-vörös színű szalaggal övezett krizantémcsokorral díszítette. Holott nyilvánvaló volt, mondandója nem lesz más, mint az, amit már több alkalommal kijelentett: a hadsereget nem az ellenség, hanem a hátország orv tőrdöfése kényszerítette megadásra. Vagyis vádirat a köztársaság ellen. A nagy számban megjelent német és külföldi tudósítónak nem kellett csalódnia. Hindenburg megjelenése impozáns volt. A keleti hadműveletek sikerét magának kisajátító „tannenbergi győző,"[85] aki a háború végén „pótcsászárrá"

[85] A hadtörténészek szerint a győzelem érdeme elsősorban Hindenburg vezérkari főnöke, Erich Ludendorffé volt. A korszak német történelmének legtekintélyesebb monográfusa szerint a győzelem Hindenburg „névleges parancsnoksága" alatt történt. Winkler, 2005. 306.

(Ersatzkaiser) nőtte ki magát, érdemrendekkel dúsan dekorált díszegyenruhájában jelent meg a bizottság nyilvános ülésén.

Beszédét a hadvezetés és a hadsereg, az egyszerű katonák dicséretével kezdte, majd azt állította, hogy a háborút ellenezte a legfelsőbb hadvezetés. Ezt követően azt is kijelentette, hogy célja az utolsó hónapokban az volt, „hogy a katonai eszközökkel vívott háborút befejezzük, amilyen gyorsan csak lehet, s amennyire az csak célszerű lehet, hogy a Birodalom irányítását […] ismét, normális békés eszközökkel a politika határozza meg."[86] Majd következtek a vádak, és az orv tőrdöfés, a Dollchstoβ: „Azonban mi történt? Míg az ellenségnél az élő és holt anyag túlsúlya mellett valamennyi párt, a társadalom valamennyi rétege mind erőteljesebben összeforrt győzelembe vetett hitében, s mind erőteljesebben, minél súlyosabb helyzetbe kerültek, nálunk, amikor ez az összefogás helyzetünkben még szükségesebbé vált a pártérdekeket felülírva, ebben a helyzetben hamarosan szakadásra és a győzelembe vetett hit feladására került sor. [...] Ismételt követelésünk a szigorú fegyelemre és a szigorú törvényhozásra nem teljesült. Ezért voltak sikertelenek hadműveleteink, ezért kellett bekövetkeznie az összeomlásnak; a forradalom csak a zárókő volt."

Majd jön a fő mondanivaló: „Egy angol tábornok joggal mondta: 'a német hadsereget hátba döfték'. A hadsereg jó magvát semmiféle felelősség nem terheli. Teljesítménye éppen úgy csodálatra méltó, mint a tisztikaré. Ahol a felelősség található, az jól látható."[87] Hogy ki volt az angol tábornok, azt a történelemtudománynak nem sikerült kiderítenie, vagyis nagy valószínűséggel, ő éppúgy csak a hadsereg vezetésének magát felmentő propagandájában létezett, mint az 1918-tól felépített Dollchstoβ-legenda, az orv tőrdöfés. S hogy kik voltak a „jól látható" felelősök, akikre Hindenburg és a kampányt jelentős anyagi eszközökkel támogatók gondoltak, az hamarosan kiderült, mégpedig név szerint: az elkövetkezendő évek több mint 400 politikai gyilkosságának áldozatai. Mindenekelőtt Matthias *Erzberger* államtitkár, aki aláírta – az OHL egyetértésével – a fegyverszüneti egyezményt, Walter *Rathenau* külügyminiszter, aki a franciákkal való megegyezést szorgalmazta, s végül a hazaárulással megvádolt és a jobboldal által halálba üldözött köztársasági elnök, Friedrich Ebert.

[86] Ursachen, IV. 7.

[87] Uo. 7-8. A meghallgatás teljesebb, nyomtatásban nem közölt szövegét lásd: http://www.1000dokumente.de/pdf/dok_0026_dol_de.pdf

„Németek, emlékezzetek!" A tőrrel: Philipp Scheidemann, szociáldemokrata miniszterelnök, mögötte Matthias Erzberger, a zsidó tőke... és a forradalom.[88]

A weimari alkotmány, a demokrácia korlátai

Már évekkel az újabb világháború kirobbanása előtt összeomlott a wersailles-i – washingtoni békerendszer, de még előtte az Európa legdemokratikusabbnak tartott német alkotmány. A weimari alkotmány felszámolását 1933 után megkönnyítette sajátos jellege – erejét azonban mutatja, hogy jogilag máig érvényben van.[89]

[88] A „tődöfés-legenda" legismertebb karikatúrája két változatban ismert. Valószínűleg eredetileg 1919-ben szintén a Kladderadatsch-ban jelent meg, a későbbi változatokban (1924) a lövészárokban felénk néző katona rohamsisakján már egy hotogkereszt van, valamint Scheidemann lába közé más írással beírták: „Te vagy az! Te gazember!" Illetve a mögöte levő Erzbergerre ráírták a nevét. Szerzője nem ismert, valószínűleg szintén Hahmann munkája.

[89] A ma hatályos német Grundgesetz (Alaptörvény) több passzusát átvette, s a szükséges változtatásokat „jogi tisztítással" (Rechtsbereinigung), lényegében az alkotmány legnagyobb részének módosításával, mások felfüggesztésével oldották meg. Az új alkotmányozást a német egység hiányával indokolták eredetileg, hangsúlyozva a kontinuitást a weimari Németországgal. A Német Demokratikus Köztársaság 1949-ben új alkotmányt fogadott el, s nem tekintette magát a Weimari Köztársaság örökösének.

A Weimarban 1919. augusztus 11-én elfogadott alkotmány a szociáldemokrata, a liberális és a keresztény – vagyis a Centrum, azaz katolikus – koalíció meghatározó befolyását tükrözte. A szöveget gondozó *Hugo Preuß* mellett ott volt az evangélikus Friedrich *Naumann*[90] és az ateista *Max Weber,* vagyis a liberális Német Demokratikus Párt alapítói, akik gondosan ügyeltek a koalíció sokrétű szellemiségének a megjelenítésére.[91] Az alkotmányt a jobboldali Német Nemzeti Néppárt, a jobboldali liberális Német Néppárt és a baloldali Németország Független Szociáldemokrata Pártja ellenszavazataival 262:75 arányban fogadták el, ami mutatta a weimari koalíció indulóerejét.[92]

Az 1919. augusztus 14-én kihirdetett alkotmány amellett, hogy föderatív köztársasággá alakította az országot bizonyos értelemben *kettős hatalmat hozott létre*: a főhatalmat a *köztársaság elnökének* kezébe helyezte, a törvényhozást a *parlamentre* bízta. A jogilag *vegyes elnöki és parlamentáris rendszernek* nevezhető struktúra eredeti célja a köztársság stabilizálása, a megdöntésére irányuló különféle irányzatú próbálkozások megakadályozása volt. Ennek érdekében *az alkotmány három cikkében* felhatalmazták a köztársaság elnökét arra, hogy feloszlathassa a parlamentet és új választásokat írjon ki (25. cikk), válságos helyzetben szükségrendeleteket bocsásson a kormány (nem a parlament!) rendelkezésére (48. cikk). A legnagyobb hatalmat *az 53. cikk* helyezte a birodalmi elnök kezébe: ő nevezi ki és menti fel a birodalmi kancellárt és a birodalmi kancellár javaslatára a birodalmi minisztereket.

E három cikk tette lehetővé, hogy a köztársasági elnök alkotmányosan bénítsa meg az alkotmányt: *függessze fel, vagy akár számolja fel a parlamentáris kormányzást*, saját jelöltjét nevezze ki kancellárnak. Az egész weimari rendszer felszámolására így lehetőség volt az alkotmány megsértése nélkül.

[90] Friedrich Naumann (1860-1919) a Német Demokrata Párt (DDP) egyik alapítója, Weberhez közelálló liberális politikus, a szociáldemokráciával együttműködést már a századfordulón kezdeményezte. A társadalomtudományokat támogató német liberális alapítvány névadója. A Szabad Demokrata Párthoz (FDP) közel álló szervezet honlapja: https://www.freiheit.org/stiftung

[91] Így az egyházakkal az alkotmány harmadik fejezete (Vallás és vallásos egyesülések) foglalkozott. A hét cikkelyben állami garanciát nyújtottak minden állampolgárnak a szabad vallásgyakorlásra (135.), a vallási megkülönböztetés nélküli polgári életre (136.), az államegyházzal szemben a szabad vallási gyülekezésre (137.) A vallásoktatást az iskolában rendes tantárgynak ismerte el az alkotmány, de nem kötelezőnek a szabadszellemű világi iskolákban, valamint biztosította a teológiai fakultások fenntartását az egyetemeken.

[92] A kommunista párt bojkottálta a választásokat, így 1924-ig nem volt képviselője a parlamentben.

Azt alkotmány atyjai, nem számoltak két lehetőséggel: az egyik az volt, hogy az *alkotmányos parlamenti választások eredményeképpen is alkotmányellenes többség alakulhat ki a parlamentben*, a másik, hogy *a birodalmi elnök is lehet olyan személy, aki nem híve a weimari elveknek*. 1925-ben Hindenburg birodalmi elnökké választásával az utóbbi, 1933-ban, a náci párt hatalomra jutását követő parlamenti választásokkal az előbbi is megvalósult.

A jobboldalnak 1918-1919-ben tett engedménynek így súlyos ára lett. Következménye hasonló visszaesés volt, mint a liberálisok és Bismarck megegyezését követő időszaké, csak lényegesen gyorsabb lefolyású: 1920-ban a szociáldemokraták már kiszorultak a kormányból, s egy rövid, a világgazdasági válságot megelőző nagykoalíció pillanatától eltekintve, elfordulnak tőle szövetségesei is. A hiedelmekkel ellentétben mindennek következtében *már 1930-ra megszűnt a parlamentáris demokrácia Németországban*. A *birodalmi elnök által kinevezett kabinetek* működőképességét csak a *szükségrendeletek* biztosították. Így formálisan Hitler kormányának megalakulása visszatérés volt a parlamenti demokráciához, weimar szellemét azonban néhány hónap alatt felszámolták.[93]

[93] Székely Gábor: Németország - Adolf Hitler. In: Akik nyomot hagytak a 21. században. Diktátorok - diktatúrák. 48-65.

Nemzetközi kapcsolatok az 1920-as években

A háború után újjá kellett építeni a nemzetközi kapcsolatokat. Ez formálisan nem okozott különösebb nehézséget. A háborúzó felek azonnal helyreállították diplomáciai kapcsolataikat egymással – Szovjet-Oroszország kivételével, amelynek még évekig várnia kellett sorára. Ez ugyan okozott nehézségeket, hiszen a szovjet államot nem lehetett kihagyni a gazdaság, de a diplomácia nemzetközi vérkeringéséből sem. Szovjet-Oroszországgal ellentétben Németország a kezdetektől a békerendszer egyik fő, s mindenképpen a legproblematikusabb szereplője volt.

A Weimari Köztársaság külpolitikája elsősorban Franciaországra összpontosított, ahol a kapcsolatokat alapvetően a jóvátételek fizetése, nemfizetése befolyásolta.[94] A britekre a német diplomácia, ha fenntartásokkal is, de a kezdetektől számíthatott,[95] a belgákra feltétlenül és az olaszok támogatására is a vitás kérdésekben – a viszony mindezen esetekben alapvetően függött a jóvátételek fizetésétől. Szovjet-Oroszországban már 1919-ben felismerte Berlin a lehetséges „sorstársat".

Az 1920-as évek első felében meglehetősen egyértelművé vált, hogy Németországgal nagyhatalomként kell számolni. A német diplomácia jól felismerte a külpolitikai nyitás lehetőségeit és lehetséges irányát: Franciaország pozíciójának gyengeségeit. Párizsnak nem sikerült bevonnia az Egyesült Államokat biztonsági rendszerébe, London politikája is változóban volt a kontinensen, jórészt a brit

[94] A jóvátétel fizetését előbb 269 milliárd aranymárkában kívánták rögzíteni, utóbb, 1921-ben 132, majd 1929-ben 113 milliárd aranymárkára csökkentették. Franciaország kapta a jóvátételek 52, Nagy-Britannia a 22, Olaszország 10, Belgium 8 a százalékát. (Az utolsó részletet Németország 2010. október 3-án, az ország újraegyesítésének 20. évfordulóján utalta át.)

[95] Az alkudozás azonban német sikereket hozott. Rathenau már 1921-ben elérte, hogy Franciaország ne készpénzben, ami állandó viták tárgya volt a márka inflációja miatt, hanem árukban fogadja el a törlesztés, 1922-ben pedig a britek közbejárására is számíthattak a németek fizetési haladék-kérésüknél. Ekkor azonban a franciák (és a belgák) már megmakacsolták magukat.

befektetések biztonsága befolyásolta lépéseit. Hasonló volt az Egyesült Államok magatartása is.

Németország kibontakozását segítette, hogy Kelet–Közép Európában is fokozatosan gyengült Párizs befolyása. A földrajzilag a Kárpát-medence központú térségben elhelyezkedő országok, Jugoszlávia, Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország és Románia stratégiai fontosságát megemelte szomszédságuk Németországgal. A versailles-i békekötést követően elsősorban Franciaország számított a térségre, mint *ellensúlyra Németországgal szemben*, de Olaszország is felismerte érdekeit, amelyek azonban korántsem voltak azonosak a franciákéval, de mindkettejük elképzelései Németország ellen is mutatott.

A politikai elszigeteltségbe szorított Németország számára már a kezdetektől előnyt jelentett, hogy vesztes hadserege sem tűnt veszélyesnek a térség kis államai számára. Inkább tartottak egymástól, illetve a velük kísérletező Franciaországtól, a revíziót hirdető Magyarországtól, s a Fiumére már lecsapó Olaszországtól. Nyilván nem volt e helyzetben szerencsés, hogy a Duna-konföderációs terveket felújító francia diplomácia első kísérleteiben a fő szerepet Magyarországra osztotta. Maurice *Paléologue*, aki 1920 elején váltotta Philippe *Berthelot*-t, fenntartva a korábbi célt, a német ellensúly mellett a „bolsevik veszély" elleni fellépést meghirdetve két tervet körvonalazott: az öt dunai állam, Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia és Románia összefogását, vagy egy hármas szövetséget, amely Magyarország mellett Romániát és Lengyelországot fogta egybe – természetesen francia befolyás alatt. Mindkét elképzelésben Magyarország volt a középpontban, s *váltott ezért a francia diplomácia a területi revízió óvatos ígéretére*. A pillanat azonban elillant, nem utolsó sorban, amikor Teleki Pál külügyminiszterként kérte „Magyarország integritásának a helyreállítását", nemkülönben amikor a lengyel kormány jelentette be területi követeléseit.[96]

A francia politika a *Trianon palotában* megkötött békefeltételekkel nehéz helyzetbe került, s ezt követően már nem tudott a térség megosztottságán vál-

[96] Lengyelország a Szovjet-Oroszország elleni intervenció harmadik hullámaként 1920. április 25-én indított háborújának célja az 1872-es, az ország három részre szakítása előtti határainak a helyreállítása volt. A franciák támogatása a lengyel előretörés megtorpanása, majd a Vörös Hadsereg ellentámadásakor erősödött, számításba vették Horthy Miklós katonai segítség ajánlatának az elfogadását is. A lengyel hadsereg azonban Varsó alól visszaverte a szovjeteket, s elfoglalva Belorusszia és Ukrajna keleti területeit kötötte meg 1921-ben Rigában a békét Szovjet-Oroszországgal. (E területek majd a Molotov-Ribbentrop paktummal kerülnek vissza a Szovjetunióhoz, s tartoznak ma is Belorussziához, illetve Ukrajnához.)

toztatni – *nem utolsó sorban a brit és az olasz ellenlépések miatt*. Csődöt mondott a kisantant létrejöttét *akadályozó* francia diplomáciának az a vonulata, amely *Lengyelországot* középpontba helyezve Németországgal szemben akart erős szövetséget kovácsolni a Duna-völgyében. Alexandre *Millerand* miniszterelnök, majd köztársasági elnök jobb meggyőződése ellenére váltani kényszerült: ugyan világosan látva, hogy a csehszlovák, román, jugoszláv kisantant törekvések *eltávolítják Magyarországot és Ausztriát*, sőt *Lengyelországot* egy valós erőt Németországgal szemben felvonultatni képes szövetségtől, végül mégis a kisantant melletti döntésre kényszerült.[97] A kisantant létrejötte 1921 áprilisában, amint az várható volt, nem hogy erősítette volna Franciaország pozícióit Németország keleti határain, de gyengítette azokat, terheket róva rá a különböző szerződésekkel. Ezentúl tovább erősítette a brit és az olasz fenntartásokat: London még a franciák e lényegesen csökkent befolyását is túl soknak tartotta a térségben, Róma sem örült a Jugoszláviát erősítő blokk létrejöttének. Meggyöngült, majd véget ért a magyar-francia közeledés, Ausztria is Olaszország felé fordult, fogadva ugyanakkor az egyre erőteljesebb német beruházásokat.

A genovai konferencia, szerződés Rapallóban

A több mint egy hónapig, 1922. április 10-től május 29-ig ülésező nemzetközi gazdasági konferenciát mindenekelőtt a jóvátételek és az államadósságok rendezésére szánták. A kezdeményezők Franciaország és Nagy-Britannia voltak. Németország célja a békerendszerek számára hátrányos gazdasági intézkedéseinek az ellensúlyozása volt. Szovjet-Oroszország egy lépéssel hátrábbról indult: a polgárháború és az intervenció túlélését követően létének elfogadtatásáért, a diplomáciai elismertségért, és gazdasági kapcsolatainak építéséért politizált.

A konferenciára elsősorban annak következtében került sor, hogy Németország több csatornán is jelezte*: nem képes a jóvátételek fizetésére*. A konferencia jellegéből következett, hogy arra meghívást kapott valamennyi „adós", így a győztes antant hatalmak mellett *egyenrangú partnerként* foglalhattak helyet a tárgyaló asztalnál a vesztesek is, együtt 34 szuverén állam, köztük Magyarország képviselői. Ez egyben politikai döntés is volt: a gazdasági ügyek mellett, főleg

[97] A diplomácia történetben nem ritka, sokszereplős bonyolult helyzetet részletesen bemutatja Ádám Magda, 1981. 37-60.

brit javaslatokként, tervezték a diplomáciai kapcsolatok szélesebb körű rendezését is. A fő figyelmet az addig blokáddal sújtott, diplomáciailag el nem ismert Szovjet-Oroszország népes delegációja kapta, mellette a szintén elszigetelt Németország, lévén mindketten a legnagyobb adósok, s politikailag is a legtöbb kérdőjelet felvetők.

Már a konferencia előkészítése során érzékelhető volt a brit és a francia elképzelések különbözősége, melynek lényege továbbra is a brit kontinentális egyensúlyra törekvés volt a vélt francia hegemóniával szemben. A britek minden szinten az adósságok csökkentését, átütemezését javasolták, beleértve a német jóvátételeket is. A franciák éppen fordítva, a törlesztések szigorítását. A britek a gazdasági kapcsolatok újjáépítését tartották fontosnak Szovjet-Oroszországgal, a franciák a cári adóságok vállalását és természetesen törlesztését tekintették előfeltételnek.[98] A

„USA: Mi van fiuk? Franciaország: ez a malac sok pénzemmel tartozik! Anglia: bocsánat egy pillanatra, Sam, el akarjuk kapni ezt az ízletes malacot. Ha miénk lesz, minden nap karajt ehetünk... Olaszország: nekem kell a malac!; Japán: egy ólba fogom rakni a kínai malaccal!" (Frederick Burr Opper)

brit-francia ellentétek hozzájárultak ahhoz, hogy végül létrejöjjön egy váratlan fordulat: a német és a szovjet diplomácia külön megegyezése.

A Genovába tartó szovjet delegáció április 1-jén megszakította útját Berlinben,[99] ahol Leonyid *Kraszin* kül- és gazdasági, valamint Georgij *Csicserin*

[98] A konferencia kezdeményezői meghívták Lenint, aki azonban elhárította a meghívást. Viszont a lehetőség kihasználását fontosnak tartotta, ezért több dokumentumot is készített, amit a párt Politikai Irodájában megvitattak. Az utasításban végül a Csicserin és Litvinov vezette küldöttséget bízták meg a „teljesen önálló, átfogó program" kidolgozásával, amely „burzsoá-pacifista jellegű legyen" és „nem tűzzük ki a nézeteinknek egyedül megfelelő (röviden: ilyen meg ilyen) kommunista programot, mert az elvileg eltérő álláspontón levő többi küldöttség figyelmébe szeretnénk ajánlani több olyan palliatív [igen súlyos] és reformista típusú rendszabályt, amilyet Angliában és más tőkés országokban burzsoá nézeteket valló emberek már ajánlottak." V. I. Lenin összes művei. 44. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1981. 174.

[99] A németek erős pozícióját érzékeltette, hogy két napig várakoztatták a szovjeteket, s az alkudozás is még két napig tartott. A részletekről beszámol Patyomkin, 182-184.

külügyi népbiztos Walter *Rathenau* külügyminisztert és a megbeszélésbe bekapcsolódó Joseph *Wirth* kancellárt tájékoztatta a szovjet elképzelésekről és ajánlatukról. Ennek lényege a diplomáciai kapcsolatok felvétele, a legnagyobb kedvezmény elvének érvényesítése a kereskedelemben, illetve az adósságok eltörlése volt. A német fél nem tartotta célszerűnek egy ilyen egyezmény előzetes megkötését – viszont a szovjet ajánlat megszellőztetését fel kívánta, és fel is használta a tárgyalásokon Genovában -, abban azonban Berlinben megállapodtak, hogy a konferencián lépéseikről és információikról egyeztetnek.[100]

A Rapallóban április 16-ának éjjelén („pizsamás megbeszélés") megkötött egyezmény – az irodalomban elterjedt állítással ellentétben – *nem tartalmazott katonai, vagy titkos záradékot*.[101] Németország és a Szovjetunió, miután egyiküknek sem sikerült megállapodásra jutni jóvátételük csökkentéséről, illetve adósságainak törlesztéséről, ellensúlyozandó elszigetelődésüket *a diplomáciai kapcsolatok teljes körű felvételéről és a gazdasági együttműködésről állapodtak meg, a legnagyobb kedvezmény elve alapján és az adósságok kölcsönös törlésével*.[102]

A francia javaslat: „A németeknek és az oroszoknak fel kell adniuk a rapallói szerződést, vagy el kell hagyniuk a konferenciát." Nem hagyták el...

A Rapallóban megkötött szerződés jelentősége azonban ennél lényegesen nagyobb volt: megváltoztatta, de mindenképpen megzavarta a brit külpolitikának a kontinentális egyensúly helyreállításán alapuló, az „európai stabilitás helyreállításának evolúciós folyamatának" terveit.[103] Sőt, egyúttal 1919 óta - ijesztgetés a forradalommal - ismét bemutatta a német külpolitika mozgásterének szovjet dimenzióját, most már egy megkötött szerződés erejével.

[100] Az irodalomban meglehetősen elterjedt az a vélekedés, hogy e tárgyalások eredménytelenek voltak, nem említve a megállapodást az egyeztetésről. Ez azonban nem így volt: a lényeges, s később elfogadott javaslatokat ekkor ismertették egy mással.

[101] Az állítást átveszi Deák Máté: A német polgári repülés újjászületése a versailles-i békét követően (1919-1933) kitűnő PhD dolgozatában (62.), majd maga is jelzi, hogy ilyen egyezményre csak hónapokkal később, 1922. július 29-én került sor (64.) https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/18332/deak-mate-phd-2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y

[102] A szerződést közli, az előzményeket és a konferencia körülményeit részletesen leírja Halmosy, 200-206.

[103] Salzmann, Stephanie: Great Britain, Germany and the Soviet Union. Rapallo and after, 1922-1934. The Boydell Press, Woodbridge. 2002. 170.

A német-szovjet szerződés aláírását követően először egységesnek tűnt a brit és a francia tiltakozás, amit mutatott közös jegyzékük. Viszont a kívánatosnak ítélt ellenlépésekben már nem: a britek nem támogatták a franciáknak a konferencia elhagyására tett javaslatát. A franciák viszont Lloyd *George* indítványát ellenezték Szovjet-Oroszország elismeréséről. Az ellentétek hamarosan tovább éleződtek.

Jelentősek voltak a különbségek később is, a rapallói szerződés értékelésekor. A felháborodott franciák és a „csodálkozó" angolok – a németek szerint üzenetben előzetesen tájékoztatták őket - különböző tanulságokat vontak le. Az egyszerűbb az *angoloké* volt, akik megnyugvással látták ebben a franciák lehetőségeinek a szűkülését, a visszavonulást, következésképpen a brit kontinentális politika befolyásának erősödését. A *franciák* egyértelműen helyzetük további romlását láthatták, a német-orosz (szovjet) egyezségben a bismarcki birodalmi külpolitika sejlett fel számukra. Ez is közrejátszott abban, hogy Raymond *Poincaré kormánya ismét a háborús stratégiát, a Rajna-vidékre vonatkozó igény újabb változatát vette elő.* Vagyis a jóvátételek elmaradására hivatkozva Németország megfosztását legfontosabb feketeszén készletétől, s az egész Rajna bal partjától nyugatra fekvő, a franciák által csak „vieilles zones occupées", korábbi elfoglalt zónának nevezett terület Franciaországhoz csatolását. Az alkalomra nem kellett sokáig várni.

A "Ruhrkampf", az utolsó katonai akció Németország megállítására –az újabb brit-francia konfliktus

Még a Wirth kormány nyújtotta be a Reichstagban 1922. november 13-án azt a dokumentumot, amely felhatalmazást kért a kormány számára, hogy fordulhasson a Jóvátételi Bizottsághoz a jóvátételek hároméves moratóriumának javaslatával. Ezt az ország gazdasági helyzetével indokolták, egyben a márka stabilizációját is ezzel a megoldással, vagyis a jóvátételek törlesztésének teljes leállításával tartották lehetőnek. A november 22-én hivatalba lépett Cuno - kormány[104] folytatta az egyeztetést, de sikertelenül. A Jóvátételi Bizottság hangsúlyozta, hogy Németország már eddig sem teljesítette a szállításokat és elutasította a kérelmet.

[104] A kormány jobbra állt a Wirth vezette kabinettől, azonban nem ez volt a különlegessége: ez volt a Weimari Köztársaság első, bár még nem nyílt elnöki kabinetje, ahol a tárcákat vállaló politikusok nem pártjukat, hanem a „köztársaságot" képviselték, így levéve a nehéz döntéskor a felelősséget a pártokról. A helyzetet elemzi Winkler, 2005. 553-554.

Ami figyelemre méltó volt, és a német diplomácia sikerének tekinthető, hogy a bizottság brit képviselői az 1922. december 26-i, majd a második, 1923. január 9-i ülésén is az elutasítás ellen szavaztak. E mögött ugyan volt egyszerű gazdasági megfontolás is, mert Angliának a német fizetőképesség fenntartása fontosabb volt, mint a német áruk beszállítása, ezért is támogatták Rathenau javaslatát, hogy a franciák fogadják el az áruszállítást, míg a britek a pénzbeli törlesztést részesítették előnyben. A márka inflálódása azonban az angol gépipari exportot így érzékenyen érintette. A jóvátételek fizetése, nemfizetése ügyénél azonban lényegesen fontosabbak voltak az ezek mögött meghúzódó, *a valódi tétet jól érzékelő politikai megfontolások*: mind a brit, a francia, mind pedig német részről.

A Jóvátételi Bizottság döntése csak ürügy volt, amelyre hivatkozva 1923. január 11-én francia és belga csapatok lépték át a határt és foglalták el a területet egészen Dortmundig, s kezdték meg a szén és más javak kiszállításának szervezését, úgymond a jóvátételek fejében. Az elcsatolás lehetőségét senki sem említette.[105]

A német válaszlépés azonnali és hatékony volt. Kihasználva azt, hogy a francia-belga lépést London nem támogatta[106], sőt hivatalosan is nemtetszésüket fejezték ki a megszállás miatt, a nyilvánvalóan reménytelen katonai ellenállás helyett a passzív ellenállást választotta. A „nemzeti egység" megvalósult: valamennyi politikai párt, beleértve a kommunistákat is,[107] és a szakszervezetek támogatásával általános sztrájk robbant ki - a kormány folyósította a béreket a sztrájkolóknak. A békés ellenállást csak a „szabadcsapatok" (Freikorps) megjelenése zavarta meg: robbantásokat hajtottak végre, a szabotázs akciókkal a szállításokat akarták megbénítani. A franciák ellenlépése kemény volt: az egyik robbantásnál elfogott tisztjüket bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték. Leo *Schlageter* halálával megszületett a szélsőjobb első „nemzeti hőse". A francia ellenes propaganda is a világháborúban bevált uszító formákat használta a plakátokon.

[105] A közös francia és belga katonai akció a két ország 1920 szeptemberében Fosh marsall és a belga vezérkar főnöke, Edmond Buat tábornok által aláírt katonai egyezmény alapján történt. A szerződést kifejezetten a Rajna-vidék biztosítása érdekében kötötték, vagyis Németország ellen. A britek nem kívántak csatlakozni a szerződéshez. Erről Majoros István: Franciák a 20. századi Közép- és Kelet-Európában. Tanulmányok. Underground Kiadó, Budapest, 2019. 94-95.

[106] Ezt részletesen bemutatja Salzmann a brit külpolitikát elemző könyvének 3. fejezetében, amelynek címe is jelzi: „Rapalló első próbája. A Ruhr-válság." 33-45.

[107] A szakszervezetek és a kommunisták kiadták az „Üsd Poincarét a Rajnánál és Cunót a Spreenél" a („Schlagt Poincaré an der Rhein und Cuno an der Spree!") jelszót, számítva a francia munkások és a nemzetközi szakszervezeti szövetségek szolidaritására. A nacionalista hullám azonban végül mindent elborított. Székely, 1980. 30-32.

A „Ruhrkampf" azonban kétélű fegyvernek bizonyult: a szénszállítmányok ugyan akadoztak, de csődbe jutott a német gazdaság is, az infláció addig soha nem látott mértéket öltött, a márka elértéktelenedett. A politikai válság Berlinben a Cuno-kabinet lemondásához vezetett, Párizsban is megingott Poincaré helyzete. A kibontakozás most is a németekkel való egyezkedés felé mutatott, amit, mint korábban is, Poincaréval szemben Briand képviselt.[108] A német partner a Wilhelm *Cunot* követő miniszterelnök Gustav Stresemann lett.

Gustav *Stresemann* a francia-német viszonyt alapvetően megváltoztató első kabinetjét 1923. augusztus 13-án mutatta be, egyben kormányában fenntartotta a maga számára a gazdasági és a külügyminiszteri posztot is. (Az utóbbit, akárcsak az általa alapított jobboldali liberális irányú Német Demokratikus Párt elnöki tisztét haláláig megőrizte.) A kormány feladata az ekkor világrekordnak számító infláció megfékezése, a francia Ruhr-megszállás elhárítása, megegyezés a jóvátételekről, s ezek mellett a belpolitikai helyzet konszolidálása volt. Stresemann kormányának kellett szembenéznie Hitler „sörpuccsával" november elején, majd a hó végén a Hamburgban eleve elvetélt kommunista felkeléssel – egyik sem okozott gondot számára. Második kormányának lemondását a nagykoalíció felbomlása okozta.[109] Stresemann mindkettőben számíthatott az ellenségeskedésbe belefáradt Franciaország, s a konfliktust aggodalommal figyelő angolok támogatására. Két kormányát száz nap alatt őrölték fel az eredményes, de kemény intézkedések, ame-lyeket szükségállapot kihirdetésével és elnöki rendeletekkel ért el.

A locarnói szerződés - a Nagy Háborút követő konszolidáció csúcspontja

Gustav Stresemann és Aristide *Briand* együttműködésének *egész Európa viszonyrendszerét* meghatározó teljesítménye volt az 1925. december 1-*jén Londonban aláírt egyezmény, amely a tárgyalások színhelyéről, Locarno svájci kisvárosról kapta nevét.*

A francia oldalon Briand a kezdetektől tisztában volt azzal, hogy a versailles-i békerendszer komoly ellentéteket fog szülni, s ezeknek az ellentéteknek előbb

[108] Briand és Poincaré „váltója" még 1913-ban kezdődött, s tartott egészen 1929-ig, az utolsó Briand-kabinet megalakulásáig. A váltások közben Briand 1924-től egészen haláláig, 1932-ig megtartotta a külügyi tárcát, igyekezve biztosítani a mérsékelt francia külpolitika folytonosságát.

[109] Székely Gábor: Hitler hatalomra jutása: Kossuth Könyvkiadó,1983. 33-35.

tompítására, majd, együttműködve Stresemannal, azok megoldására tett kísérletet. Másrészt azzal is tisztában volt, hogy miután Franciaország a békeszerződéssel nem kapott amerikai biztonsági garanciát, valamint a britekkel sem volt meg a számára kívánatos összhang, a német irányban kell keresnie a megoldást.

Amikor a francia nemzetgyűlésben 478 szavazattal, mindössze *74 ellenében* szavazták meg a versailles-i békeszerződést, az ellene szavazók jó része a feltételeket *Franciaországra nézve kedvezőtlennek, Németország számára nem kellően keménynek* tartották. Kisebbségben voltak azok, akik, köztük Briand, már eleve inkább az engedményekre, a legyőzöttekkel a megegyezésre, s néhányuknak, elsősorban Németországnak, de Magyarország felé is tekintve a megbékélést ajánlotta. „*Ki vonná kétségbe, hogy a magyar határ megállapítása némileg önkényesen történt? Elég ránézni egy térképre, végig követni ezt a határvonalat, amely egyébként egyáltalán nem végleges, hogy azonnal lássuk, hogy egyáltalán nem az igazságot szolgálja. Itt relatív megoldásokkal állunk szemben. Azt kell eldönteni, hogy eléggé a méltányosságon alapulnak-e ahhoz, hogy megelégedjünk velük.*"[110] Persze mindez, ami a magyar határokat illette, a Németországtól keletre levő országokra is vonatkozott, a Duna-medencére tekintő francia külpolitika rövid intermezzojaként.

A Nobel Béke-díjban részesült koncepciózus páros közül Stresemann elsősorban a német érdekeknek megfelelő kompromisszumok következetes érvényesítésével, míg Briand a francia érdekeket az európai kollektív biztonsági rendszeren belül vélte megvalósíthatóknak. A két elképzelésen nyugvó locarnói szerződéseket az 1925. október 5. és 16. között megtartott egyeztetést követően parafálták. A vitán részt vett Franciaország és Németország mellett, Nagy-Britannia, Olaszország, Belgium, Csehszlovákia és Lengyelország, vagyis a legérdekeltebb országok. A „rajnai paktum" névre keresztelt megállapodásban Németország elismerte Franciaország, Belgium versailles-i határait. A dokumentum különlegessége volt, hogy a korábbi és ezt követő szerződések többségével szemben *nemzetközi garancián nyugodott.* A garanciát Nagy-Britannia és Olaszország nyújtotta. Vállalták továbbá, hogy az egymás közötti egyéb vitákban elfogadják a nemzetközi döntőbíróság határozatát.

A Locarnoban már felmerült, ekkor Csehszlovákia és Lengyelország biztonságát szolgáló „keleti-locarno" terve nem valósult meg. A franciák által ezen országoknak nyújtott kétoldalú és kölcsönös garanciális szerződéshez már nem

[110] Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Osiris Kiadó, 2007. 137. lbj.

csatlakozott sem Németország, sem pedig Nagy-Britannia. Ezzel *a biztonsági rendszer féloldalassá* vált a Németország által nyújtott kétoldalú szerződések ellenére.[111] Németország útja Dél-, Kelet- és Észak-Nyugat felé szabad maradt, s céljaiért, így fegyverkezésének „egyenjogúsításáért", már *1926-tól a Népszövetség teljes jogú* tagjaként, valamint a négy nagyhatalom (Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Japán) alkotta Tanács ötödik tagjaként léphetett fel.

Stresemann német sikernek tekintette Locarnot, Németország keleti lehetőségeinek, későbbi pozícióinak megerősödését. Ennek lényegét a következőkben összegezte: „Locarno eredményeképpen Franciaország eltávolodott Lengyelországtól, és Lengyelországot most már csak annak a Mórnak tekintik, aki már megtette kötelességét."[112]

Stresemann külpolitikai célja is a revízió volt. A revíziót a keleti, német többségű területek visszaszerzésében látta lehetségesnek – Elzász-Lotaringiáról lemondott. Mint írta „csak ez jön számításba számunkra", vagyis nem az 1914 előtti állapot helyreállítása. A megjelölt térségbe beletartozott Pomeránia németnyelvű területei, a lengyel „korridor" és Danzig, Posen egy része és Felső-Szilézia. Azonban itt is, hangsúlyozottan a többségi német lakosságú területekre gondolt. Így az 1919-ben Lengyelországhoz csatolt Posen megye lengyelek lakta részeire nem tartott igényt. A távolabbi célok közé tartozott az Anschluss, valamint a volt német gyarmatok és „bérlemények" visszaszerzése.[113] Következetes volt abban, hogy „Németország ezért bár semmi-

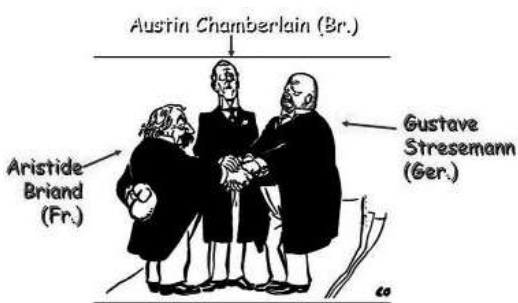

„Amint az 1919-es Versailles-i Szerződés szerint garantált Belgium, Franciaország és Németország határa." „Németország szerződést írt alá Lengyelországgal és Csehszlovákiával, megegyezve abban, hogy Németország keleti határai csak döntőbíráskodással változtathatók meg." (David Low)

[111] A locarnói szerződéseket közli Halmosy, 225-240.

[112] Wright, Jonathan: Die Maske: Stresemanns politische Persona. In: Gustav Stresemann und seine Zeit. Hrsg. Heinrich Pohl. Vandenhoeck and Rupprecht, Göttingen, 2002. 59.

[113] Gustav Stresemann an die deutsche Botschaft in London, 19.4.1926, Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (ADAP), Serie B, Bd. 2, 1, Dok. 150, S. 363–376, Aufzeichnung des Ministerialdirigenten Dirksen vom 29.12.1925, ADAP Serie B, Bd. 2, 1, Dok. 21, S. 72f.;

féle háborút nem fog indítani, azonban vár a határvidékek újraszabályozásának lehetőségére."[114]

Ez volt az oka annak, hogy Stresemann kompromisszum politikája szinte teljesen Franciaországra korlátozódott, elkerülhetetlennek és lehetségesnek vélte a megegyezést azzal a győztes hatalommal, *amelynek érdekeit e terv kevéssé érintette*. A britektől érezte a támogatást, amelyre igényt is tartott, akárcsak az európai gazdaság, s benne Németország teljesítőképességében érdekelt Egyesült Államok részéről is.

E külpolitika ugyanakkor nem számított Lengyelországra. *Piłsudski* ugyanis nemhogy a Stresemann által „igazságtalannak és tarthatatlannak" tartott területekhez ragaszkodott, de azok további kiterjesztésén munkálkodott. Ez volt az oka annak, hogy Stresemann, majd utódai Julius *Curtius* és Konstantin von Neurath, a lengyelekhez hasonlóan *nem támogatta a „Keleti-Lokarno" tervét* sem, hiszen annak minden változata a határok rögzítését, a status quo fenntartását szolgálta – az egyes országok, s természetesen Európa biztonságára hivatkozva. Stresemann mintegy megelőlegezve e tervek végső elvetésénél alkalmazott német megoldást, a felelősséget a lengyelekre hárította, akiket elsősorban a Csehszlovákiával folytatott vita (Tesen) fordított el az együttműködéstől a vele határos országokkal.[115]

Stresemann a német nagyhatalom újjáépítésének a franciák által is támogatható megoldását vázolta Briand-nak azon a találkozón, amelyet közvetlenül a Népszövetség genfi ülése előtt, 1926. szeptember 17-én, a svájci határon levő Thoiry-ban tartottak. A kellemes vidéki vendéglőben elfogyasztott ebéd közben megállapodtak abban, hogy Briand képviselni fogja kormányában, hogy „véget vetnek a Rajna-vidék megszállásának", valamint lehetővé teszik Németország számára, hogy „megvásárolja" a Saar-vidék széntelepeinek kitermelését. Cserébe Stresemann megígérte a jóvátételek nem csupán rendszeresebb és teljesebb fizetését, de az előtörlesztést is. Szintén közös volt helyzetükben, hogy mindketten jelentős ellenállásra számíthattak otthon.

[114] „…Ursachen, Gelegenheit zu einer Neuregelung in den Grenzregionen warte." Schultze-Rhonhof, Gerd: Der Krieg der viele Väter hatte, München, 2003, 389.

[115] A „Keleti-Locarno" szerződésben három hatalom volt elsősorban érdekelt: Olaszország együttműködve Magyarországgal, a német pozíciókkal szemben, Franciaország hasonló céllal elsősorban Csehszlovákiára számítva, valamint Hitler hatalomra jutása után a Szovjetunió, lényegében a franciákat támogatva, de London megnyerhetőségét is remélve. Diószegi István: Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919-1939. Gondolat, Budapest, 1974. 126-129. Beneš nem támogatta ezt a konstrukciót.

A Népszövetség ülésének fő napirendi pontja Németország felvétele volt, s ez alkalommal Stresemann beszéde. Stresemann és Briand a beszédeket egyeztette, mégpedig nem formálisan. Mindketten tisztában voltak helyzetükkel. Egyetértettek abban, hogy a francia-német kiegyezés már középtávon sem oldható meg a demilitarizált és megszállt Rajna-vidék és más német területek kiürítése-átadása, illetve Németország keleti igényeinek bizonyos kielégítése nélkül. E lépések elismerése mellett közös volt az is, hogy e célok elérését a diplomáciai megoldásban és nem a fegyverekben látták, amihez érvekkel a mindkét oldalon súlyos sebeket ejtett 1923-as Ruhr-háború tanulságai szolgáltak.

Arra azonban sem Briand, sem pedig Stresemann nem számított, hogy mindez kiválthatja Washington és London nemtetszését. Igaz, a hazai ellenállás is nagyobb volt a vártnál. A párizsi „ultrák", a miniszterelnök Poincaré beszámolóját követően a németek háborús felelősségéről beszéltek és a leszerelést sürgették, a berlini katonák, a már elnök *Hindenburg,* valamint a médiát kézben tartó „német nemzeti" Alfred Hugenberg elutasították a kompromisszumot. A *franciáknál* ez egyértelműen politikai és gazdaságpolitikai szűklátókörűségként volt értelmezhető, hiszen az országnak nagy szüksége lett volna a német pénzre. Franciaországgal ellentétben a gazdasági válságon már túljutott *Németországban* a magabiztos hatalom és az agresszív jobboldal szólalt meg. Mindehhez csak háttérül szolgált az amerikaiak nemtetszése a németekkel szemben, akik kölcsöneiket törlesztésre, infrastruktúra-fejlesztésre, nem pedig az elvárt ipari beruházásokra fordították. A britek azt kifogásolták, hogy Franciaország előnybe részesült a jóvátételeknél, ami az amerikai tartozásaik törlesztését is akadályozhatta. Így semmi sem lett abból, amit Stresemann naplójában a találkozót követően feljegyzett: „Valamennyi kérdés együttes megoldása, amelyek Németországot és Franciaországot szembeállítják."[116]

A Kellogg-Briand paktum - kísérlet a francia biztonsági rendszer erősítésére

Briand nem adta fel. Politikájában a német-francia kiegyezés az egyik lap volt, mégpedig a kisantant és Lengyelország mellett a legfontosabb. Garanciái azonban nem voltak megnyugtatóak, ezért újabb kísérletet kellett tennie: az Egyesült Államokat remélte bevonni Franciaország biztonsági rendszerébe, ami a Versa-

[116] Stresemann, Gustav: Was in Thoiry besprochen wurde. In: Bernhard, Henry (Hrsg.), Gustav Stresemann. Vermächtnis, Bd. 3, Von Thoiry bis zum Ausklang, Berlin, 1933. 16.

illes-ban és a Locarnoban nem sikerült. Most olyan témát keresett, amely Amerikában népszerű volt: *a békét ajánlotta fel, a háborúval szemben.*

Az alkalmat 1927. április 6, az Egyesült Államok első világháborús hadba lépésének 10. évfordulója adta. A francia külügyminisztérium több ezer amerikait hívott meg az ünnepségre, ahonnan Briand nyilatkozattal fordult „Amerikai néphez". Kiemelte a két nép együvé tartozását és hasonló szellemiségét: „A két nagy demokratikus nemzetnek ugyanaz a béke-eszménye, egyazon történésekből, azonos következtetéseket vonnak le: az egymás közötti véleménykülönbségek csak az eljárásokra vagy módszerre vonatkoznak. […] Ha szükség van arra, e két nagy demokrácia még határozottabban kiáll a béke mellett, s a legünnepélyesebb példával szolgáljon az embereknek, akkor Franciaország kész nyilvánosan kijelenteni, együtt az Egyesült Államokkal kötelezettséget vállal arra, hogy a két ország között, amerikai-francia kifejezéssel élve, 'la guerre hors-la-loi,' a háború nem megengedett." Majd hozzátette, mintegy jelezve már az amerikai közvélemény számára e gondolat nemzetközi elfogadottságát, hogy „A lemondás a háborúról a nemzeti politika eszközeként, már ismert a Nemzetek Szövetségének és a locarnói szerződések aláírói előtt."[117]

Az Egyesült Államokban támogatta Briand kezdeményezését a tekintélyes James Thomson *Shotwell* történész professzor, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal egyik létrehozója[118] és Nicholas Murray *Butler*[119] a republikánusok elnökjelöltje. Mindkettejük támogatásával Briand egy nyílt levélben, még 1927 áprilisában, paktumot javasolt, amelyet „lelkesen támogattak az amerikai békemozgalomból". Briand nem kért sokat: *az Egyesült Államok és Franciaország kössön megállapodást arról, hogy kapcsolatukban lemondanak a háború eszközéről.* Calvin *Coolidge* elnök és külügyminisztere Frank B. *Kellogg* azonban nem tartották vállalhatónak a javaslatot, amely lényegében ismét, akárcsak 1919-ben, az *izolacionizmus* feladását és az Európai ügyekbe való felelősségvállalást tartalmazta.

[117] https://www.cairn.info/revue-actes-de-la-recherche-en-sciences-sociales-2004-1-page-91.htm Az amerikai kifejezés „the outlaw war," a háború törvényen kívül helyezése.

[118] Shotwell egyike azon demokrata politikusoknak, akik következetesen ellenezték az izolacionizmust, annak az előkészítő bizottságnak volt tagja, amelyet Wilson hozott létre a versailles-i tárgyalások előkészítésére. 1917-től a Carnegie Endowment for International Peace igazgatója, (együtt Nicholas Murray Butlerrel). 1939-ben egyik kezedeményezője a semlegességi törvény felülvizsgálatát ajánló Non-Partisan Committee for Peace Through Revision of the Neutrality Actsnak, majd részt vett az ENSZ létrehozásának előkészítésében.

[119] Nicholas Murray Butler (1862-1947) amerikai filozófus, a Columbia Egyetem igazgatója, 1931-ben megosztott Nobel Béke-díjat kapott a Kellogg-Briand paktum létrehozásában betöltött szerepéért. 1920-ban és 1928-ban republikánus elnökjelölt.

Briand tekintélyes segítői Shotwell, majd akkor a Columbia Egyetem elnöke *Butler* nyilvános vitát kezdeményeztek. E vitában a hangsúlyok – Briand szándékával ellentétben – egyre inkább a békeszerződés átfogóbb jellege felé tolódtak. A vita nemcsak Amerikában, hanem a Népszövetség fórumain is megjelent: *Lengyelország* szólalt fel egy általánosabb, valamennyi ország részvételét lehetővé tevő „agresszió ellenes" paktum érdekében. Ezt az elképzelést támogatta Kellogg válaszolva Briand-nak 1927. december 28-án.

1928. április 13-án Kellogg tervezetet küldött Briand-nak. A dokumentum szövegében itt már arról volt szó, hogy kezdeményezzenek egy szerződést, amelyhez bárki csatlakozhat. Az egyetlen feltétel az volt, hogy a hozzá csatlakozó államok mondjanak le a háborúról, mint a nemzetközi konfliktusok megoldásának eszközéről. Az ezt követő vitában a hatalmak különféle jegyzékben magyarázatokat fűztek a paktum szövegéhez, amelyek lényege szinte valamennyi esetben a korábban más szerződésekben vállalt kötelezettségek megtartásáról, az önvédelem jogosságáról szóltak. A szerződést e magyarázatok mellékletével 1928. augusztus 27-én fogadták el, s hamarosan a világ majd minden szuverén állama[120] aláírta. 1929 végéig összesen 54 kormány csatlakozott a paktumhoz (köztük volt Magyarország, a Szovjetunió is, Litvinov külügyi népbiztosnak köszönhetően). Az Egyesült Államok szenátusa a módosítás után a paktumot 85:1 arányban ratifi kálta – s ezzel, remélték Európában, az e megoldással nem túl sokat nyert franciák is, hogy Amerika közelebb került a Népszövetséghez.

A szerződés bevezető sorait követő, illetve a formalitásokat tartalmazó záró részét megelőző főszövege mindössze három cikkelyből állt: „I. cikk. A Magas Szerződő Felek népeik nevében ünnepélyesen kijelentik, hogy a háborúnak a nemzetközi viszályok elintézése céljából való igénybevételét elítélik s egymáshoz való viszonyukban erről, mint a nemzeti politika eszközéről lemondanak. II. cikk. A Magas Szerződő Felek elismerik, hogy a közöttük esetleg felmerülő bármely természetű vagy eredetű vitáknak vagy nézeteltéréseknek megoldását vagy elrendezését mindenkor békés úton szabad keresni. III. cikk. A jelen szerződést a bevezetésben felsorolt Magas Szerződő Felek alkotmányaik követelményeinek megfelelően meg fogják erősíteni, s mihelyt minden megerősítő okirat letétetik Washingtonban, a szerződés közöttük hatályossá válik." A csatlakozás a paktumhoz önkéntes volt. Elsőnek Németország írta alá a dokumentumot.

[120] Az irodalomban szereplő számok különböznek, 54 és 59 között mozog, a szuverén államok számát ekkor 63-ra becsülték. Halmosy, 274.

A Briand -Kellogg paktum fogadtatása a korban is ellentmondásos volt. A csat-lakozott országok számára nem volt garancia a háború, az őket ért támadás ese-tére, mivel mindenki maga állapíthatta meg, mit tekint védelmi, vagyis a paktum hatálya alá nem eső háborúnak. A kezdeményező Franciaország már a folyamat elhúzódásakor és a szerződés parttalanná válásakor más megoldások felé fordult. André *Maginot,* a francia hadügyminiszter idején fogadták el, s már a következő évben megkezdték a legmodernebbnek szánt erődrendszer építését a francia-német határon. A fő védelmi rendszer a határtól mintegy 10 kilométerrel beljebb lett kijelölve. Maga a rendszer és vonalvezetése jelezte a kisantant szövetségnek, de Lengyelországnak, s később a Szovjetuniónak is: *Franciaország nem támadásra, hanem védelemre korlátozza hadműveleteit* Németországgal szemben. S tette ezt joggal, ha nem is a megfelelő eszközt választva.[121]

„Új béke paktum" – Népszövetség, *Európa és Briand (Sidney Conrad Strube)*

[121] A hadtörténeti irodalomban meglehetősen általános a vélemény, hogy az erődrendszerek ekkor már legföljebb kiegészítői, de nem eszközei lehettek az eredményes hadviselésnek. A fiatal tiszt Charles de Gaule ellenvéleménye ismert: a modern hadviselés más fegyvernemek, a páncélosok és a légierő, a motorizált egységek fejlesztését, és az ezeknek megfelelő hadrendek kimunkálását jelenti. Az angol, a német és a szovjet stratégák véleménye is hasonló volt. A legnagyobbak, Mihail Tuhacsevszkij, J.F.C. Fuller, Basil Liddel Hart, Chales de Gaule, Heinz Guderian, Erwin Rommel egy-egy írását közli vaskos dokumentumkötetében Chaliand, Gérard: The atr of war in world history. From antiquity to nuclear age. University of California Press, Berkley-Los Angeles-London, 1994. 914-961.

A világ fegyverkezik

Annak ellenére, hogy Versailles-ban a politikusok kivétel nélkül a béke és a leszerelés hangzatos szólamaival kezdték beszédeiket, a háború utáni Európában, de a világban is minden hatalom azonnal a fegyverek felé fordult. A vesztesek, így Magyarország és Németország is, a Versailles-ban engedélyezett kvóták lehetőségeinek bővítésén munkálkodtak. Hátrányban a legnagyobb hadsereggel rendelkező Franciaország volt, amely bár a háború végén jelentős fejlesztéseket hajtott végre, s birtokolta a „haza nem vitt" amerikai és brit technikát is, ennél tovább katasztrofális gazdasági helyzete miatt nem léphetett. Sőt, mindezek fenntartását sem tudta megroppant gazdasága megoldani. (Ennek következménye volt, hogy Franciaország a kezdetektől támogatta az arányos leszerelési programokat, az arányokon saját előnyének fenntartását értve.) A britek a háború után a flottára és a gyarmati hadseregre összpontosítottak, ennek korlátja volt hatalmas eladósodottságuk az Egyesült Államokkal szemben. Olaszország hasonló gondokkal küzdött, amit jelzett, hogy számára a washingtoni konferencián engedélyezett flottakontingenst soha nem tudta felhasználni. Az Egyesült Államoknak lehetősége és pénze is volt hadseregének fejlesztésére, ezt azonban csak igen mérsékelten, a háborúban mozgósított erőfeszítések visszafogásával párhuzamosan használta ki. A kivétel Japán volt, amely nem adósodott el a háborúban, s a csendes-óceáni, valamint Kína elleni terveihez komoly hadseregre és flottára volt szüksége.

A Németország környezetében levő keleti és déli térségben korszerűnek nevezhető fegyverkezési programja Lengyelországnak, Csehszlovákiának, Szovjet-Oroszországnak, és Olaszországnak, s talán Romániának, vitathatóan Magyarországnak, legkevésbé a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak volt.

A határain Ausztriát és Romániát leszámítva *ellenségekkel körülvett Csehszlovákia* új állam lévén szinte egyáltalán nem alapozhatott a Monarchia hagyományaira – a megörökölt konstrukció látványos vereséghez vezetett a Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregével szemben. Azonban alapozhatott a

K.u.K. hadsereg arzenáljának zömét gyártó iparra, amely határain belülre került, együtt az élenjáró technikát alkalmazó Skoda-művekkel.

Szovjet-Oroszország (1922-től Szovjetunió) már a négyéves polgárháború és intervenció idején átszervezte hadseregét, ebben számítva a cári hadsereg tisztjeinek egy részére is. Egyetlen pillanatra sem érezte magát biztonságban a fenyegető intervenció, s a valós, majd vélt világforradalmi lehetőségek árnyékában. 1923 után e forradalmi tervek elenyésztek, a Szovjetunió inkább támogatásra számított az ellene irányuló nyomás hárítására a vele rokonszenvező baloldaltól, a fejlett kapitalizmus világából. A Vörös Hadsereg fejlesztése azonban a kezdetektől egyik legfontosabb feladatként került be az ötéves tervekbe.

Olaszországban a „Mare Nostrum" meghódítására készült Mussolini. Fegyverkezési programja látványos volt, azonban csak nagy fenntartásokkal korszerűnek mondható. A „Nagy Háborúban" megroppant hadseregben elsőnek, 1923-ban a légierő, majd a hadsereg és a tengerészet újjászervezését kezdték meg, 1925-ben hozták létre a fegyvernemeket összehangoló főparancsnokságot. A haditervek támadó háborúra készültek. Mussolininek azonban tervei megvalósításában számolnia kellett a britek és különösen a franciák ellenérdekeltségével. A fő szövetségesnek kínálkozó Ausztria és Magyarország ehhez kevés volt, a remélt olasz vezette „Keleti-Locarno" támogatottsága hamar elenyészett.

A Weimari Köztársaság *Németországa*, akárcsak a vesztes államok, nem nyugodott bele területi veszteségébe és egyedüli háborús felelősségébe. A legdemokratikusabb alkotmányt létrehozó szociáldemokrata-liberális-keresztény-demokrata koalíció ebben osztozott a vele kezdetektől ellenszenvet érző birodalmi hadsereg vezérkarával. Ez súlyos tehertétel volt a kezdetektől, s végül a demokratikus köztársaság végét jelentette. A Versailles-ban engedélyezett hadsereg egy elit hadsereg létrehozását tette lehetővé. (Emellett nem a hadsereg, hanem a több tízezres, az elbocsátottakból alakított „szabadcsapat" („Freikorps") egységek hajtották végre a forradalmi megmozdulások leverésének jó részét, a népszavazásos területeken a választások „befolyásolását", támogatták 1920-ban a köztársaság elleni katonai puccskísérletet.[122]) A hadsereg fegyverzetét a versailles-i szerződésben korlátozták, a nehéz fegyverek jó része Franciaországban maradt.

[122] Az 1920. március 13-án a Walter von Lütwitz tábornok, s az őt támogató Ludendorff tábornok vezette puccskísérletet nem a hadsereg, hanem a munkásszázadok, valamint a Németország történetének legnagyobb általános sztrájkja buktatta meg. A Hans von Seeckt, a hadsereg főparancsnoka elutasította a puccsisták elleni fellépést: „A hadsereg nem lő a hadseregre!" („Truppe schießt nicht auf Truppe"). Winkler, Heinrich August: Von der Revolution zur Stabilisierung.

A kézifegyvereket leszámítva ennek megfelelően kellet újjászervezni a fegyvergyártást, igénybe véve a „nemzetközi kooperáció" (svéd, szovjet) legális és illegális lehetőségeit. Ez egyben azt is jelentette, hogy a legképzettebb hivatásos állománnyal rendelkező Reichswehr a legmodernebb fegyverekhez jutott. A hadsereg létszáma a Versailles-ban megszabott 100 000-el szemben 1922 nyarán is még meghaladta a 250 000 főt.

A weimari alkotmányban a hadsereg főparancsnoka a birodalmi (köztársasági) elnök volt, a hadsereg tényleges irányítását a hadügyminiszter, illetve az általa kinevezett „hadvezetés főnöke" látta el. Az első hadügyminiszter a szociáldemokrata Gustav Noske volt, aki Walther *Reinhardt* tábornokot nevezte ki a hadvezetés élére. Reinhardt – Noske utasítására – bevetette a hadsereget a forradalmi mozgalmak ellen, s kész volt azt megtenni a kormány ellen lázadó szabadcsapatok ellen is. A forradalmárok mély ellenszenvet éreztek nemcsak Noske személyével szemben („véreb", a munkások „hóhéra"), hanem a szociáldemokrata párttal szemben is. A pozíciót végül a liberális Német Demokratikus Párt (DDP) politikusa, Otto *Gessler* vállalta, aki kinevezésekor a hadseregvezetéssel a köztársaság elleni érzületeiről ismert Hans von *Seeckt* tábornokot bízta meg. Seeckt vezetésével lett a hadsereg „állam az államban", amit egészen 1934-ig igyekezett fenntartani, hozzájárulva ezzel is a Weimari Köztársaság bukásához.[123]

Németország és a „szovjet kártya"

A német hadvezetésnek azonban szembe kellett néznie a legszigorúbb ellenőrzéssel és az ország francia-belga-brit megszállásával. Ezt azonban szinte azonnal, hivatkozva a vörös forradalom, illetve az annak keletről segítségére siető vörös seregek veszélyére jórészt sikerült kijátszania. A Szovjet-Oroszország elleni intervenció idején, legutoljára az 1920-as lengyel szovjet háborúban még az is felmerült, hogy a keleti hadműveletekben tapasztalt német részvételt is igénybe veszik. Erre azonban nem került sor. Sőt, éppen a lengyelek elleni tervek hozták közelebb a két felet: Németországot és Szovjet-Oroszországot.

Még meg sem született a weimari alkotmány, amikor a német hadsereg vezetői felvették a kapcsolatot a Szovjet-Oroszország képviselőivel. Erre kitűnő al-

Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1918 bis 1924. Verlag, J.H.W. Dietz Nachf. Berlin/Bonn.1984. 300.

[123] A kinevezés Ebert tudta nélkül, és véleménye ellenére történt, ami Seeckt tudomására jutott – éppen Noskétól. Winkler, 1984. 322.

kalmat kínált, hogy a berlini forradalmi harcok idején, 1919. február 12-én tartóztatták le Karl *Radeket*, majd a Moabit fogházban tartották őrizetben. Radek a Kommunista Internacionálé egyik vezetője,[124] ismert volt a német katonai vezetés előtt: 1917-ben Leninnel együtt utazott Németországon keresztül a „zárt szerelvényen" Svájcból Oroszországba, s tagja volta Breszt-Litovszkban a németekkel a békéről tárgyaló szovjet delegációnak is 1918-ban. Radek „szalonjában" a politikai vezetők mellett a hadsereg főtisztjei is megjelentek, hogy az 1919 nyarát követően újra enyhült német-szovjet viszony fonalát felvegyék. Két cellát rendeztek be a számára, az egyikben könyvtárát helyezték el. Ismert látogatója volt a későbbi külügyminiszter, a Rapalloban megkötött szerződés aláírója, Walter Rathenau külügyminiszter.

Újabb, már hadsereg szintű kapcsolatfelvételt kezdeményezett 1920 nyarán Hans von *Seeckt* tábornok, a német hadsereg parancsnoka,[125] aki a hadügyminisztériumban egy „R csoportot" (Sondergruppe R /vagyis Russland/) hozott létre, elsősorban a német hadiipar kapcsolatainak kiépítésére. (Ennek tagja volt Kurt von Schleicher tábornok, a későbbi kancellár.) A német politikai vezetés, így Ebert elnök, ekkor még nem támogatta, de legalábbis fenntartásokkal kezelte a hadvezetés e lépését. A folytatást már a Genovába igyekvő szovjet delegáció javasolta.

A már említett, Rapalloban megkötött szerződés ugyan katonai klauzulát nem tartalmazott, de 5. szakaszában a német részről a kormány támogatását helyezte kilátásba: „A német kormány kifejezi készségét arra, hogy a vele legutóbb kötött magáncégek részéről kedvezményezett megállapodásokat a lehetőség szerint támogatja és megvalósításukat elősegíti."[126] A meglehetősen bonyolult fogalmazás azt jelentette, hogy nem a hadsereg, hanem „magán cégek" kötnek szerződést Szovjet-Oroszországgal. Az ezzel kapcsolatos költségek fedezését viszont a had-sereg költségvetését kezelő Birodalmi Védelmi Minisztériumhoz (Reichswehr-ministerium) rendelték.

Az egészen 1933 februárjáig működő kapcsolat lehetőséget teremtett Németország számára a Versailles-ban betiltott fegyvernemek, a nehéztüzérség, a légierő, a harckocsik és a harci gázok, s más fegyverek fejlesztésére és tesztelé-

[124] Radek és a Komintern politikájáról részletesebben lásd Székely, 1980. 173-186.

[125] Seecktnek, aki a német hadsereg (Heeresleitung) parancsnoka volt 1920 és 1926 között, továbbiakban is vezető szerepe volt a kapcsolatok építésében. A köztársasághoz fűződő ellentmondásos viszonyáról ír Winkler, 1984. 322-323.

[126] Halmosy, 203.

sére, valamint a fegyvernemnél szolgáló személyzet - beleértve a tábornoki kart is - kiképzésére és továbbképzésére. Mindebből a szovjet hadsereg is profitált. A különféle helyeken, főleg a Szovjetunió európai részén, nem messze Moszkvától levő bázisok közül a legismertebb az 1925-től 1933 szeptemberéig, a Vörös Hadsereg 4. repülőegységének 40. százada néven működő Lipeckben elhelyezett légibázis volt. A német főtisztek mellett pilóták és légi megfigyelők kaptak itt kiképzést. Kazanyban, a Tatár Köztársaságban a harckocsizók bázisa volt.[127]

[127] A német-szovjet katonai együttműködésről Zeidler, Manfred: Reichswehr und Rote Armee 1920-1933: Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zusammenarbeit. Schriftenreiche des Militärgeschichtlischen Forschungsamtes. Oldenbourg. 1994. A tényleges együttműködés azonban Hitler hatalomra jutásával megszakadt, ennek jele volt, hogy a német pilótákat már február végétől nem engedték vissza – túszul tartották -, majd kicserélték a Németországban a Reichstag felgyújtása alaptalan vádjával bebörtönzött Komintern vezető, Georgi Dimitrovért cserében. Székely Gábor: Diktátorok árnyékában – Georgi Dimitrov. Közép-európai arcképcsarnok, XX. század. Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2018. 366.

A versailles-i – washingtoni rendszer válsága

A világháborút követően a győztes hatalmak gazdaságának helyreállításában összekapcsolták az államadósságszolgálatot és a jóvátételeket. Valamennyi hadviselő hatalom ugyanis súlyosan eladósodott az Egyesült Államokkal szemben, de az adósságok törlesztésére Németországnak és a többi vesztes hatalmaknak nyújtott amerikai és népszövetségi kölcsönök az adósságok törlesztésére még a közben jelentősen

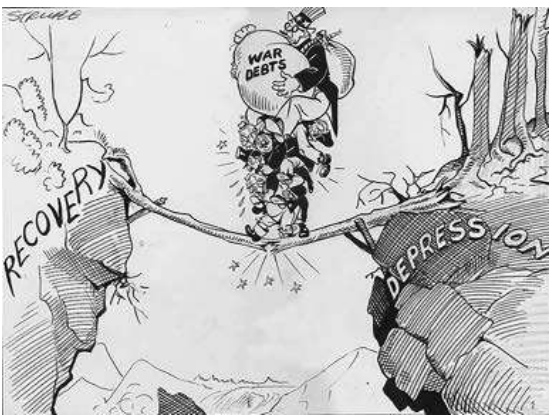

Válság - háborús adósságok - helyreállítás: „Nem látom be, miért akarják, hogy feladjam, amikor már majdnem ott vagyunk?” (Sidney Conrad Strube)

csökkentett mértékben sem voltak elégségesek. Az 1929 októberében kirobbant világgazdaság válságnak ugyan ez csak a kisebbik kiváltó oka volt, az amerikai tőzsdei spekuláció és a deflációs politika kiváltotta pénzügyi válság gyorsan elérte Európát, s váltott ki hasonló általános válságot. Az 1931. június 20-án az amerikai elnök, Herbert *Hoover* által bevezetett egy éves moratórium ugyan segítséget jelentett a nemzetközi pénzügyi rendszer számára - így Magyarország jóvátételi kötelezettségeit is felfüggesztette -, azonban megoldást nem hozott még ezen a téren sem.

Már a válság előtt érzékelhetőek voltak a nagyhatalmak közötti kapcsolatok átalakulása. Megtorpant az európai konszolidáció legfontosabb eleme a francia-német párbeszéd, tovább lazultak a francai-brit kapcsolatok, lassan haladt az Egyesült Államok részvételével is számoló Népszövetség leszerelési konferenciájának előkészítése. Sokasodtak a politikai és pénzügyi problémák Kelet-Közép-Euró-

pában, ahol a kisantant mellett újabb kombináció jelent meg az erősödő német befolyás ellensúlyozására: az olasz-osztrák-magyar gazdaság és politika szorosabb összehangolása.

Ebben a bonyolult helyzetben tartotta lehetségesnek Aristide Briand, hogy felvesse az európai országok gazdasági és politikai együttműködésének minden korábbinál átfogóbb tervét, amelyben remélte a különféle egységtörekvéseknek a Népszövetség ernyője alá terelését. Egyben ezzel kívánta visszahozni a francia külpolitikát korábbi, ha nem is meghatározó, de nagyhatalmi pozíciójába.

„Memorandum egy európai unióért”

Az újragondolás kezdeményezését Briand a leszerelési konferencia előkészítésének utolsó szakaszára időzítette. Az alkalom a Népszövetség 1929. szeptember 5-i plenáris ülése volt, amelynek megnyitóját a tekintélyes belga munkáspárti vezető, Camille *Huymans* tartotta. Az ülés hallgatósága azonban Briand előre bejelentett előadását várta. A francia miniszterelnök, s egyben külügyminiszter beszédében egy *föderatív Európa* körvonalait vázolta, amelyben Közép- és Dél-Európa államainak minden korábbinál összehangoltabb együttműködését gondolta lehetségesnek. Briand beszéde

(A Reggel számára rajzolta Gáspár Antal)

után Stresemann a háborúk elkerülhetőségéről szólt - ez volt egyben az utolsó beszéde a Népszövetségben. Nagy figyelemmel követett beszédének fő mondandójával támogatta Briand-t, bár elképzelését korainak tartotta, az orszá-gok közötti ellentétek megoldásáról szólt, s foglalta össze az ismert latin mondással szemben: „Nem lehet a háborút megakadályozni azzal, hogy háborúra készülünk a háború ellen, hanem csak a háború okainak a megszüntetésével.”[128]

[128] „On ne peut point prévenir la guerre en préparant la guerre contre la guerre, mais seulement en supprimant les causes de la guerre.” Société des Nations: Actes de la dixième session ordinaire de l’Assemblée, séances plénières, Comptes rendus des débats, in: Journal officiel, Supplément spécial, 75 (1929), 68. A „Ha békét akarsz, készülj a háborúra!” A mondást tulajdo-

Briand a terv bemutatása után a vélemények, érvek és ellenérveket mérlegelve finomította a tervezetet.[129] Végül a „Memorandum egy európai unióért”[130] tervezet a francia külügyminisztériumban 1930. május 1-jére készült el és a kormány dokumentumaként került nyilvánosságra. Az új miniszterelnök, André *Tardieu* kormánya képviseletében a külügyminiszteri posztot megőrző Briand terjesztette a Népszövetség 26 európai tagországa elé. A tervezetben az európai kormányok éves konferenciáját javasolták, amelyen hasonlóan a Népszövetség konferenciájához az irányítás egy állandó titkárság mellett a kormányok küldötteiből álló „politikai végrehajtó bizottság” kezében lett volna.

A memorandumban utaltak a vámuniós tervekre, hangsúlyozva, hogy éppen *azokkal szemben* kell megteremteni a kormányok közötti szolidaritást. Fontosnak tartották, hogy a tervezet az „eddigiekkel ellentétes felfogást rejt magában. Azokkal szemben, amelyek korábban meghatározták Európában a vámuniók kialakítását, amelyek a belső vámokat úgy építették le, hogy azt követően a közös határoknál magasabb korlátokat emeljenek…” A várható ellenállás irányát jelezte, amit az igen alapos bevezetőben elkerülni igyekeztek: „Az európai országok közötti megegyezésnek a feltétlen szuverenitás és a teljes politikai függetlenség talaján kell megvalósulnia.”[131] Az ellenvélemények nem várattak magukra. A német véleményt a genfi delegáció vezetője, Ernst Trendelenburg, Stresemann volt munkatársa, a gazdasági minisztérium államtitkára fogalmazta meg igen élesen: „Franciaország nem egy szabad európai gazdasági egyesülésre gondol, hanem egy Franciaország által ellenőrzött európai gazdaságra.”[132]

Amint az várható volt, az első súlyos ellenvetés Londonból érkezett. A brit külügyminisztérium a memorandumot „meglepő és kiábrándító munkának”

nítják Publius Flavius Vegetius Renatus a 3-4. században élt hadtörténetírónak, illetve a nála fél évezreddel korábban élt Julius Ceasarnak.

[129] Nem sokkal a Népszövetség ülése után, 1929. szeptember 9-én a Hôtel de Bergues-ben adott Briandt ebédet küldöttek számára pontosítva elképzeléseit, amelyek kidolgozásában jelentős segítséget nyújtott Alexis Léger, a Quai d’Orsey igazgatója. http://jmguieu.free.fr/Enseignements/Emergence%20idee%20europeenne/MAGIST_07.htm

[130] Mémorandum pour une Union européenne. A tervezet még 1929-ben elkészült és a Népszövetség ülése elé került változata a Mémorandum sur l’organisation d’un régime d’Union fédérale européenne. http://www.europarl.europa.eu/100books/file/FR-N-B-0014-Memorandum.pdf

[131] Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 45–49.

[132] Ránki György: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919-1939), Magvető, Budapest 1981. 117-120.

nevezte. Berlinből is ellene szóltak - már Stresemann halála után. Úgy vélték, hogy a francia „hegemón törekvések újabb példájáról van szó", vagy arról, ahogyan a későbbi államtitkár Bernhard Wilhelm von Bülow megjegyezte: hogy „újabb billogokat helyezzenek ránk."[133] Ennél is élesebb elutasítás érkezett Rómából, ahol lényegében a franciák Kelet-Közép-Európára tartott igényeinek újabb törekvését látták a memorandumban, de legalább is az olasz balkáni tervek keresztezésének a szándékát.

A „páneurópa" terv sikertelenségében nem játszott különösebb szerepet a számításba sem vett Szovjetunió ellenállása. Míg Litvinov azt vizsgálta, milyen lehetőségek vannak a Népszövetség tagállamaira korlátozódó tervezetben való részvételre, Molotov a megalakított „Európa Bizottságban" a Szovjetunió ellen irányuló új „tömb" létrehozására gyanakodott. A Szovjetuniót végül meghívták a bizottságba, azonban csak a gazdasági albizottság munkájába vonták be, ahol mindjárt felrótták neki a szovjet dömpinget. 1931. november 5-én elfogadtak ugyan egy kompromisszumos határozatot a „gazdasági megnemtámadási szerződésről", valamint a különösen előre mutató „különböző gazdasági és társadalmi felépítésű államok egymásmelletti békés fennállásának lehetőségéről", ezeknek azonban nem lett érdemi folytatása. [134]

A memorandumból „minimális programként" tovább élő, az *Európai Unió lehetőségét tanulmányozó bizottságnak* (Comité d'étude pour l'Union Européenne") 1931 márciusában a Briand elképzelésre hivatkozó, de azzal szembe menő német-osztrák vámunió is gondot okozott. A bizottságban elnöklő, súlyos betegségével küzdő Briand halála 1932 márciusában[135] végül nem csak a bizottság, de vele az Európa projekt formális megszűnését is jelentette. A francia diplomáciának az átfogó, európai együttműködés helyett szerényebb dimenziókban kellett gondolkodni.

[133] Schulz, Matthias: Briand-Plan und der Völkerbund als Verhandlungsarena für die europäische Einigung zwischen den Kriegen, published 2010.

http://ieg-ego.eu/en/threads/european-networks/political-networks/europa-netzwerke-und-europagedanke-in-der-zwischenkriegszeit/matthias-schulz-briand-plan-und-voelkerbund-in-der-zwischenkriegszeit 2018. 09. 08.

[134] Patyomkin, 441, 443.

[135] Briand élete végén urémiában szenvedett, ami alvás-ébrenléti zavarokkal járt, gyakran váratlanul elaludt, ami gondot jelentett a tárgyalásokon - bár a francia-német kapcsolatok romlását érdemben nem befolyásolta, hogy utolsó berlini látogatásán ezt Hindenburg is szóvá tette. Duroselle, Jean-Baptiste: France and the nazi threat. The collapse of Franch diplomacy (1932-1939). Enigma Books, New York, 2004. XXVI.

Az osztrák-német vámunió terve (1930-1931)

Németország és közvetve Európa gazdasági talpra állásában nagy szerepe volt a két amerikai hitel- és kölcsön ügyletnek, a Dawes- és Young-tervnek. Mindkettő célja az volt, hogy Németország gazdasági helyreállításával elősegítsék a jóvátételek fizetését, pontosabban a jóvátételek fizetésével az Egyesült Államoknak tartozó Európa törlesztő képességének a folyamatosságát. A Young-terv a korrekció volt, az erősödő német gazdaságnak kívánt még kedvezőbb lehetőségeket adni. Ennek politikai feltételei is kedvezőbbek voltak a korábbiaknál. Azonban Hágában alig hagyták jóvá 1929 augusztusában a német gazdasági szuverenitást lényegében helyreállító, a jóvátételeket újra szabályozó tervet, kirobbant a világgazdasági válság. Még megvalósult a konferencia döntése a Rajna-vidék megszállásának megszüntetéséről 1930 júniusára, azonban elmaradtak a francia-német, illetve az ettől jórészt függő európai konszolidáció várt további lépései.

A diplomáciatörténetben közhely, hogy Stresemann halálát követően az addig is hullámzó német-francia kapcsolatok megromlottak. Ennek alapja Franciaország súlyának leértékelődése a 20-as évek végére, illetve Németország helyzetének külpolitikai stabilizálódása, visszatérő magabiztossága, valamint a világgazdasági válság hatására a tovább erősödő jobbratolódás volt. A váltást tükrözte a német külpolitika előbb árnyalt, majd látványos irányváltása, már az elnöki kabinetek[136] idején. A Népszövetség keretein is túlnyúló éles feszültséget az osztrákok kezdeményezte vámunió terve váltotta ki. Ugyan nem alakult ki az 1922 végén bejelentett német fizetési moratóriumot követő, a Ruhr-vidék francia és belga katonai megszállásakor kialakulthoz hasonló helyzet. Ennek oka jórészt a „Ruhrkampf" ezekben a hónapokban ismét felidézett tanulságai, rossz következményei, s nem utolsó sorban a Népszövetségben meghatározó szerepet játszó brit diplomácia mérséklő politikája volt.

Az osztrák-német vámunió kezdeményezője az osztrák kancellár, Johann *Schober* volt, aki 1930 februárjában, Berlinben tárgyalva vetette fel a lehetőséget, a szokásos kereskedelmi szerződés meghosszabbításáról folyó tárgyaláson. A német részről referáló Carl von *Schubert* külügyi államtitkár (az előző évben

[136] Az 1930-ban hivatalba lépő, a szociáldemokraták vezette nagykoalíciót váltó Brüning-kabinet nem rendelkezett parlamenti többséggel, de nem kisebbségi kormányként, vagyis parlamenti kompromisszumokkal, hanem Hindenburg elnöki szükségrendeleteivel kormányzott. Székely , 1983, 59-71., lásd még: Székely Gábor: Gondolatok, viták világunkról – múltunkról, jelenünkről. Válogatott tanulmányok és írások. Volos Kiadó, 2016. 424-429.

elhunyt, az Anschlusst a kezdetektől napirenden tartó Stresemann munkatársa) a felvetés szintjén támogatta a javaslatot, azonban felhívta a figyelmet arra, hogy még 1922-ben Ausztria vállalta „gazdasági függetlenségének" a fenntartását.[137] A Stresemann után kinevezett külügyminiszter, Curtius már ennél tovább lépett, azonnal felkarolta a javaslatot. Ezzel a bevált, a kompromisszumokat kereső, megfontolt és előkészített lépéseken nyugvó külpolitika (Verständigungspolitik) helyett a konfrontációkat inkább vállaló, gyorsabb eredményeket ígérő javaslatokat támogatta. Az 1930. márciusban hivatalba lépő Heinrich Brüning kancellár elnöki kabinetjében a Schubertet váltó Berhard Wilhelm von Bülow is ezt a vonalat erősítette – s tartotta Hitler mellett, egészen 1936-os menesztéséig. Brüning óvatosabb volt: megegyezett Curtiussal, hogy amennyiben nem sikerül keresztülvinni a szerződést, úgy a teljes felelősséget át kell vállalnia lévén az előkészítő lépések még a kormánya megalakulása előtt történtek, mégpedig Curtius részvételével. Egy ideig hasonló óvatosságot tanúsított az osztrák kancellár is, s csak Curtius sürgetésére állt kötélnek a döntő lépés megtételére, igaz, csak hónapokkal később. 1931. március 5-én végül megegyeztek a szerződés szövegében,[138] valamint abban, hogy a dokumentumot, mint megvitatandó javaslatot fogják az érdekelt hatalmak elé terjeszteni, valamint azt hangsúlyozottan Briand által felvetett „európai egység" tervének részeként fogják bemutatni. A megegyezést német részről Curtius, Ausztria nevében Schober - már alkancellár és külügyminiszter – hagyta jóvá, először demarsként, vagyis a követek által hivatalosan az érintett kormányoknak átnyújtott dokumentumként kívánták nyilvánosság elé tárni.[139] Amitől tartottak be is következett.

A megállapodás hírére a francia felháborodás Londontól Genfig és Hágáig ért, a tiltakozást azonnal támogatták a csehszlovákok és az olaszok. A francia

[137] Az 1922 októberében aláírt Genfi Jegyzőkönyvben a 20 évre szóló, 651 milliós aranykorona stabilizációs kölcsönért cserében Ausztria vállalta függetlenségének fenntartását. A megállapodás formája államszerződés volt egyrészt Ausztria, másrészt Nagy- Britannia, Franciaország, Csehszlovákia és Olaszország között. A szociáldemokraták nem támogatták „az ország szuverenitását sértő" feltételt tartalmazó jegyzőkönyv aláírását. Hasonló vita volt 1924-ben a magyar parlamentben is a népszövetségi kölcsön felvételekor. Ormos Mária: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Akadémiai Kiadó, 1964. 158.

[138] A Vámunió jegyzőkönyvét március 19-i dátummal közli Ursachen, VIII. 237-240.

[139] Curtius és Bülow úgy tervezték, hogy a májusban hozzák nyilvánosságra a dokumentumot, a Népszövetség által, Briand elképzeléseinek tanulmányozására 1931 májusára összehívott konferencia (Europäischer Studienausschuss) alkalmával kívánták bemutatni. A dokumentumot azonban a bécsi Neue Freie Presse március 17-én publikálta.

diplomácia elsőnek Londonhoz fordult. Aimé de *Fleuriau* francia diplomata, 1931. március 20-án jegyzékben közölte Arthur Henderson brit külügyminiszterrel, hogy kormánya a nemzetközi szerződésekkel – az 1922-es protokollt említi - összeegyezhetetlennek tartja az osztrák-német lépést. Nyíltan kimondja: „Ezeknek a dolgoknak a következményei túlságosan súlyosak lehetnek, s alkalomadtán ellenakciót válthatnak ki." S azt is pontosan megmondja, mire gondol: „Amennyiben ezt az elvet egyszer elfogadják, abból önmagától értetődően következnek lehetőségek, és Németország és Ausztria ráléphetnek arra az útra, amely az 'Anschlusshoz' vezet."[140]

Briand külön kérése volt, hogy az angolok lépjenek Bécsben is,[141] amiről beszámolt a szenátus március 28-i ülésén. Hivatkozott az 1922-es szerződésre, majd nem is burkoltan *megfenyegette Ausztriát* az ország gazdasági helyzetére figyelemmel megkötött kedvező osztrák-francia kereskedelmi szerződés megváltoztatásával: amennyiben „a helyzet megváltozik", „úgy a kérdést újra napirendre tűzzük."[142]

A válasz nem késett Berlinből. Curtius a Birodalmi Tanács nyilatkozatával válaszolt „Herr Briand"-nak, azt állítva, hogy „a tisztán gazdasági jellegű német-osztrák tervek" csak a válság súlyos következményeinek a mérséklését szolgálják, s nem sértenek semmiféle nemzetközi szerződést. Erre ugyan bizonyítékkal nem szolgált, de elismerve, hogy valóban vámunióról van szó, az „sui generis megfelel Ausztria különleges helyzetének."[143] Azzal érvelt a vámunió mellett, hogy amint Luxemburg és Belgium esetében történt, most sem fog sérülni egyik ország szuverenitása sem.

London támogatta Briand-t, hogy a Népszövetség Tanácsa elé kerüljön a vita, és mellékelték részletes álláspontjukat is. Annak 2. pontjában mindjárt leszögezték: a vámuniót „nem lehet tisztán gazdasági ügyként kezelni, hanem jogi és politikai problémának kell tekinteni."[144]

A Tanács május 18-i ülésén Arthur *Henderson* brit külügyminiszter felszólalásában megismételte, hogy szerinte is kényes politikai ügyről van szó, azonban fontosabbnak tartotta a jogi vonatkozásokat. A felszólaló Schober is erre felé terelte a tárgyalást, közölve, hogy „Henderson javaslatát fenntartás nélkül támogatja."

[140] Az eredeti francia szövegben a német kifejezés szerepel. Documents on British Foreign Policy 1919. Her Majesty's Stationery Office. DBFP S. 2. V.-ből közli Ursachen, VIII. 240.

[141] Ursachen, VIII. 240-241.

[142] Uo. 243.

[143] Uo. 244.

[144] Uo. 247.

Briand, összefűzve a jogi és a politikai motívumot, igyekezett diplomatikusabban fogalmazni, mint azt tette Párizsból: „Mi most egy olyan problémával foglalkozunk, ami lényegében jogi kérdés. Azonban senki sem vitathatja, hogy ebből a problémából további kérdések erednek, amelyek gazdasági megfontolásai, vagy politikai tartalma miatt indokolt, hogy a megfelelő időben a Népszövetségi Tanácsban megvizsgálja."[145] Ez egyet jelentett azzal, hogy a franciák szükségesnek tartották, hogy a Népszövetség Tanácsa hozzon határozatot, nem pedig a Hendersoni javasolta, illetve az osztrákok által is támogatott módon a hágai Nemzetközi Bíróság.

A politikai összefüggésre utalva *Beneš* külügyminiszter azokról a kedvezőtlen gazdasági következményekről szólt, amelyekkel a vámunió esetén Csehszlovákiának számolnia kell, s kérte, hogy a Népszövetség Tanácsa miután átadta az ügyet a hágai bíróságnak, hozzon politikai határozatot, „amely tartalmazza, hogy Csehszlovákia törvényes érdekei nem fognak sérülni."[146]

A jugoszláv Vojislav *Marinković* külügyminiszter hasonló megjegyzése után egy Curtius – Briand pengeváltásra még sor került. Curtius kijelentette: „Amennyiben a Hágai Bíróságnak az lesz az álláspontja, hogy az Ausztria által vállalt nemzetközi jogi kötelezettségek teljesülnek, úgy én elviselhetetlennek érzem, hogy minket azzal vádoljanak, a vámunió tervünkkel a békét veszélyeztetjük […] Ezért én elutasítom, hogy minket a béke megzavaróiként citáljanak egy fórum elé." Briand erre higgadtan azt válaszolta: „Minden olyan nemzetközi helyzetben, amikor a békére veszélyt jelentő hatásokkal lehet számolni, joga van mindenkinek, hogy a Népszövetség Tanácsához forduljon […] Egy nagy országnak egyet kell érteni bármely kérdés megvitatásával, anélkül, hogy megalázkodna." Erre Curtius csak annyit mondott, ehhez nem kíván semmit hozzáfűzni.

A vität követőn végül Henderson javaslatát egyhangúan fogadták el. Ezzel az angolok úgy támogatták a francia javaslatot, hogy egyben megakadályozták a Népszövetség Tanácsának közös, elítélő nyilatkozatát. A brit javaslat következménye lett, hogy a dokumentumot a hágai Nemzetközi Bíróság elé utalták. A bíróság elmarasztalta, igaz csak egy szavazattal a német-osztrák lépést,[147] amit a

[145] Uo. 249.

[146] Uo. 249-250.

[147] A hágai Nemzetközi Döntőbíróság 1931. július 20-tól augusztus 3-ig tárgyalta a helyzetet. A szeptember 5-én publikált elmarasztaló döntés mellett nyolcan, Franciaország, Románia, Lengyelország, Olaszország, Spanyolország, Kolumbia, Kuba és El Salvador küldöttei szavaztak, viszont ellene Németország mellett Nagy- Britannia, az Egyesült Államok, Hollandia, Japán és Kína. Ursachen, VIII. 254. A Vámunió értékelése a történeti irodalomban sokféle. A két fő irány,

Népszövetség Tanácsa tudomásul vett, de további lépéseket nem tartott szükségesnek.

Az Anschluss felé mutató, s a német egységet megelőző Zollvereint[148] idéző szerződést végül a szerződő felek lemondták. Schober 1931. szeptember 3-án a Népszövetség Tanácsának ülésén jelentette be – a hágai bíróság döntésének ismeretében, de még annak nyilvánosságra hozatala előtt -, hogy „a továbbiakban lemondanak" a vámunióról. Majd hozzáfűzte: „Azt remélem, hogy ez a nyilatkozat nagyban hozzájárul az annyira szükséges általános megnyugváshoz, és a légkör létrejöttéhez, amely kedvez a kormányok konstruktív együttműködésének."[149]

A vámunió kísérlete elsietettnek bizonyult, azonban jelezte a nemzetközi kapcsolatokban beállt zavarokat, a szálak összekuszálódását, nemkülönben az átrendeződésektől való félelmeket, valamint a Népszövetség körül kialakult érdekkapcsolatok változását – *megállapíthatóan mindezeket elsősorban Franciaország rovására.*

Az osztrák-német vámunió terv egyike azon eseményeknek, amelyek a korszakban hatalmas hullámokat vertek, a későbbi elemzésekben azonban éppen csak említésre méltatták, vagy még arra sem.[150] Nem kétséges, hogy a lépés az Anschluss felé mutatott, akkor annak gazdasági előnyeit hangsúlyozta a kezdődő európai gazdasági válságban. Politikai jellegét és következményeit bemutatva két kérdést találunk: nem járult-e hozzá a terv elutasítása Hitler hatalomra jutásához, illetve, milyen összefüggés volt a francia ellenlépéseknek Ausztria és különösen Németország gazdasági problémáinak éleződésében a válság idején. A Németországban végbement jobbratolódás eredményeképpen alakított elnöki kabinetnek ugyanis sikert kellett felmutatnia az 1930-as választásokon a két évvel korábbi eredményeit *meghatszorozó,* és ekkor már erős parlamenti pozí-

amivel részben magyarázzák a brit és az amerikai álláspontot, hogy ennek elfogadása erősíthette volna Brüning helyzetét a nácikkal szemben (így gondolta Churchill is), mások a jobbratolódás jelét és a revizionizmus erősödését, sőt az appeasement megjelenését látják benne. Nagy terjedelemben adja közre a Vámunióval kapcsolatos osztrák, német, angol, francia és csehszlovák dokumentumokat az Ursachen, VIII. 236-253.

[148] A Német Vámunió a német államok különféle vámszövetségeit követően 1834-ben jött létre, s állt fenn a Német Birodalom 1871-es létrejöttéig. Ezzel megvalósult az Osztrák Birodalom nélküli „kis-német egységet". Tokody Gyula-Niederhauser Emil: Németország története. Akadémiai Kiadó, 1983. 179-197.

[149] Ursachen, VIII. 253-254.

[150] Kissinger Diplomáciájában meg sem említi, Halmosy nem közli, bár éppúgy aláírt szerződésről volt szó, mint amilyen az amerikai-francia és angol-francia garanciát nyújtó 1919-es volt.

ciókhoz jutott nácikkal szemben is. A Brüning kormány által is támogatott vámuniós terv bukása valóban nagy propaganda lehetőség volt a nácik részére, amely egyben az azt megakadályozó Franciaország ellen irányult. A propaganda kapcsolódott ahhoz az elterjedt véleményhez, hogy Párizs bosszúja, az újabb finanszírozás megtagadása idézte elő Creditanstalt összeomlását Bécsben, majd a német bankrendszer csődjét.[151]

A pénzügyi válság berobbanása valóban mindent megváltoztatott, de ez már a vámuniós szerződés nyilvánosságra kerülése után történt. Az osztrák ipar két-harmadát ellenőrző pénzintézet, a bécsi Creditanstalt 1931 májusában jelentett be fi zetésképtelenséget – a teljes összeomlást csak az osztrák állam előbb 100 milliós, majd összesen 1 milliárd schillinges mentőcsomagja akadályozta meg. 1931 végéig összesen 1 milliárd schilling külföldi hitelt vontak ki Ausztriából. Már a korabeli sajtóban felvetődött, hogy a franciák szándékosan fokozták a nyomást Ausztriára, ezzel viszont akaratlanul is hozzájárultak később az osztrák és a magyar[152] pénzügyi rendszerek megroppanásához, kormányok bukásához. A későbbi elemzések viszont azt mutatják, hogy a Creditanstalt összeomlását nem a francia, hanem a válságot közvetlenül megelőzően az osztrák kormány nyomására végrehajtott felvásárlás, a Bodencreditanstalt szanálása okozta. Majd mellette a Creditanstalt pénzügyi politikája, az osztrák és más magánbetétesek rohama. A francia bankok manővereinek az ezt követő nehézségekben lehetett szerepe.

A hatalmas kölcsönöket felvett és eladósodott Németországban a pénzügyi válság még az osztráknál is súlyosabb volt. A Birodalmi bank elnöke – aki éppen Hágában kapott szabad kezet, többek között a törlesztések kifizetésének megha-tározására -, hiába kilincsel Párizsban és Londonban haladékért. Így 1931. július 13-án előbb a német ipar 22 százalékát ellenőrző egyik legnagyobb pénzintézet, a Danat-Bank jelentett be fi zetésképtelenséget, majd még aznap, miután az ösz-szes német bankot megrohanták a betétesek, az egész pénzügyi rendszer összeomlott és bankzárlatot kellett elrendelni.[153]

[151] A magyarországi pénzügyi válságról lásd Simándi Irén: Gazdasági válság válság hatása és válságkezelés Magyarországon. In:Társadalmi válságok, konfliktusok. KJF, 2014. 225-226.

[152] Bethlen István magyar miniszterelnök támogatta az olasz-osztrák-magyar gazdasági együttműködésnek az olasz Iginio Brocchi által még1929-ben előterjesztett tervét, majd „magánemberként" Rómába utazva 1932. január 14-én a három ország vámunióját is javasolta. Hamerli Petra: Magyar-olasz kapcsolatok és regionális hatásaik (1927-1934). Disszertáció. 2018. 202-204, 209-214.

[153] Butschek, Felix: Die CA Krise 1931. Wirtschaft und Gesellschaft 35. Jahrgang (2009), Heft 1. http://wug.akwien.at/WUG_Archiv/2009_35_1/2009_35_1_0065.pdf

Amint az várható volt a „bűnbakká” nyilvánított Curtius lemondott. Brüning még két évig a helyén maradt, hogy szolgálja Hindenburg egyre fogyó konzervatív körének belpolitikáját, amelynek ekkor még egyik, bár korántsem legfőbb célja volt Hitler távoltartása a hatalomtól. (A másik célt, a szociáldemokraták kisöprését a politikából sikeresebben oldották meg.[154])

A német-osztrák vámunió terve ezzel lekerült a napirendről, ami sikert jelentett a francia diplomáciának, egyben bizonyítéka volt annak, hogy *Németországnak ekkor még meg kellett hajolnia a határozott francia és az ehhez szükséges nyomásgyakorlásra még kész angol politika előtt.* Ez volt az utolsó alkalom. A folytatásra a Népszövetség leszerelési konferenciáján került sor, ahol a német követelések ismét Franciaország gondjait szaporították. Ezt azonban megelőzte a II. világháború első közvetlen előzménye és ezeknek az éveknek a legjelentősebb katonai intervenciója: Japán támadása Mandzsúriában.

Háborús **tűzfészek** a Távol-Keleten – Mandzsúria japán megszállásának nemzetközi összefüggései

A történeti irodalomban számos eseményt jelölnek a II. világháborúhoz vezető út első mozzanataként. A leggyakrabban említik az első világégést követő versailles-i békekötést, mint az eredendő okot, a másodikként, de mindenképpen előkelő helyen Japán 1931-ben indított agresszióját Mandzsúria ellen.

A győztesek közül Japán részesült a legkevesebb „zsákmányból” a világháború utáni osztozkodás során. Versailles-ban és a Washingtonban tartott konferencián is szembe került az Egyesült Államokkal: nem kapta meg Németország távol-keleti gyarmatait és más érdekeltségeit. E német területekre és érdekeltségekre Japán már a háború idején rátette a kezét. Hadifl ottájának fejlesztésénél sem vették teljesen fi gyelembe Washingtonban a japán igényeket. Ennek egyéb következményei is voltak, Japán geopolitikai helyzete kedvezőtlenebb lett, mint volt a századelőn, az orosz-japán háború, illetve a britekkel kötött szövetsége idején. S történt ez mindenekelőtt az Egyesült Államok nyomására, annak erő-teljes csendes-óceáni jelenlétével.

[154] 1932. július 20-án Franz von Papen kancellár Hindenburg szükségrendeletével, s a nácik támogatásával birodalmi komisszárként eltávolította a szociáldemokrata Otto Braun vezette koalíciós kormányt a legnagyobb tartomány, Poroszország éléről. Székely, 1983. 83-96.

A világháborút követően Japán volt az első, amely, ha óvatosan is, de a háború eszközét választotta a távol-keleti erőviszonyok megváltoztatására.

Japán katonák 1931. szeptember 18-án a mandzsúriai Mukdennél felrobbantották a Kínai Keleti-Vasút egyik japánok felügyelte szakaszát. A robbantásnak mindössze néhány méter sín látta kárát. Az akció végrehajtásával a kínaiakat vádolták. A provokációt nyilvánvalóvá tette a másnap, a helyi kínai laktanya ellen indított masszív katonai támadás. E lépéssel Japán megkezdte a még az 1920-as évek közepén kimunkált nagyhatalmi elképzeléseinek, az úgynevezett Tanaka memorandumban[155] összefoglaltaknak a megvalósítását - Kína leigázását. Ennek első lépéseként megtámadta Mandzsúriát, s ott egy bábállamot létesített.

Japán támadása alapvetően sértette a Kínában ekkor legnagyobb befolyással rendelkező Nagy-Britanniát, veszélyeztette a Szovjetuniót, különösen annak a Kínai keleti vasútvonalnál levő érdekeltségét, fenyegette továbbá a Kínából a versailles-i békével kiűzött, azóta azonban egyre komolyabb, nem utolsó sorban katonai kapcsolatokat kiépítő Németország érdekeit. Végül a csendes-óceáni térséget egyre inkább saját befolyási övezetének tekintő Egyesült Államok terveinek a megvalósulását. Japán ugyanakkor e lépése megtételekor maximálisan kihasználta a kínai helyzetben rejlő lehetőségeket, nemkülönben az említett hatalmak ellentéteit, illetve véleménykülönbségét a bekövetkezett helyzetről. A Japán számára kedvező végkifejlet az *appeasement*, az agresszor követeléseinek részbeni, vagy teljes teljesítésével történő megbékítés politikájának a megjelenése lett, amely ezt követően egészen a világháború kirobbanásáig meghatározta a brit, s kényszerűen a francia külpolitikát.

[155] Az úgynevezett Tanaka-memorandum eredetiségéről mindmáig viták folynak. Ami tény: Tokióban 1927. június 27. - július 7-e között vezető japán diplomaták számára konferenciát tartottak, ahol a miniszterelnök, Giichi Tanaka is előadást tartott, s vázolta japán expanzív céljait. Az ezekről készített feljegyzést valamelyik résztvevő „kiszivárogtatta". „E szerint: ahhoz, hogy meghódítsuk a világot, meg kell hódítanunk Kínát; hogy meghódíthassuk Kínát, meg kell hódítanunk Mandzsúriát és Mongóliát; ha sikerrel meghódítjuk Kínát, úgy a többi ázsiai ország és a Keleti-tenger országai megrettennek és megadják magukat előttünk. És a világnak el kell ismernie, hogy Kelet-Ázsia a miénk." Egyet lehet érteni Haruo Tohmatsuval, a Diplomacy and War History of International Relations at the National Defense Academy of Japan professzorával, aki úgy véli, hogy a "Tanaka-memorandum" nem létezett, mint dokumentum, amelyet a császár elé terjesztettek, azonban az említett konferencián elfogadott határozatok megfeleltek a dokumentumban szereplő elképzelésnek (reflected these ideas). Haruo Tohmatsu, H. P. Willmott: A gathering darkness. The coming of war to the far east and the pacific, 1921-1942. Total war: new perspectives on world war II. SR books, 2004. 18.

Mindezek ellenére a témát tárgyaló hatalmas irodalomban meglepően kevés, csupán néhány oldalas áttekintést szentelnek az események nemzetközi vonatkozásainak, bár azt többen jelzik, hogy a konfliktus a világháborút követő első jelentősebb háborús esemény volt, s többen a II. világháború első közvetlen előzményének is tekintik a történteket.[156]

A bonyolult és összetett nemzetközi összefüggések ellenére az aktív és kezdeményező diplomáciai szereplők száma, akárcsak majd az elkövetkezendő évtizedben, korlátozott volt. Sőt, a történésekből egyértelműen kitűnik, hogy *az események alakítását, az intézkedések jellegét alapvetően a brit külpolitika határozta meg.* Ezt formálisan is jelezte, hogy a brit hegemóniájú Népszövetség Tanácsa Kína kérésére igen gyorsan, már szeptember 30-án nem csupán napirendre tűzte, de határozatban jelezte, hogy intézkedik a konfliktus eszkalációjának megakadályozása érdekében a Kína által évek óta csak felületesen ellenőrzött területeken.

Ezt követően azonban minden lelassult és felpuhult. A Tanács egy „tényfeltáró bizottság" felállítását támogatta, ami már jelezte, hogy komoly szankciókkal nem kell Japánnak számolnia – ami nem utolsó sorban a japán diplomáciának e bizottságot kezdeményező és támogató ajánlásának sikere volt. Végül két és fél hónap múltán, 1931. december 10-én döntött a Népszövetség Tanácsa egy öttagú vizsgáló bizottság (teljes nevén: „Commission of Inquiry of the League of Nations to Investigate the Situation") létrehozásáról.

A bizonytalanságot, s ezzel a bizottság korlátozott felhatalmazását nem csupán a bizottság elnevezése jelezte, hanem az is, hogy összetételét ismét csak több mint egy hónap elteltével, 1932. január 14-én fogadták el. Élére lord Lytton, a kiváló, de nem túl jelentős államférfi kerülhetett, tagjai viszont még nála is kevésbé súlyos személyiségek voltak, valamennyien a konfliktusban érdekelt, de abban közvetlenül részt nem vevő hatalmaktól: dr. Heinrich *Schnee*, a gyarmati ügyekben már munkálkodott, Német Kelet-Afrika volt kormányzója, az Egyesült Államokból a diplomata Frank Ross *McCoy*, a franciákat Henri *Claudel* tábornok, az olaszokat a diplomata Luigi *Aldrovandi-Marescotti* képviselte. Viszont hiányzott a britek mellett a térségben legérdekeltebb Szovjetunió képviselője, holott a japán agresszió közvetlenül fenyegette, illetve érdekeit sértette. Ezt nem magyarázta, hogy a Szovjetunió ekkor még nem volt tagja a Népszövetségnek, hiszen

[156] Az alaptörténet a magyar irodalomban is jól feldolgozott. Polonyi Péter: Kína története. Maecenas, 1994. Jordán Gyula: Kína története. Aula Kiadó, 1999.

az USA sem volt az. Annál inkább az „orosz kártya", amelynek felmutatása Japán oldalon a kedvezőbb megítélés reményével kecsegtetett.

Az újabb szovjet „kártya"- Sztálin távirata

Az 1918-1921-as polgárháborút és intervenciót – amiben sokak mellett japánok, az USA, britek, franciák és olaszok is részt vettek, vagyis az 1931-ben is Kínában befolyással rendelkező hatalmak - követően a Szovjetunió stabilizálta távol-keleti pozícióit. Biztosította 1924-re, ha nem is problémamentesen, rendelkezését a szovjet Csita városát Vlagyivosztokkal összekötő, kínai fennhatóságú, de részben japánok ellenőrizte Mandzsúrián keresztül haladó Kínai keleti vasútvonal számára fontos szakasza felett, sőt befolyása alá vonta Mongóliát is.

„A lábtörlő": Sir John (Simon) külügyminiszter smink készlettel (David Low)

A szovjet érdekeltséget az irodalomban is jelzik, s ha nem is sok, de több fontos diplomáciai irat tanúskodik róla.[157] Ezekből kitűnik, mi volt az oka annak, hogy a közvetlenül érdekelt felek közül egyedül a Szovjetunió képviselője nem kapott helyet a bizottságba. Ennek oka mindenekelőtt az 1927-et követő brit külpolitika volt, amely a diplomáciai kapcsolatok megszakításáig is elmenve igyekezett elszigetelni a Szovjetuniót, s lényegét tekintve kitartott egészen Churchill 1940. májusi kormányalakításáig.[158]

[157] A legfontosabbakat közülük már a korszakban hozzáférhetőek voltak orosz nyelven a Külügyi Népbiztosság publikált anyagaiként. Jó válogatást közöl belőlük a Soviet Documents on Foreign Policy. Volume II. 1925-1932 Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1952. 560 p.

[158] E külpolitikai vonal kibontakozását lásd Surányi Róbert: Az angol munkásmozgalom és a „Zinovjev-levél" (1914-1925). Évkönyv. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. 1984. 169-178.

Szovjet részről a szokásos diplomáciai lépéseknél azonban több történt, ami egy igen ritka, személyesen Sztálin jegyezte dokumentumból derül ki.

Sztálin hosszabb rejtjelezett táviratot küldött Lazar *Kaganovicsnak* és Vjacseszlav *Molotovnak*[159] 1931. szeptember 23-án „Japán intervenciója Kínában" kapcsán, vagyis mindössze négy nappal a támadás után.

A dokumentum 8 pontban jelezte a teendőket: 1. Japán intervenciója azt szolgálja, „hogy a nagyhatalmak, vagy néhányan közülük bővítsék és megerősítsék befolyásukat Kínában." 2. Nem valószínű, hogy Amerika Csang Co-lin [a területet ellenőrző kínai hadúr] segítségére sietne, mivel érdekeit a japánokkal való konfliktus nélkül, sőt a kínaiak támogatásával is biztosítani tudja. 3. Az sem kizárt, hogy Japán intervencióját más kínai hadurak is támogatják. 4. Katonai beavatkozásunk „természetesen, kizárt, diplomáciai beavatkozásunk most nem célszerű, mert csak egyesítené az imperialistákat, amikor számunkra kedvező, hogy vitatkoznak." 5. Felszólítani a japánokat és a kínaiakat, hogy adjanak tájékoztatást a helyzetről. 6. A sajtót utasítani kell olyan cikkek közlésére, amelyekből kiderül, hogy határozottan elítéljük az intervenciót. A '*Pravda'* szidalmazza a Japán okkupációsokat, a Népszövetséget, mint a háború, s nem a béke eszközét, a Kellog paktumot, mint az okkupáció igazolóját, Amerikát, mint Kína felosztásának támogatóját. Kiáltsa a *Pravda,* apait-anyait beleadva, hogy Európa, Ázsia és Amerika imperialista pacifi stái megosztják és rabigába döntik Kínát.Az'*Izvesztyja'* ugyanezt a vonalat képviselje, de mérsékeltebb, igen óvatos hangnemben. Az '*Izvesztyja'* számára a visszafogott hangnem mindenképpen szükséges." „7. Következésképpen élesebbé kell tenni a Komintern sajtóját és magát a Kominternt." Majd következik az utolsó, a 8. pont: „Ez egyenlőre elegendő lesz." Aláírás: Sztálin.[160]

Két nappal később, szeptember 25-én a szovjet párt Politikai Bizottságának ülésén tárgyalták meg Sztálin táviratát. Az ülésen elfogadott határozat első pontja szólt Kínáról. Ennek a. pontja szerint „Sztálin elvtárs utasításának megfelelően kell utasítani a sajtót.", majd b. „felhatalmazni a Külügyminisztériumot, hogy ismét kategorikusan szólítsák fel a Szovjetunió japán és kínai képviseletét, hogy 1. pontosan tájékoztassák Moszkvát a folyó eseményekről, 2. semmiféle lépést ne tegyenek, és ne adjanak információkat Moszkva utasítása nélkül." Majd a c.

[159] Kaganovics, Sztálin leghosszabb életet megélt munkatársa (1893-1991) ekkor a párt Politikai Bizottságának egyik legbefolyásosabb tagja, a szintén hosszú életű Molotov (1890-1986) ekkor a Népbiztosok Tanácsa elnöke (miniszterelnök) volt.

[160] Политбюро ЦК РКП[б] - ВКП[б] и Коминтерн. 1919-1943. Документы. Москва. РОСПЭН. 2004. 645-646.

(oroszban v.) pontban egy konkrét ügy: Kuznyecovval közlik, hogy álláspontja helytelen a Kínai keleti vasútvonallal kapcsolatban, és minden állásfoglalásnak meg kell felelnie a vasúttal kapcsolatos „szovjet-kínai egyezménynek". A b. és a c. pontban foglaltakat elküldték a külügyi népbiztosnak, Litvinovnak, és a távol-keleti ügyeket kezelő helyettesének Lev *Karahannak*, aki korábban nagykövet volt Kínában.[161]

A két dokumentumból egyértelműen kitűnik, hogy Sztálin újabb, most már a Szovjetunió ellen közvetlenül irányuló nemzetközi intervenciótól tartott, aminek a japán agresszió az első lépése lehet. Ezt mutatja Sztálinnak a britek és a Népszövetség elleni kirohanása, valamint utalása a Kellog-Briand paktumra,[162] illetve az Egyesült Államokra. Azt gondolta, s ez majd megismétlődik 1939-1941-ben a brit-francia és szovjet, majd a német és szovjet tárgyalások során is, hogy a britek, amerikaiak, franciák, olaszok és németek megpróbálják az ellentéteket addig fokozni Japánnal, hogy háború robbanjon ki Japán és a Szovjetunió között, majd azt követően a háborúban kivérzett két országot közösen szorítsák ki a nagyhatalmak sorából. Ennek veszélye volt az, amiért „A Szovjetunió és a Komintern által a Kuomintanghoz delegált politikai képviselők számára elfogadott stratégia szerint ki kell használni a külföldiek, elsősorban a legnagyobb külföldi hatalom, Nagy-Britannia elleni hangulatot, nemkülönben két másik hatalom, a Kínában szintén jelentős gazdasági pozícióval rendelkező Egyesült Államokkal és Franciaországgal szembeni ellenérzést, s mindenekelőtt, el kell kerülni a konfrontációt vagy konfliktust Japánnal."[163]

Amint a „nyugati" nagyhatalmak, Nagy-Britannia és Franciaország stratégiai céljai nem változtak 1931 után, vagyis az appeasement, a megbékéltetés maradt 1939. szeptember 3-ig, úgy a Szovjetunió is az „imperialista hatalmak közötti konfliktusokból" való kimaradás stratégiáját tartotta érvényben, lénygében egészen 1941-ig.

[161] Uo. 646. Litvinov munkatársai közül Sztálin az elsők között végeztette ki Karahant, még 1937-ben.

[162] Az amerikai és a francia külügyminiszter nevével fémjelzett paktumot 1928-ban írták alá, a Szovjetunió, Japán és Kína is csatlakozott hozzá. Ami Sztálint ekkor aggodalommal tölthette el az egyrészt az volt, hogy a háború eszközét elutasító paktumra hivatkozva el lehetett utasítani az agresszor elleni katonai fellépést is, másrészt, hogy az aláíró hatalmak – így a britek is - kiköthették, hogy korábbi szerződéseikben vállaltaknak eleget fognak tenni.

[163] Jacobson, Jon: When the Soviet Union entered World Politics. Berkeley: University of California Press, 1994. 219.

Lényegében, de nem egészében. Mert volt egy másik vonal is, a világháborút követően megerősödött nemzetközi békemozgalom, helyesebben háborúellenes mozgalom. Ebben Sztálin ugyan nem hitt, s ezt jelezték idézett titkos táviratában a pacifistáknak címzettek, de mivel a Szovjetunió biztonságát szolgálhatta, nem utasított el.

*Nemzetközi háborúellenes mozgalom Kína védelmében – **pacifisták**, kommunisták, szociáldemokraták és konzervatívok*

1932. január 29-én japánok támadtak a Kínai keleti vasút legfontosabb csomópontja, a szovjet határhoz közel levő Harbin városa ellen, majd 1932. február 19-én már Sanghajt fenyegették. Ekkor, még a sikertelen támadás után küldött táviratot *Szun Jat-szen*, az egykor a polgári forradalmat vezető Kuomintang párt alapítójának özvegye Willi *Münzenbergnek*. Münzenberg a Komintern által támogatott Antiimperialista Liga, valamint a Nemzetközi Munkássegély szervezetek vezetője volt, s megbízottja, irányítója különféle háborúellenes és antifasiszta szerveződésnek.[164] Érdemes ugyanakkor figyelmesen elolvasni a táviratot: „Mindenkit nemzetközi akcióra szólítok fel Sanghaj fegyveres inváziója ellen, amelyet Japán más külföldi imperialisták aktív támogatásával hajtott végre, és amely Kína leigázásával, feldarabolásával fenyeget."[165]

A szöveg jól érzékelhetően egyezik Sztálin koncepciójával, miszerint itt nem csupán Japán agressziójáról van szó, hanem más nagyhatalmak összehangolt lépéséről. Ennek megfelelő volt a folytatás is: Münzenberg egy háborúellenes világkongresszus összehívására kapott megbízást, amelynek támogatására olyan személyiséget nyert meg, mint a világhírű Nobel-díjas író, Romain *Rolland*, az ekkor már kommunista, Goncourt-díjas író Henri *Barbusse*, a vele 1919 óta együttműködő, már ekkor világhírű író H. G. *Wells*, vagy Albert *Einstein*. A több száz korában ismert személy aláírásával támogatott kongresszust 1932. augusztus 27-29-én tartották meg Amszterdamban, azon mintegy 2500 küldött vett részt. (A szovjet delegátusok, köztük Maxim Gorkij, nem kaptak holland beutazó vízumot.) Részt vettek a kongresszuson az Ázsiai Liga az Imperializmus ellen küldöttei, akik közül a színpadon fogott kezet egymással a japán (*Kataya-*

[164] E szervezetek történetét lásd Székely Gábor: Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története. Napvilág Kiadó, 1998. 106-142. A kötet megírásakor még nem volt ismert Sztálin idézett távirata.

[165] A távirat szövege megjelent az Antiimperialista Liga Nemzetközi Titkárság kiadványában. Raubkrieg gegen China. Berlin, 1932. 11.

ma Szen) a kínai és a koreai küldött.[166] A kongresszuson létrehozott Háborúellenes Világbizottság nevéből elmaradt az imperialista jelző, ami jelezte a szélesebb összefogás igényét. A folytatásban azonban nem ebben az irányban bővült a mozgalom. A helyzetet Hitler hatalomra jutása változtatta meg: a háborúellenes és az 1933 júniusában a párizsi Pleyel teremben tartott antifasiszta kongresszuson létrehozott bizottság összefogásával jött létre az Amszterdam-Pleyel Mozgalom, a korszak legjelentősebb háborúellenes összefogása.[167]

A Lytton-bizottság útja és a „tényfeltárás”

A különféle mozgalmak mellett, ha lassult is, de folytatódott a konzultáció a Népszövetségben. A lezajlott vitákból kitűnik, hogy a brit diplomácia két síkon igyekezett nyomást gyakorolni Japánra: az egyiken az erő megjelenítésén volt a hangsúly, a másikon a kompromisszum készség jelzésén. Lényegében e kettőt tartalmazta a Lytton-bizottság jelentése, s eredményezte, hogy Japán nem kebelezhette be Mandzsúriát – ekkor. Talán ennél is lényegesebb: az európai mellett a világpolitikát is nagyban meghatározó brit politika jelentős személyiségei ismerték fel, hogy a háború csak az agresszorral szembeni szélesebb összefogással, az ideológiai és politikai különbségeket fenntartó, de azokat félretevő megegyezéssel lehet eredményes. Erre tettek javaslatot a Lytton-jelentés vitájában a brit birodalom felsőházában, először a brit-szovjet diplomáciai kapcsolatok lefagyása óta. Addig azonban még hosszú hónapok teltek el.

A bizottság összetételének a megállapításától ismét több mint egy hónap telt el, amíg annak tagjai kalandos útjukra indultak. Nem a legrövidebbet választották, a Szovjetunión keresztül vivő Transzszibériai Vasutat, bár erre kaptak ajánlatot, illetve kérést a kínaiaktól. 1932. február 3-án szálltak hajóra, s indultak az

[166] A politikai pártok közül Japánban a kommunista párt volt az egyetlen, amely szembefordult a háborúval. Az emigrációban élő Katayama Szen volt külföldön a legismertebb pártvezető. Eközben Japánban letartóztatták a Japán KP két vezetőjét, Manabu Sano-t és Sadachika Nabeyama -t, akik, részben a hadisikerek lelkes hangulatában, részben a Kominternnek a Japán és Németország elleni fellépése miatt, elhagyták a pártot és elismerték a japán császárt “a nemzeti egység megtestesítőjének”. A KP szinte teljesen megsemmisült, a szocialista irányzatnál is megerősödött a Tenkō (転向, átalakítás, irányváltás), amely engedett a nacionalista, militarista hullámnak. Székely, 1998. 103.

[167] A Lord Cecil nevével is fémjelzett International Peace Campaign szervezet rendezte meg 1938 februárjában a londoni Kína-konferenciát – a Kuomintang és a Kínai Kommunista Párt japánok elleni összefogásának támogatására. Székely, 1998, 256.

ellenkező irányba. Előbb New Yorkban szálltak partra, majd innen Japánba, s végül Kínába (Sanghaiba és Nankingba) utaztak, ahonnan japán védelemmel érkeztek Mandzsúriába. Majd fél évvel a konfliktus kirobbanása, és két és fél hónapos utazás után, 1932. április 21-én érkeztek a helyszínre. Itt találkoztak a Kínai Köztársaság, illetve a japán kormány és a katonák képviselőivel.

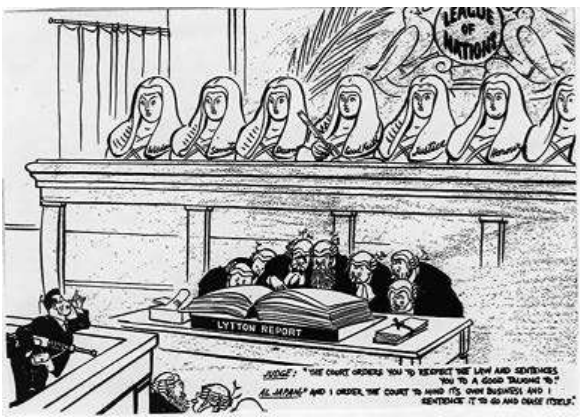

A bíró: „A bíróság elrendeli, hogy tisztelje a jogot, és arra ítéli, hogy ezt jól fontolja meg."
Japán: „Én pedig elrendelem, hogy a bíróság törődjön a saját dolgával, és arra ítélem, hogy magát vegye üldözőbe."

A japánok egyik fő indoka a terület a megszállására a „banditák garázdálkodása", vagyis a terület biztonságának az ügye volt. Kína szerte a 13. századtól voltak jelen rablóbandák, amelyek kihasználva az anarchikus körülményeket sarcolták a lakosságot. Ez gondot okozott a külföldieknek is, különösen a komoly érdekeltségekkel rendelkező briteknek, illetve japánoknak. Erről készült 1930-ban egy brit jelentés, amelyben megállapítják, hogy a területen biztonságot csak a japánok által ellenőrzött részeken tapasztaltak. A dokumentum összeállítói szerint Mandzsúriában mintegy 50 000 „bandita" tevékenykedik, ezek közül azonban igen kevesen merészkednek a japánok biztosította vasút közelébe. A támadások elsősorban a kínaiakat érintik és a civil külföldieket, a „banditákkal" szemben viszont erélyesen és hatékonyan egyedül a japán hadsereg és rendőrség lép fel. A japán tárgyalófél „igyekezett bizonyítani, hogy csak ők képesek biztosítani a 'békét és rendet' Mandzsúriában."[168]

Már a meghallgatások során érzékelhető volt, hogy bár egyértelműen tisztázhatóak az 1931-1932-es Mandzsúriai események, a megoldáshoz ez nem lesz elegendő. A kínaiak ugyanis keveset tudtak hozzátenni a „tényfeltáráshoz", azt leszámítva, hogy bizonyítható volt az egyébként mindenki előtt nyilvánvaló ja-

[168] Yaqin Li: Bandit Suppression" in Manchukuo (1932-45), PhD disszertáció. June 2012. Princeton. http://dataspace.princeton.edu/jspui/bitstream/88435/dsp011v53jx017/1/Li_princeton_0181D_10226.pdf 47-48.

pán intervenció. A kínai közigazgatás és katonaság láthatóan, akárcsak korábban, alkalmatlannak bizonyult a térség kézben tartására, amiről a „banditák" mellett a japánok is gondoskodtak. És ott volt mindemellett a „szovjet kártya" is.

A tárgyalások végeztével a japánokban olyan kép alakult ki, hogy egyedül számukra Lytton a veszélyes, a franciákkal és az amerikaiakkal meg tudnak egyezni – a német képviselőről nem szóltak. Ezen az sem változtatott, hogy lord Lytton a japán bábállam megalakulásakor rendezett, s egyben a delegáció búcsúfogadásán barátságosan búcsúzott: kezet fogva a japán *Takuzo* Komai-val, az utolsó kínai császárból a bábállam uralkodójává tett Pu Ji mellé rendelt „tanácsadóval" mondta: „Kívánom az új államnak, Mandzsukuonak, hogy egészségesen fejlődjön."[169]

Vita a Lytton-jelentésről a Lordok Házában

A Lytton-jelentés vitája 1932. november 2-án került naprendre a brit felsőházban.[170] Az első felszólaló, egyben a napirend főelőadója lord *Ponsonby* of Shulbrede volt. A Lordok Háza Munkáspárti képviselőinek tekintélyes vezetője egyben békeszervezetek támogatója volt, de kritikusan szólt az ukrajnai éhínség idején a Szovjetunióról, s itt konkrét lépéseket sürgetett Japánnal szemben.

A konfliktust egyértelműen agressziónak bélyegezte, elmondta: Japán nagyobb területre terjesztette ki fennhatóságát, mint Franciaország és Németország együttesen. Felhívta a figyelmet arra, hogy a vegyes, mongol, mandzsu és koreai népességű területen élők és a kínai kormány nem támogatják az új állam létrejöttét. Továbbá, hogy az akció ellentmond a Népszövetség elveinek, amelynek Japán is tagja. Hangsúlyozta, hogy Japán agressziójával megsértette a párizsi békeszerződéseket és a washingtoni megállapodást, vagyis a világháborút követő békerendszer mindkét pillérét. Finoman jelezve a Népszövetség, illetve a bizottság körüli időveszteségek okát beszédének végén annak a reményének adott kifejezést, hogy a nagyhatalmak „összefogva képesek lesznek megoldani ezt a kérdést […]", amihez a Népszövetség is hozzájárul – s folytatta azzal, most

[169] "I wish the new state Madchukuo a healthy development." A tárgyalásokat és az álláspontokat részletesen ismerteti Coox, Alvin D.: Nomonhan. Japan Against Russia 1939. Stanford University Press, 1985. 46-53.

[170] Az ülésen elhangzottak jegyzőkönyvét lásd HL Deb 02 November 1932 vol 85 cc976-1000976, http://hansard.millbanksystems.com/lords/1932/nov/02/manchuria-report-of-the-lytton-commission. További idézetek innen.

már kérve, amit bevezetőjében még csak kérdezett, hogy „Őfelsége kormánya közölje, mit kíván tenni az ügyben. Kérem, cselekedjünk. (I beg to move.)."

Lord *Lothian* méltatva a Lytton-bizottság jelentését kifejtette, itt nemcsak Távol-Kelet problémájáról van szó, hanem az agresszió „visszatérést jelent, ahhoz az anarchiához, amely 1914-hez vezetett." Részletesen elemezte mennyiben sértette meg Japán a versailles-i, az 1921-22-es washingtoni egyezményeket, különösen az általa is aláírt utóbbit, a Kína integritását garantáló megállapodást, valamint az 1928-as Kellog-Briand paktumot. Végül hangsúlyozta a két lehetőséget: „vagy növekszik a nagyobb elhatározottság és erő, vagy ismét szembe kell néznünk a nemzetközi anarchiával és a háborúval."

Lord Allen of Hurtwood azzal kezdte hozzászólását, hogy a Lytton-jelentés jól jelezte a „két nagyhatalom," vagyis Japán és Kína álláspontját. Folytatva, ellenvéleményét fejezte ki Ponsombyval és Lothian-nel szemben úgy vélte a helyzet teljesen különbözik az 1914-estől, nincs háborús veszély, csak lokális konfliktusról van szó.

Lord Cecil keményen, de udvariasan szembement Lord *Hurtwooddal*. A brit érdekeket is hangsúlyozva erőteljes fellépést sürgetett: „…mi vagyunk a legnagyobb ázsiai hatalom a világon, és ez egy olyan kérdés, amely befolyásolja egész Ázsia jólétét […] De ez még nem minden. Ez érinti nagyon szorosan Amerikát is […]"

Lord Lytton megköszönte az elmondottakat, elsőnek említve Lord Cecilt. Ugyanakkor közölte, udvariasan, „úgy tűnik, nem valószínű javaslataink valóra váltása, mivel az adott körülmények között jelenleg nem valószínű, hogy Őfelsége kormánya képes lesz arra, hogy határozottan állást foglaljon."[171] Egyben remélte, hogy a hadügyminiszter elfogadja jelentésüket.

A hadügyminiszter (the Secretary of State for War), Viscount *Hailsham*, igen befolyásos politikus (két ízben is betöltötte a második legnagyobb főméltóságot - High Chancellor of Great Britain) a kormány nevében szólva, az ilyenkor kötelező udvariassági formulákat követően további türelmet kért - meg kell várni a kínai és a japán kormány álláspontját.

Lord Ponsonby zárszavában nem élezte tovább a helyzetet, hivatkozva a Lord Cecil és Hailsham által elmondottakra, azt a reményét fejezte ki, hogy brit nyomásra előrelépés történhet a Népszövetség fórumán. Ponsonbynak csalódnia kellett.

[171] Uo.

Végszó

Jó egy évvel a Mukdennél kirobbant konfliktust követően, 1932. október 1-jén (más adatok szerint 3-án) tette közzé a Népszövetség Tanácsa a Lytton-bizottság dokumentuma alapján jelentését. A jelentésben megállapítják, hogy Japán katonai akciója megsértette Mandzsúriában a kínai szuverenitást, és semmi köze nem volt az itt lévő japánok, vagy érdekeik védelméhez. A létrehozott Mandzsukuo állam pedig nem tekinthető egy függetlenségi mozgalom termékének. A bizottság javasolta, hogy Japán vonja ki csapatait Mandzsúriából, amely legyen autonóm állam kínai szuverenitással, nemzetközi ellenőrzéssel, ugyanakkor el kell ismerni Japán sajátos érdekeit a térségben („recognize Japan's special interests in the region"), valamint Japán gazdasági érdekeit is.

A Lytton-jelentésben nem túl hangsúlyos, de megjelent az „orosz kártya". Ez érzékelhetően a japánok által elmondottaknak volt a visszhangja. Eszerint Japán legnagyobb ellenfele a térségben a bolsevik Oroszország, s e veszély elhárításában, mind Japánra, mind pedig a Kuomintang Kínára lehet számítani.[172] A Kínai keleti vasút, amelynek egyes szakaszai kínai, japán, illetve szovjet tulajdonban voltak valóban konfliktusforrást jelentett Mandzsúriában, de, mint az már évek óta – és később is – kezelhetőnek bizonyult, az érdekelt felek kölcsönösen kiszolgáltatott helyzete miatt.

A jelentésről a szavazás öt hónap múlva, 1933. február 24-én került sor a Népszövetség közgyűlésén, ahol azt 42:1 arányban, Japán ellenszavazatával elfogadták. Ezt követően kisebb botrány tört ki, amikor az ülésen elnöklő, egyébként a Népszövetség elnöki tisztét is betöltő belga Paul Hymans bejelentette, hogy a szavazás egyhangú volt, mivel a szavazáskor a konfliktusban közvetlenül érdekelt felek, így Japán és Kína szavazatait nem kell beszámítani. A japán delegáció erre kivonult, s vezetője, *Macuoka* Joszuke, a termet elhagyva hangosan bejelentette: „Mi nem jövünk vissza!" S valóban, a japán kormány 1933. március 27-én hivatalosan is közölte, hogy kilép a Népszövetségből. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy nem fognak lemondani „mandátumaikról" a Csendes-óceán térségében. A Népszövetség történetében ez volt az első kilépés, a folytatásra nem kellett sokat várni.

[172] A Kwantung Hadsereg dokumentumából idézi Coox, Alvin D.: Nomonhan. Japan Against Russia 1939. Stanford University Press, 1985. 50.

A Népszövetség leszerelési konferenciája és az „appeasement” kezdetei

Mind a versailles-i szerződésben, mind pedig a Népszövetség Egyességokmányában lehetőséget biztosítottak a békerendszer felülvizsgálatára, annak módosítására. Ennek útja az volt, hogy a változtatásra adjon engedélyt a Népszövetség Tanácsa. Kezdeményező bármely tagállam lehetett, de államok közösen is tehettek javaslatot. A Népszövetség közgyűlése, illetve Tanácsa „minden üggyel foglalkozhatik, amely a Szövetség működésének körébe esik, vagy a világbékét érinti.” Ezen ügyek egyike volt a leszerelés, amelyről az Egyességokmány legformálhatóbban megfogalmazott 8-11. cikkében szólt. Az utóbbi záró részében szerepel, hogy minden tagállamnak jogában áll a Népszövetség fórumának a figyelmét „barátságos módon felhívni a nemzetközi viszonyokat érintő minden olyan körülményre, amely azzal fenyeget, hogy megzavarja a békét vagy a nemzetek közötti jó egyetértést, amelytől a béke függ.”[173] Ennek alapján ült össze a nemzetközi leszerelési konferencia a világ szinte valamennyi szuverén államának részvételével.

A hivatalosan 1932. február 2. – 1934. június 11-ig Genfben ülésező leszerelési konferencia célja az volt, hogy a résztvevők fegyverkezésüket csökkentsék a „legalacsonyabb szintre,” amely elegendő saját biztonságuk fenntartásához és kötelezettségeik ellátásához. Ezzel lényegében megismételték a Népszövetség Egyességokmányának 8. cikkében találhatókat.[174] A nyíltan ki nem mondott cél a Németország és Franciaország közötti erőviszonyok „rendezése” volt. (1926-tól Németország már részt vett a konferenciát előkészítő bizottságban.) Szerepelt a korábbi, az 1899-es és 1907-es hágai békekonferenciákhoz hasonlóan a háborúban alkalmazható fegyverzetek meghatározása, egyesek tiltása.

[173] Halmosy, 39, 41.
[174] Uo. 40, 58.

A konferencián mintegy 4000 küldött jelent meg 64 országból, a Népszövetség tagországain kívül az Amerikai Egyesült Államok, a Szovjetunió, Egyiptom, Szaúd-Arábia, Brazília[175] és Costa Rica. A főszereplők egy kivétellel ugyan azok voltak, mint Versailles-ban. Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és az Egyesült Államok mellett a Népszövetség Tanácsának már állandó tagja, Németország. (A japán delegáció szinte csak megfigyelőként vett részt.[176])

Az Amerikai Egyesült Államok szerepe

Az 1920-as évek az Egyesült Államok európai gazdasági vállalásai (Dawis- és Young-terv) és a Kellog-Briand paktum politikai megegyezése után, már *herbert Hoover* elnöksége idején, ismét intenzívebb lett az amerikai diplomácia együttműködése a Népszövetséggel.

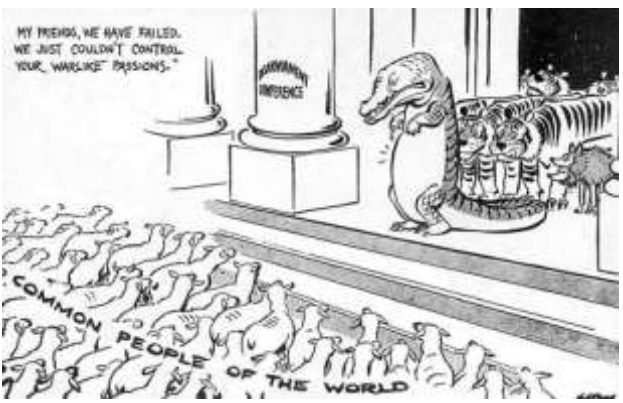

„A konferencia mentegetőzik a világ köznépe előtt: Barátaim, mi csődöt mondtunk, nem tudtuk kézben tartani a ti háborús szenvedélyeiteket." (David Low)

A világszervezet leszerelési konferenciáját Előkészítő Bizottságának mintegy hét éves tárgyalásait követően megnyílt konferencián az Egyesült Államok kormánya *már teljes felhatalmazást adott delegációjának.*[177] Az Egyesült Államok, ha nem is vállalta a tagságot a Népszövetségben, annak apparátusa mellett több mint száz amerikai tevékenykedett.

[175] Brazília a győztesek oldalán zárta az I. világháborút és a Népszövetség alapító tagja volt, de tagságát 1926-ban felfüggesztette, majd 1928-ban megszűntette. Az ország I. világháborús részvételéről bővebben ld. Szilágyi Ágnes Judit: Az európai nagy háború hatása a brazíliai társadalmi mozgalmakra (1917-1920) In: Majoros István – Antal Gábor – Hevő Péter – M. Madarász Anita (szerk.) Sorsok, frontok, eszmék: Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára, Budapest, ELTE BTK, (2015) pp. 633-643.

[176] A japán delegáció egyik vezetője Macui Ivane tábornok volt, akit 1948-ban a japán háborús bűnösök perében az 1937-es nankingi vérengzés vádjával halálra ítéltek. Macui kivégzése előtt bocsánatot kért. http://hrono.ru/biograf/bio_m/macui.html

[177] Székely, 2016. 135.

Hivatalos képviselői is mindvégig jelen voltak Genfben. E munka irányítója elnöki megbízottként ekkor Norman H. *Davis*, Woodrow *Wilson* volt munkatársa, befolyásos diplomata, külügyminiszter helyettes. A leszerelés jogi vonatkozásaival Allen *Dulles* foglalkozott, aki már korábban is Genfben látta el ezt a feladatot. A diplomaták közül a legkarakterisztikusabb a külügyminiszter közvetlen munkatársa, Prentiss B. *Gilbert* volt.

1931-ben a mandzsúriai japán-kínai konfl iktus követésére Gilbert a nagyobb amerikai szerepvállalás mellett érvelt a mandzsúriai japán agresszió idején. Gil-bert külügyminisztere, Henry L. *Stimson* habozását kihasználva, majd kifejezet-ten ellenében is megkísérelte bevonni az Egyesült Államokat a Népszövetségbe. Azzal érvelt, hogy az Egyesült Államok elsődleges érdekeiről van szó, erősítheti egyben a Kína elleni Japán agresszióval szembeni nemzetközi fellépést. Elérte, hogy az Egyesült Államok hivatalos képviselőjeként vehessen részt a szervezet legfelső fórumának, a Tanácsnak az ülésén. Azonban csak egyetlen alkalommal. Mert Stimson már az ülés idején visszahívta, megváltoztatva előző utasítását, miszerint az Egyesült Államok kész együttműködni a Népszövetséggel a Kellogg-Briand paktum elveinek védelmében, hangsúlyosan: annak határait betartva. Tiltó utasításában ezt követően már azt írta, hogy amennyiben a britek és a franciák nem tudnak érvényt szerezni a paktumnak, akkor nincs értelme Amerika közreműködésének.[178]

Gilbert még ott volt azon a három nemzetközi fórumon, amelyeket a leszerelési konferenciával párhuzamosan a Népszövetségben, illetve annak égisze alatt, a *világgazdasági válság* hatásairól, illetve *Japán agressziójáról* Mandzsúriában tartottak. Később azonban Stimson bár hozzájárult a Lytton vezette bizottságban az amerikai részvételhez, a képviselő már nem Gilbert lett. Így ez lett ugyan a két világháború között az első alkalom, hogy az Egyesült Államok a Népszövetség intézményének, a Tanács keretei között lépett fel, annak egyenrangú résztvevőjeként, a folytatás azonban elmaradt.[179] Az Egyesült Államok szereplése végül alig befolyásolta a konferencia munkáját.

[178] Prentiss B. Gilbert (1883-1934) gazdag irathagyatékát a Rochester Egyetem Könyvtára őrzi. https://rbscp.lib.rochester.edu/finding-aids/AG46

[179] Prentiss B.Gilbert 1937-ig maradt Genfben, mint konzul, ezt követően Berlinbe helyezték, ahol a Kristály-éjszakát követően vett részt zsidók mentésében. 1939 februárjában itt hunyt el, irodájában érte agyvérzés. A történetet Gilbert hagyatékának feldolgozásával ismertet i Donnelly J. B.: Prentiss Gilbert ’s Mission to the League of Nations Council, October 1931. In: Diplomatic His-tory. Oktober, 1978. 373-388. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/j.1467-7709.1978. tb00443.x

A német-francia vita

A konferencia középpontjában így Németország került, pontosabban a francia-német vita. Erre szinte valamennyi hozzászóló, illetve előkészített dokumentumaik kitértek, az általános leszerelési javaslatokat és tiltásokat is tartalmazva: a légibombázás, a kémiai, a bakteriológiai fegyverek, a lángszóró, a nagy kaliberű lövedékek, a nehéz harckocsik betiltását javasolva.

Már kompromisszumot tartalmazott a konferencián beterjesztett *brit tervezet*, amely a német haderő addigi, Versailles-ban engedélyezett 100 000 fős létszámának *azonnali megduplázását* javasolta. Ezzel szemben a *francia* diplomáciának csak a németek követelte teljes egyenjogúsítás fokozatos, több évre áthúzódó bevezetését sikerült elfogadtatnia, egy *négy éves moratóriummal*. Ez volt *az „appeasement" első nemzetközi megjelenése*, amely ekkor már nem a francia-német egyensúlynak, hanem a mind erőteljesebb német követelésnek akart megfelelni: a Rudolf *Nadolny* vezette német delegáció ugyanis Genf elhagyásával fenyegetett.

Az egyenjogúsítást James Ramsay *MacDonald* és az amerikai külügyminiszter, Henry L. Stimson támogatta. Azonban végül mindez nem volt elegendő. 1932. április 30-án, a konferencián résztvevő német kancellár, Heinrich Brüning üres kézzel tért vissza a leszerelési konferenciáról. Ugyanis a francia miniszterelnök Édouard *Herriot* nem állt kötélnek: ígérete ellenére el sem ment el az utolsó megbeszélésekre, amelyeket április 26 és 29 között tartottak.[180]

A Nadolny beváltotta fenyegetését: konferenciát a németek hagyták el elsőnek, s csak abban az esetben ígérték visszatérésüket, ha megkapják a jogot a teljes „egyenjogúsításra". A szakadást elhárítandó, *brit közbejárásra*, a konferencia plenáris ülését mellőzve, egy szűkebb, öthatalmi grémium ült össze. Az öthatalmi (brit, amerikai, francia, olasz, német) megbeszélésen, (1932. december 6- 11.) a briteket MacDonald miniszterelnök és John Simon (Sir John) külügyminiszter, a franciákat Édouard Herriot, miniszterelnök, ekkor a parlament külügyi bizottságának elnöke, Paul *Boncour* hadügyminiszter (december 18-tól miniszterelnök és külügyminiszter) és René *Massigli*, az amerikaiakat Norman H. Davis ekkor az elnök „utazó nagykövete," és Allen Dulles, a németeket Konstantin *Neurath* külügyminiszter és Bernhad Wilhelm von *Bülow* külügyi

[180] Enyedi Zsuzsa: A francia német kapcsolatok a leszerelési konferencia időszakában. In: Háborúk, békék, terroristák, 105-114. Winkler, Heinrich Auguszt: Der Schein der Normalität. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik, 1930-1933. Dietz Verlag, 1987. 560.

államtitkár képviselte.[181] A megbeszéléseket követően elfogadott nyilatkozatot rugalmas, a teljes egyenjogúsítást biztosító, de azt feltételekhez kötő kompromisszumnak szánták. A német delegáció végül azt nem fogadta el - nem utolsó sorban a szélsőjobb nyomásának köszönhetően. December 15-én Kurt von *Schleicher* német kancellár rádióbeszédében közölte, hogy a konferencia kimenetelétől függ, hogy Németország tagja marad-e a Népszövetségnek.[182] A konferencia ismételt elhagyására azonban most nem került sor.

A konferencián végül változtatás nélkül fogadták el az ötök javaslatát, 1933. március 2-án. Ebben elvben megadták „Németországnak és más, szerződésben lefegyverzett hatalmaknak” a fegyverkezési „egyenjogúságot”. A sajtó német sikerként üdvözölte a megállapodást, bár a kiegészítő feltételekről még nem született megegyezés.

MacDonald memoranduma

Március 16-án, a konferencián formálódó véleményeket összefoglalva és a brit álláspontot a franciák kritikájával kiegészítve terjesztette be memorandumát a brit miniszterelnök, MacDonald.[183]

A dokumentumban bevezetője kemény volt, azt szolgálta, hogy a német delegáció tegyen komoly engedményeket. Ebben megállapítják, hogy *Németország megsérti a versailles-i szerződést*, lévén nem tartja be annak a haderőre vonatkozó 204. cikkét. Jelzik ugyan, hogy Németország békeidőben „alacsony” szintű rendelkezésre álló hadsereggel rendelkezik, emellett azonban jelentős mozgósítható, kiképzett erőkkel is: a rendőrség létszáma 60 000 fővel haladja meg a háború előttit, a különféle „egyesületekben” mintegy 1 500 000 többé-kevésbé kiképzett ember áll fegyverben, akiknek jó része katona volt. S ha mindezek koruknál, és más tényezők – kiképzési hiányosságok – következtében nem is tekinthetők katonai szolgálatra alkalmasnak, egy mozgósítás esetén az „egyesületekből” 500 000 és 600 000-re tehető a mobilizálhatók száma.[184]

[181] Bennett, Edward W. A megbeszélések részletes elemzésében nem tesz említést az olasz résztvevőkről. German Rearmement and the West, 1932-1933. Princeton University Press, 1979. 262–272.

[182] Uo. 270.

[183] Memorandum from the war office to the foreign office on the extent and effects of the military breaches of the Treaty of Versailles. March 1, 1932. DBFP S 2. III. 602-605.

[184] Uo. 603.

Megjegyzik továbbá, hogy nincs kétség afelől, hogy miután 1927-ben megszüntették a francia-brit-belga Szövetségközi Katonai Ellenőrző Bizottságot (Inter-Allied Military Controll Commission) jelentős mértékben beindult az „illegális háborús eszközök előállítása" Németországban. Ezek között is az ágyúk, a páncélautók és a harckocsik gyártása. Ennek során együttműködés jött létre Svéd, Svájci és Holland cégekkel.[185] Majd a brit következtetések: „A fentebb elmondottak ellenére a Vezérkarnak (General Staff) az a véleménye, hogy a német nép által megvalósított, a versailles-i szerződésnek ellentmondó ezen katonai előkészületek elsősorban védelmi jellegűek." Majd hozzáteszik végkövetkeztetésként: „A jelenlegi körülmények között a Vezérkar nem gondolja, hogy Németország mai helyzetében eredményesen védhetné meg magát Franciaországgal és Belgiummal szemben, még abban az esetben sem, ha Lengyelország és Csehszlovákia nem avatkozna be. E mostani katonai gyengeségnek a felismerése az, amelyben gyökerezik Németország követelése az egyenjogú elbírálásra a fegyverkezés területén."[186]

Hitler színre lép

1933. május 12-én a felhatalmazási törvény által már teljhatalommal rendelkező Hitler összehívta a birodalmi gyűlést, hogy elfogadtasson egy kormány-nyilatkozatot a leszerelési konferencián kialakult helyzetről.[187] A megnevezett téma MacDonald javaslata volt, amely szerint az európai kontinensen a hadseregeket „milíciákká", rendfenntartó erőkké kell átalakítani, s ebben biztosítanák, igaz, csak 1938-tól, a németek egyenjogúsítását is. Hitler tiltakozást kívánt bejelenteni az „egész nemzet nevében," s ebben számított a szociáldemokraták „hazafias" támogatására – annak ellenére, hogy több képviselőjük már le volt tartóztatva, illetve az ország elhagyására kényszerült, s éppen néhány nappal korábban fog-

[185] Uo. 604. Két lábjegyzetben is jelzik a dokumentumban, hogy az e cégekről, azok helyéről rendelkezésre álló részeket kihagyták. A memorandumból a Szovjetunióval folyó katonai együttműködésről nincs szó.

[186] Uo. 605.

[187] A német delegáció állandó tagja volt Werner von Blomberg tábornok, Rudolf Nadolny (a delegáció vezetője) és Ernst von Weizsäcker a külügyminisztériumból. A főtolmács Paul-Otto Schmidt volt (ő lett Hitler állandó tolmácsa). A konferencián megjelent Heinrich Brüning, von Bülow, von Neurath és Joseph Goebbels.

lalták le a párt valamennyi ingóságát.[188] Hitler előzetesen a következőket írta: „A leszerelés kérdésében egységes a német nemzet. Ezt az egységet a világ tudomására kell hozni.”[189]

Az egység kinyilatkoztatására a kiégett Reichstag épülete[190] helyett az onnan néhány száz méterre levő Kroll-Operában került sor május 17-én. (Ez volt egyben a többpárti német parlament utolsó ülése – ezt követően valamennyi pártot felszámoltak - a náci párton kívül.) Hitler beszédében *megköszönte Roosevelt elnöknek* a leszerelést támogató álláspontját, amelyben a „leszerelés, a biztonság és az egyenlőség” elvéből kiindulva azt hangsúlyozta, hogy „Ugyanakkor szilárd meggyőződésünk, hogy hosszú távon ez a biztonság leginkább egy olyan ellenőrzött leszereléssel érhető el, amellyel a legjobban felfegyverzett (*most heavily armed*) nemzetek katonai ereje fokozatosan csökkenthető a békeszerződésekben meghatározott szintre.”[191]

Hitler külön megköszönte *Mussolini kezdeményezését* a négy hatalom, Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Németország ennek érdekében történő együttműködésére. Majd ünnepélyesen bejelentette, hogy Franciaországnak és Lengyelországnak „semmilyen körülmények között nem kell tartania egy német inváziótól.” Hozzátette: „Az egyetlen nemzet, amelynek oka van arra, hogy tartson egy támadástól, az éppen Németország […]”

Roosevelt javaslatára utalva, azt látszólag támogatva, azonban eggyel tovább lépet követeléseivel: „Németország minden továbbiak nélkül kész arra, hogy felszámolja katonai berendezéseit és megsemmisítse a nála még megmaradt csekély maradék (kleinen Rest) fegyverzetet, amennyiben ezt a szomszédos nemzetek is maradéktalanul megteszik. Amennyiben azonban a többi állam nem kész a versailles-i békeszerződésben számukra is kötelező leszerelést végrehajtani, úgy Németországnak legalább ragaszkodnia kell az egyenjogúság követelésé-

[188]Heinrich Brüning, volt kancellár, visszaemlékezésében ír arról, hogy Hitler megkérte őt, mint a Centrum Pártnak a szociáldemokratákkal korábban együttműködő politikusát, hogy beszélje rá a szociáldemokratákat az együttműködésre. Cserébe tárgyalásokat ígért „a személyi- és a szabadságjogok részleges helyreállításáról.” Winkler, 1987. 932-933.

[189] Uo. 932.

[190] A KPD betiltására ürügyül szolgáló Reichstag felgyújtásáról lásd később. Irodalom: Szemkov, Milen: Moabit 8085. Dimitrov a törvényszék előtt. Gondolat-Kossuth, 1982. 327.

[191]Roosevelt május 16-án a világ 54 államfőjéhez intézett javaslatát Davis tolmácsolta. Ebben „valamennyi támadó fegyver megsemmisítését (elimimination of all offensive weapons” javasolta. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1933v01/d128 The Chairman of the American Delegation (Davis) to the Secretary of State, Geneva , May 19, 1933.

hez."[192] A kommunista párt 81 képviselője nem vehetett részt a szavazáson, a szociáldemokrata párt Saarbrückenbe távozott vezetése a szavazástól távolmaradás mellett döntött – a Berlinben maradt még szabadlábon levő 26 SPD képviselő többsége azonban megszavazta a nyilatkozatot.

Az angol javaslatot az amerikaiak támogatták, de a franciák nem. A brit javaslaton alapuló ajánlatot próbálta elfogadtatni 1933 tavaszán a tekintélyes Émile *Vandervelde* (a belga küldöttség vezetője, emellett a kor legnagyobb munkásszervezete, a Szocialista Munkásinternacionálé elnöke) a konferencia szünetében egyeztetésre és kompromisszum keresésére Párizsba és Berlinbe utazva.

Négyhatalmi Paktum a Népszövetség kikapcsolására

A leszerelési konferencia idején, a leszerelési konferenciával párhuzamosan került sor arra a *négyhatalmi konzultációra*, amelyen kívülről, vagyis nem a Népszövetség fórumán kísérlet történt a Népszövetség átfogó reformjára. Ennek előzménye volt, hogy Olaszország és Németország még a leszerelési konferencián felkínálta Franciaországnak és Nagy-Britanniának, hogy tekintettel „a világ bizonytalan állapotára, amely csak szolidaritásuk (ti. az aláíró négy hatalomé – Sz. G.) megerősítésével küzdhető le, s amely alkalmas az Európa békéjébe vetett bizalmat erősítésére", együtt lépjenek fel a leszerelési konferencián és általában a Népszövetségben. Ezt követően Franciaország, Nagy-Britannia, Németország és Olaszország képviselőinek külön megbeszélésén, még a leszerelési konferencián a zsákutca felé haladó általános leszerelés helyére, vagy mellé, a németek számára elfogadható, a teljes fegyverkezési egyenjogúságot biztosító elképzelés került. Ezzel együtt támogatták a franciáknak a más hatalmakra vonatkozóan a leszerelést csak mérsékelten előíró megoldását is. Ezzel a négy nagyhatalom egységes javaslatban egyezett meg, és azt felkínálta a Népszövetség Tanácsának, majd közgyűlésének. A Mussolini kezdeményezte tárgyalástól azt remélték, hogy a Népszövetség négy legbefolyásosabb tagja elegendő nyomást tud gyakorolni javaslatuk elfogadása érdekében.

[192] Teljes szöveg: Die Tagung des Reichstags in der Krolloper am 23. März 1933. https://archive.org/stream/RedesammlungAdolfHitler157S./Redesammlung%20-%20Adolf%20Hitler%20%28157%20S.%29_djvu.txt A 23 perces beszéd meghallgatható http://der-fuehrer.org/Reden_Audio/1933-05-17%20-%20Adolf%20Hitler%20-%20Reichstagsrede%20-%20Gleichberechtigung%20Deutschlands

A Négyhatalmi Paktum javaslata az ekkor hatalma és népszerűsége csúcsán levő Mussolini ötlete volt: 1933. március 9-én bejelentette Fasiszta Nagytanácsban, hogy kezdeményezni fogja a „négy nagyhatalom” diplomácia megbeszéléseit. Mussolini azt remélte, hogy a Népszövetségben ismét harmadikként szerepelhet a britek és franciák mellett, lévén az olaszokat e pozícióból Németország kibillentette. A szovjet-francia megnemtámadási szerződés is érezhetően gyengítette Olaszország korábbi erős pozícióját. Ugyanakkor az ország diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatai a Szovjetunióval rendezettek voltak, ellentétben az akkori kiegyensúlyozatlan francia–olasz viszonnyal, s a szinte ellenségesnek tekinthető brit törekvésekkel. A négyhatalmi olasz javaslat kezdeményezésével Mussolini most Európa politikájában jelentkezett erős szerepre, ami Hitler hatalomra jutásával lehetségesnek tűnt – Olaszország a mérleg nyelvét képezhette, mind a britek, mind pedig a franciák, sőt a szovjetek szemében is.

Az eredmény a *Négyhatalmi Paktum* lett, amelyet 1933. július 15-én írtak alá Rómában. Már a tárgyalások során érzékelhető volt, hogy Mussolini – saját nemzetközi befolyásának növelése mellett - *a Népszövetség irányításának az átalakítását tervezte*, vagy ha ez nem lenne járható út, legalább a szervezet szerepének a csökkentését. A Rómában megtartott megbeszélésen gyors megállapodás született és szövegét Mussolini és a jelenlevő nagykövetek június 7-én parafálták. Azonban már több mint egy hónapra volt szükség ahhoz, hogy végül 1933. július 15-én, szintén Rómában, mind a négy hatalom képviselőjének aláírása a dokumentum alá kerüljön. Mussolininek azonban hamarosan szembesülnie kellett azzal, hogy a biztonsági megfontolások, a németországi politika alakulása más döntésre késztette a francia diplomáciát.

A francia ellenjavaslat a négyhatalmi egyezkedéssel szemben végül a Népszövetséget jelölte meg, mint keretet a vitás kérdések rendezésére. Nem zárkózott el a területi revíziók elől, de azt két feltételhez kötötte: az első, hogy azt csak az érintett államok beleegyezésével lehet kezdeményezni, a második, hogy ahhoz hozzá kell járulnia a Népszövetség Tanácsának. Ez azt jelentette, hogy a francia külügyminisztérium, a Qiu d’Orsai tartotta magát a versailles-i szerződéshez. Ebből következett, hogy a franciák a leszerelési konferenciával konkuráló paktumot végül nem ratifi kálták - s így a britek sem.[193]

[193] Ursachen, X. 15.

A nemzetközi gazdasági konferencia (1933. június 12. – július 27.)

A formailag a Népszövetség égisze alatt 66 ország képviselői részvételével tartották meg a *nemzetközi gazdasági konferenciát* Londonban, a leszerelési konferenciával párhuzamosan. A világgazdasági válság és Hitler hatalomra jutása keltette, a korabeli sajtóban „világvége hangulatként" is megjelenített feszültség tette kiemelkedő nemzetközi eseménnyé a tanácskozást.

Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia volt a főszereplő, beleszólt a vitába Franciaország és Németország, a kisebb országok inkább a megfigyelők szerepére korlátozták jelenlétüket. A téma ugyanis a világgazdasági válság által kiváltott pénzügyi „háború" megoldására tett javaslatok iránya volt. A konferencián az ellentét azok között az államok között feszült, amelyek valutájuk leértékelése és az aranyalapról való letérés mellett voltak (britek, amerikaiak, a franciák), illetve a valutarendszer stabilizálása, az erős és az aranyalapon nyugvó pénzügyi rendszer mellett érveltek (németek). A helyszín mellett szólt, hogy az első lépést a britek tették meg még 1931. szeptember 20-án a font leértékelésével és a letéréssel az aranyalapról.

A valutaárfolyamok lebegtetése, illetve manipulálása lehetőséget teremtett az adósságok előnyösebb törlesztésére, illetve befolyásolta a nemzetközi tőkemozgásokat, a válság keltette defláció („pénzszűke") korrekciójára. A konferencián hosszasan tárgyaltak az adósság- és a jóvátételek kezeléséről is. Megállapodásra végül az amerikaiak miatt nem került sor, akik nem járultak hozzá a dollár stabilizációjához, a „currency stabilization" ellen foglaltak állást. Roosevelt feltétele az volt, hogy Európa és Japán járuljanak hozzá az államkölcsönök jelentős növeléséhez, valamint foglalkoztatási programok finanszírozásához, amivel az egész gazdaságot mobilizálhatják – lényegében a New Deal amerikai programhoz hasonlóan. Ebben az irányban nyilatkozott a *The Times* 1933. március-áprilisi olvasói levelek rovatában John Maynard Keynes. Végül az angolok mellett a franciák is a stabilizálás ellen, vagy legalábbis elhalasztására szavaztak, remélve, hogy monetáris eszközökkel újabb tőkék bevonását érhetik el a pangó gazdaságba. Ezzel szemben állt a németek szélesebb valutastabilizációs javaslata (Währungsstabilisierung), amit végül maguk valósítottak meg – alkalmazva párhuzamosan a New Deal szinte valamennyi elemét.

A konferenciát Németország és a Szovjetunió delegációja szélesebb politikai céljai érdekében is igyekezett felhasználni. A kongresszus nyitó napján Alfred *Hugenberg,* a német delegáció vezetője, Hitler gazdasági- és agrárminisztere

nagy beszédet tartott a szabadkereskedelem ellen, a válság megoldásának részeként a volt német gyarmatok visszajuttatását kérte, valamint „Keleti” területeket. Hugenberg felszólalása meglehetősen nagy vihart kavart, amit a szovjet delegáció ki is használt: a megnyilvánulást a Szovjetunió elleni „keresztes háború” meghirdetésének is tekintette,[194] s igyekezett megnyerni különösen a Szovjetunióval határos államok támogatását - sikerrel. Az eredmény az agresszor meghatározásáról szóló egyezmények sora lett. Hugenbergnek visszakoznia kellett, az általa mondottakat „magánvéleményének” nyilvánította, majd elhagyta a konferenciát – a német delegációval együtt.[195]

A végkifejlett az 1936 szeptemberében bevezetett stabilizáció lett, a „Hármas-megegyezés”, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország közötti egyezség nyomán, amelyhez csatlakozott Hollandia, Svájc és Belgium.[196] Németország és Japán már nem csatlakozott a megállapodáshoz. Németország fegyverkezési programja, akárcsak Japáné a nemzetközi gazdasági lehetőségek kihasználás mellett elsősorban a hazai és a befolyási övezetükön belüli erőforrásokon alapult.

A konferencia „színfoltja” volt a brit és szovjet kölcsönös embargó feloldása. Ennek bár nem volt közvetlenül köze a konferenciához, annál több a nagyhatalmak közötti kapcsolatok módosulásához – jórészt szintén Hitler hatalomra jutása, s itt, a konferencián Hugenberg szereplése következményeként. Bár Hitlerben ekkor még az angol külpolitika nem érzékelte a közvetlen háborús fenyegetést, a gyarmatok ismételt említése érzékenyen érintette. Ez hozzájárult ahhoz, hogy a Szovjetunió, ha nem is került be a brit külpolitika egyenlő partnerei közé, de kikerült a fő ellenségnek járó célkeresztből.

A konferencia végül így nem tudta kihasználni az egész világra kiterjedő, vagyis globális válság kínálkozó lehetőségét egy szintén globális megoldás kimunkálására. A világgazdaság felépülése a válság megrázkódtatása után lassú és ellent-

[194] Patyomkin, 505.

[195] Hugenberg a német sajtó, film, rádió, vagyis a média legbefolyásosabb irányítója Hitler egyik első támogatója volt. Pártja a Német Nemzeti Néppárt a weimari években a szélsőjobbot képviselte, majd, mielőtt Hitler 1933. június 27-én felszámolta, kormányában két miniszterrel vett részt. Hugenberg még két napig maradt hivatalában, majd a „náci párt vendégeként” 1945-ig megőrizte parlamenti mandátumát. Székely, 1983. 11-14, 219-218.

[196] Das Ergebnis der Londoner Weltwirtschaftskonferenz: vollständiger deutscher Wortlaut nach den von der Konferenz gebilligten Berichten über die Tagung vom 12. Juni bis 27. Juli 1933, Berlin Eildienst für amtliche und private Handelsnachrichten, 1933. 41. (angol, francia, német nyelven).

mondásos folyamat volt. Azokban az országokban a gazdaság stagnált, amelyek végül az aranyszabványt, vagyis a valuta stabilizációt vélték megoldásnak, így Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában és Svájcban. Németország, Japán és a Szovjetunió más úton járt. Az előbbiek a fegyverkezéssel mobilizálták és terhelték gazdaságukat, a Szovjetunió lakossága az erőltetett iparosítással és a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásával került súlyos helyzetbe.

Ami viszont azonnal felkeltette a kortársak figyelmét, az a gazdasági-pénzügyi feszültségek lehetséges következménye, *az újabb világháború veszélye* volt. Ebben nagy szerepe volt az angol író fejedelemnek, H. G. Wells-nek, aki a konferencia hatására írta meg „The Shape of Things to Come”[197] (A jövő körvonalai), a tudományos fantasztikus (sci fi) irodalom egyik klasszikusává vált könyvét. Ebben az 1933-as év, a konferencia lényegében eredménytelenségéből kiindulva újabb világháború kirobbanását feltételezte, aminek folytatása a nemzeti megosztottságokat felszámoló, az angol nyelvet bevezető, a tudományt és a kultúrát felvirágoztató és az egyházat visszaszorító „jóindulatú diktatúrába” torkollott. E diktatúrát váltják le békésen a világ „megvilágosodott polgárai” majd 2016-ban, hogy az emberi tehetség kibontakoztatásával valósítsák meg „a világbéke utópiáját”.[198]

A leszerelési konferencia utóélete

A leszerelési konferencián azonban sem a fegyverkezésre, sem pedig a gazdasági megoldásokra tett kísérletek, javaslatok nem jártak sikerrel. A franciák nem voltak hajlandók további engedményekre, Hitler pedig elhatározta, hogy nem engedi megkötni kezét a Népszövetség semmiféle nemzetköz fórumán. *1933 őszén Németország elhagyta a Népszövetséget*.[199] Japán ezt még tavasszal megtette, sértőnek érezte még azt az enyhe bírálatot is, amellyel a Népszövetség illette intervencióját Mandzsúria ellen.

[197] A könyv egyszerre jelent meg Angliában a Hutchinson és az Egyesült Államokban a Macmillan kiadónál 1933 szeptemberében, s keltett nemzetközi visszhangot. H. G. Wells 1919-től vett részt a nemzetközi békemozgalmakban. Erről Székely, 1998. 90, 101.

[198] A regény alapján, H. G. Wells más írásaiból is merítve készült 2016-ban a négy részből álló nagy sikerű Sky Arts TV produkció, a Nightmare Words (Szavak rémálma), igaz már nem teljesen ezt a lényegében optimista víziót sugallva. https://www.tvtime.com/en/show/306323

[199] Németország október 14-én hagyta el a konferenciát és öt nap múlva bejelentette kilépését a Népszövetségből is - delegációjának vezetője Rudolf Nadolny véleménye ellenére. Nadolny, Rudolf: Mein Beitrag. Erinnerungen eines Botschafters des Deutschen Reiches. Herausgegeben und eingeleitet von Günter Wollstein. dme-Verlag, Köln, 1985. 369.

„Mindenki távozott…" Az utcáról a zaj: „Hitler über alles."
(Sidney Conrad Strube)

Amerika is visszahúzódott Európából és ugyancsak határozatlan és ellentmondásos lépései után elfordult a Népszövetségtől, hogy közép- és dél-amerikai, majd távol-keleti és csendes-óceáni pozícióira fordítsa figyelmét.

A német delegáció távozása után több próbálkozás és javaslat került még a leszerelési konferencia napirendjére, azonban lényegi döntések nem születtek. Formálisan még két évig létezett a fórum, azonban a Népszövetség egész rendszerének a válságával és végül, miután elhunyt a konferencia elnöke, Arthur *Henderson,* 1935. október 20-án befejezte tevékenységét. Bár a Népszövetséget a Szovjetunió meghívása és Maxim Litvinovnak, a szovjet külügyminiszternek a fellépése egy időre felfrissítette a szervezetet légkörét, a jelentősebb nemzetközi kapcsolatokban és megállapodásokban a világszervezet a későbbiekben nem, vagy csak érintőlegesen vett részt.

A konferencia eredményének tekinthető ugyanakkor, hogy a *kollektív biztonság három alapelve*, a *lemondás az erőszakról*, az államok szuverenitásának az elismerése, valamint *területük sérthetetlensége* általánosan elfogadottá vált. Azonban a Locarnoban elindult, majd a Briand-Kellogg paktumban már szélesebben rögzített elvek kiszorultak politikából. A nemzetközi diplomáciában a kollektív biztonság két lehetősége körvonalazódott: az összefogás az agresszorral szemben egy nemzetközi szervezetben (*Népszövetség*), illetve a másik, *szövetségek, megállapodások kötése az érdekelt hatalmak között.* E kettő közül az utóbbi vált a gyakorlattá – mintegy folytatásaként a locarnói egyezményt követő éveknek, amikor, elsősorban Németország kétoldalú szerződéseket kötött Keleti szomszédaival. A leszerelés helyét a fegyverkezés, az új hadseregek szervezése foglalta el. Elkerülhetetlenné vált az 1920-as évek végéig még fennálló, bár egyre törékenyebb biztonsági rendszer, és az Európa helyzetét alapvetően meghatározó, a britek és olaszok garantálta francia-német *feltételezett*, de sohasem létezett *egyensúlykezelésének* újragondolása.

II. rész

A francia diplomácia új iránya

A francia diplomácia újabb kompromisszumokra kényszerült miután sem a *Ruhr-konfliktusból* 1923-ban, sem az *Kellogg-Briand* paktumból 1927-1928-ban, sem pedig az *Európai Unió* kezdeményezés Népszövetségre alapozott memorandumával nem jött ki kedvezően. Az új irányvonal *a kényszerű szorosabb brit együttműködést jelentette*, amelynek korlátai Párizsban az előző kedvezőtlen tapasztalatokból már ismertek voltak. *A francia diplomácia mozgástere így 1932 után leszűkült*, egyben intenzívebb külpolitikát sürgetett.[200] Már Hitler hatalomra jutása előtt, az egyre agresszívebb külpolitikát folytató német elnöki kabinetek éveiben[201] Franciaország számára nem volt kétséges, mit jelent a közvetlenné vált konfrontáció Németországgal. Ugyanakkor több újabb lehetőség is kínálkozott a francia diplomácia számára. A *fordulat iránya Kelet felé mutatott*: a franciák által kezdeményezett európai garanciális tervek helyét egy szűkebb, de reálisabbnak tűnő, *Kelet-Közép-Európát átfogó*, a locarnói szerződéshez hasonló elképzelés váltotta fel, amelyben már a *Szovjetunió* is kiemelt szerepre számíthatott. Ez utóbbi jelentette a kisantant orientáció melletti már hagyományosnak tekinthető, de nem túl eredményes próbálkozás mellett az új irány legfontosabb tényezőjét.[202]

[200] A fordulatról lásd Majoros 2010. 426.

[201] 1930-ban már nem működött a parlamenti demokrácia, az elnöki kabinet élére került Heinrich Brüning, az őt követő Franz von Papen, majd Kurt von Schleicher tábornok, akik szakítottak a Franciaországgal megegyezést kereső külpolitikával, s jelentették be igényeiket az újrafegyverkezésre a leszerelési konferencián. Székely, 2016. 197.

[202] A francia-szovjet kapcsolatok alakulását az 1924-ben bekövetkezett fordulattól elemzi Majoros István: A szovjet kérdés a két világháború közötti francia diplomáciában. In: Háda Béla-Ligeti Dávid - Majoros István-Maruzsa Zoltán-Merényi Krisztina (szerkesztette): Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves. ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010. 423-434.

A francia-szovjet kapcsolatok

Franciaország viszonya a Szovjetunióhoz különösen ellenségesen indult. 1917-ben a bolsevikok megdöntötték az antant keleti fő erejét jelentő, elsősorban a francia hadsereget tehermentesítő cári rendszert, majd Szovjet-Oroszország kilépett a háborúból. A szovjet békedekrétum ajánlatát a tárgyalásokra a központi hatalmak elfogadták, az antant szövetségesek, így Franciaország nem. A német követeléseket azonban a szovjetek elutasították, ami a fegyverszünet felmondását, majd német támadást, s a szovjet hadsereg súlyos vereségét eredményezte. Az 1918. március 3-án Breszt-Litovszkban aláírt békével megszűnt a keleti front, s vált lehetővé a tavaszi német részleges átcsoportosítással a franciaországi frontvonalon indított német tavaszi offenzíva.

A történetileg a háborúik ellenére is rokonszenvre épülő többszáz éves francia-orosz kapcsolatok szünetét a szovjetek szintén nem indokolatlan ellenszenve is okozta: a francia csapatok – brit, amerikai, japán és más országok részvétele mellett - már 1918 augusztusában megjelentek Arhangelszkben, hogy támogassák a szovjet-hatalom ellenfeleit, majd Odesszában szálltak partra 1918 decemberében francia-görög csapatok a francia Fekete-tengeri Flotta támogatásával. A flotta lázadása – a hajók árbócára a vörös zászló kúszott fel – végül az egységek kivonásával ért véget, s ezzel egy időben, 1919 áprilisában az utolsó antant csapatok is elhagyták Odesszát. Viszont a francia kormány - a britek után – továbbra is a legnagyobb támogatója volt a fehéreknek. Churchill 1919. szeptember 15-i memoranduma szerint mintegy 30-40 millió fonttal segítették hadműveleteiket.[203] A franciák és a britek a breszti békekötéssel, illetve a szovjet kormány világforradalom programjával indokolták, hogy Szovjet-Oroszországot végül nem hívták meg a béketárgyalásokra.

„Éljen a szocialista forradalom!”
(Vaszilij Kamenszkij)

[203] A britek ugyanekkor 100 millió fonttal járultak hozzá a fehér front felszereléséhez. Churchill, Winston: The World Crisis. the Aftermath. London 1929. 4. 256. https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.209928

A francia-szovjet kapcsolatok rendezésére végül 1924-ben került sor, az „elismerések évében," ugyanakkor nem kerülte el a figyelmet, hogy a Szovjetunióval diplomáciai kapcsolatokat ekkor létesített hatalmakhoz Franciaország utolsóként csatlakozott.[204] A kapcsolatokat ez után is terhelte a Szovjetunió és a Weimari Köztársaság között létrejött sajátos viszony, *annak is elsősorban katonai háttere*. A Szovjetunió számára azonban a német kapcsolat fontos volt, hogy kitörhessen az elszigetelt-elszigetelődött helyzetéből, amelynek fenntartásában London mellett Párizs is szerepet vállalt.

A francia-brit-szovjet megnemtámadási szerződés és a megnemtámadási szerződések hálója

Hitler hatalomra jutása után változott a helyzet. A diplomácia, Litvinov és a szovjet hadvezetés, Mihail *Tuhacsevszkij* tábornok (1935-ben egyike az első marsalloknak) egyaránt azt a következtetést vonta le a leszerelési konferencia eseményeiből, hogy a brit és a francia kapcsolatokat kell erősíteni. Ez meggyorsította a francia, majd a politikai feszültségekkel terhelt brit kereskedelmi tárgyalások lezárását, s hozzájárult mindkét oldalon a további közeledéshez. Előbb a francia tárgyalások végére került pont. Az első eredmény, még 1934. január 11-én (a németek felé tekintő Daladier távozása után két nappal) a kereskedelmi egyezmény aláírása volt Franciaország és a Szovjetunió között. Majd február 16-án a franciához hasonló tartalommal újították meg Nagy-Britannia és a Szovjetunió kereskedelmi szerződését. Ez utóbbi egyben lezárása volt Moszkva és London pengeváltásának, ami 1932 októberében az addigi egyezmény brit érvénytelenítésével indult, illetve a válaszul Moszkvában a Metro-Vickers cég hat angol és 20 orosz munkatársa ellen indított szabotázs perrel, s az ezt követő kölcsönös embargóval folytatódott.[205]

[204] Elsőnek Olaszország rendezte kapcsolatait, még 1921-ben egy ideiglenes egyezményben, a tényleges diplomáciai elismerésre 1924 februárjában sor került, majd Nagy-Britannia, Ausztria, Dánia, Svédország, (utolsónak a skandináv országok közül), Kína, Görögország, Mexikó és más országok következtek. Albániával létrejött a diplomáciai kapcsolat, de a politikai fordulat miatt meg is szakadt, a kisantant államok közül Csehszlovákia és Románia majd 1934-ben, Jugoszlávia még később rendezte viszonyát. Magyarország még 1924. szeptember 5-én aláírta a szerződést, de nem ratifikálta, csak tíz év múlva. Jungerth-Arnóthy Mihály: Moszkvai napló. Zrínyi Kiadó, 1989.379.

[205] Anthony Eden (ekkor helyettes külügyminiszter, Under Secretary of Foreign Affairs) 1933. március 20-án bejelentette, hogy a kormány a letartóztatások miatt „leállította" a tárgyalásokat

A francia diplomácia irányváltásának első komoly, nagy nemzetközi visszhangot kiváltó eredménye azonban még korábbi: 1932. november 29-én, igen rövid előkészületek után Párizsban aláírták *a francia-szovjet megnemtámadási szerződést*.[206] A szerződés ratifikálását gyorsította Hitler hatalomra jutása, így már 1933. február 15-én lezárult vitája a parlamentben. Londonban legalábbis fenntartásokkal fogadták az egyezményt. A folyamat azonban elindult, és segítette egy szélesebb rendszer létrejöttét, amelynek része volt a Szovjetuniónak ekkor valamennyi szomszédos országgal tervezett megállapodása. Ezt nagymértékben segítette a Franciaországgal megkötött szerződés, mivel az érintett országok számára Párizs jelentette a remélt fő támaszt Németországgal szemben. A kisantant mellett a térség egyetlen, a Szovjetunióval bonyolult kapcsolatban levő, a Hitler hatalomra jutására élesen reagáló Lengyelország és a balti államok döntését is nagyban befolyásolta a francia lépés.

Az agresszor meghatározása

A minden korábbi kísérletnél több országot érintő megnemtámadási szerződések lényege az volt, hogy az aláíró hatalmak nem követnek el agressziót más, a szerződést aláírta államokkal szemben. Ehhez kellett tisztázni és elfogadni az *agresszor fogalmát*, ami Londonban, az ott ülésező nemzetközi gazdasági konferencia idején meg is történt.[207]

Az agresszióról való lemondást öt pontban körvonalazták: 1. nem üzennek háborút más államoknak; 2. nem lépnek fegyveres erővel, akár hadüzenet nélkül, más államok területére; 3. nem teszik ugyanezt szárazföldi-, tengeri- és légierejükkel; 4. nem veszik tengeri blokád alá más országok partjait, kikötőit; 5. nem támogatnak más ország területére betörő, országukban szerveződő idegen fegyveres bandákat.[208]

---

a kereskedelmi szerződésről. A moszkvai perben júniusban hirdettek ítéletet, a két brit fővádlott szabadon bocsátásról megállapodás született, a 20 szovjet állampolgár „enyhe," 10 évet meg nem haladó büntetést kapott. Majszkij, I. M.: Egy szovjet diplomata visszaemlékezései. Gondolat–Kossuth Könyvkiadó, 1975. 232–242.

[206] A szerződés és mellékletét közli Halmosy 313–316.

[207] A konferencia részleteiről lásd az előző fejezetben, 124–126.

[208] Egyezmény a támadó cselekmények fogalmának meghatározásáról (London, 1933. július 3.) Az egyezményhez csatlakozott Románia, Lengyelország. Közli Halmosy, 313–316.

A konferencia idején, 1933. július 3-5. között állapodtak meg a megnemtámadási egyezményről. A lényegében azonos szövegű szerződéseket július 3-án írta alá a Szovjetunió, Észtország, Lettország, Lengyelország, Románia, Törökország, Perzsia és Afganisztán (1934-ben csatlakozott Finnország), július 4-én Csehszlovákia, Jugoszlávia, Törökország Románia, majd 5-én Litvánia.[209]

Ezekkel a szerződésekkel, Franciaország segítségével a Szovjetunió szélesebb kiutat talált. Megfordította, de legalábbis semlegesítette az eredetileg a Szovjetunió elszigetelésére brit és francia támogatással létrejött „cordon sanitaire"-t, vagyis az 1919-ben létrehozott, a Nyugatot a bolsevik veszélytől védelmező zónát, sőt igyekezett azt beépíteni saját biztonsági rendszerébe. *E szerződéseknek azonban volt egy gyenge pontja*: a támadó hadműveletek tiltását lehetett úgy értelmezni, hogy az ellentmond a Locarnoban megkötött szerződéseknek, mivel abban *nem volt szó az agresszor elleni katonai ellenlépésről*. Ennek ellenére Louis *Barthou*, volt miniszterelnök és több kormány minisztere, ekkor a francia külpolitika meghatározó személyisége számára e szerződések és a francia-szovjet kapcsolatok rendezésére új lehetőséget kínáltak. Továbbá lehetőséget arra, hogy Kelet-Közép-Európában és a Szovjetunió déli határain egy új biztonsági rendszer jöjjön létre. Ennek lehetőségét ugyanakkor korlátozta, hogy mindez erősen sértette Németország érdekeit, de Nagy-Britannia törekvéseit is keresztezte a Közel-Kelet felé nyúló területek bevonása miatt.

Kongresszus Moszkvában

A Szovjetunió nemzetközi kapcsolataiban Hitler hatalomra jutása katasztrófával ért fel. A katasztrófa azonban nem érte váratlanul a Kreml vezetőit. 1919 óta számítottak Németországra, hamar felismerték az együttműködés lehetőségét és előnyeit. Az érdekek hasonlóságára alapuló külpolitikát azonban már az 1920-as évek második felében kikezdte a Briand-Stresemann politika, amelynek része lett az 1919 óta következetesen szovjetellenes francia kurzus. A brit külpolitika végig ellenszenvvel figyelte a történéseket a Szovjetunióban, különösen a konzervatív kormányok idején, de a munkáspárti két kabinet (James Ramsey Mac-

[209] Litvániával azért kellett külön szerződést – és más napon – aláírnia a Szovjetuniónak, mivel Lengyelország és Litvánia között nem volt diplomáciai kapcsolat a Vilna körüli vita miatt. Дипломатический словарь. Гл. ред. А. Я. Вышинский и С. А. Лозовский. Москва. 1948. http://doc20vek.ru/node/3497

Donald, 1924, majd 1929-1931) is inkább hárítani igyekezett az egyébként alaptalan Moszkva iránti szimpátia, a konzervatívok és a liberálisok által egyaránt hangoztatott vádját. Míg Moszkva annak ellenére sem számíthatott Londonban fordulatra, hogy külügyminisztere (népbiztosa) Litvinov, és követe Majszkij ennek érdekében minden lehetőt elkövetett, addig Párizsban a német kapcsolatok lazulásakor már felismerték a kínálkozó lehetőséget.

1930 tavaszától, az elnöki kabinetek idején, eltekintve a kereskedelmi kapcsolatoktól, romlottak a Szovjetunó és Németország kapcsolatai. A világgazdasági válság ugyan nem érintette közvetlenül a Szovjetunió gazdaságát, annál inkább a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, valamint az erőltetett iparo-sítás következménye: az éhínség. Sztálin várta a világforradalmat a válság idején, azonban ebből nem lett semmi, a nemzetiszocializmus viszont már első lépése-ivel nyílt fenyegetést jelentett a Szovjetunió számára. Ezért került sor az újabb fordulatra 1933 nyarától – előbb a Kominternben, amely ekkor már egyértelmű-en a szovjet külpolitikának alárendelt szervezet volt.

Fordulat a Kominternben

Az 1919-ben létrehozott Kommunista Internacionálé programja a világforradalom volt, de legalábbis egy európai forradalom, s ha az sem, akkor egy közép-európai. Eredeti központját is Berlinbe tervezték helyezni, a Kommunista Ifjúsági Internacionálé központja Budapesten lett volna. A világforradalmi tervek, illetve az ennek elősegítésére szervezett különféle megmozdulások különösen Németországban, Olaszország és Franciaországban azonban akadályozták a szovjet állam külpolitikáját, kapcsolatainak létesítését. Az ellentét a Komintern elnöke, Grigorij *Zinovjev*, a Komintern egyik titkára Karl Radek és a külügyi népbiztos Csicserin között állandók voltak. Lenin igyekezett az ésszerűbb egyensúly mel-lett érvelni – felemás sikerrel. Csicserinnek igazat adva azt el tudta érni, hogy Zinovjev és különösen Radek ne szóljanak bele a diplomáciai kapcsolatok ala-kításába, sőt Zinovjevnek írva azt is, hogy a brit kommunista párt az 1922-es választásokon a Munkáspárt jelöltjeit támogassa. Azt azonban nem, hogy a Ko-minternben többséget szerezzen a forradalmi hullám elültének megfelelőbb, a *munkáspártok egységfrontját* javasló, a világforradalmi reményeket, ha nem is

feladó, de „elhalasztásának” megfelelő taktikának.[210] A Komintern és a szovjet diplomácia kapcsolatában a változás 1929-ben következett be, amikor Nyikolaj Buharin helyét a Komintern élén a Dmitrij *Manuilszkij*, Sztálin egyik legközvetlenebb munkatársa irányította trojka vette át. Ettől kezdve a Komintern politikája közvetlenül rendelődött alá a szovjet állam külpolitikájának, igaz, a kommunista pártok irányításában megőrzött mozgásteréből, különösen az 1936 és 1938 közötti francia, majd spanyol népfront győzelmét követő időszakban.

Az irányváltás előzményei

1933. május 10. „Ahol könyveket égetnek, ott végül embereket fognak.” (Az idézet Heinrich Heine: Alamansor. 1821.)

1933. február 28-án, egy héttel a parlamenti választások előtt lángba borult a Birodalom Gyűlés, a Reichstag épülete. A szociáldemokrata és a kommunista sajtót azonnal betiltották. Joseph Goebbels írta naplójában: „Most megmutatjuk nekik, mit lehet kezdeni az államigazgatás szervezetével, ha ért hozzá az ember. Nyomdagépeink dübörögnek, és sokmilliós választási közleményeinket bocsájtják ki vasszájukon.”[211] Nemcsak a nyomdagépek dübörögtek, hanem az SS és az SA egységei is az utcára vonultak, s nem csak Berlinben, de Danzig utcáira is. Nagy nemzetközi visszhangja volt a Komintern Nyugat-Európai Irodája vezetőjének, Georgi *Dimitrov* letartóztatásának, majd megvádolásának a Reichstag felgyújtásával.[212]

[210] A Zinovjevnek írt levelet közli Ленинский сборник, XXXVII. Издателство Плитической Литературы, Москва, 1970. 343-344. A Komintern egységfront taktikáról. Székely, 1980. 35-46.

[211] Goebbels, Joseph: Napló. Előszó és jegyzetek Ormos Mária, szerkesztette: Rátkai Ferenc. Dunakönyv Kiadó, 1994. 87-88.

[212] A hatalmas letartóztatási hullámban csak 1933 májusáig Poroszországban mintegy 100 000 „rendszer ellenes” személyt tartóztattak le, elsősorban kommunistákat és szociáldemokratákat. Köztük olyan neves, nemzetközileg ismert személyiségeket, mint a büntető jog szaktekintélyét Alfred Apfelt, Rudolf Bernsteint az 1919-es berlini Spartacus-felkelés egyik szervezőjét, a nemzetközleg ismert szexuálpszichológus Max Julius Hodannt, a világhírű riporter Egon Erwin Kischt,

A maga nemében első és egyben utolsó nyilvános pert Lipcsében tartották, hosszú és igen részletekbe menő előkészítést követően. Goebbels propagandagépezetének rendezésében a per végül szeptember 21-én nyílt a város reprezentatív Nagy Termében.[213] Talán csak egy hiba csúszott be a számításba: a bíró a volt szászországi miniszter, Wilhelm *Bünger* lett, aki korábban az ekkorra már magát „önfeloszlatta" jobboldali Német Néppártnak volt tagja, s ragaszkodott a korrekt jogi eljáráshoz. Ennek az lett a vége, hogy a német jogból is fogsága idején jól felkészült Dimitrov higgadt érveléssel verte vissza a vádat, nézett szembe az időnként magából kikelt tanúkkal, közöttük is a főszereplővel: Hermann Göringgel. Ítélethirdetésre december 23-án került sor, Dimitrovot, két bolgár és egy német társát felmentették. A végeredményt nagymértékben befolyásolták a nemzetközi tiltakozó mozgalmak, a hatalmas, jórészt Willy Münzenberg szervezte nemzetközi sajtókampány és a Londonban tartott párhuzamosan ellenper. A presztízsvesztést fokozta, hogy a Szovjetunióban még ott tanuló-gyakorlatozó német pilóták „hazaengedése" fejében Dimitrov és társai Moszkvába távozhattak.[214]

Még a lipcsei per idején, 1933 novemberében ült össze Moszkvában a Komintern Végrehajtó Bizottságának XIII. kibővített plénuma.[215] Ennek fő témája a németországi fasizmus hatalomra jutása és a kommunista pártok ezzel kapcsolatos feladatainak meghatározása volt. Az alaptétel látszólag nem változott a korábbi Sztálin által megfogalmazott értékeléshez képest: a fasizmust összekötötték a forradalmi válság „érlelődésével". Viszont megszületett a fasizmus újszerű meghatározása: „A fasizmus a finánctőke legreakciósabb, legsovinisztább és

a német illegális fegyverkezés leleplezéséért bebörtönzött, nemrég szabadult, később Béke Nobel-díjas Carl von Ossietzkyt, az anarchista Erich Mühsamot, aki részt vett 1919-ben Münchenben a Bajor Tanácsköztársaság kikiáltásában.

[213] A per fokozta a szovjet-német ellentéteket. Az akkreditált szovjet újságírókat nem engedték be a tárgyalásra, zaklatták őket, lakásukat átkutatták. Mivel a diplomáciai tiltakozás ellenére ez folytatódott, végül visszarendelték őket Moszkvába – viszonzásképpen kiutasították a német sajtó tudósítóit Moszkvából. Izvesztyija, 1933. szeptember 27.

[214] Végül az egyedüli gyújtogatóként halára ítélt és guillotine-nal kivégzett zavart elmeállapotú Marinus van der *Lubbe* lett. Dimitrov-perről és a Kominternben bekövetkezett fordulatról lásd Székely: 2018. 365-372.

[215] A Komintern éves kongresszusait Sztálin megszüntette. 1922 után, Lenin egészségi állapotára hivatkozva, 1924-ben, majd 1928-ban, s az utolsót 1935-ben tartották. E kongresszusok között a Végrehajtó Bizottság más képviselőkkel, meghívottakkal kibővített üléseit hívták össze, az utolsót 1933-ban. Székely Gábor: A Komintern kongresszusok és VB plénumok krónikája. In: Negyedszázados harc. Akadémiai Könyvkiadó, 1975. 514-555.

legimperialistább elemeinek nyílt terrorista diktatúrája."[216] E meghatározás lényegesen eltért a 20-as évek második felének leegyszerűsítő, lényegében az egész kapitalista társadalom, benne a szociáldemokrácia fasizálódásáról szóló, még 1924-ben Sztálin által megfogalmazott tételtől.[217] Az eltérés lényege abban volt, hogy a fasizmust az ellene lehetséges fellépés oldaláról elemezte, s lehetségesnek tartotta, hogy a finánctőke egy részének a fasizmusban érdekelt elemein kívül mindenki mással összefogás jöjjön létre. Ezt 1933 novemberében csak kevesen vehették észre az olyan mondatok mellet, mint „A polgári demokrácia testéből kisarjadó fasizmusban a tőkések eszközt látnak arra, hogy megmentsék a kapitalizmust a felbomlástól." – ami a régi felfogást ismételte néhány bekezdéssel később, kiegészítve azt a szociáldemokrácia és Trockij elleni éles támadással.[218] Azt viszont mindenki érzékelhette, hogy a Szovjetunió tart a háborútól. Ennek a résznek a fő mondanivalója ugyanis az volt, hogy „A KIVB XIII. plénuma felhívja a Kommunista Internacionálé valamennyi szekcióját[219], a világ valamennyi munkását és dolgozóját, hogy odaadóan védelmezze a Szovjetuniót…"[220]

A szovjet párt XVII. kongresszusa

1933-1934 fordulójára már, ha formálisan nem is, de lényegében kiépült Hitler totális diktatúrája, és Sztálin is utolsó lépéseit készítette elő a párton beül már megkérdőjelezhetetlen egyeduralmának totális hatalommá fejlesztéséhez. Moszkvában a helyszín a VKP(b), a szovjet párt XVII. kongresszusa volt. Az 1934. január 16. és február 10. között ülésező kongresszus kettős elnevezéssel került be a történelembe: „a győztesek kongresszusa", illetve, később, „a kivégzettek kongresszusa". A „győzteseknek," az 5 éves terv dolgozóknak ajánlott kongresszus küldöttei ünnepeltek, de ugyanők lettek azok, akiknek több mint felének golyó oltotta ki az életét az elkövetkezendő években.[221]

[216] A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Válogatta és szerkesztette: Csonka Rózsa, Székely Gábor, Harsányi Iván. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 398.

[217] Bolsevik, 1924. 11. sz. 9. Idézi Székely: 1980. 219.

[218] A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai, 399-400.

[219] A Komintern világpárt volt, az egyes kommunista pártok e világpártnak voltak szekciói – akárcsak az 1864-ben alakult I. Internacionálé esetében.

[220] A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai, 406.

[221] Nyikita Hruscsov főtitkár az SZKP XX. kongresszusán tartott zárt beszédében elmondta, hogy a XVII. kongresszus 1966 küldötte közül 1108 főt, valamint a kongresszuson megválasz-

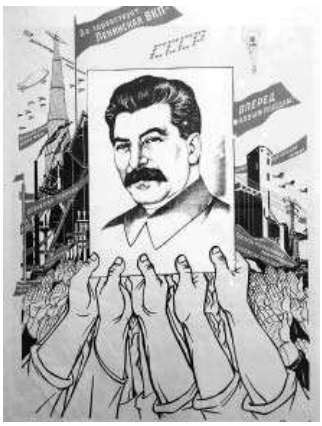

„Éljen a lenini VKP(B), a győzelmes szocialista építés szervezője." (Plakát: Viktor Deni és Nyikolaj Dolgorukov)

A tragédiák előszele már érezhető volt a kongresszuson. Sztálin az ajándékba kapott távcsöves vadászpuskájának célzó göbjével pásztázta a küldötteket,[222] Szergej Kirov viszont arról beszélt, hogy szépek az ötéves terv hatalmas sikerei, de az emberek szeretnének „élni, csak élni, valójában pedig, nézzetek körül, mi történik. Ez tény."[223]

A VKP(b) kongresszusa, a jelenlevők többségének és a sztálini diktatúra elszenvedőinek tragédiája mellett, egy olyan fordulatot is jelentett, amely kormány szintre emelte a Szovjetunió külpolitikájának a megváltoztatását. E változás jellegét természetesen Sztálin fogalmazta meg előadói beszédében. Beszédének egy kevésbé idézett, a sokat idézett soroknál lényegesen egyértelműbb része az előző háborúkkal foglalkozva a következő két megállapítást tartalmazta: „Ismét mások úgy vélik, hogy a háborút egy 'magasabb rendű fajnak', mondjuk a német 'fajnak' kell megszerveznie egy 'alacsonyabbrendű faj', mindenekelőtt – a szlávok ellen[…] Kérdezem: hol a biztosíték, hogy a mai 'magasabbrendű faj' képviselőinek igényei nem fognak ugyanilyen siralmas következményekre vezetni? Hol a biztosíték, hogy Berlin fasiszta és irodalmár politikusainak jobban fog kedvezni a szerencse, mint Róma régi és kipróbált hódítóinak? Nem helyesebb-e az ellenkezőt feltételezni?"[224] A Németországgal szemben éles megjegyzések után viszont méltatta a Lengyelországgal és Franciaországgal megkötött megnemtámadási egyezményt, amiről a múlt lezárásaként szólt: „másféle viszony lép a helyére, s ezt nem lehet másképp nevezni, mint a közeledés viszonyának."[225]

tott Központi Bizottság tagjainak majd 70%-át tartóztatták le „ellenforradalmi tevékenység", illetve a „nép ellenségei" vádjával, és végezték ki.

[222] Az erről készült fénykép, majd film bejárta a világsajtót: https://gfycat.com/hastycooljellyfish

[223] A kongresszus küldöttei közül valószínűleg csak kevesen értették meg Kirov üzenetének kritikai élét, de tény, hogy az 1225 leadott szavazat közül, amint azt később megállapították, hiányzott az a 267, amit Sztálin újraválasztása ellen adtak le, s ezekből csak ugyanannyit, 3 ellenszavazatot hagytak meg, amennyit Kirov kapott. A Kirov-gyilkosság – nyomozóbizottságok, politikai prekoncepciók és a valóság. In: Székely Gábor, 2014. 291.

[224] Sztálin: A leninizmus kérdései. Szikra Könyvkiadó, 1949. 514.

[225] Uo. 518.

Természetesen a sokat idézett, e kettőnél puhább megfogalmazás is jelezte a fordulatot, ugyanakkor hangsúlyozva a szovjet külpolitika folytonosságát, amit úgy oldott meg, hogy annak valóban állandó elemét emelte ki, a Szovjetunió érdekeinek képviseletét – bár az érdekek nyilvánvalóan a változó külpolitikai helyzetben maguk is változtak. „Nekünk, akik a breszti béke szégyenét elszenvedtük eszünk ágában sincs a Versailles-i szerződést magasztalni. Mi csak azzal nem értünk egyet, hogy e miatt a szerződés miatt a világot újabb háború örvényébe döntsék. Ugyanezt kell mondani a Szovjetunió állítólagos irány változtatásáról. Mi nem orientálódtunk Németországra, éppúgy nem, ahogyan most sem orientálódunk Lengyelországra és Franciaországra. Mi a múltban is, a jelenben is a Szovjetunióra, és csakis a Szovjetunióra orientálódtunk és orientálódunk. (Viharos taps.) És ha a Szovjetunió érdekei azt követelik, hogy közeledjünk egyik vagy másik, a béke megbontásában nem érdekelt országhoz, mi ezt habozás nélkül megtesszük."[226]

„Az ideális árja: magas, karcsú, pirospozsgás."
(Borisz Jefimov sorozatából.)

Ha Litvinov mozgástere a világgazdasági válság első éveiben beszűkült, úgy az európai forradalmi hullámba vetett remények szertefoszlásával hozzáláthatott a Szovjetunió külkapcsolatainak az újjárendezéséhez. Ugyan ezt gondolták a Quai d'Orsay épületében, s Barthou hamarosan hozzálátott Franciaország diplomáciájának nagy nemzetközi, az 1920-as évek sikerét-félsikerét újrapróbáló kezdeményezéshez, a megnemtámadási szerződéseken alapuló, kedvezőbbnek tűnő, s akár a „történelmi" (és németellenes) francia-orosz kapcsolatok folytatását ígérő körülmények között.

A szovjet diplomácia gyorsan váltott a pártkongresszust követően. Az 1920-as évek meglehetősen egyoldalú és kényszerű német orientációját a francia, és az ennél jóval bonyolultabbnak ígérkező brit tárgyalások sora váltották fel. Lengyelország is megkülönböztetett figyelmet kapott, nemkülönben a balti államok. A kapcsolatok rendezését ígérő, kedvezően alakuló helyzet azonban egy ellentétes folyamat következtében nem folytatódott.

[226] Uo. 519.

A fordulat két éve Európában

Az Európát meghatározó négy hatalom kapcsolatában 1934 és 1935 alapvető változásokat hozott. A változást a német politika idézte elő. Németország a Hitler hatalomra jutása óta eltelt másfél évben, vagyis igen rövid idő alatt, átvette Franciaországtól a kezdeményező szerepet. Ennek volt következménye, hogy Nagy-Britannia diplomáciai erőfeszítéseit Németországra összpontosította, felismerve a hagyományos kontinentális egyensúly végleges felborulását. Franciaország már közvetlenül fenyegetettnek érezte magát, ezért a brit mellett előbb az olasz, majd a szovjet kapcsolatokat rendezte, emelte magasabb szintre. Valamint a kisantant mellet kiemelten Lengyelországot igyekezett elfordítani Németországtól, kísérelte „megbékíteni" a Szovjetunióval.

Németország szavakban továbbra is a békéről beszélt, a gyakorlatban folytatta a sikeres erőpolitikát, diktálta feltételeit, reményt keltve ezzel, hogy teljesítésük esetén újra felveszi a leszerelés fonalát, sőt visszatér a Népszövetségbe. A feltételekkel ugyanakkor egyértelművé tette, hogy akárcsak Japán, nem fogadja el a korábbi játékteret. Annyiban azonban különbözött Japántól, hogy még nem rendelkezett fenyegető katonai erővel. Diplomáciájának egyik fő törekvése az volt, hogy ennek feltételeit biztosítsa, a politikának pedig az, hogy végrehajtsa: legalizálja a „fekete Reichswehr" erőit, a már folyó fegyverkezést.

Európa és az Amerikai Egyesült Államok kapcsolata lényegében nem változott. Az izolacionalista irány ugyan egy pillanatra megtörni látszott Japánnak Mandzsúria elleni támadásakor, de a britek irányította vizsgálóbizottság eredménytelensége, s még inkább a Népszövetség leszerelési konferenciájának tapasztalatai meggyőzhették az amerikaiakat, hogy nem számíthatnak ezekre a fórumokra. Saját kezükbe kell venniük érdekeik érvényesítését – ez ismét az együttműködés ellen, a távolságtartás, az 1922 óta lényegében *csak Európára korlátozódó* izolacionizmus mellett szólt.

A 30-as évek elején eltűnt az esélye annak, hogy a nagyhatalmak ellentétei ismét ne Európában koncentrálódjanak. A „puskaporos hordót" robbantani

képes szikra most Berlinben izzott. A közép- és dél-amerikai konfliktusok, az afrikai, a távol-keleti háborúk, így az ekkor legnagyobbak, a kínai polgárháború és japán intervenció nem lépték át a helyi konfliktusok szintjét. Ugyanakkor az európai vezető hatalmak mindahányban érdekeltek voltak e konfliktusokban, a még e területeken is óvatos Egyesült Államok mellett. *A világpolitika súlypontja így ismét Európába helyeződött.*

A francia-szovjet majd a brit-szovjet kapcsolatok rendeződése kedvező feltételeket teremtettek a továbblépésre, amelynek lényege kettős volt. A franciák az egyre nyilvánvalóbb német fenyegetéssel szemben kívántak lépni, támogatókat, ellensúlyokat keresve, a britek viszont lehetőséget láttak még mindig a korábbi „erőegyensúly" újraépítésére – most már Németország visszafogásával. A két elképzelés ugyan nem volt azonos, de nem is mondott ellent egymásnak. *Ez volt az a pillanat, amikor a francia és a brit külpolitika fő irányai eltávolodtak egymástól.* Barthou ugyan elődjénél, Briand-nál kevésbé volt optimista, de Berlin bevonásánál reálisabbnak tűnő kezdeményezésnek tartotta a „keleti nyitást", mint az ekkor a brit konzervatívok európai külpolitikai irányát képviselő Anthony *Eden* elképzelését Németország megnyerésének esélyeiről.

Anthony Eden a brit establishment fiatal sokoldalú tehetsége, az Eton College és Oxford diákja, aki gyermekkorában – állítólag – jobban beszélt franciául, mint angolul, de bírta a német nyelv mellett a perzsát és az arabot is. 1931-ben, mindössze 34 évesen lett a külügyminisztériumban miniszterhelyettes (Under-Secretary for Foreign Affairs), rövid ideig Lord *Reading*, majd John Simon miniszter mellett. A Nagy Háború önkénteseként, bátyját elvesztve felfogása határozott háborúellenes, ha nem is pacifista lett, ami évekre meghatározta nézeteit. Diplomáciai elképzeléseiben a hagyományos konzervatív birodalmi gondolat mellett a kontinensen (Európában) látta a fő háborús veszélyt, mérlegelve a francia-német ellentéteket és Németország megnyerésének lehetőségeit.

Egyezkedés Németországgal - Anthony Eden tárgyalásai, 1934.

A brit diplomácia ugyanis megkísérelte a korábbi politika folytatását Németországgal. Eden 1933 márciusában az alsóházban még azzal érvelt, hogy a francia haderőt azért kell leszerelni, hogy „Európa biztonságosabb legyen."[227] Chur-

[227] Andor László – Surányi Róbert: Roosevelt, Churchill. Pannonica Kiadó, 1999. 190.

chillel szemben, aki a német veszélyre figyelmeztetett, Hitlert „potenciális agresszornak” nevezve. Ha módosult formában is, de Eden még 1934 elején is lehetségesnek vélte az előző keretek, a megingott locarnói alapok helyreállítását. Annak ellenére, hogy Genfben tárgyalásai során tapasztalhatta, hogy a német-szovjet viszony egyre romlik, ami újabb lehetőségeket jelenthetett London számára, még nem fordult e felé. Fő cél ekkor Róma leválasztása volt Németországról, de legalább kapcsolatuk lazítása, sőt a franciákon keresztül a kisantant és Lengyelország közelítése is lehetségesnek tűnt. Ennek jegyében került sor a brit diplomácia közvetítési kísérletére, amelynek célja az lett volna, hogy e diplomáciai nyomás hatására Németország mérsékelje fegyverkezési követeléseit és térjen vissza a Népszövetségbe, illetve a leszerelési konferenciára. Ennek előmozdítására Eden 1934 februárjában körutat tervezett Párizsba, Berlinbe, Rómába és Varsóba. A

„Ördögrája [sic!] Egyiptom vizein”
(Ismeretlen amerikai, 1882.)

fővárosok megválasztása nem volt véletlen. A tájékozódás célja az volt, hogy London további információkat szerezzen és közvetítsen a „kontinentális egyensúlyt,” ekkor már felismerten a német dominanciát ellensúlyozni képesnek ítélt országok között. Edennek azonban egy másik vonallal is számolnia kellett, ami korlátozta mozgásterét.

Nagy-Britannia a külpolitikában ekkor a fő veszélyt a Távol-Keleten látta. A külügyminiszter, John Simon és „állandó helyettese”, Robert Vansittart véleménye ebben nem tért el. Sőt úgy vélték, hogy a Szovjetunió felvétele a Népszövetségbe csak abban az esetben lesz előnyös, ha rendeződik kapcsolata Japánnal. Ugyanakkor számítottak egy szovjet-japán háborúra. A fontosabb azonban az Indiához és Ausztráliához vezető utak biztonsága volt. E körbe tartozott a kapcsolat Olaszországgal, a Földközi-tenger térségében a hajózás. Csak ez után mérlegelték, hogy e lépéseik Németországra milyen következményekkel járhatnak.

Ezzel is magyarázható, hogy az ekkor már Lord Pecsétőrré előlépett Eden lett a delegáció vezetője, s nem a külügyminiszter, Simon. Viszont a pályaudvaron a népes búcsúztatáskor a külügyminisztérium munkatársainak élén megjelent John Simon, és a miniszterelnök MacDonald is személyes megbízottjával képviseltette magát.

Eden először *Párizsba* látogatott, egyértelműen azzal a szándékkal, hogy megnyugtassa legközelebbi szövetségesét. Barthou azonban rögtön komoly fenntartásokkal fogadta Eden elképzeléseit. Nem is elsősorban amiatt, hogy azok keresztezték a francia terveket, hanem ismerve már Hitler kemény elutasító álláspontját. Ugyanakkor nem tiltakozott Eden és a brit külpolitikának a status quo fenntartásával kapcsolatos „rugalmasabb", Németországgal az egyezkedést szorgalmazó kísérlete ellen. Azonban támogatást kért a francia elképzelés számára, amely nem kétoldalú megállapodásokat javasolt, és amelynek legfontosabb pontja a német fegyverkezési igények elutasítása volt. Ez nyilván nem volt könnyű lecke Eden számára.

Ezt követően Eden *Berlinbe* utazott, és február 21-én Hitlerrel folytatott hosszú beszélgetést. Az idő nagy részében Hitler beszélt: nyilvánvalóvá tette Eden számára, hogy Németország nem kíván visszatérni sem a Népszövetségbe, sem pedig a leszerelési konferenciára – csak a korábban elutasított fegyverkezési követeléseinek a teljes és azonnali teljesítése ellenében. Hitler megosztotta Edennel továbbá „azt a titkos tervét", hogy az SA létszámát kétharmadával csökkenti és a megmaradt „kontingens sem részesül a továbbiakban katonai kiképzésben."[228] E bizalmas közlés ellenére Eden levonta a következtetést: Hitler már elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy ne fogadjon el semmiféle, a fegyverkezését korlátozó követelést. Edennek fel kellett ismernie, hogy Németországgal szemben már nem járható az út, amely a kontinentális „egyensúly" keretein belül marad.

Berlinből Eden továbbutazott *Rómába,* ahol semmi újat nem hallott. Viszont meggyőződhetett arról, hogy bár Mussolini - állítása szerint - különösen fontosnak tartja a brit kapcsolatokat, e mellett, vagy éppen saját szerepének felértékelése céljából, megismételte, hogy támogatja Németország fegyverkezési egyenjogúsítását. Ez történt annak ellenére, hogy Mussolini két héttel korábban aláírta a Római jegyzőkönyvet *Gömbös* Gyulával és Engelbert *Dollfuß*-szal, amely elsősorban az Anschluss német fenyegetésével kívánt ellensúlyt képezni.

[228] Holzmann, Michael E.: Die Österreichische Legion als Instrument früher NS-Aggressionspolitik. LIT Verlag, Berlin, 2018. 238.

Ezzel Mussolini jelezte, hogy amennyiben Anglia továbbra is számítani akar együttműködésére figyelembe kell vennie Olaszország kettős érdekeltségét.[229]

Eden e tárgyalásokat követően április 1-jén érkezett *Varsóba.* Találkozóján a lengyel külpolitikát irányító, de a belpolitikában is meghatározó Józef *Beck*-kel ismertette a brit álláspontot, amely lényegében megfelelt Beck álláspontjának. Beck hangsúlyozta az újonnan keletkezett német-szovjet ellentétek Lengyelország számára kedvező voltát, majd megelégedéssel ismertette a lengyel egyensúly politika eredményeit. Politikája alappillérének tartotta, hogy ha Lengyelország egyoldalúan kötődik az egyik hatalomhoz, az a másik oldalról határait veszélyezteti. Eden találkozott Ignacy *Mościcki* elnökkel és *Piłsudski* marsallal is. Tapasztalta, hogy a lengyel politikusok tisztában voltak Franciaország pozíciójának gyengülésével, s nem is csupán a térségben, hanem egész Európában, amiért törekednek a szorosabb kapcsolatokra Nagy-Britanniával – a Németországgal kötött megegyezés mellett.

Edennek a párizsi és a berlini megbeszélésekből azt a következtetést kellett levonnia, hogy mindkét helyen úgy látják, Angliának vállalnia kell a „mérleg nyelvét" a francia-német konfliktusban. Ez azt is jelentette számára, hogy az évszázados sikeres politika a múlté: az egyensúly nem tartható fenn a kontinensen. A római és a lengyelországi találkozások tovább erősítették Edent ama meggyőződésben, hogy a megoldás kulcsa Berlinben van.

Ez azonban nem változtatott azon, hogy Eden látogatásainak a tájékozódáson túl nem volt sok értékelhető haszna sem a britek, még kevésbé Párizs számára. Talán a bizonyosság, hogy ezzel lezárult a kísérlet Németország bevonására a nemzetközi garanciákkal biztosított, az érintett államok közötti kompromisszumos, a Versailles-ban megállapított status quon alapuló európai biztonság rendszerébe. Eden tárgyalásait Berlinben és Párizsban is lényegében eredménytelennek ítélték, ami ismét előtérbe helyezte a francia terveket.

A „Keleti Locarno" (a keleti paktum) – a kölcsönös segítségnyújtás terve

A rövid ideig miniszterelnök, majd külügyminiszter, szocialista Joseph *Paul-Boncour* 1933. december 15-én kezdeményezte, hogy a Szovjetunióval kö-

[229] A dokumentum e vonatkozásáról, illetve az 1934. június 14-15-i első, Velencében tartott Mussolini-Hitler találkozóról Kis Aladár: A Duce. Zrinyi Katonai Kiadó, 1989. 280.

tött megnemtámadási szerződést *bővítsék kölcsönös segítségnyújtási szerződéssé*. A tárgyaló partner Litvinov személye előnyösnek mutatkozott Paul-Boncour, majd őt a külügyminisztériumban követő Barthou számára. Az egyik, hogy Litvinov 1917 előtti emigrációját jórészét Angliában töltötte, itt vett el egy angol hölgyet, s így elfogadhatóbb volt a britek számára, mint a kőkemény és a német megállapodásokat (Rapallo, 1922) létrehozó elődd, Georgij Csicserin.[230] Ez pedig különösen fontos volt a Londonra tekintő francia diplomácia számára. A másik, a Szovjetunió számára kedvezőtlen, de a francia terveket segítő tényező Németország új politikai orientációja (a Drang nach Osten, a keleti élettér igénye) volt, amely nyíltan fenyegette a Szovjetuniót. Mindez közrejátszott abban, hogy amikor Litvinov kedvező választ adott a felkérésre, Barthou válaszában lehetőséget látott arra, hogy felelevenítsen egy 1925-ben már felmerült tervet, a locarnói szerződés keleti párjának létrehozását.

A Quai d'Orsay tervének egyik pillérét így a Szovjetunióval kedvezőbbé vált kapcsolat jelentette, de számításba vették a Németország megerősödését aggodalommal figyelő, Olaszországtól Ausztrián át Kelet-Közép-Európáig terjedő országok helyzetében bekövetkezett változásokat is.

Barthou jól látta a feszülő ellentétek egyik mozgatóját, ami befolyásolta Londont: az európai egyensúly felborulásának veszélye ténnyé vált, valamint a súlyos gazdasági helyzetet. E mellett jól ítélte meg Németország politikai megerősödésének lehetséges következményeit, lévén 1922 és 1926 között ő volt a Jóvátételi Bizottság[231] elnöke. Nem kevésbé ismerte jól az országok közötti kapcsolatok alakulását. Elképzelése hasonló volt ahhoz, amit a Jóvátételi Bizottságban képviselt: *olyan szerződési rendszert kívánt létrehozni, amely képes lehet Németország ellenőrzésére*, amennyiben lehetséges Németország részvételével, de nem feltétlenül. Tudta, hogy ehhez Nagy-Britanniára mindenképpen szükség van. Azt is látta, hogy *akarva-akaratlanul is ha nem is feltétlenül a vezető, de minden-*

[230] A nemesi származású Csicserin (1872-1936) édesanyja Karoline Georgine von Meyendorff bárónő, de diplomata édesapja is gróf volt. Lenin nagyra tartotta, a „forradalom lovagjának" (рыцарем революции) is nevezték. Helyettesével, Litvinovval már korábban megromlott a kapcsolata. Sztálin 1930-ban nyugdíjaztatta. Elemző monográfia nem jelent meg róla. Diplomáciájáról komoly tanulmányt írt Theodore H. von Laue: Soviet Diplomacy: G.V. Chicherin, Peoples Commissar for Foreign Affairs 1918-1930. In: The Diplomats, 1919 – 1939. Ed. Gordon A. Craig, Felix Gilbert. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1981. 234-281.

[231] A Jóvátételi Bizottság 1921-ben kezdte meg működését a versailles-i békeszerződés 233. és 234. cikkelye alapján. Az elnökség három, egy-egy francia, brit és amerikai képviselőből állt, a francia küldött volt mindig az elnök.

„És most, a következő lépés!" Dawes-terv – Locarno – Leszerelés. (David Low)

képpen a kezdeményező szerepet Franciaországnak kell vállalnia.

A francia „Keleti Locarno" a kisebb keretekkel elképzelt olasz, és a szélesebb lengyel elképzelésektől[232] eltérően *egész Közép- és Dél-Európa biztonsági terve volt.* Franciaország fenntartva, illetve összekapcsolva a Locarnoban kötött egyezményt egy Finnországtól, a Baltikumon és Lengyelországon át a kisantant államokig terjedő övezettel számolt. Barthou hasonlóan Paul-Boncour-hoz, ellentétben Briand-nal, a Szovjetunió bevonásával is számolt. A szerződés a feltételezett agresszor ellen irányult, akivel szemben a szerződő felek a megtámadottnak közösen „azonnal katonai segítséget nyújtanak." Ez abban az esetben is bekövetkezett volna, ha az agressziót egy a szerződéshez nem csatlakozott állam követné el. Mindez történne a Népszövetség Egyességokmánya 10. és 16. cikkére hivatkozva.

Barthou , amikor a megoldást a megnemtámadási egyezménynél több, a ka-tonai együttműködést is tartalmazó *kölcsönös segélynyújtásban látta,* Németor-ság ellensúlyozására gondolt. Akárcsak Chamberlain , aki 1925 októberének második felében Mussolinihoz küldte Benešt az osztrák–magyar–csehszlovák–román–szerb–horvát–szlovén biztonsági paktum megkötésének ötletével. Ezt felidézve remélte Barthou, hogy az angol támogatás is megérkezik egy olasz részvétellel megvalósuló „Keleti Locarnóhoz."[233] A helyzet azonban ekkor már más volt: a hitleri diplomácia élén álló Neurath egyértelműen Hitler elképzeléseinek kiszolgálója lett. A külügyminiszteri posztért 1932-ben Neurath-tal versengő, de alulmaradt, kompromisszumkész diplomata Rudolf Nadolnynak 1933 nya-

[232] Beck két nagy terve Piłsudski nyomán formálódott: létrehozni a Międzymorze föderációt, a balti államok, Finnország, Belorusszia, Ukrajna, Magyarország, Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia részvételével. Ennek magja lenne Lengyelország vezetésével a „Harmadik Európa": Románia, Magyarország, Jugoszlávia és Olaszország.

[233] DBFP. S. 1a. 551-554.

rán távoznia kellett a leszerelési konferencia német delegációjának éléről is.[234] Az éles helyzetben a francia diplomácia kezdeményezése még erőteljesebben fordult a Németországtól Keletre fekvő térségek felé.

A „Keleti Locarno" tervhez azonban Párizsnak valóban meg kellett kapnia London jóváhagyását. Miután Barthou már bírta Litvinov beleegyezését, megkezdte a tárgyalások előkészítését. (A szovjet beleegyezés azonnal megérkezett, ennek ellenére, érzékelhetően taktikai megfontolásból, a Szovjetunió csak később, a leszerelési konferencián, 1934. május 29-én kapcsolódott be tárgyalásokba.)[235] 1934 áprilisában Barthou, felmérve a várható ellenállás fő erőit, előbb Londonba, majd Varsóba utazott, s csak ez után látogatott Prágába, onnan Bukarestbe, majd Belgrádba.

Barthou tárgyalásai

Barthou-nak *Londonban* csak részben sikerült eloszlatni az aggodalmakat és megnyerni a „Keleti Locarno" tervnek a miniszter mellett a legbefolyásosabb külügyi szereplőnek számító Vansittart-t. A Szovjetunió „befogadásáról" azonban nem volt egység Londonban. Ennek okát Orme Sargent, Vansittart közvetlen munkatársa, a külügyminisztérium Olaszországot, Jugoszláviát, a Balkánt, Ausztriát, Magyarországot, majd 1933-tól Franciaországot, Lengyelországot és Németországot is referáló Közép Részlegének (Central Department) vezetője abban látta, hogy Párizs közeledése Moszkvához kényszer volt. Ennek fő oka pedig London nem kellő biztosítékai, támogatásának határozatlansága, több ízben nem több mint „fülbesúgott biztosítékai" voltak.[236] E tárgyalások jelentősen befolyásolták a tervezet jellegét, lévén a britek a kezdetektől ragaszkodtak Németország bevonásához.

Barthou tervének két gyenge pontja közül az érzékenyebb *Németország* volt. Hitlertől mi sem állt távolabb, mint a betagolódás egy olyan rendszerbe, amely

[234] Nadolny, aki Friedrich Ebert birodalmi elnök személyi titkára is volt, a lengyel helyett a szovjet orientációt ajánlotta Hitlernek, ami mellett Hitlerrel vitázva is kitartott. Visszaemlékezése: Mein Beitrag. Erinnerungen eines Botschafters des Deutschen Reiches. Dme-Verlag, Köln, 1985. 396 p.

[235] Valóban nincs jele korábbi szovjet lépéseknek, a dátumot, valamint Litvinov és Barthou megbeszélését ismerteti Patyomkin, 534.

[236] „whispered assurance" of support. Neilson, Keith: Britain, Soviet Russia and the Collapse of Versailles Order, 1919-1939. Cambridge University Press, 2006. 126.

a határoknak, ha nem is a sérthetetlenségét, de a térség államainak a biztonságát a szuverenitás és alapvetően a status quo alapján képzelte el. Barthou sem hitt Németország megnyerésében, viszont szüksége volt az ajánlat megtételére, a brit diplomácia ehhez ragaszkodott.

A „Keleti-Locarno" terv másik gyenge pontja *Lengyelország* volt. Az előjelek itt sem voltak kedvezők. Barthou április 21-én érkezett Varsóba, ahol Piłsudskival és Beckkel tárgyalt. A fő kérdés nem a határokról szólt, hanem az együttműködésről a Szovjetunióval, de Beck utalt vitájára Litvániával és Csehszlovákiával is. A Varsó, Moszkva és Berlin közötti egyensúlyozó politika jegyében közölte Barthou-val, hogy Lengyelország csak abban az esetben kész csatlakozni a paktumhoz, amennyiben azt Németország is támogatja.

Lengyelországnak a kezdetektől vitája volt Csehszlovákiával, mindenekelőtt területi követelések miatt – bár a legvitatottabb követelés, Tesen esetében sem volt szó hatalmas területekről. Lengyelország, mint a *térség egyetlen közép-hatalma*, nem csatlakozott a kisantanthoz, sem megalakulásakor, sem később. Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia lényegében védelmi-gazdasági együttműködésénél nagyobb ívű elképzelései voltak, nem zárva ki ugyanakkor az együttműködést velük. Befolyásának kiterjesztésekor ugyanakkor mindenképpen számított a kisantanttal szembenálló Magyarország támogatására.Tovább bonyolította a helyzetet, hogy Lengyelország a kisantant államoknál nagyobb fenntartásokat táplált a Szovjetunióval szemben, amiről Barthou meggyőződhetett korántsem barátságos hangulatú tárgyalásuk során.

Piłsudski terve 1919-1920-ban a lengyel vezette Keleti Föderáció volt, amely kiterjedt volna az egész Baltikumra, Ukrajnára és a Kaukázusra, kiszorítva onnan a Szovjetuniót. Az 1920-as lengyel-szovjet háborúból Lengyelország francia támogatással nyertesként került ki, s jelentős területeket hasított le Belorusszia-ából és Ukrajnából a Rigában 1921-ben megkötött békében. A békét azonban nem követte a kapcsolatok konszolidálódása, a diplomáciai kapcsolatok, ha éppen 1933-ban javultak is, de mindvégig feszültek maradtak.

Lengyelországnak ugyanakkor konszolidáltak, bár korántsem jók voltak a kapcsolatai Németországgal. Azonban a Weimari Köztársaság éveiben sem felejtették el a lengyel „nemzeti felkelőkkel" szemben, a német „szabadcsapatok" nyomásával lezajlott népszavazásokat, ahol végül osztozkodniuk kellett Szilézián. Ezen túl Varsóban pontosan értesültek Stresemann elképzeléséről, Danzigra és a korridorra támasztott igényéről, s ebben a kezdetekben sem voltak hajlandók engedni.

Hitler hatalomra jutását követő hónapokban azonban már ennél komolyabb aggodalommal, akár mindent egy lapra feltéve keresték Varsóban a lehetséges megoldást. Nem vették komolyan a bizonytalan forrásból származó információt, amelyről francia közvetítéssel értesültek, s amely szerint Göring február 13-án *François-Poncet*-vel folyatott tájékoztató beszélgetésen azt fejtegette, hogy Németországnak nincs szándékában Franciaország ellen fordulnia, viszont komolyan foglalkozik a Szovjetunió elleni katonai szövetség létrehozásán, amelyben Lengyelországnak is komoly szerepet szán. Feltételül Danzig és a korridor átadását szabta, s cserébe kilátásba helyezte, hogy kárpótlásul belarusz és ukrán területeket kap Lengyelország, s ezzel kijutást a Fekete-tengerhez.[237]

Erről a tervről tudtak Varsóban, de nem ez befolyásolta a hangulatot. Sokkal inkább, hogy a németországi választások utáni napon az SA erődemonstrációt rendezett Danzigban, jelezve az új hatalom igényét a városra. Válaszul 1933. március 6-án lengyel katonai egységeket vezényeltek a Westerplatte-ra,[238] majd komolyabban is fontolóra vették egy esetleges katonai akciót Németországgal szemben. A folyamatban levő tárgyalásokon, így a leszerelési konferencia találkozóin Franciaországhoz fordultak katonai tervekkel: Párizs azonban elutasította Piłsudski javaslatát - Németország francia-lengyel megtámadását.[239] A

[237] A korabeli ismerté vált forrás a Hitlerrel szembefordult Otto Strasser már Bécsben megjelentetett lapja, a Die Schwarze Front, amit Patyomkin ismertet. 515-516.

[238] A Danzig területén fekvő területen 1924-től lengyel hadianyagraktár volt, amit a Népszövetség engedélyezett Lengyelország számára. Ennek előzménye volt, hogy a lengyel-szovjet háború idején a Németországgal rokonszenvező közigazgatás nem volt hajlandó az ott elhelyezett hadianyagot a lengyelek rendelkezésére bocsátani. A Westerplatte utóélete: a Schleswig-Holstein német sorhajó itt leadott sortüze nyitotta meg a II. világháborút.

[239] Az igen nagyszámú, bár nem elsőrendű források alapján több történész azt írja, hogy Piłsudski 1933 folyamán több alkalommal, először márciusában, preventív háborút javasolt Franciaországnak, más források szerint Londonnak is Hitler ellen. Majd ezek eredménytelensége után, illetve ezek nyomását felhasználva a kedvezőbb feltételek érdekében, 1934. január 26-án kötött megnemtámadási egyezményt Németországgal. A források részletes elemzését nyújtja Hans Roos, akinek végkövetkeztetése: „Mindenesetre a jelenlegi források alapján nem jogos kétségbe vonni a preventív háborúról szóló számos lengyel jelentést. Die „Privatenkriegspläne Piłsudkis von 1933. In: Vierteljahreshäfte für Geschichte, 1955/4. 363. https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1955_4_2_roos.pdf, Patyomkin viszont azt állítja, hogy Piłsudski csak provokálta Párizst, hogy bizonyítsa a franciák gyengeségét, s közben a varsói német katonai attaséval Schindler tábornokkal tárgyalt. Patyomkin 502. Május 8-án valóban volt ilyen találkozó, amiről mind a lengyel, mind a német sajtó hírt adott – de nem említve semmiféle konfliktust. Wojciechowski, Marian: Die Polnisch-Deutschen Beziehungen 1933-1938. Studien zur Geschichte Osteuropas. XII. Brill Archive. Leiden 1971. 15-20, 31. Megbízhatóbb források, azóta sem kerültek napvilágra.

katonai akciót, akárcsak 1923-ban a francia-belga Ruhr-megszállást, nyilvánvalóan nem támogatta volna Nagy-Britannia, s ezt Párizsban jól tudták.

Varsói látogatásán Barthou mindezért nehezebben feloldható, de nem váratlan ellenállásra kellett számítania. Akárcsak ezt követően Prágában, azzal érvelt, hogy az együttműködés egyben a német fegyverkezést is csillapíthatja. Piłsudski ebben nem igen hitt, de nem volt nyíltan elutasító. Amikor azonban a Szovjetunió bevonására terelődött a szó Barthou a visszafogottságnál többet érzékelhetett.[240] Emellett, mint kitűnt, Varsót azért is aggasztotta a Szovjetunió megjelenése a biztonsági rendszerben, mert

„Az osztrák erdő; avagy Piroska és a farkasok." (Leonard Raven-Hill)

ez csökkentette Lengyelország fontosságát – Franciaország számára és a régióban egyaránt. Emellett nem kedvezett a lengyelek regionális vezető szerepre tartott igényének sem, amely bár a korábbiaknál szerényebben, már csak a balti államoktól Romániáig terjedt.

Prágában a külügyminiszter Beneš-sel és a köztársaság elnökével Tomáš Garrigue Masarykkal tárgyalt, akik teljes támogatásukról biztosították a tervet. Utaltak viszont arra, hogy kívánatos lenne a kisantant másik két tagjának, Romániának és Jugoszláviának a megnyerése, ha csak támogatóként is. Ausztriáról és Olaszországról is szó volt. Ausztria részéről nem számított Barthou kifogásokra, ellentétben Olaszországgal, ahol a térségben erősödni készülő francia befolyás nem kelthetett rokonszenvet. Viszont kétkedve fogadta Beneš további tervét egy francia-olasz-csehszlovák hármas paktumról, amelynek az lett volna a célja, hogy Ausztriát és Magyarországot „megóvja a német dominációtól."[241] (Ez utóbbinak lett folytatása, már Dollfuβ meggyilkolása után a Barthou kezde-

[240] A barátságtalan légkör személyes epizódja volt, hogy Beck egy órát várakoztatta Barthou-t, kicsinyesen visszaadva a kölcsönt egy párizsba megbeszélt találkozójuknak az utolsó pillanatban történt lemondásáért. Barthou látogatásairól röviden beszámol Matsch, Erwin: Internationale Politik 1919-1939. Teilband 3. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2005. 580-581.

[241] A francia belpolitikai helyzetet is bemutatja Steiner, Zara: The triumph of the Dark: European International History 1933-1939. Oxford University Press, 2011. 70-73.

ményezte *brit-francia-olasz nyilatkozat* 1934. szeptember 27-én, amelyben támogatták Ausztria függetlenségét.)

Emlékirat -„Keleti Paktum”

A tárgyalásokat, egyeztetéseket követően az összeállított „Keleti Paktum” tervét *emlékirat* formájában juttatták el Londonba 1934. június 27-én, majd július 9-én Barthou maga is ellátogatott a brit fővárosba. A tervezetet azzal a lényeges kiegészítéssel támogatta London, ha abba bevonják Németországot is. Simon kifejtette ugyan, hogy a „Keleti Paktummal” Londonnak a viszonosság hiánya a probléma, vagyis az, hogy míg Franciaország és a Szovjetunió kölcsönösen garantálja egymás biztonságát, addig Németországgal nincs ilyen szerződés. Úgy vélte, hogy a megegyezés Berlinnel csak abban az esetben lehetséges, ha „néhány kiigazítás történik” fegyverkezés tekintetében – vagyis bekapcsolják a tervezetben a britek elsődleges kívánalmait Németország érdekében. Barthou viszont úgy gondolta, hogy a paktum tartalmazza a szovjet garanciát Németország számára, ezért nem szükséges az engedmény a fegyverkezésben – amit ő továbbra sem támogatna. Igyekezett meggyőzni Simont azzal is, hogy amennyiben „Németország részt kívánna venni a javasolt paktumban, és francia garanciát kér Oroszországgal szemben, úgy azt Franciaország megadja.”[242] Végül Barthou engedett, így Simon álláspontja alapján került be a megállapodásba a fegyverkezési egyenjogúsítás: a „paktum megkötése a legjobb alapja lenne az olyan szerződés megkötésére irányuló tárgyalások felvételének, amely előírná a német fegyverkezési egyenjogúság elvének ésszerű alkalmazását egy minden nemzetre kiterjedő biztonsági rendszer keretében.”[243] Ez egyet jelentett azzal, hogy Eden lényegében sikertelen Berlini látogatása ellenére sem járult hozzá London, hogy támogassa Barthou eredeti elgondolását, *Franciaország biztonsági rendszerének építését Németországgal szemben*. A szerződésnek így is maradt egy fontos, az 1920-as évektől eltérő pontja: a *Szovjetunió megjelenése az Európai biztonsági rendszerben.*

A módosított, a Németország bevonását is tartalmazó, már francia-brit dokumentumot július 12-én elküldték a szerződésben közvetlenül érintett hatalmaknak, s tekintettel a locarnói szerződésre, Olaszországnak is.

[242] Simon (Sir John) to Phipps, disp 787, 19 Jul 1934, and Simon to Phipps, disp 1018, 11 Sept 1934. both Sargent Papers, FO 800/273. Neilson, Keith: Britain, Soviet Russia and the Collapse of Versailles Order, 1919-1939. Cambridge University Press, 2006. 110.

[243] Idézi Halmosy, 348.

A *kölcsönös segítségnyújtási* szerződés végleges formájában Lengyelországot, a Szovjetuniót,[244] Csehszlovákiát, Finnországot, Észtországot, Lettországot, Litvániát, valamint *London határozott követelésére* Németországot jelölték bevonni. (A francia tervezet csak annyiban változott, hogy a megfelelő helyekre a szerződésben eredetileg nem szereplő Németország nevét beszúrták.) A paktum lényegében *a locarnói szerződés másolata*[245] volt, azzal a lényeges különbséggel, hogy *nem tartalmazott nemzetközi garanciát*, amint az történt 1925-ben: akkor a francia-belga-német határokat garantálta Nagy-Britannia és Olaszország. A szükséges alapként hasonlóképen a Népszövetségre utaltak. A francia-brit ajánlat része, egyben feltétele volt, hogy támogatják a Szovjetunió felvételét a Népszövetségbe – immár Japán és Németország kiválásának az ellensúlyozására.

Egy pillanatra megakasztotta a tárgyalásokat az SA vezérkar és személy szerint Röhm likvidálása 1934. június-júliusban, a „hosszú kések éjszakája". Párizsban és Moszkvában is úgy látták, tévesen, hogy az SA felszámolása kedvez a hadseregnek, s így akár Hitler hatalmának is a végét jelentheti. Sőt, Londonban, Eden közvetlen Hitlertől származó „bizalmas" információja ellenére, már egy új „Rapallo", vagyis a német-szovjet külön együttműködés megújításának a lehetőségével is számoltak.[246] Dollfuß meggyilkolása[247] azonban mindkét oldalon egyaránt eloszlatta a reményeket, illetve az újabb félelmeket. Moszkva gyorsan lépett: a gyilkosság másnapján, 1934. július 26-án közölte Litvinov, hogy a Szovjetunió kész belépni a Népszövetségbe, amennyiben felkérik, és állandó helyet kap a Népszövetség Tanácsában. Ezzel Moszkva támogatása véglegessé vált.

Berlin elutasító válasza érkezett meg elsőnek. 1934. szeptember 10-én tették közzé a *kormánynyilatkozatot*, amelyben hangsúlyozták, hogy Németország addig nem kíván semmiféle „nemzetközi szerződés rendszerbe belépni, amíg

[244] A Szovjetunió elnevezés helyett a nemzetközi szerződésekben gyakran használták ekkor is az Oroszország megjelölést.

[245] A dokumentumtervezetet és történetét közli Halmosy, 347-351.

[246] Nyilván Eden beszámolt február 21-i találkozójukról, de lévén Hitler kérte, hogy kezelje az információkat bizalmasan, azt angol gentlemanként be is tartotta – legalábbis a nyilvánosság előtt.

[247] Kevéssé ismert, hogy Hitler azonnali intézkedéseivel mintegy elismerte részességét a puccskísérletben. Még július 25-én visszarendelte a német követet, Dr. Kurt Heinrich Rieth-et, mégpedig a „felhatalmazás nélküli intervenció" miatt, s másnap felmentette Dr. Theo Habich-t, az NSDAP osztrák felügyelőjét (Landesinspekteur der NSDAP). S még azon a napon von Papent küldte Bécsbe különmegbízottként „a bécsi német követ pozíciójába" – de nem nagykövetként. Volz, Hans: Daten der Geschichte der NSDAP. Verlag, A. G. Ploetz. Berlin-Leipzig, 1939. 63. Hitler levele Papennek, Papen beszámolója bécsi fogadtatásáról. Ursachen, X. 264-266.

fegyverkezési egyenjogúságát bizonyos hatalmak részéről kétségbe vonják." Hasonlóképpen addig a Népszövetségbe sem kíván visszatérni. Majd értelmetlennek nevezte a francia-szovjet garanciákat, amelyekre „nincs semmiféle reális politikai szükség." Megjegyzik, hogy „Németország mindenesetre semmiféle előnyt nem vár az ilyen garanciáktól a maga számára."[248]

A német diplomácia a meglehetősen hosszú dokumentummal már harmadik alkalommal utasította el a tőle eltérő garanciális elképzeléseket. Nem kívánta feladni a Locarnot követően, 1925 óta alkalmazott kétoldalú, vagyis mások által nem garantált és nem is felügyelt szerződések gyakorlatát. Februárban *Eden* kapott kedvezőtlen választ, április 26-án a *Szovjetunió* javaslatát utasították el a balti államok határainak sérthetetlenségéről, mondván, „A közvélemény szemében a kezdeményezés, mint olyan akció jelenik meg, amelynek politikai csúcsa Németország ellen irányul."[249]

A *Varsóból* szeptember 27-én elküldött jegyzék is elutasító volt. Úgy vélték, hogy csak Németország részvételével lenne biztosított a paktum hatékonysága, másrészt ellenezték Litvánia részvételét (a Vilna körüli vita miatt). Jelezték továbbá, hogy csak abban az esetben járulnak hozzá Csehszlovákia határainak a garantálásához, amennyiben azzal Magyarország is egyetért – akár a paktum további tagjaként is.

A „Keleti Locarno" terve nem valósult meg, egyik feltétele viszont igen: a Szovjetuniót 1934. szeptember 18-án felvették a Népszövetségbe. Ebből az alkalomból Eden beszédben méltatta a lépést, kiemelve, hogy ezzel a Népszövetség emelte „univerzalitását".

Ez azonban nem ellensúlyozhatta, hogy Franciaország biztonsági rendszere megingott, véglegesen függvényévé vált a három másik hatalom, Nagy-Britannia, Németország és már a Szovjetunió egymáshoz való viszonyának.

Közjáték: a Balkán-paktum és az ellenlépés, a Római jegyzőkönyv

Franciaország és Olaszország kapcsolatát Afrikában a gyarmati ellentétek terhelték, amihez hozzájárultak az egész Földközi-tengerre kiterjedő olasz igények. A két országot azonban közelebb hozták egymáshoz a német Kelet-Közép-Európa tervek, de mindenekelőtt az Anschluss veszélye. Bonyolította viszont a helyzetet

[248] Uo. X. 91-92.

[249] Uo. X. 90.

a britekkel együtt támogatott balkáni politika, amelynek eredménye volt az 1934. február 9-én Athénben aláírt *Balkán-paktum.* A francia diplomácia kezdeményezte, Görögország, Románia, Jugoszlávia és Törökország között létrejött *közös védelmi szerződésben* vállalták a balkáni belső és külső határok védelmét, valamint megállapodtak külpolitikájuk egyeztetésében. Albánia és Bulgária azonban Olaszország és Németország nyomására nem lépett be a paktumba.

A Balkán-paktum erősítette a francia jelenlétet a térségben annak ellenére, hogy bár Románia és Jugoszlávia tagja volt a kisantantnak, a két szervezet között nem jött létre kölcsönös megállapodás. A paktumot az Ankarában november 2-án aláírt Balkán-szövetség statútuma ugyan megerősíteni tűnt, a továbbiakban azonban nem képezte a francia diplomácia hatékony támaszát a térségben. A paktum igazi nyertese Jugoszlávia volt, amely az olasz fenyegetéssel szemben nyert támaszt a Balkánon – legalább is addig, amíg az olasz, majd a német befolyás mérsékelt maradt a térségben.[250]

A francia és az angol elképzelésekre komoly csapást jelentett az 1934. februári fordulat Ausztriában. Dollfuß kancellár még 1933 márciusában ellehetetlenítette a parlament és az alkotmánybíróság működését, majd a komoly ellenzéki erőt képviselő szociáldemokrata párt felszámolásáról döntött. Az osztrák szociáldemokrata véderőre, a Schutzbundra kényszerített fegyveres ellenállást a kormánycsapatok és a jobboldali fegyveres szervezet, a Heimwehr 1934 februárjában vérbe fojtotta.[251] Ez egyértelműen az olasz befolyás erősödését jelentette a térségben, részben a néhány héttel azelőtt létrehozott Balkán-paktummal szemben.

Mussolini, aki a kezdetektől támogatta a Heimwehrt, majd Dolfuß mellett vonultatta fel Ausztria határára csapatait a polgárháborús napokban, megerősítette befolyását a térségben. Ezt szolgálta a nem sokkal később, 1934. március 17-én aláírt olasz-magyar-osztrák *„Római jegyzőkönyv"*. A jegyzőkönyvben az aláírók megerősítették Ausztria szuverenitását, amivel Hitler türelmetlen terveit keresztezték.

Hitler még 1934. február 1-jén jegyzéket intézett az osztrák kormányhoz, amelyben a „két német kormány" ellentéteit nem az osztrák kormánynak „a népjog formális fogalma" értelmezésére vezeti vissza, hanem arra, hogy „az

[250] A két dokumentumot közli Halmosy, 331-335.

[251] Székely Gábor: Ausztria – a népköztársaságtól a diktatúrán át az Anschlußig (1919-1938). In: Székely, 2014. 449-466.

osztrák kormány szembehelyezkedik az egész német nép történelmi mozgalmával."[252] Hitler, aki Röhm és más ellenfelei, így volt kancellár elődje Schleicher tábornok likvidálása után vélt gyors lehetőséget az Anschlussra, 1934. július 25-én adott utasítást az osztrák nemzetiszocialista puccskísérletre, valamint Dollfuß meggyilkolására. A sikertelen kísérlet után küldte Bécsbe másik kancellár előd-jét, az ekkor már otthon számára tehertételt jelentő von Papent , miután, figyelmeztetésképpen megelégedett személyi titkárának likvidálásával - Papen ettől kezdve az Anschluss gondosabb előkészítésén munkálkodott.

A „Római jegyzőkönyv" ugyanakkor a kisantanttal, de mindenekelőtt Jugoszláviával szemben hozott létre egy olasz dominanciára épülő szövetséget. Ezzel a „Római jegyzőkönyv" Franciaország ellen is irányult. Az osztrák puccskísérlet, amelynek szálai egyértelműen Berlinig vezettek, viszont újabb lehetőséget kínált Franciaországnak.[253]

Egy újabb kísérlet – a Fölközi-tengeri paktum

Barthou azonban nem adta fel, mert a német kudarcokban lehetőséget látott és újabb szövetségeseket a Földközi-tenger térségében. Itt a két állam, Olaszország és Jugoszlávia ellenérdekeltségét, valamint Olaszország és Franciaország vitáit kellet áthidalnia.

A Versailles-ban elszenvedett „megaláztatásokért," az Olaszországnak a háborúba belépésért cserébe ígértek nem teljesítéséért Mussolini már a kezdetektől a franciákat okolta. Ami ennek ellenére Barthou terve mellett szólt, az a német Anschluss fenyegetés további léte, amit Mussolini ekkor Olaszország hatalmi törekvései elleni lépésként értékelt. Barthou úgy gondolta, hogy Mussolini a francia támogatásért, némi kompromisszumokkal, akár a Jugoszláviával szembeni követeléseiről is hajlandó lesz lemondani. Ez lett volna az alapja a kisantant és Olaszország együttműködésének. A nagy ívű terv, a *Földközi-tenger paktum* azonban nem állt biztos alapokon. Az 1934. október 9-i *Marseille-ben* bekövetkező merényletet követően, amelynek mind Barthou, mind pedig a jugoszláv uralkodó, II. Sándor áldozata lett, hamarosan szerte foszlottak a francia diplomácia reményei.[254] 1934 végére Franciaországnak már be kellett látnia, hogy

[252] Ursachen, X. 237-238.

[253] A meglehetősen bonyolult helyzetet mutatja be Ádám Magda: 1981. 173-175.

[254] A francia titkosszolgálat később megállapította, hogy hat személy érkezett Franciaországba, hogy végrehajtsa a Sándor király elleni merényletet. Budapestről, Zürichből és Párizsból ér-

nincs abban a helyzetben, hogy Európa erőviszonyainak alakításában meghatározó aktorként vegyen részt.

A Barthou-t követő Pierre Laval külügyminiszterként folytatta Barthou politikáját – és ő sem számolt a megegyezésre Németországgal. Franciaország egyre gyengülő pozícióinak az ellensúlyozására Németország ellenében kereste a lehetőségeket. Remélte, hogy a korábbiaknál jobban számíthat Nagy-Britanniára, bízott abban, hogy lehetséges Olaszország megnyerése, nem mellékesen abban, hogy a kapcsolatokat a Szovjetunióval tovább tudja fejleszteni. Míg az előzőben hamarosan csalódnia kellett, az utóbbi a kapcsolatok további javulását ígérte.

Mindez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy Franciaországnak fel kellett adnia diplomáciájának a direkt konfrontációt követő, 1923-ban sikertelennek bizonyult szakasza után, a járhatóbbnak tűnő, de még mindig az ország katonai erejére alapozott kompromisszum irányát. A Versailles-ban rögzített és Locarnóban már nemzetközi – brit és olasz – garanciával megerősített francia-német status quo megőrzése már egyre kevésbé tűnt fenntartható célnak. Az újabb kísérlet ismét Olaszország megnyerése volt.

A francia és a brit diplomácia 1935 tavaszán – az általános hadkötelezettség bevezetése Németországban

Hitler nagy győzelme volt az 1935 januárjában megtartott népszavazás a Saar-vidéken, ahol a szavazók 90 százaléka a Németországhoz csatlakozásra voksolt.[255] A népszavazást még Versailles-ban írták elő 15 éves határidővel – s ez lett Németország utolsó, a szerződésben lehetőségként megjelölt területgyarapodása. Hogy a további lépések merre vezetnek, s milyen eszközöket vesz igénybe Hitler azt másfél hónap múltán az általános hadkötelezettség bevezetése jelezte.

keztek, név szerint Eugen Kvaternik, alias Kramer, Veticko, alias Kelemen, Mio Kralj (szül. 1908. IX. 17-én Koprivnicében) Malny névre szóló okmányokkal, továbbá Zvonimír Pospisil, alias Beneš és Ivan Raic, alias Novák. Volt közöttük egy huszonöt év körüli szőke nő is, állítólag Marie Vondrackovának hívták. Barthou meggyilkolása nem volt a terv része. A merénylet résztvevői végül Olaszországban leltek menedékre. A német és a magyar titkosszolgálat is részese volt történteknek. Ormos Mária: Merénylet Marseille-ben. Kossuth Könyvkiadó, 1984. 236. Pál István: Új lakó az Élysée - palotában. A francia politikai rendőség magyar szemmel a Mitterrand elnökké választása utáni években. 64.

[255] A helyzet majd a II. világháború után ismétlődik meg: 1955. október 23-án a Saar-vidék szavazói többsége utasította el, hogy a terület európai biztos irányítása alá kerüljön és Franciaországhoz kötődjék. A Saar vidék 1957-től az NSZK szövetségi tartománya lett.

1934 végén Hitler már egyértelművé tette, hogy a fegyverkezés korlátozásait nem fogja betartani. A Dollfuß elleni merénylet körülményei és utóélete[256] is arra ösztönözte a francia és a brit kormányokat, hogy a Németországgal folyó ellenlépéseket közösen tegyék meg, de nem egyedül. A nem sok lehetőség közül a térségben egyre aktívabb Olaszország megnyerését tartották első lépésnek, s ezzel Ausztria és a kisantant országok biztosítását.

A Római Egyezmények

Az első lépést Párizs tette meg. 1935. január 7-én a Pierre-Étienne Flandin elnökölte kormány külügyminiszteréként Pierre Laval utazott Rómába. A rövid tárgyalások eredményeként két dokumentum született: az első egy nyilatkozat volt, amelyben ígérték azoknak a „kérdéseknek a rendezését, amelyeket a köztük fennálló korábbi egyezmények függőben hagytak", vagyis az 1915-ben, a háborúba belépésért kapott ígéretekét. Az újabb ígéret most Etiópiára (Abesszínia)[257] vonatkozott, amelynek megszállását Mussolini már eldöntötte. A másik dokumentum az ezt kiegészítő „hivatalos közlemény" volt, amelyben már megnevezték Etiópiát, igaz csak Olaszország részesedésének „kiterjesztését" ismerve el a francia-etiópiai vasútnál. Ebben szerepelt a Közép-Európa valamennyi államára vonatkozó status quo-t fenntartó egyezmény támogatása, így Ausztria függetlensége, amelynek veszélyeztetettsége esetén „a két kormány tanácskozhatnék egymással és Auszt-

Háromhatalmi találkozó: Eden, Pompeo Aloisi báró és Laval. Mussolini: „Több csapatot Abesszíniába!!" „Eden: Báró, nem lehetne kikapcsolni a telepathovoxot, amíg mi a békéről tárgyalunk? Aloisi: Kérdezd őt!" (Sidney Conrad Strube)

[256] Erről a legteljesebb levéltári gyűjtemény az Osztrák Állami Levéltárban (ÖStA, AdR, BMLV MHV 2/1934), illetve a Dokumentationsarchiv der Österreichischen Wiederstandes (DÖW) irataiban, elemzése Gerhard Jagschitz: Der Putsch. Die Nationalsozialisten 1934 in Österreich, Graz - Wien - Köln 1976. 260 p.

[257] A dokumentumokban mindkét elnevezés megtalálható, a „történelmi" Abesszínia, illetve az ország hivatalos neve, Etiópia.

riával…” S végül egy záró rész a fegyverkezésről, amelyben egyetértenek abban, hogy „egyik ország sem módosíthatja egyoldalúan a fegyverkezésre vonatkozó kötelezettségeit, és megállapodtak abban, hogy egyetértően járnak el abban az esetben, ha ezt az elvet nem ismernék el.”[258] A tárgyalásra Lavalt elkísérte Franciaország római nagykövete Charles de *Chambrun*, a külügyeket magánál tartó Mussolini mellett Pompeo Aloisi báró segédkezett a dokumentum aláírásakor, s lett feladata ősszel a Népszövetségben az olasz delegáció vezetőjeként az agresszió védelme.

A nagy visszhangot kiváltó „paktum” célja kettős volt: egyrészt a francia-olasz kapcsolatok rendezése, másrészt Olaszország távolítása Berlintől, amit már egyértelműen támogatott a brit diplomácia is. A támogatás a Népszövetség vitájában egyértelművé vált: Eden személyesen szólt mellette.

A német-szovjet hitelszerződés

Mintegy a Római Egyezmény ellensúlyozására 1935. január 22-én Berlinben bejelentették, hogy Németország hitelt nyújt a Szovjetuniónak. Az „orosz” kártya nem a talonból került elő, a német-szovjet kereskedelmi kapcsolatok, ha vissza is estek Hitler hatalomra jutása után, az érvényben levő kereskedelmi szerződéseket nem mondták fel. Ellenkezőleg, időszakonként megújították őket, ekkor kifejezetten diplomáciai előnyökért felülvizsgálták.

A német-szovjet kapcsolatok teljes felülvizsgálatát 1933. december 13-án Rudolf Nadolny követ, a nemrég Moszkvába száműzött, a leszerelési konferencián résztvevő német delegáció volt vezetője kezdeményezte Litvinovnál. (Nadolny többi között azzal váltotta ki Hitler haragját, hogy vele ellenkezve a lengyel kapcsolatok helyett az „orosz kapcsolatot” javasolta. A követ személyes kezdeményezésének nem lett folytatása, illetve Nadolny 1934 júniusában lemondott posztjáról.[259]) Az 1935 márciusában lejáró szerződés előkészítését olyannyira fontosnak tartották Moszkvában, hogy a párt Politikai Bizottsága 1934 szeptemberétől azt öt alkalommal tűzte napirendjére. Német részről a tárgyalópartner személyesen Hitler fő gazdasági embere, a Birodalmi Bank elnöke, s

[258] Halmosy, 352-355.

[259] 1945 után Nadolny a két német állam egyesítését és a megegyezést a Szovjetunióval támogató „Godesbergi kör” meghatározó személyisége volt. Iratainak kiadás a Botschafter Rudolf Nadolny. Rußlandkenner oder Rußlandversteher? Aufzeichnungen, Briefwechsel, Reden 1917–1953. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2017. 442 p.

ekkor egyben a Birodalmi Gazdadasági minisztériumot vezette, majd májustól a Hadiipar Általános Főmegbízottja Hjalmar *Schacht* lett.[260] Ez utóbbinak azért is volt jelentősége, mert a szovjeteknek nyújtott félmilló márkáról szóló hitelcsomag (amit az év végén újabb hasonló összeggel egészítettek ki) fele a hadiipar fejlesztését szolgálta.[261] A szovjet-német gazdasági kapcsolatok a szovjet diplomácián belül, és hasonlóképpen a német politikában általában megosztotta, de legalábbis különféle álláspontok és lépések kialakítására késztette a szereplőket. Ebben közrejátszott, hogy mind Hitler, mind pedig Sztálin , minden hangzatos szólam és nyilatkozat ellenére kerülni igyekezett a konfrontációt a másikkal. Ezt mutatta Berlinben e területen Schacht és a moszkvai képviseleten dolgozó diplomaták véleménye, akik nyíltan szóltak a kapcsolatok normalizálása mellett. Moszkvában is hasonló volt a helyzet: a berlini követségről érkező információk ugyan ebbe az irányba mutattak. Különösen a gazdasági kapcsolatok terén.[262]

Litvinov viszont szélesebben szemlélte és értékelte a fejleményeket. A berlini bejelentéssel egy napon, 1935. január 22-én – attól nyilván nem függetlenül – nyilatkozva Eden kérdésére azt válaszolta, hogy csak abban az esetben lehet Németországot elrettenteni fenyegető terveitől, ha valamennyi érintett ország fellépne ellene. A történtekről feljegyzést készítő Orme Sargent viszont azzal szerelte le Edent, hogy „Litvinov úr javaslata pusztán és egyszerűen a bekerítés politikája."[263] S ebben lényegében igaza volt Eden legközvetlenebb munkatársának.

Szinte párhuzamosan, néhány nappal később, maga Flandin miniszterelnök tájékoztatta Edent, hogy az elkövetkezendőkben párhuzamosan javítani kívánják mind a francia-német, mind pedig a szovjet-francia tárgyalások miatt legalábbis ellentmondásossá vált francia-angol kapcsolatokat. A francia-szovjet megállapodást nem tartotta akadálynak, sőt, úgy vélte, ennek „kulcsa" a szov-

[260] Generalbevollmächtigter für die Kriegswirtschaft.

[261] Az összeg jelentős volt, de nem kiemelkedő. Érzékelteti nagyságát, hogy Goebbels minisztériumának a költségvetése ekkor 200 millió márka volt. Weitz, John: Hitler Bankárja. Kossuth Könyvkiadó, 1998. 168. Megjegyzendő, ennél jóval többet, egymilliárd dolláros hitelt kért a nemzetközi pénzpiacon Litvinov, még 1933-ban – igaz, nem kap ta meg.

[262] Ennek a történetnek volt ekkor főszereplője David Kandelaki, akit Sztálin 1935-ben küldött a berlini kereskedelmi kirendeltség vezetőjének, 1937-ben azonban letartóztatta, majd agyonlövette. Erről Lev Bezimenszkij: A Kandelaki misszió. Безыменский Л. А. Гитлер и Сталин перед схваткой. Глава четвёрая— Миссия Канделаки — Москва, Вече, 2000. http://militera.lib.ru/research/bezymensky3/04.html

[263] FO 371/19884/C692/4/18, Sargent's minutes (8 Feb).

jet-francia megállapodás aláírása, amit sürgősnek tartott, mert a jelenlegi helyzet, a megállapodásról folytatott hírek Németországból anélkül válthatnak ki aggodalmakat, hogy Moszkva elkötelezte volna magát.[264]

Bonyolult diplomáciai lépések következtek, amelyek célja a francia-brit kapcsolat szorosabbra zárása, a francia-szovjet megállapodás tető alá hozása mellett a német fegyverkezési egyenjogúság részleges teljesítése volt. Ennek ígéretével gondolták a megegyezés akár kikényszerítését Németországgal - miután úgy vélték Párizsban, hogy a Németországra szintén aggodalommal tekintő Olaszországot már megnyerték.

A Párizs kezdeményezte, de Londonban lefolytatott tárgyalások eredményét 1935. február 3-án hozták nyilvánosságra. A francia-brit jegyzék tartalmában ugyan a német újrafegyverkezés és Ausztria függetlenségének a biztosításával foglalkozott, lényege azonban egy új biztonsági rendszer javaslata volt. A Laval-Mussolini paktumból kiindulva, „amelyet egyetértéssel fogadott az angol kormány" javasolták a „kölcsönös bizalom szellemén alapuló általános béke érdekében az együttműködést." Az erő pozíciójából fogalmazott bekezdés a következő volt: „Egyetértenek abban, hogy emlékeztessenek, Németországnak éppolyan kevéssé van jogában a békeszerződésben meghatározott fegyverkezésének a kötelezettségeit egyoldalúan megváltoztatni, ahogy az más államoknak sem." A folytatás azonban már a megegyezés lehetőségeit vázolta: elsőnek a Németország és más hatalmak „szabad megegyezését" említik egy „általános szabályozás" keretében. Itt megjelölték Európát, majd a kelet-európai térséget, ahol az „érdekelt hatalmaknak" a „kölcsönös segélynyújtási paktuma" jelentene megoldást. Az „általános szabályozás" része lenne, hogy Németország ismét foglalja el helyét a Népszövetségben. Végül a dokumentum záró részében tárgyalásokat javasoltak egy „nem provokált légitámadás ellen", aminek érdekében „Olaszországot, Németországot és Belgiumot meghívnák, hogy Franciaországgal és Nagy-Britanniával annak lehetőségét megvizsgálják, miként lehetne sürgősen egy ilyen jellegű konvenciót létrehozni."[265] Ez utóbbival foglalkozó, a dokumentum majd egy negyedét kitevő rész jelzi, hogy a francia diplomácia különös figyelemmel volt az angol aggodalmakra.[266] Végeredményben a bilaterális

[264] A francia-szovjet tárgyalásokat még 1934-ban kezdte Barthou és Litvinov, amit Barthou halála után utóda, a kezdetekben szkeptikus Laval, a német általános hadkötelezettség bevezetése után fejezett be.

[265] Ursachen, X. 309.

[266] Uo. 307-309.

tárgyalások helyett javasolt megállapodás ugyan a korábbiaknál ismét szélesebb megoldást jelentett, de egyben visszalépést is a francia határozottabb álláspontról.

„Gondoskodás a kutyáról. Komornyik (John Simon) a kutyasétáltatónak (Anthony Eden): a jövőben Anthony több szabadidőd lesz, hogy ezzel az elbűvölő kutyussal (Népszövetségi problémák) gyakoroljál, ha a nehézségek időnként meg is sokszorozódnak." (Leonard Raven-Hill)

A német kormány rövid gondolkodás után február 14-én válaszolt, hangoztatva „békeakaratát" és felelősségét az „Európa szívében exponált geográfi ai helyzetben levő Német Birodalom biztonságáért." A válaszban szó volt a lehetséges tárgyalá-sokról, többször is megemlítve a légierők korlátozásának különösen Anglia számára érzékeny témáját.[267] A szélesebb körre kiterjedő egyezmény tárgyalását azonban erről sem tartották időszerűnek, az első lépésben a német és a brit kormány tárgyalásait javasolták - a francia kormányra nem történt utalás.

Amiről viszont szintén nem történt említés a német dokumentumban az Ausztria volt. Párizsban értették a német diplomácia megosztó taktikáját.

A semmitmondó válasz ellenére március 11-én Londonban úgy döntöttek, hogy magas szintű tárgyalásokat kezdenek Hitlerrel, valamint Moszkvával. (Arról, hogy ekkor egyeztetés történt volna Párizzsal nem található dokumentum.) A brit delegáció vezetői a külügyek két irányítója, a miniszter Simon, és a lord pecsétőr Eden lettek. Kettejük viszonya nem volt feszültségektől mentes.

Az elkövetkező napokban azonban még három, az események további alakulását meghatározó intézkedés történt. Március 11-én Göring hivatalosan és igen bőbeszédűen bejelentette – nem véletlenül - a *Daily Mail* különtudósítójának, hogy Németország rendelkezik légierővel, és kész, amint arra február 14-i nyilatkozatukban jelezték, erről a britekkel tárgyalni.[268] A francia kormány pedig, ettől függetlenül, de nem tekintet nélkül, március 15-én bejelentette, hogy

[267] Uo. 309-310.
[268] Uo. 315-316.

a katonai szolgálat idejét egy évről kettőre emeli. Ezt követte másnap a német kormány proklamációja a „német néphez”, amelyben közölték a világgal, hogy bevezetik az általános hadkötelezettséget: „Amikor a német nép, bízva Wilson 14 pontja biztosítékában letette a fegyvert a háborúban, amelynek kirobbanását soha nem kívánta, tanúsította négy és fél éves rendíthetetlen ellenállását követően, azt nem csupán az elkínzott emberiség, hanem annak érdekében is tette, hogy szolgáljon egy nagy eszmét.” Amint az már a bevezető sorokból is egyértelmű volt, ezzel Hitler felmondta a versailles-i békeszerződés 173. cikkeként akkor aláírt kötelezettséget, s ezzel az egész szerződést.[269] (Ezt egészíti ki majd az új védelmi törvény, amely biztosítja Hitler számára a hadsereg feletti korlátlan rendelkezést – ami korábban a birodalmi elnök jogkörébe tartozott.)

A lépések nagy visszhangot váltottak ki. Párizsban rögtön az ellenlépésen gondolkodtak, érzékelve az egyik lehetőséget. Az általános hadkötelezettség bevezetése Mussolinit is meglepetésként érte. Londonban viszont gyorsan léptek, és nem a konfrontáció irányában döntöttek. Az előzetes tervet némi halasztással folytathatónak találták.

A brit diplomácia kezdeményezése a német általános hadkötelezettség bevezetése után

Azt követően, hogy Németországban 1935. március 16-án bevezették az általános hadkötelezettséget eldőlt Közép-Európa sorsa. Ezt ugyan Londonban és Rómában ekkor még nem látták világosan, talán Párizsba sem. Berlinből azonban egyértelműen értésére adták a világnak, hogy Németország nem hajlandó tovább alávetni magát a Versailles-ban hozott, s rá kényszerített diktátumnak. Ezt Hitler majd maga hozza Berlinben tudomására John Simonnak és Anthony Edennek.

A brit diplomácia érezte a pillanat fontosságát. Orme Sargent a helyzetet egyenesen úgy értékelte, hogy az hasonlít az 1914 előttihez: akkor nem a brit érdekek, hanem az angol-francia és az ezzel összekötött francia-orosz szövetség

[269] A versailles-i béke katonai rendelkezését már a 20-as évek elejétől megszegte Németország az úgynevezett „szabadcsapatok” fenntartásával, majd a „fekete Reichswehr”, az illegálisan létrehozott katonai egységekkel. Ez utóbbi leleplezéséért ítélték börtönbüntetésre 1931-ben a nemzetközileg ismert újságírót, a tevékenyégéért később, már Hitler fogságában Nobel-békedíjat kapott Carl von Ossietzkyt. Székely, 1998. 225–226.

idézte elő, hogy *Angliának be kellett* lépnie a háborúba. Most a francia-szovjet szerződést azért is ellenezte, mert az ismét, akárcsak 1914-ben, háborúba sodorhatta Franciaországot egy a Szovjetunió elleni német támadás esetén, ami most is Nagy-Britannia hadba lépését jelentette volna – Franciaország oldalán. Ezért is tartotta veszélyesnek Sargent a franciák lépését, mert, szerinte, nem fenyegetett szovjet-német megegyezés, amelynek megakadályozása valóban indokolhatta volna a Franciaország biztonságára nézve valóban katasztrofális helyzet ellensúlyozását. Legalábbis arról, hogy nincs ilyen német szándék, ekkor bizo-nyosságot szerezhettek Berlinben. Továbbá megjegyezte Sargent , hogy Franciaország nem nyerne sokat a szövetséggel, mivel a Szovjetunió katonai ereje gyenge. Határozottan úgy vélte, hogy Franciaországot nem fenyegeti Németor-ság: Hitler célja nem a nyugati, hanem „a keleti expanzió." A Szovjetunió célja viszont az, hogy „Franciaország legyen, amely Oroszország számra kikaparja a tűzből a gesztenyét."[270] Sargent úgy vélte, hogy majd Stresában „Mindent el kell követnünk annak érdekében, hogy elkerüljük a Németország ellen közvet-lenül irányuló francia-orosz katonai szövetséget."[271] Az értékeléssel lényegében Vansittart is egyetértett, abban viszont óvatosságra intette Sargent -t, hogy kizárja Németország támadásának lehetőségét Nyugat felé. (Sargent majd a münche-ni egyezmény után változtat véleményén.) Végül olyan következtetésre jutottak, hogy bár Németország el fogja utasítani a közreműködését a kollektív biztonság rendszerében, a már eldöntött brit-francia-olasz találkozón Stresában mégis en-nek érdekében kell állást foglalni, s Németországra nyomást gyakorolni: a Népszövetség kereteire hivatkozva.

John Simon és Anthony Eden Berlinben

Simon és Anthony Eden március 24-én keltek útra. Simon a croydoni repülőtéren visszafogottan nyilatkozott: „Nem hiszem, hogy a berlini látogatás közvetlen

[270] A nagyhatalmak szókészletében ez a hasonlat különféle (gesztenye, parázs) formában szerepelt, a britektől a szovjetekig. Talán Orme Sargent volt az első, aki erre a helyzetre alkalmazta, a legismertebb Sztáliné, 1939-ből.

[271] 'for France's sake as well as our own, we will at Stresa do all we can to prevent the conclusion of a direct Franco-Russian military alliance directed against Germany'. Based on minute, Sargent (1 Apr) on Clerk to FO, disp 493, 28 Mar 1935, FO 371/ 18833/C2656/55/18, and Vansittart's undated marginalia and minute; also M. L. Roi, 'From the Stresa Front to the Triple Entente: Sir Robert Vansittart, the Abyssinian Crisis and the Containment of Germany', D&S, 6, 1 (1995), 61–7. Idézi Neilson, 136.

eredményeket hozzon, ehhez túlságosan súlyosak a problémák. Egy bizonyos, teljes erővel fogunk küzdeni közös célunkért: a béke fenntartásáért és az emberek közti jóakaratért." Ennél azonban jelentősebb volt a látogatás, legalább is a német fél részére. Hitler központi napilapja, a *Völkische Beobachter* másnap megadta az alaphangot az egész német sajtó számára: két angol miniszter látogatásának szimbolikus jelentőségét emelte ki, hangsúlyozva, hogy „Anglia akadályozta meg, hogy egyes nyugati hatalmak erőszakos intézkedéseket tegyenek Németország ellen."

Ennek megfelelő volt a fogadtatás is. A kormányt von Neurath külügyminiszter és Bülow külügyi államtitkár képviselte, ott volt a megbecsült Otto *Meissner,* Hindenburg volt titkára, Hitler kancelláriájának vezetője. Hitler azonban nem jelent meg.

A tárgyalások másnap, 10 órakor kezdődtek Hitler dolgozószobájában, amit egy ebédszünet után délután is folytattak. A tárgyalásról részletes feljegyzést készített Hitler főtolmácsa, Dr. Paul Schmidt. A kézrázással kísért „szívélyes mosolyt" különösen Hitlernél látta indokoltnak, mivel a találkozó létrejötte „számára a győzelmet jelentette."

Hitler már a tárgyalás bevezetőjében leszögezte, hogy az általános hadkötelezettség bevezetésére azért volt szüksége, mert „a Birodalmat minden oldaltól a legsúlyosabban fenyegetik. A veszély különösen Keletről jön." Majd következett a bolsevizmus felidézése, „amelyet már megéltünk országunkban," Hitler hosszan beszélt, Simon egy-egy megjegyzést tett, Eden viszont, aki németül is kitűnően értett, s ezt jelezve is követte Hitler mondandóját, szintén röviden köz-be vetette, hogy szerinte „N incs jele annak, hogy az oroszoknak lennének tervei Németország megtámadására."[272]

A kiadott rövid hivatalos közlemény semmitmondó volt. Annál többet tartalmazott a *Reuters hírügynökség* berlini, jó kapcsolatokkal rendelkező tudósítójának még aznap Londonba küldött írása. Ebben a hivatalos közleménnyel szemben úgy látta, hogy a berlini diplomáciai körökben tudják, igen nehéz lesz a megegyezés a keleti megnemtámadási paktumról, a német hadsereg létszámáról, valamint az osztrák Anschlussról. Úgy vélte – joggal és jól értesülve a német álláspontról -, hogy a „Keleti Locarnot", ahogyan azt a franciák tervezik, Németország semmi körülmények között sem írja alá, valamint az is bizonyos, hogy Hitler nem fog lemondani az Ausztriával kapcsolatos terveiről.

[272] Ursachen, X. 324-325.

Míg a Berlini fogadtatásról Londonban szinte csak egyetlen és felszínes negatív megjegyzés került nyilvánosságra, mégpedig, hogy Sir Johnt (John Simon) zavarba hozta a kirendelt SS különítmény parancsnokának harsány tisztelgése, addig Párizsban komoly aggodalmakkal követték az eseményeket. Egyértelmű volt, hogy a német diplomácia éket kíván verni Franciaország és Anglia közé. A francia lapok berlini tudósítói szerint a német kormány kész arra, hogy visszatérjen a Népszövetségbe, ha Franciaország a Népszövetség Tanácsának összehívására vonatkozó beadványát visszavonja - a tanácsot már ekkor április 15-ére összehívták.

John Simon beszámolója Londonban

A berlini megbeszéléseket követően Eden még aznap, március 27-én tovább utazott Moszkvába, Simon pedig visszarepült Londonba, ahol már másnapra összehívták a kormány ülését. A kormányülést a miniszterelnök MacDonald vezette, s egyetlen napirendje Simon beszámolójának a meghallgatása és vitája volt.

A kabinetülés mintegy 40 percig tartott. Simon beszámolója – a tudósítás szerint – igen formális volt. Már az elején bejelentette, hogy később egy memorandumban fogja ismertetni bővebben a tárgyalásokat, amit ő visszafogottan, a diplomáciai szóhasználatban ritkán használt kifejezéssel érdemlegesnek („worth-while"), vagyis nem valami sikeresnek tartott. Megismételte, hogy „a barátságos" találkozótól nem voltak várhatók döntéseket, viszont fontosnak tartotta, hogy Hitlerrel személyesen megismerkedhetett, s remélte, hogy „kapcsolatuk szolgálhatja a világbéke ügyét."

A kormányülés után az alsóházban is napirendre került Simon útja, ahol a képviselők nem voltak megelégedve a beszámolóval. Clement Attlee, ekkor a Munkáspárt második embere meg is kérdezte, mikor kapnak érdemi tájékoztatást. MacDonald azt válaszolt Attlee-nek, hogy most „nem alkalmas az idő a vitára", meg kell várni amíg Eden visszatér Moszkvából, Varsóból és Prágából, valamint a brit, a francia és az olasz kormányok képviselőinek találkozását Stresában.

Ennél azonban többet tudtak a lapok. Simon ugyanis még Berlinben tájékoztatta a találkozóról a francia követet, aki „kiszivárogtatta" azt a sajtónak. A francia forrásra utalva a *Daily Telegraph* március 28-i számában bő ismertetést és sajtószemlét tettek közzé, amit a francia távirati ügynökségek azonnal tová-

bítottak.[273] E szerint a találkozón „nem volt egyezés a brit és a német nézetek között." A tudósítás szerint „Sir John számára úgy tűnt, hogy Hitlert nem érdeklik a brit célok, a kollektív biztonság." Németország a fegyverkezési egyenjogúságért cserébe nem a Népszövetségbe akar visszatérni, mint inkább a „világpolitikában" játszanának meghatározóbb szerepet. Majd, immár az elemző, úgy véli, hogy a britek „kilépnek a közvetítő pozíciójából" és közelebbi kapcsolatba lépnek azokkal az országokkal, „amelyek hisznek a Genfre alapozott kollektív biztonságban." Feltételezi, hogy Stresa után a brit kormány mindezek alapján újragondolja visszafogott fegyverkezési politikáját.

A *Daily Telegraph* berlini tudósítója továbbá „itteni hivatalos körökre" hivatkozva írta, hogy „nem kötött egyezséget" Sir John és Hitler. Cáfolja, hogy igaz lenne a közleményekben szereplő állítás, miszerint a német kormányt „felkérték arra, hogy külpolitikájáról terjesszen elő általános tervezetet (general statement) London számára."

A *The Times* azt közölte, hogy „A berlini megbeszéléseken minden kérdésben igen jelentősek voltak az ellentétek." Fő megállapítás itt az volt, Németországnak „jelenleg" nem érdeke, hogy hozzájáruljon a kollektív biztonság rendszeréhez. „Hitler úr kijelentette, hogy fő célja Európa békéjének az erősítése a nemzetközi együttműködésben, azonban amikor a német sajátos célokról beszélt, akkor világosan értésre adta, azokat csak egy független politikával érheti el." Ezt követte „szenvedélyes kijelentése, miszerint Németországot a bolsevik irányzatok elleni Nyugat Európa élcsapatának (bulwark) tekinti." Majd biztosította partnerét, hogy a tíz évre megkötött német-lengyel megnemtámadási paktumot kész kiegészíteni azt támogató újabb paktumokkal."

A berlini lapok csak általánosságokat közöltek, illetve átvették a már cenzúrázott londoni híreket. Ezekkel szemben a Moszkvából érkezett elemzés határozott és konkrét megállapításokat tett, amelyeknek viszont nem sok köze volt a tárgyalásokon történtekhez – a szovjet külpolitika új fő irányát fogalmazta meg. Karl Radeknek az *Izvesztyijá*ban[274] megjelent cikkéből emelt ki részt: „Németországnak tudnia kell, ha megtámad bármely országot Kelet-Európában, úgy

[273] A Daily Telegraph ismertető-elemzését vette át az ausztráliai Perth-ben megjelenő The West Australian 1935. március 29-i száma. https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/32851689

[274] Karl Radeket 1926-ban kizárták a pártból és eltávolították minden pozíciójából, mert korábban Sztálinnal szemben Trockijt támogatta. 1928-ban visszavették, később a Pravda után a második legfontosabb napilap, az Izvesztyija főszerkesztője lett. A perek idején letartóztatták, 10 évre ítélték, majd a börtönben kivégezték. Székely, 1980. 174-176.

nemcsak Franciaországgal fogja magát szembe találnia, de Angliával is. A Szovjetunió pedig kész minden fenntartás nélkül együttműködni Angliával annak békét erősítő tevékenységében."[275]

Berlinben elvált John Simon és Eden útja. Eden vonattal Kelet felé indult, hogy kevésbé formális tárgyalásokon tájékozódjon a brit külpolitika lehetőségeiről.

Eden Moszkvában[276]

Eden moszkvai tárgyalásai első találkozását jelentették Sztálinnal. A találkozó még különlegesebb volt Sztálin számára: ekkor találkozott első ízben vezető nyugati politikussal - majd négy év múlva találkozik a másodikkal, a hasonlóan rangos személyiséggel: Joachim von Ribbentrop.

„A szovjetek országának kapitánya győzelemről győzelemre vezet minket!" (Borisz Jefimov)

Az úton Eden orosz nyelvleckét olvasgatott, amellyel felesége látta el – már amikor nem a londoni szovjet követtel, Ivan *Majszkijjal* beszélgetett, szintén a nyelvet gyakorolva. (Majszkijt arra utasították, hogy Berlinből kísérje el Edent.) Eden kíséretében volt William Strang a brit diplomácia meghatározó szereplője, 1930-1933-ban követ Moszkvában, ekkor a Népszövetség ügyek irányítója a külügyminisztériumban, és az őt váltó követ, Lord Chilston is.[277]

[275] John Simon tárgyalásairól és beszámolójáról Patyomkin, 561-562.

[276] A fejezet Majoros István 70. születésnapjára készült, az Eiffel-torony árnyékában (ELTE BTK, Budapest, 2019.) köteben megjelent tanulmány rövidített változata.

[277] Aretas Akers-Dougles Chilston (Viscount) 1933 és 1938 között volt követ Moszkvában. A találkozóról jelentést írt Lord Chilston, valamint jegyzőkönyv szerű dokumentum készült a szovjet oldalon. Az utóbbit két forrás közölte. Sztálin művei 18. kötete, (ennek újrakiadása és internetes közlése Сталин, И.В. Сочинения. Т. 18. Тверь: Информационно-издательский центр «Союз», 2006. 86-91. https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t18/t18_033.htm, illetve korábban Документы внешней политики СССР. Т. XVIII. М., 1973. С. 246–251, angolul a szöveg: http://www.revolutionarydemocracy.org/rdv11n1/eden.htm. A Chilston által készített és az orosz dokumentum nem egyezik több helyen tartalmában, de a leírtak között nincs ellentmondás.

A pályaudvari zászlódíszes ünnepélyes fogadtatás és a követségig az utak két oldalán felsorakozott ünneplő „azonos, az osztály hovatartozást jelző öltözéket viselő" emberek sorfalát elhagyva Edent és a brit küldöttséget a szovjet külügyminiszter, Litvinov látta vendégül. A mintegy 200 fős fogadáson a szovjet politikusok és tisztségviselők körében, nem véletlenül, nagy számban jelentek meg a hadsereg tábornokai, feleségestől. „Vodkát szolgáltak fel, a zenét egy Jazz-Band szolgáltatta." A látogatás kiemelt fontosságát hangsúlyozta a brit hírügynökségnek a sajtó számára a fogadtatásról kiadott közleménye: „Ez volt az első alkalom, hogy Sztálin úr egy külföldi kormány képviselőjével megvitatta a nemzetközi helyzetet…"[278]

Eden komoly tárgyalásokra készült, ezért mindjárt Moszkvába érkezésekor, március 28-án táviratot küldött Simonnak. Az első kérdése a „Keleti Locarnora" vonatkozott: a kormány hozzájárulna-e a paktum módosításához, ahhoz, hogy Németország és Lengyelország csak később csatlakozzon a Szovjetunió, a balti államok, Csehszlovákia és Franciaország részvételével már létrehozott szövetséghez. A kérdés nyilvánvalóan összefüggött az előző évi körútjával, amikor meggyőződhetett arról, hogy Németország és Lengyelország megnyerése egyelőre nem lehetséges. Eden második kérdése könnyebben eldönthető volt: meghívhat-e Londonba szovjet küldöttséget, hogy tárgyalásokat folytassanak a haditengerészetről – hasonlóan ahhoz, amilyeneket Németországgal folytatnak.

Eden gyors és egyértelmű választ kapott Londonból: az első kérdésre nemlegest, arra hivatkozva, hogy a tárgyalások a Népszövetség égisze alatt folynak. Simon hozzátette, hogy még minden „folyékony" állapotban van, majd Stresa után lesz áttekinthetőbb a helyzet. A másodikra kedvezőt, bár bizonytalant: a brit-szovjet haditengerészeti tárgyalásokat Simon elvileg támogatta, ugyanakkor a japánok aggodalmaira hivatkozva, a lehető legnagyobb titkosságra hívta fel Eden figyelmét.[279] (Ez utóbbiban közrejátszhatott, hogy a már harmadik éve folyó amerikai-szovjet hasonló tárgyalások addig nem vezettek eredményre.)

[278] A közlemény „British official wireless" forrás megjelöléssel megjelent a The Argus melbourne-i lap 1935. március 30-i számában. https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/12224414

[279] Keith Neilson 2006 dolgozta fel Lord Chilston feljegyzéseit, amelyeket a moszkvai tárgyalásokról készített és küldött el a külügyminisztérium számára, illetve Edennek. 131-136. A levéltári dokumentumok innen, pontosabb jelzettel. Chilston (for Eden) to FO, tel 44, 28 Mar 1935, FO 371/19468/N1581/1167/38, minutes, Vansittart, Sargent and Simon (all 28 Mar); Simon's reply to Chilston, tel 62, 28 Mar 1935; untitled secret minute, Craigie, 5 Apr 1935, FO 371/18733/A3755/22/45.

Tárgyalás Litvinovval

Eden két alkalommal találkozott Livinovval, március 28-án és 29-én, Strang és Chilston kíséretében. A tárgyaláson elsősorban Kelet-Európáról volt szó. Litvinov ismertette a szovjet aggodalmakat, s az érveket a kollektív biztonság rendszere mellett, ami egyben akadályozhatja Hitlert, akinek „politikája feltételezi a Nagy-Britannia és a Szovjetunió közötti folyamatos ellentéteket."[280]

Litvinov a brit-szovjet megegyezést a kollektív biztonság rendszerében képzelte el, mégpedig annak kiterjesztésére is az Európán kívüli területekre. Példaként a Távol-Keletet említette, ahol a Szovjetunió erőt mutatva elhárította a japán agresszió továbbterjedését – legalábbis a szovjet határok felé. Úgy vélte, hogy hasonló politika Németországot is megállíthatja. „Amennyiben a hatalmak erőt mutatnak, úgy Németország megváltoztathatja politikáját…" – vélte.

Eden – a források szerint – nem vetette fel az általa fontosnak tartott kérdést, illetve megelégedett azzal, hogy rögzítse a szokásos, a kedvező esetekben már megállapodott közleményt, miszerint „két fél egyetértett abban, hogy a két állam közötti jövőbeni kommunikáció a legjobb módja az angol-szovjet kapcsolatok javításának." Ugyanakkor ez lényegesen eltért a Berlinben kiadott, az ellentéteket kiemelő közleményektől.[281]

Találkozás Sztálinnal

Március 29-én délután találkozott Eden és Sztálin . A megbeszélésre Molotov dolgozószobájában került sor, Edent elkísérte Chilston és Strang , aki a protokollban a brit külügyminisztérium Népszövetség osztályának vezetőjeként szerepelt. A feljegyzés szerint Sztálin mellett ott volt Molotov és Majszkij, de nem említik Litvinovot. Viszont a fennmaradt korabeli filmfelvétel szerint[282] hatan voltak Molotov szobájában. Jól felismerhető Sztálin, Molotov, Litvinov, Eden és még két személy: lehet Strang és Chilston. (Sztálin is hat embert említ későbbi, Majszkijjal kapcsolatos példabeszédében. Elképzelhető, hogy Litvinov távozott

[280] „Records of Anglo-Soviet Conversations held at the Peoples" Commissariat for Foreign Affairs Moscow, on March 28, 1935. [and] March 29', with Chilston to FO, disp 139, 30 Mar 1935, FO 371/18833/C2726/55/18. 134

[281] The FED agreed: minute (4 Apr), Allen on Chilston to FO, tel 46, 28 Mar 1935, FO 371/18832/C2608/55/18.

[282] https://www.net-film.ru/en/film-59649/

az üdvözletek után. Ezt valószínűsíti, hogy a tárgyaláson többször is hivatkoztak rá, de a jegyzőkönyvben nincs nyoma, hogy megszólalt volna.)

A kölcsönös üdvözlések után Eden szólt. Hangsúlyozottan a „brit kormány nevében" mondott köszönetet azért, hogy „ma alkalom nyílott számomra a találkozóra a szovjet állam vezetőivel." Majd szinte megismételte a berlini találkozóról kiadott közleményt: „Feltételezem, a brit és a szovjet kormány képviselői közötti személyes kapcsolat szolgálni fogja a jobb kölcsönös megértést, valamint az angol-szovjet kapcsolatokat és a világbéke erősítésének ügyét." Ez után szintén protokoll-szerűen hangsúlyozta, hogy a békének a Népszövetség „alapelvein kell nyugodnia", aminek nem lehet akadálya, hiszen a Szovjetunió és Nagy-Britannia is tagjai a szervezetnek. Ez után Eden személyesre fordította a szót: „Fel szeretném használni az alkalmat arra is, hogy eloszlassam azt a félreértést, amely, láthatóan, szélesen elterjedt a Szovjetunióban. Sokan az önök országában azt gondolják, hogy a brit kormány valamiféle intrikát folytat a Szovjetunió ellen és rossz színben igyekszik azt feltüntetni más országok előtt. A brit kormány nevében a leghatározottabban ki kell jelentenem, hogy ez a híresztelés minden alapot nélkülöz."[283]

Eden azzal is igyekezett hatni Sztálinra, hogy kijelentette: nem kell attól tartani, hogy az angol pacifista „aktív és hatékony közvélemény" megbénítja majd a kormányt, ha cselekednie kell. Igyekezett eloszlatni Sztálin bizalmatlanságát további két állítással is: elmúltak azok az idők, „amikor úgy tűnhetett, hogy halogattunk, bizonytalankodtunk…"[284], valamint állítva, hogy a brit külpolitika az eddigi „közvetítői" szerepből képes továbblépni.

Sztálin válaszolva Eden kérdésére, hogy lehetségesnek tartja-e a szankciókat Németország fegyverkezése miatt, határozottan azt válaszolta, hogy nem kíván a Szovjetunió hozzájárulni a német fegyverkezés legalizálásához: „Nem tekinthetünk el attól, hogy Németország az agresszió érdekében fegyverkezik. Elképzelhető, hogy a jelen helyzetben intézkedéseket kell tennünk Németország fegyverkezésének a megakadályozására."[285]

Ezt követően Sztálin tett fel kérdést Edennek: a mostani, vagy az 1913-as helyzetet ítéli-e riasztóbbnak. Eden azt válaszolta, hogy a világháború előttit, mivel akkor nem létezett még a Népszövetség, valamint a Sztálin által használt

[283] http://www.revolutionarydemocracy.org/rdv11n1/eden.htm, Сталин Т. 18. 86.

[284] Chilston to FO, tels 48 and 49, 29 Mar 1935, FO 371/18833/C2689 and C2690/55/18.

[285] Ez a rész csak Chilston feljegyzésében szerepel, az orosz dokumentumból hiányzik.

jelző, a „riasztó” (тревожный, riasztó, aggasztó) helyett a szelídebb „nyugtalant” (беспокойный) javasolta.[286] Sztálin ezzel nem értett egyet. Elismerve a Népszövetség „értékességét” úgy vélte, hogy a jelenlegi helyzet rosszabb. „1913-ban csak egyetlen potenciális agresszor volt, Németország. Ma kettő van belőlük: Németország és Japán.”

Ezt követően Eden megkérdezte Sztálint: „Teljesen meg van-e győződve Japán agresszív törekvéseiről?” Majd miután Sztálin erre részletes igenlő választ adott, azt kérdezte: „No, és Európában?” A dokumentumokból oldottnak tűnő beszélgetés talán legfontosabb része következett. Sztálin kétszer is utalva Litvinov és Eden előző napi beszélgetésében elhangzottakra – amiből kitűnt, hogy szokásához híven alaposan felkészült a tárgyalásra – kifejtette: neki is az a véleménye, hogy Németország nem kíván visszatérni a Népszövetségbe, ellenzi a Keleti Paktum garanciális jellegét, csak megnemtámadási megállapodást hajlandó kötni. Ez viszont nem jelent garanciát, mert a német kormány ”könnyedén szegi meg nemzetközi kötelezettségeit […] Számunkra a béke biztosításához jóval reálisabb garancia kell, és ez a garancia a Keleti Paktum kölcsönös segítségnyújtással.” Majd ezt tette érzékelhetőbbé egy humorosnak szánt példabeszéddel: „Nos, mi is ennek a paktumnak a lényege? Itt a szobában most hat ember van, képzeljék el, hogy közöttünk kölcsönös segítségnyújtási megegyezés van, és képzeljék el, például, ha Majszkijnak valamelyikünket kedve támadna megtámadni, mi lenne az eredmény? Mi valamennyien egyesült erővel megvernénk Majszkij elvtársat.” Molotov is bekapcsolódott a tréfálkozásba egy közbevetéssel: „Ezért viselkedik Majszkij ilyen illedelmesen.”

Majd Sztálin folytatta: a példabeszéd „Kelet-Európára is vonatkozik”, majd Eden újabb kérdésére, hogy miként vélekedik Németország bevonásáról a paktumba, azt felelte: „Németországgal, természetesen. Mi nem akarunk senkit bekeríteni. Nem törekszünk Németország elszigetelésére […] A németek nagy és bátor nép […] Ezt a népet nem lehetett tartósan a versailles-i szerződés láncain tartani.” Majd hozzáfűzte, hogy az a mód azonban, ahogy ez a „megszabadulás” zajlik „komoly aggodalmakkal” tölt el minket. Biztosítékok kellenek annak érdekében, hogy ne következzenek be nem kívánt „körülmények. […] Ez a biztosíték a Keleti Paktum kölcsönös segélynyújtása, természetesen Német-

[286] A beszélgetés e részéről beszámolva Chilston csak Sztálinnál idézi, hogy szerinte a helyzet „lényegesen rosszabb” (fundamentally worse), Eden megjegyzését nem említi. Neilson, 135.

országgal, amennyiben erre van lehetőség." Majd visszakérdezve Sztálin: „Nos, Eden polgártárs, Ön épp most volt Berlinben, milyenek a benyomásai?"

Eden egy angol mondással válaszolt: „elégedett vagyok, de nem örülök." Majd diplomatikusan kifejtette, hogy elégedett, mert a helyzet világossá vált, de nem örül annak, amit látott. Sztálin egyetértett ezzel, majd, amikor Eden elmondta, hogy Berlinben a Vörös Hadsereg hatalmas fenyegető erejéről beszéltek, Sztálin érdekes, és Eden számára megdöbbentő hírrel szolgált: „Tudja-e Ön, hogy ugyanabban az időben a német kormány beleegyezett abba, hogy hitelben olyan termékeket adjon nekünk, amelyekről nyíltan nem is kellene beszélni – fegyvereket, vegyszereket stb." Majd Eden izgatott kérdésére azt is közölte, hogy ezt a kölcsönszerződést „a közeli napokban aláírjuk."[287] Erre Eden csak azt tudta válaszolni, hogy „elképesztő!" Ezt azonban arra értette – mondta -, hogy menynyire nem őszinték Berlinben: orosz fenyegetésről beszélnek, és közben fegyvereket adnak el. Sztálin erre megjegyezte: „Berlinben kicsiny és otromba emberek vannak."

A búcsúzkodáskor elsétáltak egy falon függő térkép mellett, amire tekintve Eden megjegyezte: „Milyen szép térkép, és milyen hatalmas ország!" Sztálin azt válaszolta: „Az ország az hatalmas, de a gondjai is nagyok." Majd a brit szigetekre tekintve hozzátette: „Igen, kis sziget, de sok függ tőle. Nos, ha ez a kis sziget azt mondaná Németországnak: nem adunk neked, se pénzt, se nyersanyagot, se acélt – úgy a béke Európában biztosítható lenne. Erre Eden semmit se válaszolt." – így található a dokumentum végén.[288]

Eden tárgyalása Moszkvában érdemi volt. Hitlerrel ellentétben, aki díszletként maga elé tette jegyzetblokkját, amin - tolmácsa feljegyzése szerint – semmi sem volt, Sztálin előtt nem volt jegyzetblokk, sem papír, de tájékozott volt, mind Eden berlini útjáról, mind pedig Litvinovnak az előző nap Edennel folytatott megbeszélésről.

[287] Németország és a Szovjetunió az 1922-es Rapalloban megkötött szerződés óta a diplomáciai kapcsolatok mellett kereskedelmi kapcsolatokat is létesítettek a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elve alapján. 1925-ben szélesebb kereskedelmi szerződést kötöttek, amely 20 millió birodalmi márka hitellel indul és a Szovjetunió elleni amerikai és több európai állam bojkottja idején, 1930-1931-ben elérte a 700 millió márkát. A kereskedelem 1933 után jelentősen csökkent, 1938 végén, a müncheni szerződés után ennek bővítése, újratárgyalásának német kezdeményezése indította el a szovjet-német közeledést. A Sztálin által említett tranzakcióról nem találtam más forrást.

[288] Сталин: Т. 18. 91.

Az álláspontok a Keleti Paktumról tisztázódtak: Sztálin csak abban az esetben látta értelmét, ha az a csatlakozott országok közötti kölcsönös megnemtámadási szerződésen túl, amibe Hitler talán beleegyezett volna, a paktum *kölcsönös segélynyújtási szerződés* formájában valósul meg. A választ erre Eden megkerülte, de jelezte, hogy érti a helyzetet. Amit hangsúlyozott, hogy a kapcsolatoknak mindenképpen a Népszövetség keretihez kell illeszkedniük, amit Sztálin, bár óvatosan kifejezte fenntartásait, végül nem ellenzett.

Feltűnő volt ugyanakkor, hogy Eden nem vetette fel a francia-szovjet szerződéssel kapcsolatos londoni aggodalmakat, s Sztálin is úgy tett, mintha ezekről nem tudna, ő is mellőzte ennek felvetését. Azt azonban nyíltan kimondta, igaz csak mintegy mellékesen, a búcsú alkalmával tett megjegyzésében, hogy szerinte az események alakításának kulcsa Londonban van, és így a felelősség is.

A szovjet távirati iroda, a *TASZSZ* viszont egy olyan közleményt adott ki, ami éppen azt hangsúlyozta, amit mind Eden, mind pedig Sztálin került: „a jelenlegi helyzetben jobban, mint valaha, folytatni kell az európai biztonsági rendszer létrehozatalának előmozdítására irányuló törekvést, úgy ahogyan ezt az 1935. február 3-i angol-francia nyilatkozat tervbe vette, s ahogyan ez a Népszövetség alapelveinek is megfelel." Az angol-francia nyilatkozatban ugyanis egyetlen szó sem volt a kölcsönös segélynyújtásról a kelet-európai térségben. A közleménybe ugyanakkor bekerült Németország említése mellett Lengyelország, amiről a rendelkezésre álló más dokumentumokban nem volt szó. Az ugyanis, hogy „üdvözölnék Németországnak és Lengyelországnak a paktumban való részvételét."[289]

Utóhang

Edent a pályaudvarra március 31-én a Varsó felé induló vonathoz Litvinov és Molotov is kikísérte. A három napos *Varsóban* tett látogatás világossá tette Eden számára, hogy nagy a lengyelek ellenállása a szovjet megegyezéssel szemben. Erről mind Piłsudski, mind a már ekkor a lengyel külpolitika mellett a belpolitikában is legbefolyásosabb Józef Beck külügyminiszterrel folytatott megbeszéléseiből világos képet alkothatott.

Az 1934. január 26-án megkötött német-lengyel megnemtámadási egyezmény megelégedéssel töltötte el Becket. Eden tudta, hogy Beck, akárcsak Pił-

[289] Idézi Patyomkin, 563.

sudski, elégedetlen a versailles-i szerződéssel, Lengyelország határaival, hasonlóképpen a Népszövetséggel és a locarnói francia-belga-német, brit és olasz garanciával megkötött egyezséggel. Beck jól érzékelte, hogy e szerződések nem erősítették Lengyelország biztonságát, továbbá a britek – a franciákkal ellentétben – nem támogatták Lengyelországot háborújában Szovjet-Oroszország ellen 1920-ban. Eden viszont tudott természetesen arról, hogy Lengyelország ellenezte a Szovjetunió felvételét a Népszövetségbe, továbbá nemcsak a Szovjetunióval, hanem a kisantanttal, s különösen Csehszlovákiával vannak vitái.[290] Eden nem sok reménnyel távozhatott Varsóból, legalábbis, ami a Keleti Paktumot, illetve a Népszövetség kollektív biztonság rendszerének kiterjesztését illette.

Prágában viszont Eden egyértelmű támogatásra talált. Csehszlovákia biztonsági rendszere Németország erősödésével egyre ingatagabbá vált. 1935 januárjában bizakodással fogadták a Laval-Mussolini tervet, amely Ausztria mellett Csehszlovákia pozícióit is erősíthette a térségben. Ezért is igyekezett Prága e tervnek megnyerni Romániát és az olaszoktól tartó Jugoszláviát. Csehszlovákia másik szövetségese Németország ellensúlyozására viszont csak a Szovjetunió lehetett, amire viszont Romániából érkeztek ellenvetések Besszarábia miatt.[291]

Eden e tapasztalatokkal gazdagabban térhetett vissza Londonba, hogy részt vegyen a Stresába készülő delegáció felkészítésében. Ez annyiban is megfelelt Eden elképzeléseinek, mert, akár Vansittart, ő is úgy látta, hogy a Keleti Locarno helyett Franciaország számára – Nagy-Britannia számára pedig mindenképpen - előnyösebb lenne a „Mediterrán Locarno". Eden is egyszerűbbnek vélte a megegyezést Mussolinivel, mint az ellentétektől szabdalt kisantanttal, az egymással aligha összehozható Lengyelországgal és Moszkvával. E mellett úgy vélte, hogy a megegyezés Mussolinivel nem is terhelné a brit kapcsolatokat Németországgal.

A stresai nyilatkozat

A konferencia kezdeményezője Mussolini volt – válaszul Flandin lépésére, aki a Népszövetség Tanácsának összehívását tartotta szükségesnek. A kezdeményezést Londonban rögtön elfogadták, és végül a franciák sem ellenezték.

[290] The Diplomats, 592, 595.

[291] A meglehetősen bonyolult helyzetről ír Ádám, 1981. 180-185.

Találkozás Stresaban. (Aloysius Derso és Emery Kelen)*

1935. április 11-én érkezett a legmagasabb szintű brit és francia delegáció a Lago Maggore üdülőparadicsomába, Stresaba. Mussolini fogadta a francia miniszterelnököt Flandint és brit miniszterelnököt, MacDonaldot. Hitler nem kapott meghívást, a megbeszélés tárgya ugyanis éppen az volt, hogy milyen szankciókat, intézkedéseket tegyenek válaszul a német általános hadkötelezettség bevezetésére.

A Népszövetség Tanácsának összehívása előtt egy nappal, lényegében a viták elkerülésére, április 14-én hozták nyilvánosságra az angol, a francia és a brit kormány dokumentumát. A nyilatkozat a brit appeasement első fontos dokumentuma volt, amely a franciák és az angolok még meglevő, a locarnói szerződésbe vetett reményeit tükrözték. A dokumentumban ugyanis bár elítélték Hitler lépését, semmiféle szankciót nem helyeztek kilátásba. Sőt, annak a brit és francia politikának a folytatásaként, amely abban reménykedett, hogy Olaszországot megnyerheti, hozzájárultak ahhoz, hogy Róma folytathassa Mare Nostrum tervének építését – immár Afrikában.

* Dezső Lajos és Kelen Imre nemzetközileg elismert magyar születésű (Baja, illetve Győr) művészpáros ekkor a Népszövetség hivatalos rajzolója volt.

Az elfogadott dokumentum első öt pontjának mindegyike arról szólt, hogy tárgyalni kell: Kelet-Európáról, Ausztria biztonságáról, a légi egyezményről, majd az 5. pontban megállapítva, hogy a „német kormány egyoldalú eljárása súlyosan megrendítette a közvélemény bizalmát a béke rendjének szilárdításában", csak annyit jegyeztek meg: „ennek ellenére a három hatalom képviselői továbbra is csatlakozni akarnak minden gyakorlati jellegű erőfeszítéshez, amely nemzetközi szabályzatot akar létesíteni a fegyverkezések korlátozására."

A VI. pontban viszont javasolták, hogy az érdekelt államok fogadják el Ausztria, Magyarország és Bulgária kérelmét a békeszerződések rájuk vonatkozó katonai rendelkezéseinek a megváltoztatásáról: „A három kormány képviselői tudomásul vették, hogy azok az államok, amelyeknek katonai státuszát a *saint-germaini,* trianoni és neuilly-i békeszerződések meghatározták, e státusz felülvizsgálatát óhajtják." Az érdekelt államoknak ajánlani fogják, hogy a rendelkezések megváltoztatása az „általános és regionális biztonsági garanciák keretében rendezést nyerjen."[292]

A háromhatalmi nyilatkozat tartalmazott egy külön angol-olasz nyilatkozatot, amelyben a két hatalom, amely „kezesi minőségben" garantálták a locarnói szerződést, e kötelezettségüket továbbra is fenntartják – mindezt közlik hivatalosan a német és a belga kormánnyal.

A nyilatkozat végéhez illesztettek egy „zárónyilatkozatot", amelyben kijelentik, hogy „minden megfelelő eszközzel szembeszállnak a szerződések bármilyen egyoldalú felbontásával, ami az európai békét veszélyezteti."[293]

A stresai határozatban azonban nem volt már szó a francia oldalról követelt szankciókról, sőt további engedményeket téve jóindulattal kezelték Olaszország igényét Abesszíniára.

A „stresai front" nem volt hosszú életű, de előrevetítette az appeasement, az agresszornak tett engedmények következményeit. Nem telt el egy év Olaszország megtámadta Etiópiát, s nem sokkal később már Németország oldalán avatkozott be a spanyol polgárháborúba.

[292] A stresai határozatok. Közli Halmosy, 358.

[293] Halmosy, 359.

Franciaország szembefordul Németországgal

A Stresában megkötött egyezmény tekinthető volt Barthou diplomáciájának, de az ezt folytató Laval vereségnek is. Úgy tűnt viszont, hogy a brit diplomácia elérte célját: nem került sor kenyértörésre Németországgal. A francia diplomácia hátralépett, elfogadta London javaslatát, ami megfelelt ugyan az olasz-francia Etiópiát is felkínáló közeledésnek, de nem csökkentette a német fegyverkezés keltette aggodalmakat. Ezért sem tartott ki tovább jó két hétnél. A nemzetközi diplomáciában komoly fordulatot jelentett az 1935. május 2-án megkötött kölcsönös segélynyújtási szerződés Franciaország és a Szovjetunió között.

A francia-szovjet szerződés és Lengyelország

A szerződés megkötése elsősorban politikai lépés volt. Ezt mutatja a francia hadsereg vezérkarának hírszerzéssel és a támadó, illetve védelmi hadműveletekkel foglalkozó 2. irodájában (2e bureau de l'État-Major)[294] készített elemzés, amelynek összeállítása április 24-ére történt meg. A jelentés fő témája annak a kérdésnek a megválaszolása volt, hogy Franciaország számára a Lengyelországgal kialakított katonai kapcsolatok, vagy a Szovjetunióval küszöbön álló szerződés megkötésének katonai továbbfejlesztése az előnyösebb. A jelentésben egyértelműen azt vették számításba, hogy a kettő együtt csak igen nehezen egyeztethető össze - a két hatalom viszonya miatt. Ennek megfelelően, a szerződés létrehozását lényegében tényként kezelve, az előnyök és a hátrányok mérlegelését tekintették feladatuknak.

A dokumentum érdekessége a történelmi visszatekintést tartalmazó bevezető. Ebben a fő különbséget a Nagy Háborút megelőző, 1894-es francia-orosz szerződéshez képest abban látták, hogy Franciaország akkor maga dönthette el, hogy mely szövetséghez csatlakozik, vagyis nem volt elkötelezett. Hasonlóképpen Oroszország sem. (Természetesen a hadi- és a biztonságpolitikai célok már 1871, a porosz-francia háborúban elszenvedett vereség és a Német Birodalom létrejötte óta Németország ellen mutattak, s így a fő cél, a brit együttműködés biztosítása mellett csak két jelentős hatalom jöhetett számításba Franciaország számára: Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia.) A helyzet

[294] A francia vezérkarnak négy részlege, „irodája" közül a második volt a legismertebb, ennek tevékenysége, dokumentumai a többi részlegénél is titkosabbak voltak. Pál István: Új lakó az Élysée-palotában. A francia politikai rendőrség magyar szemmel a Francois Mitterrand elnökké választása utáni években. In: Betekintő 13. évf. (2019) 3. sz. 67-68.

persze annyiban is egyszerűbb volt, hogy Lengyelország nem létezett. Ehhez képest 1935-ben Franciaország egy bonyolult, s közel sem egyértelmű nemzetközi szerződések rendszerében helyezkedett el. Ez egyrészt kölcsönös elkötelezettségeket jelentett, csak a locarnói szerződésben Németországgal és Belgiummal szemben, és egy sor más szerződéssel Nagy-Britanniával, Lengyelországgal, illetve Olaszország mellett a kisantanttal. A dokumentum összeállítói a francia-orosz szerződés fő veszélyének a lengyel-német kapcsolatokban lehetséges fordulatot látták. 1934 januárjában Németország elsőnek kötött szomszédai közül megnemtámadási szerződést Lengyelországgal, amit Lengyelország már akkor jóval fontosabb eredménynek tekintett, mint a lengyel-szovjet szerződéseket. Ezt jelezte a tárgyaló és aláíró felek személye: német részről Adolf Hitler, lengyel részről a tényleges hatalmat gyakorló Józef Beck. (A legjelentősebb szovjet-lengyel szerződést 1921-ben Rigában kötötték egy szovjet háborús vereséget követően: a tárgyalásokat lengyel részről Jan *Dąbski* helyettes külügyminiszter, szovjet részről is az e posztnak megfelelőt betöltő népbiztos helyettes, Adolf *Joffe* vezette.)

A lengyel-szovjet kapcsolatokat alapvetően határozta meg, hogy a szovjet és a német kormány 1922-ben Rapalloban megkötött széleskörű és katonai egyezménnyel később kiegészült szerződését két olyan állam kötötte, amelyeket egyrészt a versailles-i szerződés sújtott, valamint a lengyel határokat is csak kényszerből ismerték el. A francia elemzők figyelembe vették, hogy bár Hitler hatalomra jutása után a német-szovjet kapcsolatok romlottak, a Szovjetuniónak akár ismét szüksége lehet a korábbi szovjet politika felújítására. Ezzel szemben azt is, hogy a Szovjetunió támogathat, együttműködve a kisantanttal egy Németország elleni szélesebb, „szláv-blokk" szövetség létrejöttét.

Az aláírásra váró francia-szovjet szerződés ugyanakkor *nem rendelkezett katonai fejezettel*, vagyis nem jelentett ilyen jellegű elkötelezettséget egyik fél számára sem. Ezt kedvezőnek ítélték az elemzők mind a brit, mind pedig a lengyel fenntartások szempontjából. Az utóbbi esetében a fő veszélyt ugyanis abban látták, hogy a szerződés Lengyelországot még szorosabban Németország mellé állíthatja.

A szovjet és a lengyel hadsereg állapotáról és a lehetséges haditervekről jó információkkal rendelkező elemzők a politikai rész után ebből a szempontból is értékelték a szerződés előnyeit és hátrányait. A szovjet hadseregről részletesebben írnak, lényegében megegyezően a Tuhacsevszkij által nyilvánosságra hozott

adatokkal.[295] Ebből azt a következtetést vonták le, hogy bár a szovjet hadsereg nagyobb erőt képvisel, a lengyel hadsereget gyorsabban lehetne bevetni, valamint, jobban működnének együtt a kisantant hadseregeivel.

Az elemzés további feltételezéseihez tartozik, a szovjet hadsereg hátrányára, hogy az „észak-európai országok" (itt nem említenek neveket, de nyilván a balti államokra és Finnországra gondolnak) lekötnének szovjet erőket, valamint a Távol-Keleten is állomásoztatni kell egységeket a japán fenyegetés miatt. (Itt megjegyzik, hogy a francia hadsereg tengerészetét és gyarmati egységeit is le fogja kötni Japán.)

Az elemzést összeállítók véleménye végső soron az, hogy egy francia-szovjet szerződés miatt fennáll a veszélye a lengyel szövetséges és ezzel, a háború kirobbanása esetén, egy azonnal bevethető hadsereg elvesztésének. Sőt, esetleg a lengyeleknek Németország mellé állásának, amit nem szabadna megkockáztatni. Amennyiben mégis a szövetség megkötése mellett dönt a politika, úgy azt mindenképpen a lengyelek teljes egyetértésével kell tenni.[296]

E fenntartásokkal 1935. május 2-án aláírták a francia-szovjet egyezményt – részben a vezérkari ajánlásoknak eleget téve. A szerződés nem tartalmaz katonai felelősségvállalást, hanem a megnemtámadási szerződésekhez hasonlóan az országokat ért agresszió esetén *konzultációt* helyez kilátásba, valamint, hogy lépésüket a Népszövetség alapokmányának 10. cikkelye szerint teszik meg. A lényeges eltérés ebben a cikkben rejlett, mert ez, ellentétben a 16. cikkel, gyors, akár azonnal beavatkozás *lehetőségét* is tartalmazta, igaz a Tanács „megfontolásától" függően.[297]

Amikor az ekkor külügyminiszter Laval átutazott Varsón a moszkvai szerződés aláírásához, Beckkel tárgyalva komoly fenntartásokkal találkozott.[298]

[295] E szerint a szovjet hadsereg békeidőben 86 gyaloghadosztállyal és 19 lovashadosztállyal rendelkezik, 3000 repülővel és 1800 harckocsival. Háború esetén a gyaloghadosztályok száma 100-110-re emelhető. Ebből a nyugati határra 60 gyalog- és 12 lovashadosztállyal vonulhat, egy hónap aalatt - a szovjet vasutak gyenge teljesítménye miatt. Service Historique de l'Armée de Terre – Paris-Vincennes (SHAT) 7N3131 d/2. Note sur les avantages et les inconvénients de l'alliance rus-se. In: Majoros István : Párizs keleti partnereinek katonai ereje a két világháború között. Auróra, 2010. 173-174.

[296] Majoros István: A francia diplomácia dilemmái a két háború közti közép-európai politikájában. In: Hindu istenek, sziámi tigrisek Balogh András 70 éves. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014. 425-426.

[297] Halmosy, 41.

[298] The Diplomats, 596.

Lengyelországban hagyományosan élő az oroszellenesség mellett, Angliában és magában Franciaországban is komoly befolyással rendelkező erők voltak ellene a szerződésnek. Az utóbbiaknál, mivel annak éle már egyértelműen Németország ellen irányult. Nem volt véletlen, hogy a szerződés ratifikálása elhúzódott: a parlamenti vitában arról kellett dönteni, hogy Franciaország vállaljon-e nyílt konfrontációt Németországgal. A másik kisebb, lényegében már eldöntött probléma volt, amely a német, a lengyel, kevésbé az olasz kapcsolatokat terhelhette, hogy be kellett látni, nem folytatható tovább a status quo fenntartása. Az utóbbi viszont szembe ment a szovjet külpolitikával, amely ekkor, bár fenntartotta Versailles elleni véleményét (rabló, imperialista béke), azonban a status quo felborítását nem támogatta.

Mindezt tükrözte a szerződés szövege. A többszörös hivatkozás a Népszövetség *Egyességokmányának* különböző cikkeire, a békés szándékra, majd az aláírási jegyzőkönyv IV. pontjában a térség biztonsági helyzetére. Megállapítják itt, hogy az Észak-Kelet-Európa biztonsági rendszerét úgy képzelik el, hogy az „a Szovjetuniót, Németországot, Csehszlovákiát és Lengyelországot és a Szovjetunióval szomszédos balti államokat" átfogja. E mellett „a Szovjetuniónak, Franciaországnak és Németországnak segélynyújtási szerződést kellett volna kötnie", amelyben a három állam kötelezettséget vállal arra, „hogy segítséget nyújt annak, amelyet e három állam valamelyike részéről támadás érne." Megállapítják, hogy mivel ilyen szerződés végül nem jött létre, ezért kötik meg a szerződést, „továbbra is kívánatosnak" tartva a korábbi elképzelést.[299]

A következő, ugyanebben az irányba mutató szerződés a május 16-án a Szovjetunió és Csehszlovákia között megkötött hasonló dokumentum volt. Az utóbbi egy lényeges pontban különbözött a Párizsban parafált – vagyis még nem ratifikált[300] - dokumentumtól. Ebben is megtalálhatóak szinte szó szerint a Népszövetségre hivatkozó részek, azonban hiányoznak a magyarázkodó, mentegetőző passzusok. A segélynyújtásnál ugyanakkor attól teszik függővé a szovjet katonai segítséget, ha Csehszlovákia megtámadásakor a csehszlovák hadsereg ellenáll és Franciaország katonai segítséget nyújt.

[299] Mindkét dokumentumot közli Halmosy, 360-367.

[300] A parafálás és a ratifikálás fogalma keveredik a köztudatban. A versailles-i szerződést ugyanis az Egyesült Államok – Woodrow Wilson – parafálta, vagyis a szövegét jóváhagyta. Amikor azonban e szöveg törvényre emelését, vagyis ratifikálását kérte, ahhoz nem kapta meg a szenátus szükséges többségét, ezért az Egyesült Államok nem lett tagja az általuk kezdeményezett, a szerződéshez kötött Népszövetségnek sem.

A francia-szovjet és a csehszlovák-szovjet szerződéssel a „stresai fonttal” ellentétes erő jelent meg, amelynek sajátossága és ellentmondása is abban rejlett, hogy míg Franciaország mindkettőben részt vett, addig Nagy-Britannia és a Szovjetunió csak az egyikben. A helyzetet tovább bonyolította, hogy mindkét összefogás Németország ellen irányult, igaz különféle meggondolásból. A csehszlovák-szovjet egy egyszerű védelmi paktum volt, a brit-francia-olasz egy bonyolultabb, de nem több mint egy Németország figyelmeztetésére szánt nyilatkozat. Ez utóbbi következményei voltak messzebbre mutatóak. A kívánt cél Ausztria függetlenségének védelme, illetve Németország fegyverkezésének fékezése lett volna azáltal, hogy Olaszország cserébe Etiópiáért csatlakozik a szövetséghez. Amit Berlinben érzékeltek az volt, hogy a brit és a francia politika egy erőtlen olasz szövetséget keres. A szovjet-francia, nemkülönben a csehszlovák-szovjet paktumot azonban komolyan vették.

A két szerződés és a stresai nyilatkozat különféleképpen hatott a kelet-közép-európai térségre. Az előbbiek közeledést jelentettek a kisantanthoz, amelyen belül a Szovjetuniónak már voltak jól kiépített kapcsolatai Jugoszláviával, elsősorban a szerbek révén. Igaz, ott is zavart okoztak az orosz emigránsok, mindenekelőtt a jó kapcsolatokat kiépített, illetve korábbiakat felújjított volt cári tisztek. Románia volt ekkor ennél fontosabb, mert a csehszlovák szerződés katonai része csak úgy volt érvényesíthető, ha Románia átengedi a szovjet csapatokat. Ez viszont alkupozíciót jelentett a jól építkező, ekkor a külügyminiszteri posztot betöltő Nicolae *Titulescunak* a szovjetek által vitatott, Románia által birtokolt Besszarábia megtartásához. Lengyelországot kedvezőtlenül érintette a szerződés, mert a Varsóban aggodalommal figyelt szovjet befolyás erősödését jelentették a térségben.

A csehszlovák-szovjet szerződésnek ugyanakkor következménye volt a francia befolyás további csökkenése. A Maginot-vonal kiépítése ugyan már jelezte, hogy Lengyelország, de a kisantant sem számíthat Franciaország részéről támadó hadműveletekre Németország ellen, a Szovjetunióval kötött szerződést most e védekező pozíció erősödésének tekintették.

Az appeasement - a „kontinentális egyensúly” vége

A kontinentális egyensúly (continental balance of power) majd fél évezredes angol, majd brit politikának a kezdetektől része volt Franciaország, mint a szigetekhez legközelebb fekvő nagyhatalom. A XVI. században a „balance” másik pólusán Spanyolország helyezkedett el. E politika lényege volt, hogy olyan helyzetet teremtsen, amelyben a kontinensen elhelyezkedő nagyhatalmak két egymással szembenálló, hasonló katonai erővel rendelkező, egymást kiegyensúlyozó csoportja jöjjön létre, lekötve egymást. VIII. Henrik a franciák és a spanyolok birodalmához képest gyenge Angliát tette nagyhatalommá e politikával, s lett jelentős történelmi személyiség. E politika sikere egyrészt lehetővé tette, hogy a XVII. század végére már az angol flotta uralja a tengereket, s alapozza meg a gyarmatbirodalmat. Másrészt keserű tapasztatként bizonyította, talán először az orosz cárral szövetségben a Hollandia elleni háborúban (1799), hogy a szárazföldi hadműveletek nagy áldozatokkal, ugyanakkor csekély eredménynyel járnak. Dicsőséges, de hasonló eredménye volt a Napoleon elleni hadjáratnak. A Szent Szövetség uralta, majd a forradalmakat követő Európa viszont nem okozott gondot a gyarmatbirodalmának kiépítésén munkálkodó Britanniának. Ismét negatív élmény volt ugyan a nagy presztizs veszteséget jelentő győzelem, beavatkozása a szövevényes érdekek hálójába belegabalyodó krimi háborúba, de a „balance” működött: a megszületett Német Birodalom és Franciaország lekötötte egymást, a gyengélkedő cári Birodalom és az ébredező Itália, a nemzetiségi ellentétek szabdalta Osztrák-Magyar Monarchia, majd a kívánatosan széteső Oszmán Birodalom sem jelentett veszélyt a világ egyhatodát uraló Brit Birodalomra. A Nagy Háború kirobbanása azonban megmutatta az egyensúly törékeny voltát. Németország felülkerekedett Franciaországgal szemben, s az eredmény, mindkettejük kísérletei szövetségesek toborzására sem változtatott ezen. Végül Németország megkérdőjelezhetetlen vezető hatalommá emelkedését Európában csak Nagy-Britannia katonai beavatkozásával, sőt újabb hatalom,

az Egyesült Államok megjelenésével, s Japán némi segítségével sikerült megakadályozni.

A „Nagy Háború” után azonban Londonban úgy értékelték, tévesen, hogy a háborút követően Franciaország erősödött meg, amit ellensúlyozandó a vereséget szenvedett Németország érdekeinek védelmét vállalta Versailles-ban – ismét a kontinentális egyensúly jegyében. A következmény Németország gazdasági és katonai fölénye lett a 30-as évek közepére, ami már Franciaország mellett ha nem is „nagy”, de már hatalommá emelkedett Szovjetuniót és a Németországgal határos térség országait is veszélyeztette. A brit politikának két választása volt: a nyílt konfrontációt ismét vállaló, erőre alapozott politika Németországgal szemben, vagy a kompromisszumok keresése. Az előbbiben London nem számíthatott a háborúban legjelentősebb anyagi, de katonai támogatást is nyújtó fő szövetségesére, az Egyesült Államokra. Franciaország és a kisebb államok katonai erejével tisztában volt, a Szovjetunióval szemben fenntartásai voltak. Mindezek közrejátszottak abban, hogy a brit politika végül az utóbbi, az agresszor megbékítése, az appeasement politika mellett döntött.[301] Ez ugyanakkor, ki nem mondva, egyet jelentett annak beismerésével, hogy a kontinentális egyensúly nem állítható helyre. Valamint még valamivel: a reménnyel, hogy Adolf Hitler megelégszik a Versailles-ban Németországra kényszerített diktátum revíziójával – talán a lengyel területek kivételével.

A brit–német flottaegyezmény

Berlin önbizalmát tovább erősítette a stresai konferencia erőtlen válasza az általános hadkötelezettség bevezetésére és a Népszövetség tétlensége a versailles-i szerződés első egyértelmű felrúgására. A szovjet-francia szerződést ugyan erős ellenlépésnek tartották, de olyannak, amely ellen megvannak az eszközeik: mindenekelőtt a hadsereg fejlesztése. Ezt is szolgálta, amikor május 21-én Németországban új „védelmi törvényt” fogadtak el, amely lehetővé tette, hogy Hitler immár ne csak vezér és birodalmi kancellár, hanem a hadsereg „legfőbb parancsnoka” is legyen.

[301] The Balance of Power in International Relations: Metaphors, Myths, and Models, Cambridge University Press, 2007. 12.

A kétoldalú, vagyis a Népszövetségtől éppúgy, mint a kollektív biztonsági tervektől független brit és német katonai tárgyalások rövid megtorpanás után 1935 elején folytatódtak. Londont először különösen a légierő érdekelte, Berlint viszont a haditengerészet. Mindkettő érthető volt, hiszen Nagy-Britannia a levegőből volt leginkább sebezhető, lévén flottája erős, illetve Németországot leginkább egy tengeri blokád fenyegethette. Hitler már februárban megtette ajánlatát, éppen ezért, taktikusan a légierőről. Simon és Hitler márciusban legrészletesebben a német légierőről tárgyalt. Hitler bejelentette, hogy olyan légierőt kíván Németország felszerelni, amely „paritásos” a brit és francia légierővel, sőt, amennyiben a Szovjetunió is létrehozza légierejét, azt is számításba kell venniük. John Simon számszerű érdeklődésére azt válaszolta: „A paritást Nagy-Britanniával már elértük.” Ezen, a feljegyzés szerint, Simon és Eden "meglepődött és kételkedett”.[302]

„Angol-német versengés a tengeri elsőségért,” a Leszerelés kapuja előtt. (Kalem, török szatírikus lapból.)

Végül mégis a tengeri erőviszonyok újra rendezése került elő. Ennek okaként azt említették Londonban, hogy a brit diplomácia hiába igyekezett a lejáró félben levő, 1930-as Londonban megkötött tengeri fegyverkezési egyezményt megújítani, az nem járt sikerrel. A washingtoni konferencián 1921/22 fordulóján elfogadott, majd 1930-ben lényegében fenntartott arányokat a briteken kívül már nem támogatták az aláírók, az Egyesült Államok, Japán és Franciaország. Ezen túl a megújult német tengeri fegyverkezés elkerülhetetlenné tette,[303] hogy bevonják Németországot valamiféle szabályozásba.

[302] Ursachen, X. 329.

[303] A versailles-i szerződés a szárazföldi erőkhöz képest is jobban korlátozta a német hajóhadat. Mindössze 6 darab 10 000 regisztertonnás csatahajót, 6 darab 8 000 tonnás könnyű cirkálót és 24 más kisebb hajót engedélyezett Németországnak. Az 1928-tól megindult Panzerschiff

A flottaegyezmény előkészítésére Hitler különmegbízottját, Joachim von Ribbentropot bízta meg. Ribbentrop Londonba június 4-én ultimátumban követelte Simontól javaslatának elfogadását, amelyben a következők szerepeltek: a hajótípusok tipizálása, a német flotta 35%-a legyen a brit hajóhadnak, valamint a megállapított bruttó regisztertonnán belül szabadon lehessen hajótípusokat építeni a flottán belül.[304]

Simon ezt ugyan megtagadta, de két nap múlva értesítették Ribbentropot, hogy folytatni kívánják a tárgyalásokat. Az új külügyminiszter, a június 7-én kinevezett Samuel Hoare és Ribbentrop végül 1935. június 18-án, vagyis a waterlooi ütközet, a Napóleon felett aratott porosz részvétellel kivívott győzelem 120. évfordulóján írták alá.

A flottaegyezmény ugyanakkor a két világháború közötti legkülönösebb szerződés volt.[305] A tengeri fegyverkezést addig szabályozó nemzetközi szerződések ugyanis olyan fórumokon születtek, ahol az érdekelt felek azok a hatalmak voltak, amelyek nemzetközi szerződésben kölcsönösen megállapodtak haderejükről. A *brit-német flottaegyezmény nem ilyen volt:* lényegében az történt, hogy Nagy-Britannia egyoldalúan, külügyminisztere által aláírt *jegyzékben* beleegyezett abba, hogy a német hadiflotta a brit flotta 35%-áig fejleszthesse haderejét. A lépés egyértelműen a versailles-i szerződés megsértése volt. Ezt érzékelve a brit tárgyaló delegáció, egy jogi szakértő bevonását követően azt javasolta, hogy a szerződés preambulumába valamilyen módon „kössék a versailles-i szerződéshez” a megegyezést.[306] Ez végül nem történt meg, sőt, a dokumentumnak nem volt semmiféle preambuluma.

A komolyabb hiányosság azonban az volt, hogy az egyezmény formájában sem hasonlított az ilyen súlyú nemzetközi dokumentumokhoz: formailag nem

A („zsebcsatahajó”) programban 1929-től három hajó épült. A hajók alig haladták meg a 10 000 regisztertonnát, viszont a legmodernebb fegyverzettel voltak ellátva. 1935-ben már folyt a Tirpitz tervezése, amely 1945-ig az Európában épült legnagyobb, 53 500 regisztertonnás csatahajóként a „zsebcirkálókkal” együtt vett részt a világháborúban.

[304] Ezt nem fogadták el a britek, mivel az azonos bruttó regiszter lehetősége teljesen más erő létrehozását jelentette egy csatahajó, egy cirkáló és egy tengeralattjáró esetében. Ennek szabályozása később részben megtörtént.

[305] H. Haraszti Éva: A harmincas évek és az 1935. júniusi angol–német flottaegyezmény tanulmányában egyenesen úgy véli, nem alaptalanul, hogy a brit-német flottaegyezmény volt a kiindulópontja a brit appeasement politikának. Századok, 1971, 3-4. 766-769.

[306] Erről Erich Raeder admirális, aki 1928 óta volt a német flotta parancsnoka, számolt be memoárjában. Ursachen, X. 367.

volt egyéb, mint egy „jegyzékváltás”, amint az a fejlécében szerepelt. A jegyzéket – Ribbentrop ezt egyszerűen levélnek nevezte - Sir Samuel Hoare intézte „Ribbentrop úrhoz”, amire Ribbentrop aznapi dátummal, a feljegyzés szövegét megismételve válaszolt. Egyben jelezte kormánya nevében, hogy „ezt a javaslatot elfogadja.” Majd, akárcsak Hoare szövegében, reményét fejezte ki, hogy a „tartós és végleges megegyezés „meg fogja könnyíteni a világ valamennyi tengeri hatalma között ezen kérdésekre vonatkozó általános egyezmény megkötését.” A jelenet egy időben, egy helyen zajlott le. És a jegyzék „aznaptól hatályos” volt.[307]

Az általános hadkötelezettséggel Hitler elérte a Genfben még évekkel későbbre ajánlott fegyverkezési egyenjogúsítást, de a szakítás a versailles-i szerződéssel, következményekkel járt. Ennek ára Németország elszigetelődése lett: a Stresában létrejött brit-francia-olasz „front” e felé mutatott. A brit-német flottaegyezmény igazi jelentősége az volt, hogy ezt az elszigeteltséget feltörte, Németországot ismét beemelte a világpolitika egyenlő, de inkább vezető résztvevői közé - amint azt 1925-ben a franciák tették Locarnoban, igaz, akkor a Weimari Köztársaság Németországával.

A brit sajtó visszafogottan tájékoztatott a történtekről, a német sajtó sem ünnepelte Hitler nyilvánvaló sikerét. Londonban viszont Hoare magyarázkodása ellenére is sokan osztották Churchill lesújtó megállapítását. Az „admiralitás” volt első lordja az alsóház vitájában már mondandója elején hangsúlyozta a két legfontosabbnak tartott következményt: "Úgy vélem, Nagy-Brittannia e külön (isolated) eljárása nem fog kedvezően hatni a béke ügyére. A közvetlen hatása az lesz, hogy a német flotta minden nappal tonnákkal közeledik hozzánk, egészen addig, amíg a Kele-

„A három stresai bölcs ember egy hordóban szál tengerre. Ha a hordó erősebb lett volna, az én mesém is tovább tartott volna.” Laval, Mussolini, Eden. (David Low)

[307] Halmosy, 372.

ti-tengeren az abszolút uralmat megszerzi, s ezzel a legrövidebb időn belül eltűnik az egyik akadálya a háború kirobbanásának Európában."[308]

A francia sajtó is visszafogott volt, bár nem rejtette véka alá, hogy a Franciaországot kihagyták az alkuból. Az 1935 júniusában hivatalba lépő Laval kormány nem akart nyílt konfrontációt sem Londonnal, sem pedig Berlinnel.

Az 1920-as évek végéig még fennálló, bár egyre törékenyebb biztonsági rendszert és az Európa helyzetét alapvetően meghatározó britek és olaszok garantálta francia-német egyensúly 1935 tavaszára lényegében megszűnt. A leszerelési konferencia kudarca, és különösen Németország egyre határozottabb és bejelentett lépései a versailles-i szerződés katonai korlátozásainak felszámolására 1935-ben fordulatot hozott a brit-német, majd ezt követően a francia-olasz és a brit-olasz kapcsolatokban.

Háború Abesszíniában – a részleges szankciók

A „Nagy Háborút" követően Olaszország volt az első európai hatalom, amelyik háborút robbantott ki. Abesszínia megtámadása 1935. október 2-án az afrikai kontinensen levő, Libéria mellett az egyetlen *független országa ellen* történt, amely egyben a *Népszövetségnek* is tagja volt. Az olasz számításokkal ellentétben több mint fél évig tartott a háború és a vártnál nagyobb anyagi- és emberveszteséggel járt, ami majd az elkövetkezendő valamennyi háborús konfl iktusra jellemző lesz. A háború első parancsnokát, Emilio de Bono tábornokot a sikertelenség miatt Mussolini már novemberben Pietro Badoglio tábornokkal váltotta fel, a hadműveletek így is 1936. május 9-ig tartottak. A júniusban Olasz-Szomália, Olasz-Eritrea és az annektált Abesszínia egyesítésével, a nyílt agressziót követően kialakított Olasz-Dél-Afrika létrehozása ugyanakkor nem járt komoly nemzetközi következményekkel.

Az olasz invázióval Olaszország megsértette a Népszövetség alapokmányát, s e mellett az 1928-ban általa is aláírt, a háborúról lemondást tartalmazó Kellogg-Briand paktumot, továbbá a nemzetközi konfliktusokban elfogadott (igaz nem követett) 1899-es és 1907-es Hágában konvenciókat – az utóbbiakat mind a légi bombázásokkal, mind pedig a mérges gázok bevetésével. Ezek elegendőek voltak ahhoz, hogy a Népszövetség történetében először hozzanak szankciókat a

[308] Ursachen, X. 375.

nemzetközi szervezet működését meghatározó hatalommal, a Tanács egyik tagjával szemben.

Olaszország ellen igen gyorsan meghozták a döntést, mivel az fenyegetést jelentett a legbefolyásosabb, a területen érdekelt két hatalom, Nagy-Britannia és Franciaország számára. 1935 októberében előbb a fegyverszállításokat, utána az olasz áruk importját, majd végül egy részleges export *embargót* fogadtak el – ebbe azonban a háborúhoz szükséges nyersanyagok közül *az olaj nem került be*. A szankciókat vita után november közepén vezették be, azonban ehhez nem csatlakoztak befolyásos országok. A szankciók szavazásakor a legközvetlenebbül érintettek tartózkodtak, lévén éppen Olaszországtól remélték biztonságukat, illetve tartottak Mussolinitől: Magyarország, Albánia és Ausztria.[309] A szankciókat lényegében megkerülte Nagy-Britannia, talált kibúvókat Franciaország és az éppen a Népszövetségbe felvett Szovjetunió. A nem népszövetségi tagok közül az Egyesült Államok és Németország sem támogatta a szankciókat.[310]

A Hoare–Laval-„paktum”

A szankciók elfogadását a Népszövetségben még segítette a brit novemberi választásokra készülő kormány, amely a szankcióktól várta Olaszország és az őt támogató Németország meghátrálását, nemkülönben a háború ellen fellépést sürgető közvélemény rokonszenvének visszaszerzését.[311] A választások után, valamint annak következtében, hogy Róma tovább folytatta háborúját, sőt há-

[309] „A Népszövetség halála.” Dokumentumok az olasz-etióp konfliktus történetéből. 1935-1936. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Szélinger Balázs. Documenta Historica 44. Szeged 2000. http://digit.bibl.u-szeged.hu/00000/00072/00044/doc_044.pdf 5. A dokumentumot a kötet teljes terjedelmében, mellékleteivel közli.

[310] A Népszövetség Egyezségokmányának 16. cikkelye alapján már több alkalommal volt javaslat szankciók bevezetésére. Így 1921-ben angol kérésre Jugoszlávia ellen az Albánia elleni, majd 1925-ben Görögország ellen a Bulgária elleni intervenció miatt kérték szankciók bevezetését. Miután azonban Jugoszlávia, majd Görögország is még a szavazás előtt visszavonta csapatait, az ügy lekerültek a napirendről. Első ízben a Bolívia és Paraguay között a Grand-Cacho területért folyó háború idején, 1928-ban rendelt el szankciókat a szervezet a fegyverszállításokra, amihez az USA is csatlakozott. Az embargó a konfliktus végéig, 1935-ig volt érvényben. Schneider, Henning C.: Wirtschaftssanktionen. Hamburger Studien zum Europäischen und Internationalen Recht. Duncker und Humbold, Berlin, 1999. 52-53.

[311] A szankciókat a brit Munkáspárt támogatta, s a választásokon jelentősen növelte szavazatait. Az 1935. november 14-én megtartott választásokat a konzervatívok vezette, a Munkáspártot és a Nemzeti Liberális Pártot átfogó „Nemzeti Kormány” megnyerte, ha támogatottsága csökkent is a konzervatívok és a liberálisok gyengébb szereplése miatt.

borúval fenyegetett a Földközi-tengeren is, Hoare újabb javaslattal kereste fel Párizsban Lavalt, ezzel is jelezve a brit diplomácia komoly szándékát. Egyetértettek abban, hogy engedményekkel kell elérni, amit a Népszövetségben nem sikerült, s abban is, hogy Mussolinihez kell fordulni közvetlenül – de nem nyilvánosan. Az 1935. decemberében egy szinttel lejjebb helyezte a brit diplomácia a közös ajánlatott, amikor Vansittar külügyi államtitkár a római követen, Eric Drummondon keresztül juttatta azt el Mussolininek. A dokumentumban olyan ajánlatot tettek Mussolininek, amely együttműködést kínált a Népszövetség fórumán: „Laval és Sir Samuel Hoare urak örömmel vennék, ha Signor Mussolini elfogadná ezt tárgyalási alapként, tekintet nélkül a viták eredményére, amelyeknek még a Bizottság összeülése előtt meg kellene születniük. Következésképp egyúttal úgy döntöttek, hogy szigorúan bizalmasan közlik vele [Mussolinivel] kormányaik mindazon javaslatát, amelyeket az Ötös Bizottság elé fognak terjeszteni, és amelyek e távirat függelékét képezik. Remélik, hogy az Olasz Kormány válasza a lehető legrövidebb időn belül megérkezik, tekintettel a közelgő genfi találkozóra."[312]

Népszövetség: a kormánynál Litvinov, utasok Laval, Eden... – „Lassabban! Lassabban menj! gyorsabban! Gázt neki!" (Sidney Conrad Strube)

A dokumentum függelékében megjelölt területcserékkel Etiópiának mintegy kétharmadát juttatták volna Olaszországnak.

A botrány azonban december 10-én kirobbant. A Munkáspárt a konzervatívok által tett választási ígéretekkel, valamint a koalíciós megegyezéssel is összeegyeztethetetlennek ítélte a konzervatívok által támogatott lépést, amit a sajtóban is közölt. A nemzetközivé duzzadt felháborodás végül a két külügymi-nisztert söpörte el: Hoare -nak és Lavalnak egyaránt távoznia kellett a külügy-minisztérium éléről – Drummond azonban 1939-ig a helyén maradt.

[312] „A Népszövetség halála." 2000. 46-47.

A Rajna-vidék remilitarizálása – az elszalasztott lehetőség?

A történelmi irodalomban a Rajna-vidék katonai megszállását az egyik utolsó olyan pillanatnak tekintik, amikor Franciaország katonai közbelépéssel, vagy akár háborúval egyedül is megállíthatta volna Németországot. E megközelítés arra alapoz, hogy a francia hadsereg létszámában még jelentősen meghaladta a Wehrmachtot.[313]

Hitler döntését a Rajna-vidék katonai megszállására nem egyszerűen a német-francia erőviszonyokra alapozta, hanem mindarra, ami 1919 után az európai, s ezzel a szélesebben, a nemzetközi erőviszonyok változásait, átalakulását jellemezte. A kezdetektől, 1919-től mindig visszatért arra, hogy a Rajna-vidék státusza alapvető tényező az európai helyzetben. Ezt Clemenceau, de különösen Foch marsall is így látta.

A versailles-i béke aláírásának francia feltétele a Rajna-vidékkel függött összsze. Foch marsall, a területet megszálló szövetséges csapatok (Military Controll Commission) parancsnoka a dokumentum aláírásakor állomáshelyén, Kölnben tartózkodott, nem jelent meg a szerződés aláírásánál. Fenntartotta élete végéig álláspontját, amelyet 1919. március 31-én újabb memorandumban[314] juttatott el Lloyd George-nak, Woodrow Wilsonnak, Orlandonak és természetesen Clemenceau-nak: „Amennyiben nem tartjuk (megszállva) a Rajnát, úgy sem a semlegesség, sem a leszerelés vagy más írott egyezmény nem lesz képes megakadályozni, hogy Németország elfoglalja azt..."[315] Ezzel Clemenceau egyetértett, sőt egy független Rajnai ütközőállam létrehozását javasolta. Ezt sem Wilson, sem pedig Lloyd George nem támogatta. Clemenceau végül azzal a feltétellel írta alá a szerződést, hogy Franciaország biztonságát egy amerikai és brit garanciális szerződés támasztja alá, amely „nem provokált" német támadás ese-

[313]Ádám Magda álláspontja is ez, amit meggyőzően fejtett ki erre utaló című kismonográfiájában: Az elszalasztott lehetőség. A Rajna-vidék megszállása. Kossuth Könyvkiadó, 1988. Véleményét összegezi 22-23.

[314]Ádám Magda ebben a szellemben ismerteti Foch marsall első, a rajnai ütköző állam létrehozásával is kapcsolatos, 1918 novemberében Clemenceau-hoz intézett memorandumát. Uo. 12-13.

[315]Buchanan , Patrick J.: Churchill , Hitler , and „Th e Unnecessary War". How Britain lost its Empire and the West lost the World. Crown Publishers, New York, 2008. 85. Foch vitájáról a Rajna-vidék jelentőségéről Franciaország biztonsági rendszerében lásd legutóbb Jackson, Peter: Beyond the Balance of Power: France and the Politics of National Security in the Era of the First World War. Cambridge University Press, 2013. 276-316.

tén azonnali katonai segítséget ígért. Foch aggodalmai beteljesülését láthatta, amikor már Varsóban segítette a szovjet ellentámadás alatt megroppant lengyel hadsereg újjászervezését: miután az Egyesült Államok nem ratifikálta a versailles-i szerződést, s így a brit garancia is érvényét vesztette. Ami megmaradt az a szerződés 42. illetve 428. cikkében rögzített 15 évre szóló megszállás, nemzetközi ellenőrzés, és a terület demilitarizálása, illetve a Rajna bal partján, valamint a jobb parton 50 kilométeres sávban keletre új erődítmények létesítésének, illetve a meglevők fenntartásának tilalma. A Weimari Köztársaság éveiben ezt a tilalmat betartották, sőt Briand és Stresemann kompromisszumaiban, amelyek kiterjedtek az Anschlusstól egészen Danzigig, a Rajna-vidékre vonatkozó szabályozás módosítása nem szerepelt.

A helyzet csak Hitler hatalomra jutása után változott meg, akkor sem a Führer nyilvános megszólalásaiban. Tartózkodott ettől még az 1935. május 2-án parafált francia-szovjet kölcsönös segítségnyújtási szerződéskor is – bár nem kis hangerővel szólt arról, hogy ez a bolsevizmussal lepaktálás dokumentuma. Viszont ezen a napon adott utasítást Werner von *Blomberg* a *„Schulung operáció"* (Schulung Unternehmen) fedőnévvel ellátott haditerv kidolgozására, amelyben a Rajna-vidék elfoglalásának módját körvonalazta, és lényege a „villámgyors csapás és a meglepetés" volt. (Blomberg dokumentuma kiegészült az Anschluss végrehajtásának, majd Csehszlovákia megtámadásának hasonló tervével.)[316] Nem volt nyilvános az első alkalom sem, ahol bejelentette, hogy a következő lépés a Rajna-vidék lesz. A Birodalmi Védelmi Tanács tábornokai előtt tartott beszédében fejtette ki ennek szükségességét, érvelve a német területek feletti teljes szuverenitás visszaszerzésével.[317] Werner von *Fritsch nek* válaszolva ezen a megbeszélésen mondta, ha e lépésre a francia hadsereg támadást intéz, akkor öngyilkos lesz.[318] Ez volt ugyanis az utolsó alkalom, amikor Hitler nem számolt azzal, hogy valóban fegyveres összetűzésbe kell vezetnie a Wehrmachtot.

[316] Blomberg tervét egyedül a Rajna-vidék megszállásakor alkalmazták. Csehszlovákia esetében a tervezéskor nem vették figyelembe, mert kétfrontos háborút tervezett. 1938 januárjában eltávolították posztjáról. Heinze, Dieter: Feuerschein über den Sudeten. Engeldorfer Verlag, Leipzig, 2013. Rauch, Manfred: Geschichte des Zweiten Weltkrieges. Duncker and Humbold, 1991. 264.

[317] DDF 350. A dokumentumot ismerteti Ádám, 1988. 27-29.

[318] Az irodalomban gyakran idézett teátrális jelenet nyilván hatásos volt az ellenvéleményt ekkor még magának megengedő vezérkar megnyerésére, azonban nem valószínű, hogy a jelenlevők hittek volna Hitler ígéretében. Ádám Magda idézi könyve elején a jelenet egyik variációját. Ádám, 1988. 7.

Azt állította tábornokainak, hogy bár fegyverrel vonulnak be ez egyetlen puskalövés nélkül fog megtörténni. Vagyis Hitler számított a „megbékéltetés” politika folytatódására, arra, hogy Franciaország nem fog lépni Nagy-Britannia támogatása nélkül. Abban már biztos lehetett az Etiópiai háború óta, hogy locarnói szerződést garantáló másik hatalom, Olaszország nem fogja támogatni Franciaországot.

Hitler azonban az utolsó pillanatig bizonytalan volt. Mindent elkövetett annak érdekében, hogy döntése titokban maradjon: elsősorban Londont igyekezett távol tartani hamis információkkal, amelyekkel külügyminisztere látta el brit kollégáját, Edent, valamint a berlini brit és a francia követet *François-Poncet-t*.[319] Azonban kereste az alkalmat, hogy a támadást legalább a britek számára elfogadhatóbbá tegye. Az alkalom 1935-ben, a német általános hadkötelezettség bevezetésekor, a francia katonai szolgálat két évre emelése volt, most a francia-szovjet szerződés ratifikálása. Mindkettő Franciaország erősödését jelentette, ugyanakkor mindkettő aggodalmakat, sőt ellenérzéseket keltett Lon-donban. A francia-szovjet szerződés megosztotta a francia kormányt is, nem kis mértékben a brit diplomácia miatt. A szerződésnek ugyanis volt egy olyan következménye, ami keményen beleszólt az európai erőviszonyokba: a Szovjetunió megjelenése egy nagyhatalom szövetségeseként. A Szovjetunió ekkor már – nagy valószínűséggel – a kontinens legnagyobb hadseregével rendelke-zett. Amint arról Tuhacsevszkij marsall az előző évben nyilatkozott, a különböző fegyvernemekben szolgáló katonák létszáma meghaladta a 940 ezret.[320] A francia haderő ekkor megközelítette a 800 ezer főt, a Wehrmacht az általános hadkötelezettség után hamarosan 500 ezer katonát számlált,[321] de ezt a számot, akárcsak Göring bejelentését a Luft waffe erejéről a szakértők túlzottnak tekintették – mint később kiderült, joggal. Vagyis a katonai létszámbeli túlsúly valóban megvolt a francia hadsereg oldalán. Ennek ellenére, a kialakult helyzet mérlegelésekor a francia hadvezetés Maurice *Gamelin* vezérkari főnök álláspontját

[319] Ádám, 1988. 29-30.

[320] Tuhacsevszkij a Tanácsok (Szovjetek) VII. kongresszusán 1935. január 30-án számolt be hadseregük helyzetéről, amit a Pravda is közölt. Az problémának a modern haditechnika alkalmazásában, különösen a gépesített egységeknél látta. Ursachen, XIII. 310.

[321] Az adatok csak arányokat jelentenek, a különböző forrásokba lényegesen eltérő számok szerepelnek. Az 1935-ös 500 ezer fős német adatokat közlő forrás a francia hadsereget 612 ezerre, a szovjetet 1 200 ezerre, az angolt (nyilván nem az Egyesült Királyságét) 149 ezerre teszi. https://weltkrieg2.de/wehrmacht/

fogadta el, aki semmiféle katonai ellenlépést nem javasolt. Azzal érvelt, számítva a németek ellenakciójára, hogy a hadsereg bevetése „súlyos következményekkel" járna Franciaországra nézve. Gamelin pontosan ismerte a francia haderő harcképességét, a német Wehrmacht fegyverzetét és kiképzését[322], amit éppúgy számításba vehetett, mint a katonai akció brit részről bizonyosan kedvezőtlen fogadtatását, nem beszélve arról, hogy a közvetlen háborús együttműködésről még semmiféle terv nem készült.

1936. február 27-én a francia parlament kéthetes vita után mindezek ismeretében ratifikálta a francia-szovjet kölcsönös segélynyújtási egyezményt. Az egyezmény a két állam közötti legszorosabb együttműködést írta elő „egy nem provokált agresszióval" szemben, beleértve mindkét hadsereg bevetését, a háborút is. Azonban volt egy szigorú feltétel, amely lényegében kérdőjelezte meg a szerződés hatékonyságát. A szerződés a Népszövetséghez és a locarnói szerződéshez volt kötve: Franciaország csak abban az esetben léphetett hadba együtt a Szovjetunióval, amennyiben azt a locarnói szerződés nemzetközi garanciáját nyújtó két hatalom, Nagy-Britannia és Olaszország is jóváhagyja. E kikötés elegendő volt ahhoz, hogy a parlament Párizsban megszavazza a szerződést, még pedig nagy többséggel, 353:164 arányban. A szavazást követően egy sor diplomáciai konzultációra került sor Londonban, Rómában, Moszkvában, természetesen Párizsban és Berlinben, az utóbbiban már a katonai előkészületek árnyékában,

Londonban Eden adta értésére a francia követnek, hogy Nagy-Britannia egy Szovjetunió elleni támadás esetén nem látja indokoltnak az esetleges katonai beavatkozást, vagyis nem tartják a francia kötelezettségvállalást a London és Párizs közötti szerződés részének. Romában azzal foglalkoztak, mikén zárják le az Abesszíniai bonyodalmakat – elfogadják-e a Népszövetség javasolta béketárgyalást.[323]

A brit diplomácia döntései alapvetően befolyásolták az elkövetkezendő hetek történéseit. Londonban látták, hogy Hitler készül bevonulni a Rajna-vidékre,

[322] Németország már 1925-1926-ban háromszor annyit költött100 ezer fős hadseregére, valamint az illegális „Fekete Reichwehr"-re és más kiegészítő félkatonai szervezetekre „mint Franciaország, amelyik Szíriában és Marokkóban éppen ekkor katonai hadműveletekben vett részt." Majoros,2010.425.

[323] E mellékszál lényegesnek bizonyult. Amint Ádám Magda írja a napra egyszerre történt két lépés, a rajnai bevonulás, illetve az olasz ajánlat a tárgyalások elfogadásáról, mind Hitler, mind pedig Mussolini számára kedvező volt – annyiban mindenképpen, hogy megosztották a figyelmet. Ádám,1988. 36-37.

„A francia – orosz szövetség. Tessék, csak tessék uraim, idomításomnak egyedülálló csodájának lehetnek tanúi, amint a demokratikus hölgy, Mariann fejét a kommunista medve pofájába helyezi! Csak az én cirkuszomban láthatnak ilyet!” (Emil Kneiß)

s azt is, hogy Franciaország megnövekedett magabiztossága konfliktusba sodorhatja Párizst. Ezért, amint az történt a francia-szovjet szerződés esetében is, nemtetszésüknek adtak hangot. Amikor a helyzet éleződésekor francia részről kérdést intéztek a brit kormányhoz, mit tenne egy francia-német konfliktus esetén, a válasz egyértelmű volt. Eden a kormány 1936. február 14-i üléséről készített emlékeztetőjében írta, hogy a „Rajnai Demilitarizált Zóna nem elsőrendű (not essential) Franciaország, Belgium és Britannia számára”. Igaz, azt is elismerték, hogy Párizs számára viszont fontos lehet a terület, amennyiben segítséget kíván nyújtani Csehszlovákiának, illetve Lengyelországnak. Azonban Eden úgy vélte, meggyőződése volt, hogy *Kelet-Közép-Európának mindenképpen német vagy szovjeturalom alá kell majd kerülnie*, s az appeasementet támogatva, helyesebbnek vélte, ha a Rajna-vidéket feladnák, cserében német engedményekért.[324] A brit érdekeknek ekkor – úgy vélték – elsődlegesen a németek további fegyverkezésének a leállítása, de legalább mérséklése felel meg.

[324] DBFP S. 2. XV. 522.

Berlinben Hitler március 2-án fogadta a brit álláspontot már ismerő *François-Poncet-t*, s tudomásul vette közlését a francia-szovjet szerződésről. Március 6-án Bernhard von Bülow, a német külügyminisztérium második embere késő este még azt közölte a francia követtel, hogy még nem történt döntés a német válaszról. (*François-Poncet*-nak ekkor már pontosabb információi voltak Hitler rajnai tervéről, amit továbbított is jelentésében a külügyminisztériumnak.) A bevonulást megelőző napon hasonló megtévesztő információval látta el Neurath külügyminiszter a berlini amerikai követet. Igaz, Neurath már értésre adta, hogy meg fogják változtatni a Rajna-vidék státuszát, de azt London és Róma hozzájárulásához kötötte, s cserében felajánlotta akár Németország visszatérését is a Népszövetségbe.[325] Ezt követően viszont, másnap délelőtt bekérette a francia, a belga, a brit és az olasz követet, hogy ismertesse előttük kormánya memorandumát. Ekkor már a német csapatok mintegy 30 ezer katonája a Rajna-vidéken volt.

A közzétett német memorandum diplomáciai mestermű volt. A felelősséget áthárította Franciaországra, mondván, hogy Párizs megszegte a locarnói egyezményt a francia-szovjet egyezménnyel. (Ami természetesen nem volt igaz, francia és angol jogászok ebből a szempontból is gondosan megvizsgálták a szerződés tervezetét.) Hivatkozva a német nép természetes jogára jelentették be a Rajna-vidéken a teljes német szuverenitás helyreállítását, s ezzel a locarnói szerződés felmondását. Kijelentették, hogy katonai jelenlétük szimbolikus, s a jövőben sem kívánnak komolyabb erőket a területen állomásoztatni. A locarnói szerződés helyébe 25 évre szóló megnemtámadási szerződést ajánlottak Franciaországnak. Viszont figyelmeztető lehetett, hogy német nyomásra a bevonulást megelőző napon Belgium felmondta a francia-belga katonai szerződést. Vagyis Hitler egy-egy kétoldalú szerződést ígért Franciaországnak, nemzetközi garancia nélkül. Ismét további ígéret volt, hogy Németország feltételekkel kész visszatérni a Népszövetségbe.

1936. március 7-én Hitler teljes győzelmet aratott. Franciaország gyakorlatilag összeomlott: nemcsak a katonai ellencsapást, de még a mozgósítás elrendelését sem támogatták a reggel 9 óra 45 perctől ülésező minisztertanácsban. Történt ez annak ellenére, hogy a locarnói egyezmény 2. és 4. cikke *egyértelműen felhatalmazta Franciaországot* a katonai támadásra, a garanciát nyújtó hatalmakkal (Nagy-Britannia, Olaszország), vagy a Népszövetséggel folytatott *min-*

[325] Ádám, 1988. 40.

denfajta előzetes konzultáció nélkül. Ezzel szemben, eleget téve a brit kormány kérésének, felhatalmazták Flandint, hogy kezdje el a konzultációkat a locarnói egyezményt aláíró hatalmak párizsi követeivel.

A minisztertanács késő délután újra összeült. Itt hangzott el Gamelin fontos megjegyzése, miszerint, szerinte, a német hadsereg létszámában és minőségében felülmúlja a franciákét. Úgy vélte, hogy háború esetén a francia hadsereg képes stabilizálni a frontot, de sikeres ellentámadás csak az angol, az olasz és a belga csapatok részvételével lehetséges.[326]

A locarnói hatalmak nagykövetei mellett Franciaország „keleti” szövetségeseinek követei is megjelentek a Qui d'Orsay épületében. A Szovjetunió követe ekkor Patyomkin, Lengyelországé *Juliusz Łukasiewicz*, Csehszlovákiáé Štefan *Osuský* volt. Valamennyien aggodalmuknak adtak hangot.

A korszak szovjet krónikása: Vlagyimir Petrovics Patyomkin

Patyomkin 1934-ben már tapasztalt diplomataként érkezett Párizsba, egyben tagja lett a Népszövetségben a szovjet küldöttségnek. Rómából érkezett, ahol szintén nagykövet volt,[327] előtte Törökországban, majd Görögországban szolgált. Jól beszélt franciául és angolul, de németül és olaszul is olvasott, értett. Párizsban feladata elsősorban a francia-szovjet kölcsönös segélynyújtási szerződés tető alá hozása lett, ami nem kis gondot jelentett. Megismerkedhetett a viták során a francia politikai élet egész palettájával, a miniszterelnökökkel Édouard Daladier-vel Pierre Lavallal, Albert Sarraut-val, majd Léon Blummal. Ott volt a szerződés aláírásánál. Egyik utolsó feladata a francia-szovjet kereskedelmi szerződés meghosszabbítása volt, amely alá 1936-ban kerültek az aláírások. 1937-ben tért vissza Moszkvába, Litvinov egyik helyettese lett – az előző, ebben az évben kivégzett Karahan rávetülő árnyékával.[328]

[326] Erre alapozva állítja Ádám Magda, sok elemzővel ellentétben, hogy a támadó hadműveletekről lemondásért „nem lehet Angliát felelőssé tenni, még akkor sem, ha a tanácskozás alatt (a minisztertanács délelőtti üléséről van szó) érkezett Balwin (miniszterelnök –Sz. G.) üzenete, amelyben a francia kormányt arra kérte: addig ne tegyen semmit, amíg nem tanácskozik velük és a locarnói hatalmakkal. Ádám, 1988. 45. Gamelin bejelentés Uo. 48.

[327] Patyomkin később arról volt nevezetes a minisztériumban, hogy íróasztalán egy Mussolini fényképet tartott, amelyet a Duce „szívéjesen” neki dedikált.

[328] Patyomkin születési dátuma bizonytalan, 1876 vagy 1877. 1946-ban hunyt el, a Kreml falába helyezték urnáját. Terjedelmes monográfiája a korszakról 1945-ben Moszkvában jelent meg. A diplomácia története (1919-1939) címmel. (Szerzőtársai I.I. Minc, szintén akadémikus

Patyomkin részletesen beszámol ezeknek a napoknak az eseményeiről, körképet adva az Egyesült Államoktól Európán át Japánig. Arról a tanácskozásról is, amely megelőzte a Népszövetség Tanácsának ülését. Párizsban március 10-én megbeszélést tartottak a locarnói egyezmény tagjai – Németország nélkül. A briteket Eden és Halifax, a belgákat Paul van *Zeeland* miniszterelnök, Olaszországot alacsonyabb szint, párizsi nagykövete Vittorio *Cerruti* képviselte.[329] A francia kormányjavaslat az volt, hogy követeljék közösen a német csapatok kivonását, és, amennyiben ez nem történik meg, alkalmazzanak szankciókat Németországgal szemben. Edennek utasítása volt arra, hogy valamilyen módon vonja be a tárgyalásokba Berlint. Ezért Eden másnap „hivatalos indítványban" javasolta, hogy amennyiben a német kormány „a rajnai övezet remilitarizálását német presztízskérdésnek tekinti, csupán 'jelképes számban' hagyjon ott csapatokat, kötelezze magát arra, hogy ezek létszámát nem növeli, nem emel az övezetben semmilyen erődítést." Azonban március 12-én Eden elutasító választ kapott. Eden még Párizsból telefonon egyeztetett Baldwin - nel, majd ezt követően javasolta, hogy hívják össze Londonba a Népszövetség Tanácsát. Németország lehetséges részvételéről ekkor már nem volt szó.

A Népszövetség Tanácsának ülése

1936. március 14-én nyílt meg a Népszövetség Tanácsának ülése Londonban, ahol a francia kormány nevében Flandin kérte, hogy állapítsák meg Németország szerződésszegését a Népszövetség 43. cikke értelmében, illetve terjesszék a Hágai Nemzetközi Bíróság elé állásfoglalásra, vajon a francia-szovjet szerződés összeegyezhetetlen-e a locarnói szerződéssel. Másnap újságírók előtt kö-

és N. P. Kolcsanovszkij diplomácia történész egyetemi tanár volt.) Szikra, Budapest, 1950. 880 p. Ekkor Patyomkin a külügyminiszter, Molotov első helyettese volt. A hatalmas irodalmat, s nyilvánvalóan személyes jegyzeteket felhasználó munka a szakirodalom kézikönyve, akárcsak Henry Kissinger Diplomáciája. A különbség az, hogy Patyomkin életveszélyes fenyegetés árnyékában írta munkáját, teljesíti a diktátornak járó tiszteletköröket. E napok diplomáciájáról az egyik legtényszerűbb forrás a Survey of International Affairs, amelynek évfolyamai ma már az interneten elérhetők. https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.17001/page/n317

[329] Ceruti egyike volt az olasz „csúcsdiplomatáknak", párizsi megbízatása előtt Berlinben volt követ, előtte Moszkvában, de volt Dél-Amerikában és Kínában is – Sanghaiban ismerte meg s vette feleségül Paulay Erzsit, Paulay Ede színigazgató lányát. Külügyminiszterével, Cianoval nem voltak egymással megelégedve, ezért 1938-ban nyugdíjazták.

zölte: „Azért jöttem Londonba, hogy megállapítsuk, Németország megszegte a versailles-i szerződést és nem azért, hogy tárgyaljak a Birodalommal. Ellenkező esetben helyesebb, ha visszatérek Párizsba, és ha szükséges akár megszüntetjük képviseletünket a Népszövetségben.” Flandin azt is közölte, hogy unja a lényeg kerülgetését, s „jelezte annak lehetőségét, hogy kormánya elrendeli a mozgósítást.”[330] A helyzet bonyolultságát mutatta, hogy a kisantant három képviselője sem volt egységes: a Romániát képviselő Titulescu nem értett egyett a felmerült javaslattal, Németország meghívásával. Hasonlóan vélekedett a Szovjetunió nevében szóló Litvinov, amit Csehszlovákia támogatott, azonban Jugoszlávia ellenzett.[331] Az ülés több napig tartott, egy zárt üléssel megszakítva. Március 16-án Flandin és Paul van Zeeland közösen terjesztette be ismételten a követelést: a Népszövetség ítélje el Németországot a versailles-i szerződés „42. és azt követő”[332] cikkeinek, valamint a locarnói szerződés 4. cikke 2. paragrafusának a megszegéséért.

A március 17-én felszólaló Litvinov a francia és a vele egyetértő belga javaslatnál keményebb véleményt képviselt: a Népszövetség kötelezettségét hangsúlyozta, vagyis azonnali lépést sürgetett. Beszédét a korabeli dokumentum „szókimondónak” (outspocke) jellemezte. Litvonov a Mein Kampfot idézte, miszerint Hitler a Rajna-vidék remilitarizálásával „az Egész Európai kontinens elfoglalását készíti elő.” Majd az ülés résztvevőihez fordulva megkérdezte: „Szükség van arra, hogy ehhez a tervhez a Népszövetség segédkezzen?”[333]

Ezt követően Litvinov kitért Hitler taktikájára, a „szovjet kártya” meghúzásának lényegére. Ha Németországnak nincsenek agresszív szándékai Franciaországgal vagy a Szovjetunióval szemben, akkor mi a kifogása a szerződés ellen: „Hitler beszédei s a nemzetközi politika terén tett javaslatai mind azt az egyet célozzák, hogy hadjáratot szervezzen az általam képviselt állam népei ellen, s egész Európát, sőt az egész világot egyesítse ellenük. S bár agressziója irányuljon a közeljövőben más országok ellen, és szolgáljanak a Szovjetunió elleni [szólamok] csupán a más államok elleni agresszió ködösítésére, maga az a körülmény, hogy e célból a Szovjetuniót választja szüntelen támadási célpontjául, s hogy

[330] Survey of International Affairs, 1936. 297.

[331] Survey of International Affairs, 1936. 296.

[332] A versailles-i szerződés 42, 43, 44. cikke foglalkozik a Rajna balpartjával, ennek megsértését „az aláíró hatalmakkal szemben tanúsított ellenséges cselekménynek és a világbéke megzavarására irányuló kísérletnek kellene tekinteni.” Halmosy, 55.

[333] Survey of International Affairs, 1936. 300.

a locarnói szerződés megszegésével ismét ezt tette, feljogosít engem Hitler agresszív külpolitikája lényegének nyílt és kíméletlen leleplezésére." Beszédét azzal fejezte be, hogy „Mi gondolunk Európa valamennyi nemzete biztonságára, de nem a fél békére, ami egyet jelent a háborúval"[334]

Eden másnap szólalt fel, megállapította, hogy Hitler megszegte ugyan a versailles-i szerződést, viszont, ellentétben Litvinovval , „hangsúlyozta a Tanács békéltető funkcióját (conciliatory function), valamint a Németország akciója által súlyosan sértett 'biztonság és bizalom' helyreállítását." Eden két elemet jelölt meg, amely kedvező lehet 'az appeasement és a rekonstrukció' érdekében: az egyik, hogy ne alakuljon ki olyan ellenségeskedés, ami szükségessé tenné a locarnói szerződésben megjelölt „azonnali akciót", a másik, hogy „bár a helyzet komoly" meg kell vizsgálni minden lehetőséget annak érdekében, hogy „elkerülhető legyen a háború a jövőben." A nemzetközi bizalom helyreállítása „és különösen a biztonság létrehozása érdekében Nyugat-Európában Őfelsége kormánya kész teljes befolyását latba vetni."[335]

Olaszországot Londonban is nagykövetük, az egyik legtekintélyesebb fasiszta vezető, Dino *Grandi* képviselte, aki ezt megelőzően külügyminiszter volt, ekkor a brit-olasz kapcsolatok alakításánál a megegyezést képviselte. Hozzászólásában egyetértett Edennel, azonban felhívta saját kettős helyzetére a fi gyelmet: Olasz-országot – Abesszínia miatt – szankciókkal sújtja a Népszövetség, ugyanakkor egyike a locarnói egyezményt garantáló hatalmaknak. Nem is túl finom célzását mindenki értette, a szankciók azonban maradtak.[336]

Józef Beck egy „semmire sem kötelező" beszédet tartott, az „európai államok közötti kapcsolatok normalizálásának szükségességéről, és példaként említette „az 1934. januári egyezmény óta megjavult kapcsolatokat Németország és Lengyelország között."

A dán külügyminiszter, Peter Munch bár támogatásáról biztosított a francia-belga nyilatkozatot, szükségesnek tartotta „a nemzetek között az egyeztetést, mindenekelőtt a nagyhatalmak között, akiktől az emberiség sorsa függ." Vagyis lényegében Eden javaslata mellett volt.

[334] Patyomkin idézi Litvinov 1937-ben kiadott: A Szovjetunió külpolitikája könyvéből. 146.

[335] Survey of International Affairs, 1936.301-302.

[336] Survey of International Affairs, 1936. 102. Grandi később is fenntartotta álláspontját a hadba lépés ellen Németország oldalán, ezért 1939-ben Hitler kívánságára Mussolini visszahívta Londonból, de ismét megajándékozta az igazságügyi tárcával.

Nicolae Titulescu, ekkor Románia külügyminisztere a kisantant nevében szólalt fel, közölte: „számukra nem lehet közömbös Franciaország biztonsága, tekintettel arra, hogy ez köt minket össze, így az saját biztonságuk része.” Támogatta a német memorandum megvitatását, azonban csak azt követően, hogy a francia és a belga kormány kialakította álláspontját.[337] Viszont, ellentmondva Titulescunak a Jugoszláviát képviselő Božidar *Purić* nem támogatta a fran- cia-belga javaslatot, sőt közölte, hogy amennyiben szankciókra kerülne sor Németországgal szemben, ahhoz nem csatlakoznának.[338]

Liba-lépés*: „Liba, liba, gúnár,/ hát ez merre járkál!/ Csak a Rajna-vidék felé/ bocsánat ballépésemért!” (Ernest Howard Shepard)

* A német katonai díszlépés angol elnevezése.

Eden még március 17-én javasolta, hogy hívják meg Németország képviselőjét a tanácskozásra - miután egyeztetett Paul van *Zeeland*dal és Flandinnal, aki engedett abból, hogy nem azért jött Londonba, hogy a németekkel tárgyaljon. A javaslatot elfogadták, s a meghívást elküldték. Még aznap délután megérkezett a válasz Berlinből. Ekkor Flandin és Paul van Zeeland kérte, hogy mielőtt Ribbentroppal tárgyalnának, foglaljanak állást javaslataik közös képviseletéről, Németország elmarasztalásáról.

Ribbentrop március 18-án délután érkezett Londonba és másnap reggel „kapott lehetőséget a meghallgatásra” a Tanács ülésén, hogy azt követően kerüljön sor a szavazásra a francia-belga határozatról. Hosszú beszédében Ribbentrop a szovjet-francia szerződésről az ismert német álláspontot megismételte: az sér-

[337] Survey of International Affairs, 1936. 102.

[338] Erre Ádám Magda hívta fel a figyelmet – az idézett forrásokban Purić és véleménye nem szerepel. Ádám, 1981. 198-199.

tette meg szerintük a locarnói szerződést. Értésre adta, hogy Berlin nem hajlandó kivonulni a Rajna-vidékről, viszont kijelentette, hogy „A német embereknek most egyetlen őszinte vágya van: békében és barátságban élni szomszédaival, és mostantól kezdve legjobb képességei szerint együttműködni egy valóban szolidáris Európa létrehozásában."[339]

A beszédet követően minden jelen levő küldött szavazhatott – egy ellenszavazattal és egy tartózkodással valamennyien a francia-belga dokumentum mellett voksoltak. Az ellenszavazatot Ribbentrop adta le, Chile küldötte tartózkodott (korábban jelezte, hogy a hágai nemzetközi bíróság döntését kéri), Ecuador nem vett részt a szavazásban. Végül azt a döntést hozták, hogy nem veszik számításba a közvetlenül érintettek (Flandin, Paul van Zeeland és Ribbentrop) szavazatait, így egyhangúan ítélte el a Tanács Németország szerződésszegését. Ribbentrop tiltakozott, kifejtve véleményét, hogy „a német kormány és az egész német nép meg van győződve arról, hogy a történelem nem fogja igazolni a Tanács döntését."

Másnap, március 20-án, Ribbentrop részvétele nélkül került sor a vitára, amelynek alapja az Eden által beterjesztett határozattervezet volt. Ez megismételte a német szerződésszegést, majd két javaslatot tett: a Tanács hozzon létre egy bizottságot, amely javaslatot tesz a Népszövetség tagállamainak „gyakorlati intézkedésekre", illetve felkérik Németországot, küldje el jogi észrevételeit „a francia-orosz paktum és a locarnói szerződés összeegyeztethetőségéről az Állandó Nemzetközi Bíróságnak, és tegyenek nyilatkozatot arról, hogy a maguk részéről készek alávetni magukat a bíróság döntésének." E tervezetről szól a Tanács következő négy napja, amelynek során értesültek arról, hogy Németország elutasítja az ajánlatot. Így végül 1936. március 24-én két döntés született: köszönetet mondtak Edennek a „Locarno hatalmak" véleményének megfogalmazásáért, illetve kilátásba helyezték, hogy „a legrövidebb időn belül találkoznak, amint azt a körülmények a kérdés vizsgálatára kívánatossá teszik."[340]

Eden március 26-án számolt be az alsóházban a Tanács üléséről, „ahol a válság pillanatában elkerültük azokat a közvetlen lépéseket, amelyek háborúhoz vezettek volna. Lélegzetvételnyi időhöz jutottunk…"[341] A parlamenti vitát Neville Chamberlain zárta le a kormány részéről, „és kiegészítő biztosítékot adott

[339] Survey of International Affairs, 1936. 304.

[340] Survey of International Affairs, 1936. 305-306.

[341] Survey of International Affairs, 1936. 312.

arra, hogy nem került sor új felelősségvállalásra.” Az ellenzéki Munkáspárt két vezetője, Hugh *Dalton* és Attlee viszont katonai együttműködést követelt Franciaországgal, illetve szankciókat Németországgal szemben – eredménytelenül.

Március 29-én Flandin tartott beszédet Vézelay-ben, amelyben Edennel ellentétben vállalta az éles konfrontációt Hitlerrel. A rádióhallgatókhoz is fordulva tette fel a kérdést, utalva Hitler 25 évre ígért békéjére: „Nem jellemző-e, hogy ugyanakkor, amikor Hitler kancellár a világnak a békéről beszél a náci propaganda megkétszereződött Ausztriában, a dán Schleswigben, a lengyel Sziléziában, a német kisebbségek körében Csehszlovákiában, sőt német Svájcban is?” Flandin egyértelművé tette, hogy Hitler háborút akar, de intézkedéseket ő sem jelentett be.

Hitler válasza nem késett. Személyesen Ribbentrop adta át Edennek április1-jén az újabb memorandumot, amelyben már Hitler továbblépett: sem a versailles-i szerződés, sem pedig Locarano „soha sem volt önkéntes”, mindkettő egy korábbi „jogsértésen nyugodott, a Ruhr Terület megszállásán.”[342] Majd következett egy 19 pontból álló „békeprogram”, amelynek utolsó pontjában egy olyan „nemzetközi döntőbíróság” felállítását javasolták, amely áttekinti a „különböző szerződéseket, és amelynek döntései valamennyi fél számára elfogadhatók.”[343]

Ribbentrop „ajánlata” része volt a brit-német kapcsolatokban szerepet játszó, a német légifölényt hangsúlyozó zsarolásnak, kapcsolható az erről folyó külön-féle légügyi tárgyalásokhoz. A tárgyalások diplomáciai előkészítéséhez komoly elemzések is készültek, ezek lényegében a német légierő fejlesztésének és a repü-lőgép gyártás visszafogását tartották kívánatosnak, a brit fejlesztéseket sürgetve. A Hitlernek újabb engedményt ígérő megállapodás azonban elmaradt, nem utolsó sorban a külügyminiszter, Anthony Eden józanságának köszönhetően. Eden okult az előző évi tengeri haderő tárgyalásokból, illetve az azt követő német agresszióból, a korábban még általa tolerált Rajna-vidék remilitarizálásából.[344]

Folytatásként: bár a brit kormány „igen fontosnak” és „gondos tanulmányozásra méltónak” ítélte a német ajánlatot, Eden április 3-án az alsóházban Ribbentropnak válaszolva alkalmatlannak ítélte a dokumentumot „eredményes

[342] Survey of International Affairs, 1936. 321.

[343] Survey of International Affairs, 1936. 324.

[344] Bradford A. Lee: Britain and the Sino-Japanese War, 1937-1939: A study in the dilemmas of British decline. Stanford University Press, 1973. London Oxford University Press, 10.

tárgyalásokra."[345] Ezt követően, április 15-én és 16-án Londonban találkoztak a brit, a francia és a belga szárazföldi hadsereg, a légierő és a haditengerészet vezetői, hogy áttekintsék a lehetőségeket egy „Franciaország és Belgium elleni nem provokált német támadás" esetére. (A következtetésekről nem áll rendelkezésre dokumentum.) Vagyis nem arról folyt a tanácskozás, hogy milyen ellenlépéseket tegyenek meg, hanem arról, ha Németország tesz további lépéseket, mi legyen akkor a teendő. A konzultációk folytatódtak, majd 1936. április 10-én négyhatalmi (francia, brit, belga, olasz) egyeztetésre is sor került. Az eredmény, hasonló volt: további megbeszéléseket tartottak szükségesnek. Abban állapodtak meg, hogy a Népszövetség Tanácsának májusi ülésén folytatják a konzultációkat.[346]

A májusi ülésen már a francia delegáció (Paul-Boncour) pontos adatokat mondott a cement és egyéb anyagok szállításáról, beszámolt arról, hogy Hitler megkezdte a beton erődítményrendszer kiépítését a Rajna-vidéken. Érdemi döntés azonban most sem született.

Az utolsó érdemi tanácskozásra a Rajna-vidékről 1936. július 23-án került sor, ismét Londonban. Itt már nem jelentek meg az olasz képviselők. A franciákat az új miniszterelnök, Léon *Blum* és külügyminisztere Yvon Delbos képviselte. (A konzervatív Sarraut-kormány az 1936. április-májusi választásokon ugyanis vereséget szenvedett; a kommunisták, a szocialisták és a radikálszocialisták népfrontja 386 helyet szerezett a 608 fős nemzetgyűlésben.) Belgiumból Paul van Zeeland és külügyminisztere Paul-Henri *Spaak*, a britektől az egyben elnöklő Baldwin, valamint Eden és Halifax volt a tárgyaló delegáció – vagyis mindhárom kormány a legmagasabb szinten képviseltette magát. A konferenciára rányomta bélyegét Stresa eredménytelensége, illetve Mussolini bevonásának a sikertelensége. Amikor Eden 1936. május 15-én, a még hivatalba nem lépő Blum-t elsőként látogatta meg Párizsban még a fő téma Mussolini megnyerése volt, ami erősíthette a brit-francia tárgyalási pozíciókat Hitlerrel szemben.[347] Ekkor azonban már nem számolhattak ezzel a lehetőséggel.

Az Eden kezdeményezte megbeszélés fő témája, de inkább „à propos"-ja a spanyolország elleni német-olasz beavatkozás volt, amelynek kapcsán a meghívottak megismerhették mia brit kormány szándéka, már a Rajna-vidék remilitarizálása után kiala-

[345] Survey of International Affairs, 1936. 326.

[346] Survey of International Affairs, 1936. 334.

[347] Lacouture, Jean: LÉon Blum.Édition du Seul, 1977. 325., a londoni tanácskozásról 327-328.

kult helyzetben a brit kedvező álláspontot egy országuk ellen irányuló agresszió esetére. Szóba került a Keleti Paktum lehetősége mindez a Berlinből érkező fenyegetések árnyákában. A francia álláspont érzékelhetően puhább lett. Ez következménye volt Mussolini elfordulása mellet, hogy Londonban legalább-is aggodalommal figyelték a baloldali népfront kormányt. A tanácskozásról megjelent ismertetőben két elemet kiemeltek ki. Az első: „Blum , akinek ez volt első jelentősebb megjelenése, bevezetőben kedvező benyomásairól beszélt”, s arról, „legőszintébb óhaja a megegyezés Németországgal.” A másodikként a tárgyaló partnerek közötti teljes nézetazonosságot – ami azt jelentette, hogy az elkészült és délután már közzé is tett „communiquét” minden vita nélkül fogadták el.

A mindössze egy napos megbeszélésen rövid konzultáció után lényegében a brit indítványt fogadták el. A javaslatban három dokumentumra hivatkoztak: az 1936. március 19-én elfogadott brit-francia-belga, a március 31-én Berlinből érkezett memorandumra, valamint az erre április 8-án kelt francia válaszra. Az öt pontból álló nyilatkozat lényege a 3. pontban volt: *javasolták, hogy locarnói öt hatalom konferenciáját az „alkalmas legrövidebb időn belül" össze kell hívni.* A konferencián „tárgyalni kell egy új megegyezésről” amely felváltja a locarnói Rajnai Paktumot, és „valamennyi érdekelt közreműködésével megoldja a német március 7-i kezdeményezés (iniciative) által létrejött helyzetet.”[348]

Feltűnő volt a nyilatkozat szóhasználata, a német bevonulást „kezdeményezésnek” nevezte. Nemkülönben Olaszország pozíciójának a megjelölése Németország oldalán: a 4. pontban kérik fel mindkettőjüket a konferencián való részvételre.

A nyilatkozat után Párizsban felvetették ugyan, hogy a konferenciára meg „kellene hívni Lengyelországot, a kisantant államokat és a Szovjetuniót" is, ennek azonban nem lett folytatása. Újabb konferenciára sem került sor. *Sor került viszont három eseményre, mindhárom Hitlert erősítette.*

Még a konferenciát megelőző napokban, 1936. július 11-én írták alá a *német-osztrák szerződést.* Papen első sikeres akciójával garantálta ugyan Ausztria függetlenségét, titkos részében azonban elérte Berlin befolyásának erősítését. Az egyezményről kiadott hivatalos közlemény nyilvánosságra kerülő része három pontból állt, s éppen a harmadik volt az, amely sejtette a fordulatot. Ebben egyrészt megállapítják, hogy Ausztria a „Német Birodalommal szemben folytatott politikáját mindenkor azon az elvi irányvonalon fogja tartani, amely

[348] Survey of International Affairs,1936. 348.

megfelel annak a ténynek, hogy Ausztria német államnak vallja magát…" Ezt követően, biztosítják, mindez nem „érinti Ausztria helyzetét Olaszországgal és Magyarországgal…" Az Ausztria függetlenségében Németországgal szemben érdekelt szomszédok baljós említése után található a szerződés titkos részének cikke, amelyekben Ausztria vállalja, hogy kulturális kapcsolataikat, a sajtót, a gazdasági kapcsolatokat, a belpolitikát, mind pedig a külpolitikát – VIII. cikk - kész a német kormány „békés törekvéseinek fi gyelembevételével alakítani."[349]

A figyelmet Ausztriáról hamarosan elterelte a másik esemény, Franco tábornok lázadás a spanyol köztársasági kormány ellen: 1936. július 17-én kitört *a spanyol polgárháború*. Szinte azonnal, „békés törekvések" jegyében 1936. július 25-én német hadihajók jelentek meg a spanyol felségvizeken Franco tábornok támogatására. A Földközi-tenger felé vezető utat Gibraltárnál ellenőrző brit hadsereg szabad áthajózást biztosított. Hamarosan az olasz flotta egységei is megjelentek, hogy csapatokkal és hadfelszerelésekkel támogassák Francot.

A Franciaország és Németország közötti erőegyensúly 1935 márciusában a *német általános hadkötelezettség* bevezetésével, s az azt követő, Németország számára a tengereken is utat nyitó *angol-német flottaegyezménnyel* végérvényesen megszűnt. Testet öltöttek Németország számára az első világháború után már felismerhető kedvező geopolitikai helyzetéből és gazdasági potenciáljából következő lehetőségek: az ország Közép- és Nyugat- Európa legerősebb katonai hatalmává vált.

[349] Az egyezmény teljes szövege csak 1945 után vált ismertté. Halmosy, 376-378.

Olimpia Berlinben - 1936

Németország nemzetközi pozícióit és ezzel presztízsét jelentősen erősítő esemény volt az 1936. augusztus 1-jén megnyílt olimpia. Hitler ennek tudatában már 1934-től a hadsereg fejlesztéséhez hasonló kiemelt támogatást biztosított a rendezvény szervezői számára. A XI. olimpiai játékok megrendezésére a nemzetközi bojkott kísérletek ellenére került sor.

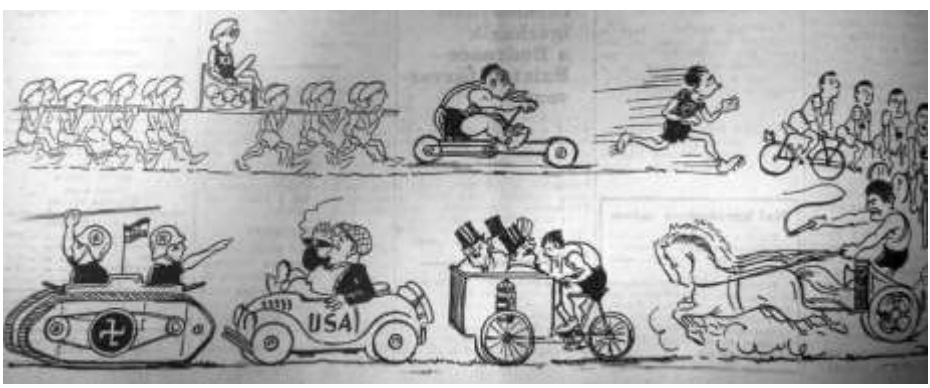

Köpeczi-Boócz István karikatúrája a Nemzeti Sportban, 1936. augusztus 23.

A helyszín kijelölését a Nemzetközi Olimpiai Bizottság még Hitler hatalomra jutása előtt, a szokásos módon öt évvel korábban, az 1931-es barcelonai ülésszakán döntötte el. A nemzetiszocialisták 1933-as hatalomra jutása, a terror, az antiszemita kampányok miatt viszont többen javasolták, hogy Németországot fosszák meg az olimpiai játékok rendezési jogától.

Az ellenolimpia szervezése is megkezdődött. A Népek Olimpiáját (Olimpiade Popular) a spanyol népfront-kormány Barcelonában kívánta megrendezni, a berlini előtt. Hamarosan 22 országból mintegy 6000 sportoló nevezését fogadhatták, és jó részük Barcelonába érkezett az 1936. július 19-ére tervezett megnyitóra. Különlegesség volt, hogy az olimpiai számok között szerepelt a

sakk, a népi tánc és zene, sőt színdarabok bemutatása is. A legtöbben az Egyesült Államokból, Nagy-Britanniából, Hollandiából, a skandináv országokból, Svájcból és Algériából jöttek el, valamint Németországból és Olaszországból már emigrációba kényszerült sportolók. A megnyitót azonban nem lehetett már megtartani: kirobbant Franco tábornok katonai puccsa, majd ennek nyomán a polgárháború. A sportolók nagyobbik része elhagyta Barcelonát – egy részük, így a németek és az olaszok többsége csatlakozott a köztársasági oldal hadseregéhez.

A NOB 1935. júniusi bécsi ülésen a német kormány képviselője kijelentette, hogy tiszteletben tartják az olimpiai szabályzatot, és a német származású hátrányban részesítettek részére is lehetővé teszik a játékokon való részvételt.[350] Hitler ígérte, teljesíti az olimpiai bizottság feltételét: garantálja, hogy az 1935. évi nürnbergi „A szabadság birodalmi pártnapja" alkalmával ajánlott, majd a Nürnbergbe rendelt parlament által elfogadott árjatörvényt nem alkalmazzák. Ez egyike volt azon kevés ígéreteinek, amit jórészt betartott, bár nem teljesen.[351]

A berlini olimpia az előzőektől jelentősen különbözött. A „Birodalmi Sportterületet" (Reichssportfeld) központjában a hatalmas új 100 000 fős stadiont a legmodernebb pályákkal és kommunikációval látták el: a sportközvetítések számára stúdiókat, a filmfelvételek készítéséhez több kamera számára sínpályát létesítettek, világpremierje volt a televíziós kamerának, a rádiók, a magyar rádió is élőben közvetíthette az eseményeket - *Pluhár* István

[350] Mező Ferenc (1885-1961), az olimpiák történetét feldolgozó sporttörténész, aki „művészeti" aranyérmet nyert munkáival az amszterdami olimpián, a berlini olimpián a Né- met Olimpiai Érdemjel II. fokozatával tüntették ki: „ az egyetlen zsidó ember, aki ezt a magas német birodalmi kitüntetést elnyerte." https://hu.wikipedia.org/wiki/Mez%C5%91_Ferenc_(sportt%C3%B6rt%C3%A9n%C3%A9sz)

[351] A zsidó származású német sportolók indulását ugyanis igyekeztek megakadályozni. A legismertebb történet Gertel *Bergmann* magasugróé, aki 160 cm-es teljesítményével aranyérem esélyes volt. Rávették, hogy jelentsen sérültet, cserében szabadjegyet kapott az olimpiai atlétikai hétre, majd az Egyesült Államokba távozhatott – ott nyert bajnokságot 1937-ben. Az olimpián a számot a legendás magyar atlétanő, Csák Ibolya nyerte 160 centiméterrel, köszönhetően annak, hogy a külföldi sportolókra nem vonatkozhattak a német törvények.

mind a tíz magyar aranyéremről egyenesben számolhatott be a hallgatóknak. A stadion mellett helyezték el a hatalmas birodalmi sassal díszített olimpiai harang tornyát. Ekkor vezették be az azóta *olimpiai láng stafétát.* A fáklya útját Athéntól Berlinig Goebbels propaganda minisztériumában tervezték és kísérték: a 3075 kilométert 3400 sportoló tette meg, a fáklya a Krupp művek ajándéka volt.

A „maraton kapuhoz" lefelé vezető lépcsőn három személy vonult be a megnyitón: a belga Henri de *Baillet-Latour,* a Nemzetközi Olimpiai Bizottság elnöke, a német Theodor *Lewald*, a NOB német tagja, ekkor az olimpiai szervezőbizottság elnöke, s közöttük komor arccal Adolf Hitler. Talán azért, mert ekkor már köztudott volt, hogy Lewald sem felel meg az árja törvényeknek.[352]

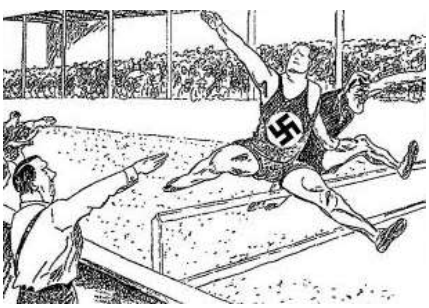

A megnyitón felvonuló csapatok *az olimpiai köszöntésre lendített karral* vonultak el a tribün előtt. (A később elterjedt vélekedéssel ellentétben nem a náci karlendítéssel: az olimpiai karlendítés nem előre, hanem válltól jobbra mutatott. A háború óta ezt elhagyták, mert valóban emlékeztetett a rosszemlékű náci karlendítésre.) Az olimpián 49 nemzet 3963 sportolója vett részt. A megjelent diplomáciai testületek képviselői mellett prominens külföldi politikusok is megjelentek, közöttük a legismertebb és legtöbbet fényképezett David Lloyd George volt.

Németország nagy fölénnyel nyerte meg mind az érem-, mind pedig a ponttáblázatot.[353] A német sikerpropaganda elöntötte a világsajtót, a rádióállomások műsorait, a filmhíradókat. Goebbels apparátusa gondoskodott a hírügynökségek kiszolgálásáról, magas szinten látta el és elkápráztatta legalábbis ezzel a megjelent tudósítókat is. Az olimpiáról készült filmjével Leni *Riefenstahl* beírta magát a filmtörténetbe. Az olimpia szépséghibája volt, hogy hőse (és a német hölgyek kedvence) Jesse *Owens*, a négy aranyérmet szerzett színes bőrű ameri-

[352] Theodor Lewald (1860-1947) ismert politikus volt, hosszú politikai pályáját futott be, míg 1924-ben a NOB-ban az ország képviselője lett. Nagy része volt abban, hogy Berlin megkapta az olimpia rendezési jogát, majd abban is, hogy a bojkottfelhívás eredménytelen lett. Ebben persze az is közrejátszott, hogy az „ellenolimpiát" Barcelonába tervezték, de közben kitört a polgárháború Spanyolországban. Lewaldot az olimpia után eltávolították posztjáról, de bántódása nem esett. http://daten.digitale-sammlungen.de/0001/bsb00016332/images/index.html?seite=424

[353] A második az Egyesült Államok lett, Magyarország az éremtáblázatban minden idők legjobb helyén, a 3. helyen végzett, a ponttáblázatban 8. lett.

kai atléta lett, aki távolugrásban legyőzte a németek nagy esélyesét, az árja ideált megtestesítő, 184 centiméter magas háromszoros német bajnok *Lutz Longot*. (Hitler nem fogott kezet Owens -szel, de Longnak sem bocsátotta meg, hogy megmutatva Owensnek a helyes nekifutás startpontját, hozzá segítette Owenst aranyérmet érő ugrásához - majd elsőnek gratulált győzelméhez.[354])

Az olimpia után

Az olimpia nagyban hozzájárult Németország nemzetközi tekintélyéhez, sőt Hitler népszerűségének növekedéséhez – külföldön és belföldön egyaránt. Már nem volt kétséges, hogy 1936 nyarára Németország a legjelentősebb európai nagyhatalommá vált. Abban a katonai értelemben is, hogy egyetlen más nagyhatalom, így Franciaország sem támadhatta meg egymaga a győzelem reményével. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Hitlert ne lehetett volna megállítani. A kialakult helyzet alapvetően módosította Franciaország és Nagy-Britannia külpolitikáját, nem kevésbé a kisebb európai országok viszonyát Németországhoz. A diplomáciában is mind erőteljesebben érvényesültek a Németországnak kedvező, s általa már a locarnói szerződés óta előnyben részesített kétoldalú szerződések formája, ahol a német diplomácia diktálhatott, s a szerződéseknek nem volt nemzetközi garanciájuk.

A kollektív biztonság kísérleteinek kudarca után a Szovjetunió is a kétoldalú szerződésekkel igyekezett továbblépni. Párizsban, 1937 áprilisában, az előző évben ratifikált kölcsönös segélynyújtási szerződés kiegészítéséről folytatott katonai tárgyalásokat igyekezett befejezni, illetve tető alá hozni. A francia-szovjet katonai együttműködés egyben Csehszlovákiának is szólt volna. Végül, elsősorban a szovjet hadsereg lengyelországi és romániai áthaladásának megoldatlansága miatt, nem került sor megállapodásra.[355] Májusban Párizsba utazott Litvinov, hogy újabb kísérletet tegyen a megegyezésre, de ekkor sem járt eredménnyel.[356]

[354] Carl Ludwig Long „Lutz" és Owens barátok maradtak, a háború idején is leveleztek. Lutz 1944-ben esett el Szicíliában, eggyel magasabb ranggal az első világháborús Hitlernél: Obergefreiter. Owens, aki hazatérve az olimpikonok fogadásán csak a négerek számára is engedélyezett hátsó liftet használva jelenhetett meg, Lutz fiának esküvőjén volt díszvendég az 1960-as években. Lutz Long az 1964-ben a NOB által Pierre de Coubertin emlékére alapított fair play díj első kitüntetettje lett. https://en.wikipedia.org/wiki/Pierre_de_Coubertin_medal

[355] Gamelin, Maurice Gustave: Servir. Paris, Plon. 1946-1947. 285-286. A három kötetes kiadvány 2. kötete: Le prologue du drame (1930 - Août 1939).

[356] The Diplomats, 561.

Az „antikomintern paktum”

Az brit-német flottaegyezmény mellett ezeknek az éveknek a másik nem szokványos szerződése volt az antikomintern paktum. A dokumentum csak rejtjelezetten utalt a német-japán szövetkezés céljára. A Kommunista Internacionálé, a világ kommunista pártjainak Moszkvából irányított, és ekkor már teljességében Sztálinnak alárendelt szervezetének tevékenységét Németországban a kommunista párt betiltásával együtt még 1933 februárjában betiltották. Japánban, ahol 1928-ban a kommunista pártnak egy képviselője bekerült a parlamentbe, még ebben az évben letartóztatták a párt főtitkárát *Tokuda* Kyuichit, aki a paktum megkötésekor már 18 éves börtönbüntetését töltötte.[357] Az 1936-os japán katonai fordulat után közeledett Japán és Németország, s merült fel a két hatalom szorosabb együttműködésének gondolata. Az azonban nem tejesen volt tisztázott, ki volt a paktum kezdeményezője, s a kívülállók számára csak sejthető volt – természetesen a kétségeket sem tápláló Moszkva kivételével - a hamarosan három hatalomra, Németország és Japán mellett Olaszországra is kiterjesztett paktum célja.

[357] Tokuda 1945-ben a KP főtitkára lett, majd az 1946-os választásokon parlamenti mandátumot szerzett. A hidegháború 1950-ben szinte az egész pártvezetést kínai emigrációba kényszerítette. Munkásmozgalomtörténeti Lexikon. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 590.

A japán és a német kormány között 1936. november 25-én aláírt dokumentumban a két aláíró szerződött a Kommunista Internacionálé és a kommunizmus elleni világméretű harcra: „abban a meggyőződésben, hogy a Kommunista Internacionálé által a nemzetek belügyeibe való beavatkozásnak tűrése nem csak azoknak a belső békéjét és szociális jólétét veszélyezteti, hanem általában a világbékét is fenyegeti."

A három cikkelyből álló paktum első pontja a védekezés szükségességét indokolja, a másodikban bejelentik, hogy más veszélyeztetett államok csatlakozását várják. (A harmadik a formalitásokról rendelkezi: aláírások, hatálybalépés.) A szerződéshez még két dokumentumot csatoltak. Egy *pótjegyzőkönyvet*, amelynek lényege, hogy üldözni fogják azokat, akik „belföldön vagy külföldön" a Komintern szolgálatában állnak, s erről informálják egymást, aminek érdekében egy *állandó bizottságot* hoznak létre. E mellet fogadtak el egy *titkos pótjegyzőkövet* is, amely nem hagy kétséget ki ellen irányul a paktum. Így kezdődik: „A Német Birodalom Kormánya és a Japán Császári Kormány, felismerve, hogy a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya a Kommunista Internacionálé céljainak megvalósításán dolgozik, és ebből a célból be kívánja vetni hadseregét […] ami a világbékét is a legkomolyabban fenyegeti." Az ezt követő rész mérsékelt intézkedéseket tartalmaz: amennyiben támadás éri valamely szerződő felet a másik nem tesz olyat, ami a Szovjetunió „helyzetét tehermentesítené." Majd hasonlóan a korszak dokumentumaihoz: amennyiben a támadás bekövetkezik, akkor „tanácskozni fognak arról, hogy milyen intézkedéseket tesznek közös érdekeik védelmére." Ezek az érdemi részek. Az eredeti dokumentumot Ribbentrop és *Kintomo* Mushanakoji írta alá: Ribbentropot erre az alaklomra hívták vissza Londonból, Kintomo a japán követ volt Berlinben.

Az ~~antiko~~mintern paktumhoz elsőnek csatlakozó ország Olaszország volt. Az aláírásra 1937. november 6-án került sor, miután „fontolóra véve, hogy Olaszország, amely állam a fasiszta kormányzás kezdete óta e veszély ellen tántoríthatatlan határozottsággal küzdött és a Kommunista Internacionálét területéről kiirtotta… vállvetve szembeszáll a közös ellenséggel."[358] Ezzel jött létre a sokat emlegetett, de csak formálisan működött Berlin-Róma-Tokió tengely.

Az egyezményhez Lengyelország a felkérés ellenére sem csatlakozott 1939-ben – igaz a felkérés taktikai volt, lévén Hitler a biztos visszautasításra számíthatott,

[358] A dokumentumokat közli jegyzetelve Halmosy, 398-403.

ugyanis a szövetségért cserébe Danzigot és a korridort kérte - viszont az ajánlattal jelezni kívánta tárgyalási készségét.[359]

Az antikomintern paktum, bár sokat hivatkoztak rá, legutoljára talán Molotov 1940 őszi berlini látogatása idején, végül nem játszott szerepet a nemzetközi kapcsolatokban. A hitleri diplomáciának egészen 1939 augusztusáig nem kellett bizonyítania, hogy továbbra is a „Nyugat védőbástyája” a bolsevizmus ellen, akárcsak 1919-ben a versailles-i, s az azt követő valamennyi szerződés megsértésekor is eredményesen hivatkozhatott erre. Olaszország kevésbé volt hiteles, lévén Mussolini ügyelt a Moszkvához fűzött kapcsolatokra, még a legkényesebb időszakokban is. Japán megfontolása sem volt egyértelmű. A Tanaka fémjelezte tervben ugyan nem szerepelt a Szovjetunió elleni közvetlen támadás, de a Kína elleni intervenció, a szovjet szövetséges Mongólia veszélyeztetése folyamatosan keltett nem ritkán fegyveres összetűzésekhez is vezető konfliktusokat.

„A hármak.” Gát a világforradalom és a brit-francia-amerikai ár ellen. (Emil Kneiß)

[359] Magyarország 1939. február 24-én, a japán bábállam Mandzsukuo 1939. március 27-én, s végül Spanyolország 1941. november 25-én csatlakozott – az utóbbi ellensúlyozandó a német oldalon a háborúba való belépés megtagadását.

Ausztria bekebelezése - az Anschluss

Az Anschluss - csatlakozás a német közösséghez, ami 1918-ban a forradalom, majd a Weimari Köztársaság Németországával együtt kialakítandó egységet jelentette - a kezdetektől kísérte az első Osztrák Köztársaság történetét. A szövetségi államok alapján elképzelt egyesülést már titkos jegyzőkönyvben is vázolták, a tervet támogatta a parlament szociáldemokrata-keresztényszocialista koalíciós többsége. A béketárgyalásokon azonban ezt nem hagyták jóvá, tartva az új német birodalom megerősödésétől. Tulajdonképpen ezzel vette kezdetét az 1918-as demokratikus köztársaság eróziója, amelynek kikiáltásakor („népköztársaság" 1. pont) rögtön proklamálták: „Német-Ausztria a Német Köztársaság alkotó eleme." (2. pont.)

Németországgal ellentétben, ahol Hitler hatalomra jutása nevezhető a Weimari Köztársaság végső bukásának, a hasonló sorsra jutott Ausztriában nem határozható meg ilyen egyszerűen a szélsőjobboldali fordulat. Míg Németországban a szélsőjobb fő erői a náci pártban találtak helyet maguknak és fokozatosan őrölték fel a jobboldal más pártjait, addig Ausztriában a németországival azonos alapokon létrehozott náci párt *mellett* a jobboldalnak még egy önálló pártja volt, a Heimwehr (Honvédők). A Heimwehr nem egyik, vagy éppen mellékszereplője volt a jobboldalnak, mint Németországban a hasonló irányt képviselő Stahlhelm (Acélsisak), hanem már az 1920-as évek közepétől a politika egyik fő meghatározója. A szélsőjobbnak Ausztriában helye volt a köztársaság politikai palettájának jobboldalát jelentő befolyásos Keresztény-Szociális Pártban, valamint az e jobboldallal szövetséges regionális erőként megjelenő Landbundban (Vidékszövetség) és a Nagynémet Néppártban (Großdeutsche Volkspartei). A szélsőjobb tehát sokszínű volt és tagolt, ugyanakkor 1927-től mind nagyobb befolyással bírt.

Az osztrák jobboldal helyzete sajátos volt abban is, hogy tulajdonképpen egyetlen erős, de jól kiszámítható ellenféllel kellett számolnia, a szociáldemok-

ráciával. Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártja a választásokon 40% körüli eredményt ért el, s a hatalom megszerzését választási győzelemmel vélte elérhetőnek. Vezetője Friedrich *Adler*, a Szocialista Munkásinternacionálé titkára, illetve a párt teoretikusa, az Osztrák Köztársaság első külügyminisztere Otto *Bauer* a szociáldemokrácia baloldalán helyezkedtek el. A párt legerősebb bázisa, akárcsak Németországban, a főváros, Bécs és környéke volt. A parlamenti demokrácia védelme mellett a párt egyetértett az Anschlussal, az évszázados „nagy német egység" megvalósításával - az egyesüléssel a Weimari Köztársasággal. Nagy visszhangot váltott ki, és Goebbels propagandája jól felhasználta a szociáldemokrata Karl *Rennernek*, az Osztrák Köztársaság első kancellárjának (majd az 1945 utáni második köztársaság elnökének) az Anschlusst üdvözlő, és Hitler tettét méltató nyilatkozatát. Ami a nyilatkozat Anschluss részét illette azzal Otto Bauer is egyetértett: „Hitlerek jönnek, Hitlerek mennek, de a német egység megvalósult."[360]

A németországi eseményekkel ellentétben a szélsőjobboldal erőinek előretörése Ausztriában nem volt látványos, nem járt választási eredményeik megsokszorozódásával, majd a már komoly eredmény gyors megduplázásával. Befolyásuk növekedése azonban legalább olyan ütemű volt: előbb az ausztrofasizmust képviselő Heimwehr jelent meg a választási listákon, működött együtt más pártokkal, épült be más pártokba döntő pozíciókat elfoglalva: amennyire „a fasiszta ideológia szükségszerűen tapad a konzervativizmushoz, annyira tapadt a keresztényszociális párt konzervatív gyakorlata a Heimwehr politikájához."[361] Majd Hitler osztrák csapata, a nemzetiszocialisták robbantak be, megszerezve a nagynémetek, s később a Heimwehr választóinak jó részét is.

Az 1932. május 20-án hivatalba lépő új kancellár, Engelbert Dollfuß nem késlekedett. Az 1933. április 24-i Innsbruckban tartott náci győzelmet (41%) hozó választások eredményét követően valamennyi helyi választást betiltott, ekkor még hat hónapra.

[360] Renner nyilatkozatait mindmáig viták kísérik. A teljes szöveg az ekkor már Goebbels kezében levő Neues Wiener Tagblatt 1939. április 3-i számában jelent meg. (A szöveg egy időben letölthető volt a webről, később levették. Elérhető a Wienbibliothek in Rathaus gyűjteményében.) A vitákat ismerteti Anton Pelinka, Erica Weinzierl (Hrsg): Das grosse Tabu. Österreichs Umgang mit seiner Vergangenheit. Verlag Österreich, 1997. 197 . Pelinka, Anton: Karl Renner zur Einführung. Edition SOAK im Junius-Verlag, Hamburg, 1989. 22.

[361] Ormos Mária – Incze Miklós: Európai fasizmusok, 1919-1939. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 60.

Ausztriában azonban, ellentétben Németországgal, még hivatkozási alapot sem sikerült találni az alkotmányban. A totális diktatúra kiépítéséhez új alkotmányra volt szükség, a szociáldemokrácia szétzúzására, majd, ezzel párhuzamosan, a Berlin felé tekintő osztrák nemzetiszocialisták megfékezésére.[362] A szociáldemokrata véderő, a Schutzbund elkeseredett és reménytelen felkelésének leverése után, 1934. május 1-jén elfogadták az új alkotmányt. Az alkotmány Ausztriát keresztény hivatásrendi államként határozta meg, a preambulumba a nép helyére Istent tevő berendezkedés az olasz korporációkhoz állt a legközelebb.

Az osztrák nácik elleni fellépésre hamarosan megérkezett a válasz: Engelbert Dollfuß a német és az olasz befolyás között egyensúlyozó, majd Mussolini mellett döntő kancellár 1934. július 25-én merénylet áldozata lett.

A „csatazaj és puskapor füstje kísérte Dr. Kurt *Schuschnigg* - Ernst Rüdiger *Starhemberg* a kormány" egy évét méltató dokumentuma szerint: „Egy sebzett ország kiáltott gyógyulásért, a kiontott drága vér folyama sóhajtott vezeklésért, egy súlyosan sérült gazdaság fohászkodott nyugalomért és konszolidációért […] Helyre kellett állítani a tekintélyt, meg kellett büntetni a bűnösöket, a megsérült jogot rehabilitálni kellett, szét kellett zúzni a megtévesztett fanatikusok őrületét, akik Ausztriát romhalmazzá változtatták volna […], meg kellett erősíteni a függetlenség védelmi kádereit […] A Schuschnigg-kormány egy

„Minden német az enyém, bárhol is van – a rémálom várólistája: lengyel németek - válság, magyar németek - válság, román németek - válság, ... brit németek - válság,... amerikai németek – válság..."
(David Low)

[362] „Ezek a rendszerek nem mutatnak gazdasági dinamizmust (legfeljebb programatikusan), ideológiájukban sok a konzervatív, főként a katolikus, illetve keresztényszocialista elem, hatékonyságuk saját lakosságuk körében az első típushoz képest korlátozottabb. Lefelé azonban ezek a rendszerek zártak, eljutnak a parlamentarizmus felszámolásához és az egypártrendszer bevezetéséhez." - emelik ki a spanyol, a portugál és az osztrák diktatúra fontos elemeiként. Ormos - Incze, 255.

éve a kultúra és a gazdaság, a tekintély és a tolerancia, a legnemesebb kereszténység és a legimpulzívabb tetterő egységét jelentette."[363]

A „legnemesebb" és „legimpulzívebb tetterőnek" azonban Rajna-vidék német remilitarizációja után újra az Anschluss fenyegetésével kellett szembenéznie.

Schuschnigg 1937. április 22-23-án megbeszéléseket folytatott Mussolinivel, aki ajánlotta, tegyen engedményeket Hitlernek – mindenekelőtt nevezzen ki osztrák nácikat kormányába, valamint rendezze a Dollfuß ellen elkövetett merényletet követően Németországba menekült nácik helyzetét. (Ez utóbbi szerepelt a szerződés IV. cikkelyében.) Schuschnigg kinevezett náci minisztereket, engedélyezte a horogkereszt viselését, valamint közkegyelmet hirdetett.[364]

Halifax látogatása Hitlernél – 1937. november

Ausztria bonyolult helyzete már Csehszlovákia, sőt Lengyelország felé is mutatott, ami arra késztette a brit diplomáciát, hogy ismét közvetítésre vállalkozzon. Halifax 1937. november 17-én érkezett Berlinbe, hogy megnyerje Hitler hozzájárulását egy nemzetközi európai biztonsági konferencia előkészítéséhez. A látogatás formája nem volt szokatlan: az ötnapos "nem hivatalos" látogatásának bejelentett célja egy nemzetközi vadászkiállítás meglátogatása volt. A vendéglátók odavezették Halifaxet egy trófeához, amelynek táblája jelezte, az agancsost "Őfelsége a királynő" ejtett el. A látogatás e részéről készült film bejárta a világ hiradóit. A felvételen Halifax röviden méltatta a kiállítást, majd kíséretével elhagyta a kiállítást, beült a rá várakozó limuzin sofőr melletti ülésére – lévén igen hosszú lábaival csak nehezen szálhatott volna be az előtte udvariasan kinyitott, de szűkebb hátsó ajtón.[365]

[363] Der Aufbau eines Staates. Hrsg vom Österreichischen Bundespressedients. Wien, 1935. Juli. 11-13.

[364] A német-osztrák viszony azonban hamarosan elmérgesedett a nácik július 29-i provokatív bécsi felvonulásakor egy Berlinre utaló „gépkocsibaleset" miatt, amelyben meghalt Schuschnigg felesége és sofőrje. Ismét letartóztatások történtek, de komolyabb ellenlépésre már nem került sor. Patyomkin: 608.

[365] Halifax 6'6'' (hat láb, hat hüvelyk –inch- =198, 12 cm) magas volt. https://www.youtube.com/watch?v=NKYV57xx_rQ

Halifax találkozott a külügyminiszterrel, Neurath-tal és Göringel, majd Berlinből november 19-én Obersalzbergbe utazott, ahol elő ízben találkozott személyesen Hitlerrel.[366]

A találkozóról készült dokumentum fontos változást mutat Simon és Eden 1935-ben tett Berlini fogadtatásához képest. Akkor, a német általános hadkötelezettség bevezetése után Hitler védekező pozícióból tárgyalt, igyekezve kerülni az ellentéteket. Most határozottan, lényegében ultimátum szerűen képviselte követeléseit.

A náci vadászkiállítás. Halifax: "Nagy-Britannia és minden ország hálát adhat ... a bátorításért, amelyet e kiállítás nyújt a sportnak." Hitler trófeái: "Versailles, Locarno ... fenntartott helyek". (David Low)

Az udvariassági formulák után Halifax utalt azokra a problémákra, amelyek nehézséget okoznak a kormánynak, ezzel finoman már az elején igyekezett lezárni a németországi belpolitika kritikáját. „Angliában támogatják azt véleményt, hogy a jelenleg felmerülő nézeteltérések teljes mértékben felszámolhatók." Megemlítette, hogy a közvéleményben "a német ismert problémákkal kapcsolatban néha megjelenő kritikai álláspontok" részben azzal magyarázhatók, hogy „Angliában nincsenek teljesen tisztában az ismert német intézkedések motívumaival és körülményeivel." A kritikusok között sorolta fel az anglikán egyházat, amely „mély aggodalommal és nyugtalansággal tekint az egyházak helyzetének alakulására Németországban." Valamint a brit Munkáspártot, „ahol szintén kritikusan viszonyulnak a Németországban ismert dolgokhoz." Ezt követően közölte: „Nem tekintve e nehézségeket ő és az angol kormány más tagjai elismerik, hogy a Führer sokat tett nemcsak Németországért, de a kommunizmus megsemmisítésével saját országában megakadályozta annak terjedését Nyugat-Európában, s ezért joggal tekinthető Németország a Nyugat bolsevizmus elleni bástyájának."[367] A közös eszmeiséget bizonyítandó és

[366] Találkozásukkor került sor egy kínos félreértésre: a belépő hórihorgas Halifax miközben szemével Hitlert kereste, a hozzálépők egyikének kezébe nyomta kabátját, csakhogy az illető a hozzá kezét nyújtva lépő Adolf Hitler volt.

[367] A német nyelvű dokumentum e példányát Hjalmar Schacht küldte vissza Neurathnak, akitől betekintésre kapta meg. Az orosz nyelvű fordításban közlik az első eredeti oldal foto-

elismerő szavakat követően Chamberlain nevében közölte, a nézeteltérések „teljes megoldása lehetséges a vélemények nyílt cseréje útján.” A lényegre rátérve Halifax úgy vélte, a német és angol „együttműködés semmiféleképpen nem jelenthetnek ellenséges machinációkat” Olaszországgal és Franciaországgal szemben. “E négy hatalom egyike sem maradhat kívül eme együttműködésen, mert ellenkező esetben nem lehet véget vetni a jelenlegi tarthatatlan helyzetnek.”[368]

Hitler ezzel nem értett egyet, s ezt egyenesen megmondta: a négy hatalom közötti egyetértést csak abban az esetben lehet „könnyen elérni, ha csak a jóakaratról és a kölcsönös szeretetteljes kapcsolatokról van szó.” Amennyiben azonban a „meglevő tényleges kérdésekről” van szó, más a helyzet. Szerinte „A tragédia az, hogy Anglia és Franciaország még mindig nem képesek megbékélni azzal a gondolattal, hogy Németország, amely a wesztfáliai béke után 250 évig csak elméleti értelemben létezett, az utóbbi 50 évben valósággá vált.” Majd közölte, hogy hasonló vonatkozik Olaszországra és „bizonyos mértékben” Japánra is. Majd utalt a realitásokra, amelyek „nem mindig kellemesek”, s amelyeket Németországnak „el kellett tűrnie, míg Lengyelország, amely nem létezett, úgymond 150 évig és most ismét éltre keltették.” Majd közölte, ő „fő feladatának tekinti, hogy a német népet arra nevelje, hogy megtanulja elviselni e kellemetlen politikai realitásokat.”[369]

Majd széles programot ajánlott a „népek közötti kapcsolatok” megoldására. Az egyik a „szabad erők” játékának kitenni a népeket, és kultúrájukat, a másik a „magasabb eszem” uralma, ami ugyanakkor ugyan azt az eredményt biztosíthatná, mintha a „szabad erőket vettük volna igénybe”. E zavaros fejtegetésre Halifax nem tudott mint mondani. Azt hangsúlyozta, hogy Németországot szuverén hatalomnak ismerik el, s ezen az alapon tárgyalnak vele. „Az angolok realisták, lehet még inkább, mint mások, meggyőződésük, hogy a versailles-i diktátumokat (az angol széljegyzetben finomabban: ’szerződést’ – Sz.G.) ki kell javítani. Anglia a múltban is mindig ebben a realista szellemben érvényesítette

kópiáját. Документы и материалы кануна второй миривой войны. II. Ноябрь 1937 /1938 г.г. Государственное Издательство Политической Литературы, 1948. 16. Az orosz nyelvű szöveg tördelése megegyezik az eredetivel, ennél az idézettnél, és más fontosnak ítélt részeknél a lapszélen a megfelelő angol nyelvű fordítás található, illetve lábjegyzetben a nyomtatott szövegnél az orosz fordítás német megfelelője.

[368] Uo. 16-17. A dokumentum egy harmadik személy által ismertetett írógéppel készült fogalmazvány. Nem jegyzőkönyv szerűen adja vissza a Halifax, illetve a Hitler által elmondottakat, de nyilvánvalóan egy jelenlevő személy feljegyzése alapján készült.

[369] Uo. 19.

befolyását." Ennek kapcsán említette a Rajna-vidék megszállásának idő előtti kiürítését,[370] hozzájárulásokat a jóvátételek fizetésekor, valamint magatartásukat a Rajna-vidék „reokkupációjakor." (Ekkor még a brit-német flottaegyezményt nem említette.) Megjegyezte, az angolok „nem gondolják, hogy a status quonak minden körülmények között érvényben kell maradnia."

Ez után ismét Hitler hosszú monológja következett Németország sérelmeiről a Memel-vidéktől a gyarmatokig, amelyeket olyan „kis országok" birtokolnak, mint Spanyolország, Portugália és Belgium. Majd nekiment az angol sajtónak, amely kritikusan írt Halifax tervezett látogatásáról, s hogy amíg ilyen helyzet van, addig nem sok remény van az eredményes tárgyalásra.

Halifaxnak itt lett elege a kioktatásból. Közölte: „Amennyiben a Führer fenntartja azt a véleményét, hogy semmiféle eredmény elérése nem lehetséges addig, amíg Anglia demokratikus ország, úgy ebben az esetben, tulajdonképpen, nincs értelme a tárgyalásnak…" Majd ekkor említette a brit-német flottaegyezményt, amelyet a szövetségesek (nem nevezte meg Franciaországot) „kritikával illettek", és elutasította Hitler vádját, hogy ők visszautasították volna javaslatait.

Hitler némileg visszakozott. A gyarmati kérdést Hitler a német és angol nézeteltérések egyetlen lényeges pontjának nevezte. Azonban megjegyezte, hogy „amennyiben ez megoldható, az igen örömteli lenne, de ha nem, akkor azt csupán kénytelen szomorúan tudomásul venni." Egyike lenne a „nézeteltéréseiknek", amelyek azonban nem érintik közvetlenül „a német-angol együttműködést."

Halifax megpróbált érvelni a Népszövetség mellett, de Hitler közölte vele, hogy ennek nincs köze Anglia és Németország kapcsolatához, megemlítve, hogy az Egyesült Államok és Japán sem tagja a Népszövetségnek, de nem zárta ki, hogy Németország a későbbiekben visszatér a Népszövetségbe. Azonban nem fog belépni egy olyan Népszövetségbe, amely abban „látja feladatát, hogy akadályozza a politikai események természetes alakulását és a meglevő helyzet örökkévalóságán munkálkodjon."

A tárgyaláson jelen levő Neurath ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy Németország a Népszövetség elhagyásával nem vonta ki magát a „nemzetközi együttműködésből", amire példaként a spanyolországi benemavatkozási bizottságban való részvételüket említette – amiről Halifaxnak közvetlen tapasztalatai voltak, lévén brit részről ő irányította a német és az olasz „önkéntesek", valamint

[370] Uo. 22.

a nemzetközi brigádok, illetve a külföldi fegyverszállításokról folyó hosszadalmas, a beavatkozást Franco tábornok felülkerekedéséig elhúzó tárgyalásokat.[371]

A következő téma a fegyverkezés volt. Hitler nehezményezte, hogy Anglia soha nem látott mértékben fegyverkezik, „különösen" fenyegetőnek ítélte a francia-orosz „szövetséget", amelyet ugyan – mondotta - „megfelelő német intézkedések követtek."[372] Közölte: „Németország fegyverkezik, és nem fog panaszkodni." Majd Csehszlovákiáról és Ausztriáról szólt: „ésszerű lenne megoldani az újrarendezést."[373] A következő hosszú monológban szó volt a Földközi-tengerről, a Szaharáról.

Halifax rövid közbevetései lényegében arra korlátozódtak, hogy a Hitler által felvetettek nem tartoznak „a jelen tárgyalásokban megoldandó feladatok közé."[374] Ezzel viszont Hitler nem értett egyet, különösen Ausztria helyzetének értékelésével.

Végül Hitler ismét nekiment az *angol sajtónak,* amely szerinte „kilenctized részben kizárólag felelős minden feszültségért." Ebben Halifax annyiban értett egyet, hogy a brit-német tárgyalásokat jól kell előkészíteni. Majd hozzátette, utazása előtt Chamberlain közölte vele, „szívesen magára vállalja a sajtó nem helyes közleményeit Lord Halifax németországi látogatásairól, amennyiben e látogatás eredményeképpen akárcsak egy lépés is történik a helyes irányban. Csak az szükséges, hogy mindkét fél egyetlen célt tartson szem előtt: a béke megvalósítását és megerősítését Európában."

A találkozó végén Halifax formálisan megelégedésének adott kifejezést. Hitler azonban utolsó mondatában ezen túllépett: „csak egyetlen ország – Szovjet Oroszország – nyerhet az általános konfliktusból. Mindenki más lelke mélyéből a béke megszilárdítását óhajtja."[375]

A látogatásról beszámoló *brit és német sajtó összefoglalói* október 21-én jelentek meg. Ezekben Neurath, illetve Halifax meglehetősen semmitmondó nyilatkozatainak ismertetése után úgy vélték, Halifax és Hitler megbeszélésén

[371] Harsányi Iván: Nemzetközi brigádok, magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban (1936 -1939). In: Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában. Zrínyi–Kossuth, Budapest, 1987. 7-38.

[372] Документы и материалы 1948. 30.

[373] Uo. 33.

[374] Uo. 39.

[375] Uo. 48. A tárgyalás lényegét úgy értékelte Kissinger, hogy Hitler és Chamberlain megfogalmazták fenntartásaikat Csehszlovákiával szemben. Kissinger, 305.

"főleg a gyarmati kérdésről, az angol-német gazdasági tárgyalásokról és Németország közép-európai céljairól volt szó."

A lényegében semmitmondó sajtónyilatkozat kiegészítésére Neurath vállalkozott, nem a nyilvánosság számára, hanem Németország angol, francia, német, olasz és washingtoni követségeinek küldött terjedelmes táviratában. Ennek bevezetőjében külön kérte az olasz követet – ezt csak Rómába küldték el -, Mussolininak említse meg, az ő, Neurath tájékoztatójára nem utolsó sorban az olasz sajtóban megjelent „ferdítések" miatt került sor. E ferdítések ugyanis azt sugallták – derül ki a táviratból a későbbiekben – mintha a Berlin-Róma tengely legalábbis veszítene fontosságából a német-angol párbeszéd következtében. Hitler el akarta kerülni a konfliktust Mussolinivel.

A tájékoztató általános, már mind a négy követségnek elküldött részének bevezetőjében Neurath megerősítette, hogy a találkozó jellege „tisztán információs volt, minden fajta szenzáció nélküli." Továbbá „Bár nem volt konkrét anyagi eredménye és nem hangzottak el új vélemények, Halifax látogatását kielégítőnek lehet nevezni." Majd e rész végén megerősíti, hogy mind a Berlin-Róma tengelyt, mint pedig a London és Párizs közötti „szoros kapcsolatot", mint reálisan létezőket kezelték. Ezt követte a konkrét tematikus rész hét + 1 pontja.

Neurath elsőnek a *gyarmatok* ügyét emelte ki, jelezve, hogy Hitler igényt tart gyarmatokra, azt tárgyalásokkal képzeli el, s Halifax nem zárkózott el; a „*keleti kérdés*," Danzig, Ausztria és Csehszlovákia esetében Hitler szerint változtatások szükségesek, „ésszerű megoldásban reménykedett, erre Halifax „részletesen" nem tért ki; a *Népszövetség* kapcsán Hitler „magát túlélt" szervezetről beszélt, amelybe Németország nem tér vissza, s amelynek nem tagja Japán és az Egyesült Államok sem, Olaszország pedig „passzív"; a *fegyverkezés* kapcsán hivatkozott a francia-szovjet és a csehszlovák-szovjet „szövetségesi viszonyra", megemlítette javaslatát a „bombázások betiltásáról". A német-brit flottaegyezményt tartja Hitler az egyetlen eredménynek, amelyet „sikerült elérni a többi eredménytelen tárgyalás után; a *távol-keleti* japán-kínai konfliktusban maguk döntik el gazdasági kapcsolataikat mindkét féllel; a Földközi-tenger térségéről csak a Spanyolországról megjelent sajtó-intrikák kapcsán volt szó. A hetedik pont *Locarnorol* szólt, ahol a brit-német egyeztetés után javasolta a „négy nyugat-európai nagyhatalom" az együttes megoldását, „amelyen Európa tartós békéje nyugodhat." Kiegészítő megjegyzésként írt arról, hogy a megbeszélés elején Halifax „Németországot a *bolsevizmussal* folytatott harc bástyájának nevezte. Oroszország

ügyét a beszélgetés során többet nem említették." (Az eredeti német szövegben itt kommunizmus szerepel, az angol széljegyzetben is.)

A végén Neurath összegezte a tárgyalások eredményét, amelynek lényege az volt szerinte, hogy Hitler elutasította a Halifax által javasolt további tárgyalásokat egészen addig, „amíg előzetes diplomáciai munkával nem teremtődnek meg az előfeltételek, amelyekről a Führer beszélt."[376]

Ez annyiban felelt meg a valóságnak, hogy mindez szóba került, a megbeszéléseken azonban ennél többről volt szó. Halifax ajánlata ugyanis a korábbiaknál is nagyvonalúbb volt: *a négyhatalmi, brit-francia-német-olasz konferencia napirendjére ajánlotta valamennyi Németországot kedvezőtlenül érintő nemzetközi szerződés megvizsgálását, beleértve a versailles-i szerződést is.* A témakörben az első helyen szerepelt Ausztria, a másodikon a Szudéta-vidék, valamint egész Csehszlovákia sorsa, s a harmadikon Danzig és a korridor. Hitler, miután ismét beszélt a bolsevizmus veszélyéről, az igazságtalan békéről, Németország küldetéséről, végül nem fogadta el ezt az ajánlatot. Világossá tette, Ausztriáért nem hajlandó kompromisszumra, mert az Anschlusst német belügynek tekinti.[377]

Halifax és Hitler tárgyalásán lényegében eldőlt Ausztria sorsa, sőt körvonalazódott az a négyhatalmi alku is, amely nem egészen egy év múlva Münchenben már Csehszlovákia felszámolásához vezetett.

Brit-francia egyeztetés – Yvon Delbos körútja 1937 decemberében

1937. november 28-30-án Londonban újabb tárgyalásra került sor Chamberlain, Eden és a francia miniszterelnök, a Léon *Blum*-t váltó Camille *Chautemps*, és a külügyminiszter, Delbos között. A megbeszélésen tájékoztatást kaptak a franciák Halifax és Hitler találkozójáról, valamint áttekintették az osztrák, a csehszlovák, a spanyol és az Abesszíniával kapcsolatos lehetőségeket. A spanyol polgárháborúban Chamberlain egyértelműen a Franco tábornok melletti kiegyezést

[376] Документы и материалы 1948. 49-53.

[377] Hitler elutasító magatartását az irodalomban általában úgy értékelik, hogy Hitler nem volt hajlandó belemenni a „Drang nach Osten", a keleti terjeszkedés tervének a korlátozásába. Ormos Mária: Hitler. Kossuth Kiadó, 2018. 294., Kissinger, 303-304. Ez annyiban valószínű, hogy Hitler akadályát láthatta ebben az újabb „Nagy Háború" számára szükséges, az osztráknál lényegesen több erőforrást kínáló területek megszerzésének, ami terveiben előfeltétel volt a keleti hadjárathoz.

támogatta – a brit kormány nem sokkal korábban, november 17-én gyakorlatilag már elismerte Franco kormányát, elküldve képviselőjét Salamancába.

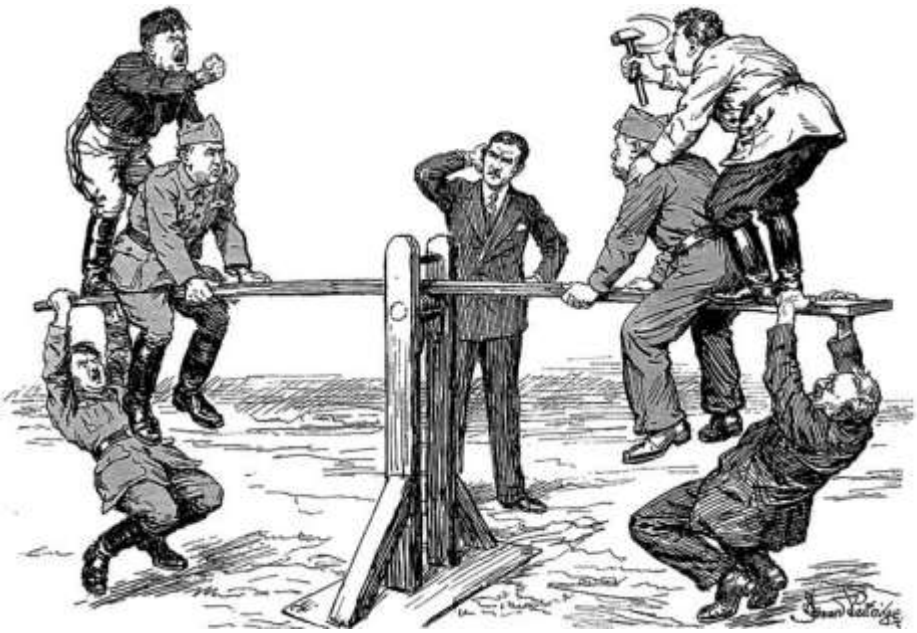

A spanyol libikóka. Eden: „Ez talán egy új 'erőegyensúly', de bizonyosan nem a 'kollektív biztonság."
(Bernard Partridge)

Úgy tűnik, hogy ha nem is fenntartások nélkül, de Chautemps és Delbos csatlakozott a brit állásponthoz, amely lényegében azt javasolta, hogy tartsák távol magukat a közvetlen beavatkozástól, a nyílt konfrontációtól Németországgal, illetve igyekezzenek megnyerni Mussolinit, támogatva őt a Népszövetségben. Szóba került Kelet-Közép-Európa, és a francia kapcsolatok. Csehszlovákiánál érzékelték a veszélyt, ugyanakkor a német fenyegetés elhárítására a német-csehszlovák tárgyalásokat tartották alkalmasnak. Ennek volt folytatása, hogy Delbos december 3-a és december 10-e között látogatást tett Varsóban, majd a kisantant fővárosaiban.

Varsó volt a legfontosabb ekkor a térségben, mivel a francia-lengyel kapcsolatok egyre lazábbakká váltak, különösen az 1937. november 5-én megkötött újabb, ekkor a német és a lengyel kisebbségekről kötött német-lengyel, Csehszlovákia ellen irányuló szerződés miatt is. A korábban már többször bevált

fegyverkezési kölcsön ajánlattal próbálta Delbos megnyerni a lengyeleket – nem sok sikerrel.

Varsó után *Bukarestbe* utazott Delbos, ahol erősödő német befolyással találkozhatott. *Belgrádban* sem talált támogató fogadtatásra, igaz ellenvéleményre sem, bár az akkor éppen kedvező olasz-jugoszláv kapcsolatok, Ciano látogatása, úgy tűnt, ellensúlyozzák a német befolyást.

Delbos fogadtatása *Prágában* sem volt sikeres. Meggyőződhetett ugyan Beneš egyértelmű francia orientációjáról, de tapasztalhatta a kétségeket is a francia támogatás hatékonyságáról. Valamennyi megbeszélésre a küszöbön álló Anschluss nyomta rá a bélyegét, leginkább Prágában.[378] Delbos szembesülhetett azzal, hogy már maga az Anschluss fenyegetés milyen következményekkel jár a francia, de hasonlóképpen a brit befolyásra a térségben.

A válság utolsó hónapjában a francia diplomácia újabb kísérletet tett a brit kormány egyértelműbb megnyerésére. Delbos ismét *Londonba* repült, ahol február 11-én azt javasolta, hogy közösen tegyenek nyilatkozatot: „minden erőszakos cselekedet, amelynek célja megkérdőjelezni a status quo megváltoztatását Kelet-Európában a nyugati hatalmak határozott ellenállásába fog ütközni."[379] Delbos tárgyalópartnere Eden volt, akinek ellenérzéseit - ekkor a Mussolininek tett brit engedmények kapcsán – ismerte, s remélte támogatását. Chamberlain azonban már kialakította kormánya végleges álláspontját – és Edennek 1938. február 20-án éppen e véleménye miatt meg kellett válnia tárcájától.

A bevonulás

Schuschnigg még nem egészen négy évig tudta fenntartani Ausztria függetlenségét, megakadályozni az Anschlusst, elsősorban olasz támogatással, valamint kisebb-nagyobb magyar közreműködéssel, francia-brit háttérrel.[380] Ezekre a to-

[378] Kissinger szerint a britek és a franciák már ekkor megfogalmazzák fenntartásaikat a Csehszlovák status quo-val szemben. Kissinger, 305.

[379] Duroselle, Jean-Baptiste: La décadence (1932–1939). Imprimerie nationale, Paris, 1979. 326.

[380] Ormos Márai: Le probleme de la securité et l`Anschluss. Studia Historica Academiae Scientiarium Hungariae 124. Akadémiai Kiadó, 1975. 46., Leichter, Otto: Otto Bauer. Tragödie oder Triumph. Europa Verlag, Wien-Frankfurt-Zürich, 1970. 102-103., Kerekes Lajos: Ausztria hatvan éve 1918-1978. Gondolat, Budapest, 1984. 42-49.

vábbiakban nem számíthatott: a gyorsan jobbra tolódó „ausztrofasiszta" rendszer éppen azokat a hazai erőket kapcsolta ki végleg a politikai küzdelmekből, amelyek nem csupán a demokratikus köztársasági, de a jobboldalon is az osztrák szuverenitás letéteményesei voltak. Ezek az erők rendelkeztek tömegbázissal és 1934-ig sikeresen, a szociáldemokraták felszámolásával már egyre csökkenő befolyással, de folytatták a kormány intézkedéseit is támogató akciókat a hazai nácik térhódítása ellen, a német annexiós propagandával – egyre csökkenő eséllyel,.[381]

1938. március 12-én hajnal 4 óra 30 perckor a Bécs melletti Aspern repülőtérre megérkezett Heinrich *Himmler* az SS birodalmi vezetője, hogy átvegye az osztrák rendőrség irányítását, előkészítve Hitler biztonságos bevonulását. A repülőtéren megjelent Ernst *Kaltenbrunner*, az osztrák SS vezetője. Hitler délután szülővárosánál Braunaunál lépte át az osztrák-német határt, majd egy óra múlva a linzi városháza erkélyéről üdvözölte a lelkes tömeget. Linzben Arthur Seyß-Inquart az előző nap hivatalba lépett osztrák kancellár fogadta, s írták alá az „újraegyesítés" dokumentumát - miután Wilhelm *Miklas* elnök erre nem volt hajlandó, és lemondott. Ezzel megszűnt Ausztria, törölték a térképekről és a Népszövetség tagjainak listájáról is

Halifax – Eden utóda – már nem tartotta szükségesnek a fellépést Ausztriáért. A helyzetet tovább bonyolította, hogy március 10-én Camille Chautemps kormánya lemondott – ennek volt külügyminisztere Delbos –, így az Anschluss idején nem volt hivatalban levő kormánya Franciaországnak.

A német emigráció aggodalommal követte az eseményeket. A Prágában megjelenő *Neue Vorwärts,* az emigráns német szociáldemokrata pártvezetés lapja már 1938. február 13-i számában élesen kikelt a „nyugati hatalmak ellen", amelyek „rövidlátóan, féltékenységből és határozatlanságuk miatt lehetővé tették a nemzetiszocialistáknak, hogy az egész világ szeme láttára hatalmas hadigépezetet hozzanak létre, háborús paktumokat kössenek, stratégiai pozíciókat foglaljanak el jövőbeni expanziós törekvéseik megvalósítására, azzal az eredménnyel, hogy a háború fenyegető veszéllyé vált."

Az Anschluss utáni napokban közölte a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség és a Szocialista Munkásinternacionálé a március 15-én és 16-án tartott

[381] Székely Gábor: Ausztria - a népköztársaságtól a diktatúrán át az Anschluβig (1919-1938). In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Ormos Mária születésnapjára. University Press, Pécs, 2000. 597-610.

Igen! Esküvő Bécsben. (Bruce Alexander Russell)

közös ülésükön elfogadott nyilatkozatot. Ebben támogatásukról biztosították „megkülönböztetés nélkül a nagyhatalmakat és a kis államokat, akik vállalják, hogy kiállnak egymás mellett az ellenük intézet támadással szemben minden rendelkezésükre álló eszközzel, beleértve a katonai eszközöket is."[382] E szervezetek, akárcsak a Komintern, akcióikat a Népszövetséghez és a kormányokhoz kötötték. A *Népszövetség fórumán elsőnek Mexikó tiltakozott* az Anschluss ellen.

Az Anschlusst a nagyhatalmak közül de jure egyedül Nagy-Britannia ismerte el, az Egyesült Államok, Franciaország és a Szovjetunió nem.

A francia diplomácia kifejezte aggodalmait, de nem lépett. A szovjet kormány tiltakozott, s hivatalos diplomáciai iratban március 18-án felszólította az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország kormányait szankciók bevezetésére.[383] Szankciók bevezetésére azonban nem került sor – Németország sokkal súlyosabb szereplője volt a politikának, mint Olaszország.

[382] Osterroth, Franz, Schuster, Dieter: Chronik der deutschen Sozialdemokratie. Band II. Verlag, J.H.W. Dietz Nachf. Berlin-Bonn-Bad Godesberg, 1975. 370. 372.

[383] Az Anschluss történeti hátterének és irodalmának kritikai elemzését, a nagyhatalmak állásfoglalását lásd Waldenegg, Georg Christoph Berger Hitler, Göring, Mussolini und der „Anschluß" Österreichs an das Deutsche Reich. Vierteljahreshefte der Zeitgeschichte, 2003/ 2. 147-182. https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/2003_2.pdf

München 1938

Az 1938. szeptember 29-én Münchenben megkötött egyezményt a történeti irodalom általában az appeasement, az agresszor megbékítésének utolsó, és, amint az szinte heteken belül kiderült, eredménytelen eseményeként mutatja be. Pontosabban a *brit külpolitika* 1935-től, a brit-német flottaegyezményt követően folyatott, és Neville Chamberlain, a külügyeket is közvetlenül magához rendelő miniszterelnök nevével fémjelzett fő vonalaként. Ezen túl az értékelések eltérőek. Az egyezményt jórészt a katasztrofális következményekkel járó lépések példájaként jellemzik a világháború kirobbanása előtt. A későbbi elemzések, vélemények abban térnek el egymástól, hogy mérlegelik: a következmények abban a helyzetben már felismerhetők voltak-e, vagy sem. Tovább torzította, leegyszerűsítette München értékelését, s természetszerűleg a következő évben történtek értékelését, az 1947 utáni hidegháború környezete: egyértelműen pozitív kép nincs még ebben a környezetben sem, szélsőségesen mentegető, illetve mérlegelés nélküli keményen elítélő értékelések születtek. Ma a hatalmas, mindmáig feldolgozhatatlan, gyakorlatilag az 1960-as évektől rendelkezésre álló dokumentumok ismeretében lehet árnyalni a képet, valamint – és mindenekelőtt – az eseményeket meghatározó brit politika elemzésével.

A különös konferencia

A müncheni konferencia előtörténete a diplomáciatörténetben még soha elő nem forduló események sorozata volt. Neville Chamberlain a glóbusz szárazföldi területeinek egynegyedét és 458 milliós lakosságát uraló Brit Birodalom 70 éves miniszterelnöke, aki életében addig nem ült repülőgépre, most 15 nap alatt három alkalommal is megtette a London és Németország közötti nem kis távolságot. Azért, hogy tárgyaljon a kis Közép-Európa nála jóval fiatalabb, kevesebb

mint 70 milliós államának vezérével, Adolf Hitlerrel. S nem akármiről: egy olyan állam területének átadásáról, amelynek biztonságát és határait szövetségesével, Franciaországgal garantálta. Az állam Csehszlovákia volt, amely viszont nem is vehetett rész a tárgyaláson.[384]

E garancia mellett Csehszlovákiának a Szovjetunióval is volt hasonló megállapodása, de a tárgyalásokra Sztálin sem kapott meghívást.

„Chamberlain a káosz és a béke között – megroppan a cseh válság háború fölött ívelő pallója”.(David Low)

A *Brit Birodalom* valódi katonai erejét a világtengereket járó flottája jelentette, ezért fő lépéseit, lehetőségeit is a flotta határozta meg: a Földközi-tengeren Olaszországgal egyezkedett figyelemmel a Szuezi-csatornára, a Távol-Keleten Japánnal, valamint a térségben érdekelt hatalmakkal, közülük elsősorban az Egyesült Államokkal. Ugyanakkor a Brit Birodalom szíve, az Egyesült Királyság az európai kontinens tőszomszédja volt, de a szigeten és a kontinensen gyakorlatilag szárazföldi hadsereg nélkül. Németország viszont ekkor már a Közép- és Nyugat-Európa legerősebb hadseregét mondhatta magáénak. Az európai fejlemények, különösen a vele szövetséges Franciaország és Németország ellentétei azzal fenyegették Londont, hogy háborúba kell lépnie, egy számra perifériális terület konfliktus miatt. Sőt, nem is közvetlenül a francia-német ellentétek miatt, amint az történt 1914-ben, hanem a Franciaország vállalta Csehszlovák garancia következtében. Nem könnyített helyzetén, hogy kapcsolata az Egyesült Államokkal a Nagy Háború idején rendeződött ugyan, de viszonyuk a riválisé

[384] A müncheni konferencia dokumentumainak közlése szinte teljesnek mondható: a brit, a francia, a német és az orosz dokumentum kötetek nagy terjedelemben közlik az iratokat. Feldolgozásukról ez nem mondható el. Magyarul a müncheni szerződés 50. évfordulóján, 1988-ban jelent meg dokumentumválogatás, amelyben a diplomáciai, politikai iratok mellett korabeli vissza-emlékezések részletei is közlésre kerültek. München 1938. Szerkesztette: Harsányi Iván , Jemnitz János , Székely Gábor. Kossuth Könyvkiadó, 1988. 185 p. A magyar külpolitikai iratok bőséges közlése A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936-1938. Összeállítot-ta és sajtó alá rendezte: Ádám Magda: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 1032 p.

maradt. A brit külpolitikát 1938 tavaszától, a „csehszlovák krízis" kialakulásától ez a bonyolult helyzet határozta meg.

A *francia külpolitikát* a briteknél érzékenyebben érintette az Anschluss. Hitler további megerősödésével szemben két lehetőséget láttak. Könnyebben megoldhatónak ítélték London ismételt próbálkozásának támogatását Mussolini megnyerésére. Ennek jegyében került sor 1938 áprilisában a tárgyalásokra Mussolinivel, ahol véglegesen megállapodtak a spanyolországi „önkéntes" olasz csapatok és a köztársaságiak mellett egyre reménytelenebb körülmények között harcoló „nemzetközi brigádok" kivonásáról. Májusban a Népszövetség Tanácsának ülésén Halifax mint realitást támogatta Olaszország jogát Abesszíniára. E döntést a „Népszövetség öngyilkosságának" nevezte az ülésen felszólaló etióp négus, Hailé Szelasszié. Julio Álvarez del *Vayo* spanyol külügyminiszter, Litvi-nov támogatásával a Népszövetség alapokmányának 16. cikkelyének alkalmazá-sát követelte – eredménytelenül.

A francia szorongatott diplomácia másik lehetősége a Szovjetunióval már megkezdett út folytatása volt.

A francia diplomácia és a Szudéta-válság

A „csehszlovák krízis," vagy "Szudéta-válság" éleződésekor, 1938 áprilisában a francia diplomácia újabb, igen konkrét tárgyalásokat kezdeményezett Moszkvával a térség biztonsági rendszeréről. Három ajánlatuk volt. *Az első*, hogy nyomást gyakorolnak *Romániára*, akik, szerintük, hajlanak arra, hogy Besszarábia román birtoklása elismeréséért cserébe átengedjék a szovjet csapatokat Csehszlovákia felé. A *második*, amit Moszkvában Auguste Antoine *Palasse* francia katonai attasé ismertetett brit partnerével, „nagyon keményen fognak beszélni a *lengyelekkel*, hogy térjenek vissza Franciaország oldalára. A *harmadik*: ennek érdekében alapvető, hogy *Becket mozdítsák el*. A lengyeleket kényszeríteni kell arra, hogy engedélyezzék a szovjet csapatok áthaladását országukon."[385]

Végül ekkor döntött a francia kormány arról is, hogy az 1936-os paktum gyengeségét fel kell számolni. Ennek érdekében határoztak a francia-szovjet katonai együttműködési terv kidolgozásáról, számításba véve akár egy közös haditervet is. Mindezt már 1936-ban a paktumtárgyalások idején Litvinov és a had-

[385] A megbeszélésre 1938. április 18-án került sor. The Diplomats, 562.

sereg marsallja, Tuhacsevszkij kezdeményezte, de akkor Léon Blum[386] baloldali kormánya, figyelembe véve a komoly és egyértelművé tett brit fenntartásokat, azt túlságosan nagy támadási felületnek ítélte és nem vállalt. Az Anschluss után Párizsban már közvetlen veszélyt érzékeltek, nyilvánvaló volt a német nyomás erősödése – Hitler néhány napig tartó újabb békeszólamai ellenére.

A francia diplomácia első lépéseként 1938. május 20-án a külügyminiszter, Bonnet hazarendelte követét, Robert *Coulondre*-t Moszkvából. Megbízta azzal, hogy dolgozzon ki memorandumot a francia-szovjet katonai tárgyalások előkészítéséhez, majd sajtóértekezleten egyértelműen bejelentette, hogy Franciaország fel fog lépni Csehszlovákia védelmében.

Coulondre még 1936 őszén, a Blum-kormány megalakulását követően került a moszkvai francia követségre, már a francia-szovjet kölcsönös segítségnyújtási paktum ratifi kálása után. Bemutatkozó látogatásán Litvinovnál elmondta, hogy ő fenntartások nélkül híve a paktumnak, a szerződést, a két ország együttműködését az európai stabilitás és a béke zálogának tekinti. A protokollnak megfelelőnek tűnhető kijelentés után ugyanakkor nem rejtette véka alá, hogy nem tartja kívánatosnak a Komintern, s mögötte a szovjet kormány beavatkozását Francia-ország belügyeibe, ami nem csupán a francia népfront elfogadottságát, és mozgásterét „rombolja, hanem a paktumot is veszélyezteti."[387] (Coulondre majd ott lesz Münchenben, talán Daladier éppen azért vitte magával, hogy közvetlenül is tájékoztassa a szovjet diplomáciát, Litvinovot .) Coulondre-nak az volt a határozott véleménye, hogy Franciaországnak nem érdeke az appeasement, hasonlóan Litvinovhoz úgy vélte az egyetlen lehetőség Németország visszafogására az erő, s hogy ez csak a „Nyugati Hatalmak és a Szovjetunió szoros katonai szövetségével lehetséges."[388] Párizsban ugyanakkor Coulondre, a követség katonai attaséjával, Auguste-Antoine *Pallace* ezredessel együtt fi gyelmeztetett arra, hogy az appeasement politikával a szovjeteket akár a németekkel való megegyezésre kénysze-ríthetik.[389]

[386] Az irodalomban népfront-kormányként jelölt Blum-kormányban nem vettek részt a népfrontban a szocialisták mellett az egyik fő erőt jelentő kommunisták, a kormány valójában a népfrontra támaszkodó, de erősen baloldali konstrukció volt.

[387] Robert Coulondre: De Staline a Hitler. Souvenirs de deus ambassades, 1936-1939, Hachette, 1949. 31-32. In. The Diplomats, 557.

[388] The Diplomats, 555.

[389] J. Bouvier, J. Gacon, La vérité sur 1939, Éditions sociales, 1953. 142.

A brit diplomácia, amint az várható volt, túl erőteljeseknek ítélte a franciák által Londonnal is közölt javaslatot, vagyis a Csehszlovákia melletti egyértelmű kiállást Németországgal szemben – a Szovjetunió bekapcsolásáról nem is szólva. Halifax nagy visszhangot kiváltó nyilatkozatot tett a sajtó nyilvánossága előtt: amennyiben „a francia kormány azt feltételezi, hogy Őfelsége kormánya azonnal közös katonai akcióba kezd velük Csehszlovákia megvédésére a német agresszióval szemben, úgy meg kell mondanunk, hogy e feltételezés kijelentése nem megalapozott."[390]

A csehszlovák külügyminisztérium titkos dokumentuma[391]

Az 1938. augusztus 14-én kelt elemzés alcíme egyértelmű volt: „Franciaország, Anglia és Szovjet-Oroszország nyilatkozatai és megnyilatkozásai a Csehszlovákiának nyújtandó katonai segítségről. Lengyelország és az USA álláspontja." A kormány számára olyan tájékoztató anyagot kívántak összeállítani, amely választ adhat a legfontosabb kérdésre: számíthat-e Németországgal szemben Csehszlovákia szövetségesei katonai segítségére, mi ezzel kapcsolatban az álláspontja a térség meghatározó hatalmának Lengyelországnak, illetve az Egyesült Államoknak.

A jól szerkesztett dokumentumok gyűjteményében a Szudéta-válsági eseményei kapcsán március 15-e és július 8-a között keletkezett diplomáciai iratokat tekintették át. Azt vizsgálták, hogy a követi jelentésekben mi található a háború kirobbanásának a lehetőségéről, hogyan vélekednek Moszkvában, Varsóban, és Londonban, mit terveznek arra az esetre, ha Hitler megtámadja Csehszlovákiát, illetve, ha Lengyelország is megtámadja Csehszlovákiát. A fő téma ezen belül a francia és a szovjet hadsereg lehetséges segítségnyújtásának a feltételei, és különösen lehetőségei, illetve a szovjet-francia katonai egyeztetés. Az elaborátum négy részre tagolható: az első részben a szovjet, a másodikban a lengyel, a harmadikban a francia, majd az utolsóban röviden az Egyesült Államok álláspontjára vonatkozó nyilatkozatokból válogattak.

Az első idézett dokumentumban *Zdeněk Fierlinger* moszkvai csehszlovák követ és Patyomkin 1938. március 15-i megbeszélését ismertették, ahol arra a kérdésre, hogy mit tenne a Szovjetunió, amennyiben Franciaország „teljesítené szö-

[390] DBFP S. 3. I. 345-346.

[391] A terjedelmes dokumentumot közli München, 1938. 1988. 34-41.

vetségesi kötelezettségeit" egy Csehszlovákia elleni támadás esetén „Patyomkin minden gondolkodás nélkül, igen egyértelműen és határozottan kijelentette, hogy Szovjet-Oroszország ugyan ezt tenné." Ez a nyilatkozat hasonló formában még több ízben szerepel az elaborátumban, legtöbbször Litvinovtól származó idézetekkel. Így arról a kérdésről, hogy „mi módon avatkozhatna be a konfliktusba" a Szovjetunió, „Litvinov úgy válaszolt, hogy valamilyen folyosót majd csak találnak."[392] Hasonlóan, de konkrétabban megjelölve a várható intézkedés jellegét nyilatkozott Litvinov a lengyel hírügynökség tudósítójának: „majd csak adódna rá mód, ez a vezérkarok dolga."

Március 17-én fogadást adott a külügyminisztériumban Litvinov, amelyre meghívták „a külföldi újságírókat, hogy nyilatkozatot tegyen előttük", amelyben a szovjet kormány nemzetközi konferencia összehívását javasolta. Ennek szükségességét Litvinov azzal indokolta, hogy míg korábban távolabbi térségeket ért az agresszió „… ez alkalommal Európa közepén történt erőszakos cselekmény (az Anschluss), amellyel kétségtelenül nemcsak a szomszédos országokat, hanem valamennyi európai államot veszély fenyegeti. Egyelőre a területi sérthetetlenség került veszélybe és minden esetben a kis népek politikai, gazdasági és kulturális függetlensége; szolgaságba döntésük azonban megteremti a nagy államokra gyakorolt nyomás, sőt támadásuk előfeltételeit. Első helyen Csehszlovákiát fenyegetik […] A Szovjetunió kész arra, hogy más államokkal együtt a Népszövetségben vagy azon kívül azonnal összeüljön a körülmények diktálta azonnali intézkedések megtárgyalására."[393]

Ugyanebben a részben szerepel, hogy a Kremlben „rendkívüli tanácskozást tartottak a Csehszlovákiának nyújtandó segítségről, s Vorosilov igen kedvező beszámolót tartott egy katonai segítségnyújtás lehetőségeiről." Ehhez Vorosilov a franciáktól és a britektől „határozottabb és konkrétabb intézkedéseket, valamint a (Szovjet) Unió irányában nagyobb bizalmat kívánnának." R. C. W. G. *Firebrace* ezredesnek, a moszkvai brit katonai attasénak is megerősítette Vorosilov, hogy a Szovjetunió kész a „beavatkozásra Csehszlovákia oldalán, ha Franciaország is megteszi ezt."[394]

A dokumentum következő feljegyzése Litvinov és Bonnet genfi találkozóját ismerteti. A Népszövetség ülésének lehetőségét kihasználva – írják a május 28-

[392] Ezt Litvinovot ugyan ezen a napon a perzsa követség fogadásán egy „angolszász" újságíró kérdésére válaszolta. Uo. 34.

[393] Uo. 34-35.

[394] Uo.

án kelt jelentést idézve - Bonnet kérdésre Litvinov „megfordítva a kérdést" válaszolt talán először térve ki arra, ami az elkövetkezendő, a háború kirobbanását megelőző hónapokban majd a katonai megoldásokat mérlegelőket is foglalkoztatta: „előbb azt kell megkérdezni, mire vállalkozik Franciaország? A (szovjet) Uniónak csupán három intervenciós lehetősége van: Litvánián, Lengyelországon, vagy Románián keresztül." S ezekre az országokra nincs befolyása. „Jobb lenne tehát, ha Franciaország ezzel a helyzettel foglalkozna, és ha főként Varsóban energikusan közbelépne." Majd a szigorúan bizalmas jelentésből egy olyan kijelentést idéznek Litvinovtól, ami később nem fordult elő: „Moszkva valamiféle kollektív közbelépésre is hajlandó lenne. Katonai tekintetben az Unió kész arra, hogy minden következményt vállaljon. Jó lenne azonban erről megállapodni, éspedig közvetlenül a francia és a szovjet vezérkar között."

Az elaborátumban beszámolnak arról, hogy Litvinov találkozott Genfben Halifax-szel, és meghallgatva Halifax beszámolóját Hitlerrel folytatott megbeszéléséről „azt az ellenvetést tette, hogy ilyen esetben nem elégségesek pusztán baráti tanácsok. A németekkel nagyon világosan kellene beszélni. Talán mérlegelni lehetne Anglia, Franciaország és Szovjet-Oroszország közös diplomáciai fellépését." Míg Hitler Halifaxot azzal igyekezett megnyerni, hogy a bolsevizmus elleni harcát emlegette, Litvinov fordítva: borúlátó volt „ha a támadók iránt engedékenyek, mert ezek egyszer Anglia ellen fordulhatnak."[395]

A moszkvai követ, Coulondre több jelentéséből közölnek részletet. Lakonikus rövidséggel ismertetik Coulondre véleményét, miszerint a Szovjetunió Angliától „semmit sem vár." Másrészt úgy véli, hogy az „angolok félnek attól, hogy Franciaország viszonya Szovjet-Oroszországhoz túl határozott formákat ölt; egyidejűleg azonban sajnálnák, ha Franciaország lemondana Szovjet-Oroszország segítségéről." Majd közlik, hogy „június végéig Franciaország és Szovjet-Oroszország között nem került sor tárgyalásokra katonai ügyekről."[396]

A bizalmas dokumentumban ugyancsak Coulondre egyik jelentéséből idézik Litvinovnak a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának (a kormánynak) ülésén elmondott beszédét: „Ha Németország és Lengyelország a keleti regionális paktumot elutasítja, úgy a Szovjetunió Franciaországgal és Csehszlovákiával köt paktumot […], a paktumoknak a háború esetén való segélynyújtáson kívül célja az is, hogy Európa meghatározott részein a háborús veszélyt is elhárítsák vagy meghiúsítsák.

[395] Uo. 36.
[396] Uo. 37.

[…] Meg vagyunk győződve arról is, hogy neki magának a csehszlovák állam belső szabályozását illető kérdésekben döntenie kell […] Ezért a következményekért a felelősséget minden esetben az a fél viselné, amely támadna."[397]

„Nincs nyugalom a Keleti Fronton". Litvinov: „Paktumok Hitler ellen." Hitler: „Halló, ott Mussolini? ... Mi van?.... Kérem közölje a Népszövetséggel, hogy Németországnak szüksége van fegyverekre Litvinov tüzérségével szemben... A civilizációnak össze kell fognia a bolsevik fenyegetés ellen, a hősi vérözön hazafias politikájával!"* (David Low)

Egy másik jelentésében Coulondre azt írja, hogy Fierlinger csehszlovák követ kérdésére miszerint „egy szovjet intervenció esetén az átmenő államoknak – Lengyelországnak és Romániának – teljes területi garanciát adnának-e, Litvinov azt válaszolta, hogy ez magától értetődő." Majd példaként említette a tárgyalásokat Titulescuval, ahol megállapodtak abban, hogy „a szovjet hadsereg a hadműveletek befejeződésével teljesen visszahúzódna a Dnyeszter mögé."[398] Ez egyben azt is jelentette, hogy a Szovjetunió, a vitatott terület nevét nem említve, nem kívánja érvényesíteni igényét Besszarábiára.

Moszkva után a kulcskérdés *Lengyelország* volt. Az elaborátumban nem említik az árpilisban a moszkvai tárgyalásokon elhangzott, a szovjet-lengyel kapcsolatokat a franciák szerint is akadályozó Józef Beck lehetséges eltávolítását. A fenntartások azonban egyértelműek voltak. Bonnet május 16-án, visszatérve Londonból fogadta Juliusz Łukasiewicz lengyel követet, akinek előző állomáshelye Moszkva volt és jól ismerte a kialakult helyzetet. Bonnet , megismételve a francia és az azonos brit álláspontot, miszerint a lengyel politika „érthetetlen", hozzátette, főképp a Csehszlovákia „irányában követett lengyel politikát nem értik." Majd utalt azokra a lengyel kijelentésekre is, miszerint egy Csehszlovákia elleni német támadás esetén Lengyelország semleges maradna. Nem "értette" ezt

*„Is dott Mussolini?... Yea? Please tell der Leauge Germany must have arms for defence against Litvinov artillery… Civilization must stick together before the bolshevik threat to patriotic policies of heroic blootshed!..."

[397] Uo. 33.

[398] Uo. 37.

a lengyel vélekedést, és figyelmeztetett arra, hogy „ha sor kerülne Németország támadására Csehszlovákia ellen, és ha Csehszlovákia a harcban elbuknék, Franciaország sem siethetne Lengyelország segítségére, ha támadás érné." Itt közlik: „A varsói angol nagykövet is demarsot adott át a varsói kormánynak, amelyben felhívta a figyelmét arra, hogy Anglia nem érti a lengyel politikát."[399]

A lengyel kormány tisztázónak szánt válaszát Łukasiewicz ismertette Bonnet-vel május 26-án. A 6 pontból álló dokumentum első három pontjában úgy vélik, hogy a „Csehszlovákia elleni támadás nem időszerű." Azonban nem kizárt, hogy egy „szélesebb konfliktus kirobbantása" új helyzetet teremthet. Ugyanakkor ebben az esetben sem kívánják követni Párizst és Londont abban, hogy Németországnak „demarsot" nyújtsanak át,[400] mert ezzel olyan kötelezettséget vállalnának magukra, amelyre a Franciaországgal kötött szerződés nem kötelezi Lengyelországot. A 4. pontban közlik, hogy Lengyelországnak vannak „fenntartásai a francia-szovjet szerződéssel kapcsolatba, és a Szovjetunióval szembeni álláspontját a megnemtámadási szerződésre korlátozza. Az 5. és 6. pont szól Csehszlovákiáról: egyoldalúan a Csehszlovák kisebbségi politikát ítéli a „nehézségek" okozójának, s ugyan azokat az engedményeket kéri a lengyel kisebbség számára, amit a szudétanémetek fognak kapni, hogy elkerüljék az „újabb feszültségeket." Majd a lengyel közvéleményre hivatkozva közlik, hogy „tekintettel a csehszlovák kormány jelen álláspontjára a lengyel kisebbséggel szemben, nem hagyna jóvá semmiféle komolyabb fellépést Csehszlovákia mellett."[401]

A titkos elaborátum további dokumentumai azt igyekeznek tisztázni, mit tenne Franciaország, ha Lengyelország megtámadná Csehszlovákiát. Erről ismertetik Litvinov június 18-án közlését a csehszlovák követ előtt, aki Párizsban egyértelműen azt a választ kapta, ebben az esetben „a francia-lengyel szerződés automatikusan érvényét vesztené." Továbbá, hogy Coulondre Moszkvában szintén a csehszlovák követnek kijelentette, hogy ebben az esetben Franciaország „egyedül kényszerülne arra, hogy Csehszlovákiát védelmezze."

Hasonló választ kapott Bonnet-tól a párizsi szovjet ügyvivő, Hirschfeld, kiegészítve Łukasiewicz már finomított kijelentésének ismertetésével, miszerint Lengyelország semleges marad, amennyiben azonban Franciaország segítségé-

[399] Uo. 38.

[400] Az ekkor tervezett brit-francia demarsot végül nem adták át, e helyett Párizs és London külön-külön juttatta el Hitlernek tiltakozását. Duroselle, Jean-Baptiste, 1979. 325–329.

[401] A 7. pont formális: betartják vállalt kötelezettségeiket és készek tárgyalásokra. München, 1938. 38-39.

re siet Csehszlovákiának, akkor „hajlandó lenne az egész dolgot felülvizsgálni." Majd megerősítette: abban az esetben, ha Lengyelország megtámadná Csehszlovákiát, akkor Franciaország „fel lenne mentve a francia-lengyel szerződésből fakadó kötelezettségei alól."

Moszkvai francia beszámoló szerint (július 4.) viszont Litvinov „legteljesebb mértékben szkeptikus maradt", mivel meg van győződve arról, hogy „a német-lengyel szerződés Németországnak szabad kezet ad Csehszlovákia ellen, ahogyan ezt Beck annak idején Litvinovnak is megerősítette."[402]

Négy nappal később, július 8-án kelt a szintén Moszkvából érkezett diplomáciai jelentés, miszerint Wacław *Grzybowski* lengyel nagykövet az előző nap Patyomkinnal közölte, egyetértenek a német terjeszkedés megállításával, a szerződést pedig csak időnyerés céljából írták alá, „továbbá a négyes paktumtól[403] való félelemből, és azért mert nem bíznak Franciaország teljes elhatározottságában."[404]

Az Egyesült Államok várható magatartásáról Cordell *Hull* külügyminisztert, Joseph *Kennedy* londoni követet és Sumner *Welles* helyettes külügyminisztert szólaltatták meg, akik egybehangzóan rokonszenvüket fejezték ki az erőfeszítések iránt, „amelyeknek a nemzetközi rend bázisául kell szolgálniuk, hogy a nemzetközi anarchián úrrá lehessen lenni." Kennedy, aki közismerten rokonszenvezett Hitler nézeteivel és az appeasement londoni támogatóival, egy Pilgrims-banketten[405]kijelentette: „Az a nézet, hogy az Egyesült Államok általános háború esetén semleges maradhat, veszedelmes tévedés." Welles azt mondta Washingtonban a csehszlovák követnek, hogy „biztosíthatja őt az Egyesült Államok rokonszenvéről, amelyet azonban a semleges álláspont miatt nem lehet nyilvánosan közzétenni."[406]

[402] Uo. 40.

[403] Nyilván a Szovjetuniót is magában foglaló „Keletei Locarnoról" (Keleti Paktum) van szó, amelyben a részvételt Lengyelország 1934-ben, együtt Németországgal elutasította.

[404] München, 1938. 40-41.

[405] A „pilgrim apák" az Egyesült Államokban elsőként bevándorló angol telepesek voltak.

[406] München, 1938. 40. Welles majd 1940 tavaszán tesz látogatást Európában, ahol személyesen tárgyal Mussolinivel, Cianoval, majd Hitlerrel és Göringgel, utána még Chamberlainnel és Daladier-vel, s tér vissza Washingtonba, hogy tájékoztassa Rooseveltet a kilátástalan helyzetről. Teleki Pál elutazott Rómába, hogy találkozzon Welles-szel, ott azonban Mussolini erről lebeszélte. Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája a „furcsa háború" idején. Történelmi Szemle, 1961/ 4. sz. 476-514. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1961_4/juhasz.pdf

A Szudéta-válság, a német diplomácia mesterműve

Amikor a francia külügyminisztériumban a kialakult helyzetről az elaborátumot összeállították még nem volt döntés sem Londonban, sem pedig Párizsban, miként kezeljék a Szudéta-válságot, pontosabban Csehszlovákia német fenyegetettségét. Az látszott, hogy Eden eltávolításával Chamberlain fordulatra készül, s ezt Daladier, ha aggodalommal, de követte. A francia külpolitika abban különbözött, hogy még augusztus második felében is egyértelműen kiállt Csehszlovákia területi integritása mellett.

A német diplomácia augusztus végén taktikát és hangot változtatott: a cél az volt, hogy Chamberlaint a háború fenyegetésével megnyerje, illetve, hogy Franciaországot elszigetelje. *E politikának a lényege a Szudéta-válság konstrukció volt.* A kiindulópontot az Anschluss jelentette, a háborús fenyegetés mellett a németség együvé tartozásának a sikeres elismertetése. A konstrukció felépítése gondosan történet. Az első követelés szerényebb volt: a Szudéta-vidéken egy tömbben élő, a cseh többségi lakosságtól, illetve a kormánytól elnyomott, zaklatott német *(lengyel és magyar)* kisebbség jogainak a követelése, az autonómia.

A kisebbségek helyzete valóban nem volt megoldott, akárcsak valamennyi kisebbségé Közép- és Kelet-Európában. Az, hogy nem a szudétanémetek sorsa aggasztja Hitlert, és nem az ő helyzetük rendezése a cél, az éppúgy világos lehetett Londonban, mint Párizsban – de a kortársak számára sem volt titok. A fő kérdés ugyanis még csak nem is Csehszlovákia volt, hanem az, *miként kerülhető el a háború, amellyel Hitler fenyeget.* Annak reményében mozdult meg a legmagasabb szintig a nemzetközi diplomácia, hogy a szudéta németek helyzetének „rendezésével", vagyis csekély áldozattal elkerülhető lesz a háború - s ennek feleltek meg azok az eszközök és módszerek is, amit alkalmaztak.

A Runciman küldetés

Lord *Runciman* feleségével érkezett Prágába szeptember 3-án, kíséretében volt a külügyminisztérium vezető munkatársa, Frank *Ashton-Gwatkin,* a küldöttség „második embere", aki 1934-től a brit gazdasági kapcsolatok irányítója volt.[407]

[407] Ashton-Gwatkin projektje már a müncheni döntés után javasolta a brit-német gazdasági együttműködést a térségben is, számításba véve a német dominanciát Kelet-Közép-Európában. „Notes on Germany and Central Europe", memorandum by Ashton-Gwatkin, 27 October 1938, C 13864/772/18, FO371/21705, National Archives, London.

Runcimant személyesen Chamberlain kérte fel különmegbízottjának, nem utolsó sorban tekintettel Runciman amerikai kapcsolataira, ismerettségére Roosevelttel. A küldetést Runciman hangsúlyozottan „pártatlan közvetítőként" vállalta, ezzel indokolta, hogy útját megelőzően nem kívánta felkeresni Hitlert.

Chamberlain nem vonta be a francia diplomáciát a tárgyalások előkészítésébe. Eric *Phipps* párizsi követ szeptember 2-án délután tájékoztatta Bonnet külügyminisztert, aki „örvendett Lord Runciman akciójának és hálás volt a tájékoztatásért." Erről azonban Bonnet már tudott, sőt előző nap beszél erről, Johannes von *Welczeck* német követtel. Egyrészt megismételte, hogy amennyiben Németország támadást intézne Csehszlovákia ellen, „Franciaország köteles lenne teljesíteni az országhoz fűződő kötelezettségeit", másrészt kifejezte reményét a békés megoldásba, amely esetben „kitűnő alkalom kínálkozna a francia-német szerződésre (Nagy-Britannia egyetértésével és jóváhagyásával)." Közölte a német követtel, hogy „Franciaország teljességgel kész elfogadni bármilyen megoldást, amit Lord Runciman javasol." Majd Hitlernek is ajánlotta, hogy „a közelmúltban számos területen elért, figyelemre méltó és vértelen győzelmei után" fogadja el a javaslatot, amivel „többet nyerne, mint egy általános európai háború kirobbantásával." Végül közölte Welczeck-kel: „ha Beneš nem fogadná el Lord Runciman ítéletét, úgy Franciaország mentesnek tekintené magát Csehszlovákiával szembeni kötelezettségeitől…"[408]

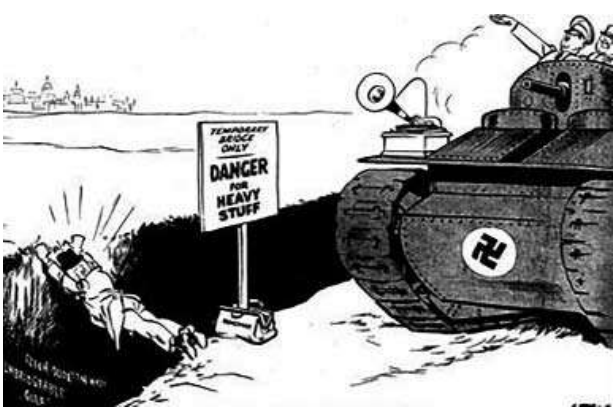

A Runciman híd. „Figyelmeztettünk." „Csak ideiglenes híd. Nehéz dolgok számára veszélyes." (David Low)

Prágában azonban meglehetősen egyoldalúvá vált Lord Runciman konzultációja. Lényegében arra igyekezett rávenni Benešt és a csehszlovák miniszterelnököt, Milan *Hodžá*t, hogy teljesítse a szudétanémetek követeléseit. Hodžát sikerült meggyőznie az ország föderalizálásának elkerülhetetlenségéről. A Szudéta-vidéken folyta-

[408] München, 1938. 49.

tott megbeszélésein azonban nem ért el eredményt, bár kitűnő kapcsolatokat épített ki a hétvégeit társaságukban töltve. Heinlein-nel, akit Hitler folyamatosan látott el utasításokkal, csak látogatása utolsó napjaiban tudott röviden találkozni.

Benešsel is szívéjes kapcsolatot alakított ki Runciman, ami azonban nem befolyásolta végkövetkeztetéseit. Egyik utolsó, szeptember 16-án kelt jelentésében a helyzetet jellemezve a következőt javasolta: „...a szudétanémetek helyzete három-négy évvel ezelőtt maga volt a reménytelenség. A Náci Németország felemelkedése azonban új reményeket keltett bennük. Úgy vélem, hogy ezen körülmények között segélykérésük rokonaiktól, és végső óhajuk, hogy csatlakozzanak a Birodalomhoz megfelel a körülmények természetes menetének."[409]

A francia és a brit diplomácia követeik útján is nyomást gyakorolt Prágára. A francia Léopold Victor *de Lacroix* és a brit követ, Basil Cochrane *Newton* még a Lord Runcimannal folyó tárgyalások vége felé átadtak Benešnek egy „demarche"-t, amelyben mindkét kormány világossá tette a csehszlovák kormány számára, hogy amennyiben nem fogadja el a Runciman által javasoltakat, akkor katonai „ellenállása esetén" nem számíthat támogatásukra – lényegében megismételve a már szeptember első napjaiban eldöntött, és Bonnet által a német követ útján Berlinnel is közölt álláspontot.

Tárgyalások sorozata

Berchtesgaden 1938. szeptember 15. Hitler világháborúval fenyeget

1938. szeptember 15-én Runciman még valahol Csehszlovákiában volt, amikor Chamberlain Berchtesgadenben tárgyalt Hitlerrel. A repülőtérről a Sasfészekig ünneplő tömeget sorakoztattak fel, a megbeszélésen magán azonban csak hárman voltak: Chamberlain, Hitler és főtolmácsa, Paul Schmidt. A többiek, köztük a mellőzése miatt megsértődött Ribbentrop egy emelettel lejjebb levő szo-

[409] DBFP S. 2. II. 677. Runciman levél formájában 1938. szeptember 21-i, Westminster keltezéssel és „Kedves Elnököm" megszólítással küldte el jelentését Benešnek, és némi változtatással Chamberlain-nek. Közli Uo. 675-679. Az interneten más dátummal olvasható: Runciman-Report. The report of Lord Runciman to the British Prime Minister on September 16, 1938. http://www.zwittau.de/verweise/runciman/runciman-bericht.htm#runcimanreport, 2010-04-05. Ezt közli Vyšný, 344-350.

bákban várakoztak. A tárgyalás összefoglalóját maga Chamberlain jegyezte,[410] meglehetősen részletesen visszaadva beszélgetésüket Hitlerrel.[411]

Az igen személyesre alakított, Chamberlain idős korát és útjának fáradságos voltát elismerően említő udvariassági formaságok után Hitler elutasította a javaslatot, hogy bevezetőben ismerkedjenek meg „egymás nézeteivel". Közölte, hogy erre nem hajlandó, mert olyan események történtek, amelyek azonnali lé-péseket tesznek szükségessé: „ma érkezett jelentések szerint 300 szudétanémetet meggyilkoltak," ami „azonnali megoldást igénylő helyzetet alakít ki."

„Az ő húsvéti [népszavazás] tojása. A Führer: Kiváló – tökéletesen! Nagynémetország mindenekelőtt!" (Bernard Partridge)

A tárgyalások első éles konfl iktusa a népszavazás körül alakult ki. Hitler azt javasolta, hogy érvényesítve a „nemzetek önrendelkezési jogát" tartsanak népszavazást a Szudéta-vidéken. Ezt Chamberlain ellenezte: „Amennyiben Csehszlovákiában az önrendelkezési jog alkalmazása népszavazás megtartását jelentené a szudétanémetek körében, az hatalmas nehézségekkel járna."[412] Végül azonban Chamberlain annyiban engedett, hogy megígérte a népszavazás követelésének a megfontolását.

Hitler azonban egyre indulatosabban folytatta, ismét visszatért a meggyilkolt szudétanémetek hírére, már *világháborúval fenyegetőzve*: „Háromszáz szudétanémetet meggyilkoltak és ez nem folytatódhat tovább, ezt az ügyet azonnal rendezni kell: én elhatároztam, hogy rendezem, nem érdekel, hogy világháborút jelent, vagy sem. Elhatároztam, hogy megoldom,

[410] Notes by Mr. Chamberlain of his conversation with Herr Hitler at Berchtesgaden on September 15, 1938. DBFP S. 2. II. 338-341. A dokumentumot szinte egészében közöljük. München, 1938. 57-61.

[411] A tárgyalásról Schmidt készített összefoglalót, amelynek példányát Chamberlain számára kérte ugyan Henderson, azonban ehhez Ribbentrop „bosszúból" nem járult hozzá. Chamberlain meg is jegyezte, hogy legközelebb hoz magával valakit, aki számára elkészíti az összefoglalót a következő tárgyalásról. Ursachen, XI. 333.

[412] Ez Schmidt feljegyzésében található. Ursachen, XII. 332.

mégpedig hamarosan, kész vagyok inkább megkockáztatni egy világháborút, mint hogy eltűrjem a további halogatást."[413]

Ekkor Chamberlain elvesztette hidegvérét, indulatosan közölte Hitlerrel, hogy ezek szerint „Csak az időmet vesztegetem." Szavai azonosak voltak a Halifax által ugyan itt, egy évvel korábban felháborodásában mondottakkal, de most Hitler nem engedett. Elutasította Chamberlainnek azt a javaslatát is, hogy intézzenek „közös felhívást mindkét félhez", maradjanak higgadtak, tartózkodjanak az incidensektől, hogy „időnk legyen a tárgyalásokra." Ezzel szemben Hitler azt követelte, hogy a brit kormány nyilatkozzon, miszerint „beleegyezik a területátadás gondolatába és ezt be is jelenti…"

Hitler vázolta Chamberlain előtt teljes programját. Őt 10 millió német sorsa aggasztja, nem csak a Szudéta-vidék német lakosságáé. Chamberlain rákérdezett: „Álljunk meg egy pillanatra; egy olyan pont van itt, amit tisztázni szeretnék, s megmondom miért: ön azt mondja, hogy hárommillió németnek a Birodalomhoz kell tartoznia; ön meg fog elégedni ezzel és nem akar ennél semmivel sem többet? Azért kérdezem, mert sokan úgy vélik, hogy ez nem minden; hogy ön fel akarja darabolni Csehszlovákiát."[414] Hitler válaszul „hosszú beszédet" tartott, amelynek lényegét Chamberlain a következőkben adta vissza: „addig nem érezheti magát biztonságba, amíg a szudétanémeteket nem csatolják a Birodalomhoz; de nem fogja úgy érezni, hogy megszabadult a veszélytől, amíg fel nem mondják Oroszország és Csehszlovákia szerződését."

Erre azt mondtam, folytatta Chamberlain: „Tételezzük fel, hogy ez módosul, és Csehszlovákia nem lesz köteles Oroszország segítségére sietni, ha megtámadják Oroszországot, másrészt Csehszlovákia nem bocsátaná rendelkezésre repülőtereit és mást az orosz haderő számára; ez véget vetne aggodalmainak?"

Erre Hitler azt válaszolta, hogy amennyiben a szudétanémetek visszatérnek a birodalomba, ha a magyar és a lengyel kisebbség, valamint a szlovákok kiszakadnak Csehszlovákiából, „akkor az, ami megmaradna, olyan piciny lesz, hogy nem okozna fejtörést." Arra viszont nem tért ki, hogy kinek a számára és miben.

[413] „I am prepared to risk a world war rather then allow this to drag on." DBFP 2. S. II. 340. A Schmidt által készített lazább, saját észrevételeit is tartalmazó feljegyzésben a világháború szó nem szerepel, de a fenyegetés igen: „így, vagy úgy, de saját kezdeményezésével" megoldja. Ursachen, XII. 331.

[414] DBFP 2. S. II. 339.

Hitler követeléseire Chamberlain csak a kormánnyal és Runcimannal való egyeztetés után látott lehetőséget, de „személyes véleményeként" közölte: „elvben nincs kifogásom az ellen, hogy a szudétanémeteket leválasszák Csehszlovákia egyéb részeiről, azzal a kikötéssel, hogy a gyakorlati nehézségek leküzdhetők lesznek."[415] Miután Chamberlain utalt arra, hogy folytatni kívánja a tárgyalásokat, Hitler engedett, elfogadta a tárgyalások folytatását, mint „követhető utat."[416]

A berchtesgadeni találkozó legkritikusabb pontja Hitler fenyegetése az újabb világháború kirobbantásával, amit összekapcsolt a csehszlovák-szovjet egyezmény felmondásának követelésével. Vagyis Chamberlain számára egyértelművé kellett válnia, hogy egy szélesebb konfliktussal kell szembenéznie, s nem az a kérdés, hogy vállalni kell-e a háborút a Szudéta-vidék német lakosságáért, vagy sem, de nem is csak Csehszlovákiáról, hanem az egész közép-európai térségről van szó. Az ekkor közölt hatalmas számú korabeli angol diplomáciai és politikai dokumentum azonban ezt alig érintette: a fő téma s Szudéta-vidék átengedése volt Németországnak. A döntés London kezében volt, a nagy vesztes azonban Párizs lehetett.

Figyelmeztetés Londonból és Moszkvától

Chamberlain tárgyalásait követte a nemzetközi sajtó, s meglehetősen pontosan tájékoztatta a közvéleményt. Tájékozottak voltak a legérdekeltebb politikusok is, így a pártján belül már az ellenzék vezérének számító Churchill, s a Moszkvában egyre nehezebb helyzetbe éppen a brit-német tárgyalások miatt került Maxim Litvinov. Mindketten igyekezte nyomást gyakorolni a tárgyalásokra.

Churchill Párizsban - 1938. szeptember 20-21.

Daladier kormányában közel sem volt egyetértés, különösen nem a felelősség vállalhatóságában. Ennek elsődleges oka a politikai megfontolás volt, de közrejátszott a hadvezetés állásfoglalása is. Nyilvánvalóvá tették, hogy közvetlen katonai segítséget aligha tudnak nyújtani Csehszlovákiának, de közvetett segítséget is csak Londonnal egyeztetve. A kormány az ország biztonságát sem látta megnyugtatónak: Londonból előbb lényegében elutasító választ kaptak arra a kérdésre, hogy számíthat-e brit katonai támogatásra a háború kirobbanásakor,

[415] Uo. 340.
[416] Uo. 340.

majd egy alig értékelhető ígéretet kaptak két nem gépesített hadosztály és 150 repülőgép küldéséről a háború kirobbanását követő első félévében.[417]

Eközben Chamberlaint arról tájékoztatták, hogy a francia kormány két befolyásos minisztere, Paul *Reynaud* és Georges *Mandel* értesülve a Berchtesgadenben történtekről bejelentették lemondási szándékukat arra az esetre, ha Daladier továbbra is támogatja az alkut. Ekkor ült repülőgépre Churchill, aki ekkor még reményt látott a tárgyalások folytatásában. Churchillel tartott az angol-francia társaság parlamenti bizottságának elnöke, Edward *Spears* tábornok - az utóbbit a brit alsóházban csak „Párizs képviselőjének (The member of Paris) nevezték.)[418] Mindkettejüknek jó kapcsolatai voltak a radikális francia miniszterekkel. Kétnapos villámlátogatásuk eredményeként a két miniszter nem lépett ki a kormányból - abban a reményben, hogy továbbra is nyomást tudnak gyakorolni Daladier-re. Ennél több eredménye nem volt Chuchill intervenciójának, viszont volt ideje átgondolni az appeasement újabb lépésének várható következményeit.

Hazatérését követően Churchill sajtókonferenciát tarott, ahol kijelentette: „Ez az összeomlás sem Franciaországnak, sem Angliának nem hoz békét vagy biztonságot. Ellenkezőleg, egyre gyöngébb és egyre veszélyesebb helyzetbe hozza őket. Csehszlovákia semlegesítése egymagában is huszonöt német hadosztályt szabadít fel, ezek a jövőben a nyugati frontra irányíthatók; ezen kívül a győzelmes nácik előtt megnyílik az út a Fekete-tengerhez."[419]

Litvinov Genfben – 1938. szeptember 21.

Litvinov a Népszövetség tevékenységének évi beszámolója alkalmából szólalt fel, ahol, mint mondta, a hozzászólók nem arról beszéltek, hogy „mit tett a Népszövetség, hanem arról, mit nem tett ebben és az előző évben." Sorolta: két állam vesztette el függetlenségét, Abesszínia és Ausztria, Kínát újabb agresszió érte, és most Csehszlovákiát fenyegeti agresszió. „Felmérve a helyzetet, mit jelent az

[417] Daladier és Bonnet a brit párizsi követen keresztül tette fel kérdését, amit Churchill, feltételesen, „jó ürügynek" tartott a franciák részéről ahhoz, hogy beadják a derekukat. (Churchill 1989. 96.) Erre a helyzetre fog utalni a francia delegáció vezetője Doumenc is, amikor a moszkvai tárgyalásokon Vorosilovval feleleventették a történteket.

[418] A küldetésről ír Martin, Benjamin F.: France in 1938. Loisiane State University Press, 2005. 16. Spears később Churchill személyes képviselője lett előbb a Renyaud-, majd a Petain-kormánynál, s buzdította ellenállásra – az oda repülő Churchillel együtt – a visszavonuló franciákat. Churchill könyvében röviden beszámol látogatásáról, Spears nevét azonban nem említi. Churchill, 1989.100.

[419] Uo. 101.

esemény egész Európa és kiváltképpen Csehszlovákia sorsát figyelembe véve, a szovjet kormány az Anschluss után azonnal hivatalos javaslattal fordult a többi európai nagyhatalomhoz, hogy együtt vizsgálják meg milyen lehetséges következményekkel járhatnak ezek az események, s ennek érdekében megelőző intézkedéseket fogadjanak el."[420]

Majd Litvinov ismertette válaszát a francia kormány kérdésére, amit még Genfbe érkezése előtt kapott: mit tenne a Szovjetunió, ha Csehszlovákiát katonai agresszió érné? A válasz részletes volt, s megegyezett azokkal a későbbi válaszokkal, amelyeket majd a Wehrmacht prágai bevonulásakor megismételt a kormány. „készek vagyunk teljesíteni a paktumban vállalt kötelezettségeinket és Franciaországgal együtt segítséget nyújtani Csehszlovákiának a számunkra biztosított utakon. Honvédelmi szerveink készek azonnal részt venni tárgyalásokon a francia és a csehszlovák katonai szervekkel megvitatni a helyzet megkövetelte intézkedéseket." Természetesen javasolta, hogy a Népszövetségben is vitassák meg a helyzetet, hívják fel a közvélemény figyelmét, s tisztázzák más olyan országok álláspontját, „amelyek segítsége számításba jöhet." Javasolta továbbá, hogy hívják össze az európai nagyhatalmak és az érdekelt országok konferenciáját „a végleges közös diplomáciai lépés (demars) kidolgozása érdekében."[421]

Mind Churchill, mind pedig Litvinov jól látta, hogy a Berchtesgadenben történtek után kevés remény van Chamberlain eltántorítására a tervezett „megegyezéstől", azonban remélték, legalább erősíthetik tárgyalási pozícióját. Ekkor még ugyanis nem volt szó a Szudéta-vidék egészének és feltételek nélküli átadásáról, sőt úgy tűnt Hitler beleegyezik a terület népszavazással, az önrendelkezés alapján történő megosztásába. Hitler ajánlata csak taktikai volt, amit szinte azonnal vissza is vont. Amint az hamarosan kiderült Hitler már emelte a tétet, és Chamberlain nem használta ki az orosz kártya kínálta lehetőséget.[422]

[420] Документы и материалы, 1981. 185.

[421] Uo. 186.

[422] Churchill később így kommentálta a történteket a szovjetekkel szembeni fenntartásokra utalva: „Akárhogy van is azonban, valójában a szovjet ajánlatról tudomást sem vettek. Hitler ellen nem vetették latba a javaslatot. Churchill 1989. 103.

Bad Godesberg, 1938. szeptember 22-23.

A következő találkozóra Bad Godesbergben került sor, szeptember 22-23-án. Hitler, mint azt még Berchtesgadenben ígérte, elébe ment Chamberlainnek, félúton ajánlott találkozót, de még Németországban.[423] Két találkozóra került sor: egy rövid, valamivel több, mint egy órás délutáni megbeszélésre 22-én, amelynek két témája a Szudéta-vidék átadását követően Csehszlovákia számára nyújtott garancia volt. Ezt Hitler ahhoz kötött, hogy a garanciában Olaszország is vegyen részt. Chamberlain viszont közölte, hogy ő nem ilyen garanciára gondolt, hanem egy német-csehszlovák megnemtámadási egyezményre. Ezt viszont Hitler utasította vissza, addig „amíg nem lesznek kielégítve Csehszlovákia többi kisebbségei." A másik téma a Hitler által korábban ajánlott népszavazásnak a „helyzet megváltozásával" indokolt visszavonása volt, ami megdöbbentette Chamberlaint. Megállapodtak egy másnap délelőtti folytatásban, ami előtt Chamberlain írásban rögzített javaslatait eljuttatta Hitlernek. Chamberlain másnap délután kapta meg Hitler válaszát, változatlan követelésekkel. A vita nem zárult le, Hitler visszavonta ajánlatát a Szudéta-vidéknek az önrendelkezési jog szerinti, vagyis népszavazással történő rendezésére. Chamberlain arra kérte Hitlert, hogy adja át memorandumának szövegét és a térképet a kívánt területekről, amit majd továbbít Prágának, majd közölte, hogy „visszatér Angliába".[424] Hitler számára készített feljegyzésében Chamberlain ígérte, hogy „A további intézkedéseket a terület teljes átadásáról a lehetőséghez képest a legrövidebb időn belül kidolgozzák."[425] Hitler megismételte korábbi álláspontját, ebben már „néhány hét alatt több mint 120 000 elüldözött menekültet" említve követelte a terület átadását, a többi kisebbség „kielégítését", majd enyhébb formában megismételte fenyegetését is: „Németország mindenképpen kész arra, amennyiben – ahogy ez most látszik – nem tud segíteni a Csehszlovákiában elnyomott néptársainak, hogy tárgyalásos úton áttörést érjenek el jogaik érdekében, hogy a még fennmaradt lehetőségeket használja."[426]

[423] A Berchtesgaden-London távolság légvonalban 1040 km, ennek valóban mintegy a fele a Bad Godesberg-London távolság 550 kilométere. http://tavolsag.1km.net/de/Berchtesgaden/gb/london/

[424] A tárgyalásokról beszámolt Chamberlain az alsóházban. Ursachen, XII. 374-376.

[425] Uo. 377.

[426] Uo. 380.

Az igen kritikus helyzetben, amikor a német ultimátumot a csehszlovák kormány elutasította, még a parlament ülése előtt, Chamberlain rádiónyilatkozatban tájékoztatta az „angol népet": „Milyen szörnyű, milyen fantasztikus, milyen hihetetlen, hogy most arra kényszerülünk, hogy lövészárkokat ássunk és gázálarcokat próbáljunk ki egy olyan viszály miatt, amely egy távoli országban és olyan emberek között tört ki, akikről semmit sem tudunk…"

Beszámolt előző Bad Godesberg-i tárgyalásáról is: „Teljesen meg voltam lepve, amikor második németországi látogatásom során meg kellett állapítanom, hogy Hitler ragaszkodik az átadandó területek azonnal átengedéséhez és azonnali katonai megszállásához, éspedig az érintett területek védelmét szolgáló előzetes intézkedések nélkül…"[427] Beszédének végén visszatért a háborúra: „Bármekkora is legyen a rokonszenvünk egy kis nemzet iránt, amely egy nagy és hatalmas szomszéddal áll szemben, mégsem lenne szabad egész birodalmunkkal egyes-egyedül e kis nemzetért hadba vonulnunk. Ha háborúznunk kell, úgy ezt nagyobb dolgokért kell tennünk…"[428]

Chamberlain: „Szörnyű és fantasztikus…" („Az európai és a brit dominancia kapuja", aminek őrzője a cseh katona.) (Gabriel – James Friell)

A lövészárkok ásását, óvóhelyek létesítését Londonban és a gázálarcok próbáját Hastings Lionel *Ismay* tábornok rendelte el, akit 1938. augusztus 1-jén bízták meg a Birodalmi Védelmi Bizottság (Commitee of Imperial Defence - CID) vezetésével. Ismay egyike volt azon tábornokoknak, akik nem értettek egyet az appeasement politikájával, s ezt nem is rejtette véka alá. Churchillel tartva állította, hogy Hitler csak az erőből ért.[429]

[427] Berchtesgadenben ugyanis arról állapodtak meg, hogy akár lakosságcserével is biztosítják azok jogait, akik nem kívánnak a birodalomban élni.

[428] München, 1938. 85-86.

[429] Hastings Lionel Ismay ott van Teheránban, Jaltában és Potsdamban, 1951-től az 1949-ben létrehozott NATO első főtitkára.

Chamberlain azonban tisztában volt már Berchtesgaden óta, hogy Nagy-Britanniának két rossz helyzet közül kell választania: a háború, mégpedig a világháború vállalása, vagy a lehetőség között, hogy kimarad a háborúból. Berchtesgadenben azonban volt egy gondolatsora, amit közölt is Hitlerrel, jelezni kívánva elszántságát: „1914 után azt beszélték, hogy ha annak idején közöljük hadba lépésünk lehetőségét Németországgal, úgy nem került volna sor a háborúra…”[430] A célzásnál tovább Chamberlain akkor sem ment. Ekkor viszont már tudta, ennek említése nem kellően fenyegető Hitler számára, mert Nagy-Britannia és Franciaország katonai erőit nem tartotta elegendőnek Csehszlovákia védelmére, akárcsak Chamberlain maga. Az Egyesült Államok belépésére a konfliktusba nem számíthatott. Joggal. Roosevelt szeptember 28-i üzenete Hitlernek a be nem avatkozás jelzése mellett ugyan tartalmazott egy mondatot Anglia mellett, ami azonban kevés volt: „Mégis kötelességünknek tekintjük, hogy a jószomszédi politika felelőssége alól ne vonjuk ki magunkat.”[431]

München 1938. szeptember 28-29-30.

„Nemzetközi garanciális szerződés” Csehszlovákiáról

Chamberlain tárgyalásai, valamint a Runciman küldetés végeredménye egyenes út volt Hitler követeléseinek teljesítéséhez, a Münchenben 1938. szeptember 29-ről 30-ra aláírt négyhatalmi dokumentumhoz: akik hiányoztak az aláírók közül az a leginkább érdekelt Csehszlovákia, valamint Csehszlovákia biztonságát szintén garantáló Szovjetunió volt.[432]

A Münchenben aláírt egyezmény mindössze 8 rövid pontból állt, aláírói első helyen Adolf Hitler, a másodikon Neville Chamberlain, a harmadikon és negye-

[430] DBFP S. 2. II. 339. Az eredeti felvetés az orosz külügyminiszter Szergej Szazonové, aki azt állította, hogy „Ha akkor Sir Edward Gray [brit külügyminiszter] kérésemnek engedve, 1914-ben kellő időben kétértelműséget nem tűrő kijelentést tett volna Nagy-Britanniának Oroszországgal és Franciaországgal való szolidaritását illetően, megmentette volna az emberiséget a rettenetes kataklizmától.” Egedy Gergely: Nagy-Britannia története. Budapest, Aula Kiadó, 1998. 76-77.

[431] München, 1938. 86-87.

[432] A II. világháborút megelőző két legjelentősebb szerződést az éjfél utáni órákban írták alá: Münchenben 1 óra 30 perckor, Moszkvában majd egy év múlva, augusztus 24-én hajnali 2 órakor. Hácha hosszú vonatút után jóval éjfél után „kapott lehetőséget” Hitlertől, hogy aláírja a maradék Csehszlovákia átadását 1939. március 15-én. Mindkét diktátor a későn kelő éjszakás munkarendet kedvelte, kihasználva partnerei más életritmusát. Chamberlain viszont 29-én délben elvonult pihenőre, amire a csehszlovákoknak nem volt alkalma, de Háchának sem egy fél év múlva.

„Nos, nincs számomra szék?" (David Low)

diken a mellékszereplők: Édouard Daladier és Benito Mussolini.[433]

A szerződés elrendeli, hogy Csehszlovákia 1938. október 1-jén kezdje meg a Szudéta-vidék kiürítését, mindent hagyjanak a helyükön, az erődítményeket nem szerelhetik le – mindezt ellenőrizni fogja egy bizottság, amely német, olasz, francia és csehszlovák tagból áll, majd a lakosság „cseréről" intézkedik. A szerződés 8. pontjában szerepelt, hogy a kormány négy héten belül elbocsátja a katonai és rendőri szolgálatból a szudétanémeteket. Ezzel menekülésre, emigrációba kényszerítették mindazokat, akik nem voltak hívei Hitlernek.

Majd következtek a *kiegészítések*. Az első még azon a napon kelt. Ebben *a britek és franciák garantálták Csehszlovákia új határait* „nem provokált" támadásokkal szemben, hasonlóképpen tették ezt *Olaszország és Németország*, *de csak azzal a feltétellel*, hogy Csehszlovákia előbb rendezi a magyar és a lengyel „kisebbség kérdését." A hangsúly, amint ez később kitűnt, nem a magyar és a lengyel kisebbségeken, hanem magán *Csehszlovákián* volt. A garancia ugyanis *Csehszlovákiára* vonatkozott. Hitler azonban már Berchtesgadenben közölte Chamberlainnel, hogy a rendezés célja a magyar és a lengyel kisebbségek *kiválása* mellett *Szlovákia elszakadása*. Amit nem mondott ki: ha nincs Csehszlovákia, nincs mire a nemzetközi garancia vonatkozzon.

Valamennyi egyéb – a magyar és a lengyel területi igények - vitakérdést egy bizottság elé utalták, amely a német külügyminisztérium államtitkárából, a brit, a francia, az olasz berlini követekből, valamint a csehszlovák kormány képviselőjéből állt - vagyis minden Németországban dőlt el.

Chamberlain hazarepült a Hitlerrel aláírt közös nyilatkozattal, s a repülőtéren elmondta a mondatot, amely bejárta a világsajtót: „A tegnap este aláírt egyezményt és az angol-német flottaegyezményt úgy tekintjük, mint népeink

[433] A müncheni egyezmény szövegét, valamint a kiegészítő nyilatkozatokat közli München, 1938. 11-15. Halmosy, 433-438.

ama óhajának szimbólumát, hogy egymás ellen soha többé ne viseljenek háborút. Elhatároztuk, hogy az országainkat érdeklő egyéb kérdéseket is a tanácskozások módszerével kezeljük, és továbbra is arra törekszünk, hogy az esetleges nézeteltérések okait kiküszöböljük, s ily módon hozzájáruljunk Európa békéjének biztosításához."[434] Az aláírások: az első helyen Adolf Hitler, utána Neville Chamberlain. Ami azt jelentette, hogy a leírtak csak Nagy-Britannia és Németországra vonatkoztak. Ezzel tisztában volt a francia diplomácia. Amint azt *François-Poncet* írta Berlinből külügyminiszterének: „mi sem áll útjában annak, hogy Franciaország és Németország ugyan ilyen megegyezésre jusson."[435]

München, Moszkva, Prága percről percre – 1938. szeptember 30.

A müncheni konferencia történeti irodalmában nagy teret szentelnek annak, vajon a Szovjetunió valóban felajánlotta-e Beneš kérésére közvetlenül a Müncheni szerződés megkötését követő órákban, hogy katonai segítséget nyújt Csehszlovákiának akkor is, ha Franciaország ezt nem teszi meg. (A szovjet-csehszlovák szerződésben ugyanis a francia részvétel feltételként szerepelt.) Illetve komoly szándéka volt-e Sztálinnak a fegyveres segítségnyújtás Prágának. Van-e alapja annak, hogy Sztálin a csehszlovák kérés ellenére sem lett volna hajlandó a segítségre? Ennek bizonyítására vagy cáfolatára nem áll rendelkezésre elsődleges forrás, az ekkor történtek azonban rekonstruálhatók. Az kétségtelen, hogy a szovjet-csehszlovák kapcsolatoknak, különösen az 1935 májusában aláírt egyezményt követően igen jelentős katonai együttműködés is része volt.[436]

Szergej Szergejevics *Alekszandrovszkij* prágai szovjet követet reggel 9 óra után hívta fel telefonon Edvard Beneš , de fontos volt, ami rövid beszélgetésük előtt, majd az azt követő órákban történt azon a napon.

München

Éjjel 1.30 óra: a várakozó Vojtěch *Mastný* berlini követ és Jan Masarik londoni követ találkozhattak Neville Chamberlainnel és Edouard Daladier-vel. Ekkor már a brit és a francia miniszterelnök kilenc órája tárgyalt Hitlerrel. A fáradt-

[434] München, 1938. 14.

[435] A francia sárga könyv. Diplomáciai okmányok 1938-1939 Pápai Ernő műintézet. Budapest, 1940. 31.

[436] Ennek részleteiről lásd Majoros, 2010. 427-429.

nak tűnő Chamberlain személyesen adta át Mastnýnak a dokumentumot, nem fűzött hozzá kommentárt. Mastný elolvasta, nem tett megjegyzést.

Prága

5 óra: a német követség jelentkezik telefonon a külügyminisztériumban, s arra kéri a külügyminisztert, Kamil *Kroftát*, hogy 6 órakor fogadja a német ügyvivőt, Andor *Hencket*.

6.15 óra: Hencke megjelenik a minisztériumban és átadja a Münchenben aláírt dokumentum szövegét Kroftának. (A szerződés térkép melléklettét a brit követség továbbítja majd később.)

6.15 Beneš meghívja 9.30 órára a politikai pártok vezetőit a várba – Klement Gottwald, a kommunista párt vezetője nincs közöttük. (Ennek oka lehet Zsdanov – feltételezett – megjelenése Prágában.[437])

9.30 óra: a pártvezetőkkel találkozás előtt Beneš felhívja Szergej Alekszandrovszkij szovjet követet, s kéri, továbbítsa kérdését: Csehszlovákia harcoljon, vagy kapituláljon? „Később Alekszandrovszkij *nem továbbítja a kérdést* Moszkvába (kiemelés- Sz. G.), és az epizódot mint Beneš kétségbeesett kiáltását említi."[438]

9.45 óra: a csehszlovák kormány összeül a Kolowrat palotában, a külügyminiszter, Jan *Syrový* megnyitójában már közli: a négy hatalom az elé a választás elé állítja Csehszlovákiát, hogy legyilkolják, vagy öngyilkosságot követ el.[439] A kormányülésen ketten is közölték, hogy kérni kell a Szovjetunió támogatását - a volt tárca nélküli miniszter Hugó *Vavrečka* és Ivan *Dérer,* a szeptember 22-én lemondott belügyminiszter.[440]

[437] Igor Lukeš azt állítja az eseményeket feldolgozó tanulmányában, érvelve a szovjet katonai segítség ígérete mellett, de meg nem jelölt csehszlovák forrásra hivatkozva, hogy Andrej Zsdanov, a szovjet párt legfelső vezetőségének tagja megjelent Prágában, és arra szólította fel a csehszlovák kommunista párt vezetését, hogy készüljenek a szovjet hadsereg megjelenésére, amely „hatalmas tényező lesz a konfliktusban." Lukeš, Igor: Benesch, Stalin und Die Komintern. Vom Münchner Abkommen zum Molotow-Ribbentrop-Pakt. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 1993/3. 334. https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1993_3_1_lukes.pdf Beneš emlékirataiban nem szól a látogatásról, a többi eseményről viszont részletesen beszámol. München, 1939. 219-220.

[438] Így ismerteti a kritikus időpontban történteket Lukeš, 334.

[439] Protokolle der 18. tschechoslowakischen Regierung, 23.9.-4.10.1938. SZA, PMR, 4142. In Lukeš, 334.

[440] Fellépésükről csak Alekszandrovszkij számol be. (München, 1938. 127.) Hugó Vavrečka nagyapja volt Vaclav Havelnek, az utolsó csehszlovák elnöknek. Ivan Dérer később részt vett az ellenállási mozgalomban, 1948-ig a legfelsőbb Bíróság elnöke, a fordulat után bebörtönzik, 1968-ban az ellenzék mellé állt.

10 óra: Moszkvából Zdeněk Fierlinger követ a csehszlovák követségen keresztül felhívja Krofta külügyminisztert: „Ne hagyják, hogy elkapjanak minket, tartsák a vonalat" (Laßt sie uns nicht kriegen und haltet Kurs!)

10.30 óra: Alekszandrovszkij , fekete Packard gépkocsiján a Burgba érezett, de nem találkozott Beneš-sel, csak titkára Jaromír *Smutný* fogadta.

11.30 óra: vége a kormányülésnek a résztvevők a várba mennek, hogy Beneš-sel találkozzanak.

11.45 óra: Beneš fogadja Kroftát, Syrovýt és a kormány 17 miniszterét (Petr *Zenkl,* Prága polgármestere nem jelent meg), valamint Ludvík *Krejčí* tábornokot, s közölte: nem tudja elfogadni a müncheni megállapodást.

11.45 óra: a prágai szovjet követség táviratban elküldi Beneš 9.30-kor feltett kérdéseit Moszkvának. Ekkor maga a követ, Alekszandrovszkij még a Burgban van.

12.00 óra:Beneš titkára Smutný közli Alekszandrovszkijjal, hogy a kérdéseikre már nem kérik a választ.

12.20 óra: Csehszlovákia moszkvai követsége közli Prágával: „nincs újabb közlendő."

12.30 óra: Krofta hivatalosan közli a prágai brit követtel, Basil Newton-nal és a francia követtel Victor de Leacroix-val, hogy elfogadják a Müncheni Szerződést.

13.40 óra: A prágai szovjet követség elküldi második táviratát Moszkvának, amelyben közlik, hogy Csehszlovákia elfogadta a müncheni egyezményt, és további választ nem várnak.

17 óra: Moszkva megkapja az első táviratot Beneš 9.30-kor feltett sürgős kérdésével.

A történésekből úgy tűnik, hogy Beneš egyértelműen annak tudatában cse-lekedett, hogy hitt Sztálin ígéretének a fegyveres segítségről. Ugyanis a rendelkezésre álló dokumentum szerint nem is erre kérdezett rá. A „Csehszlovákia harcoljon, vagy kapituláljon?" kérdés nem erre vonatkozott, ha-nem, amire Alekszandrovszkij később utalt, „kétségbeesett kiáltás" volt. Ennek a kérdésnek az eldöntését ugyanis nem várhatta Moszkvából, ami könnyen belátható volt. És Párizshoz, vagy Londonhoz nem fordulhatott, mert az üzenet egyértelmű volt: ott a döntést már meghozták.

A történet hátteréhez egy másodlagos, és nem is a legjobb forráshoz kell nyúlnunk – s teszik ezt több forrásközleményben is. Beneš emlékiratában írja ezekről az órákról, mentegetve döntését, amiért nem vállalta a háborút: „Alekszandrovsz-

kij üzenete számomra az utolsó alkalom volt, hogy az azonnali háború mellett döntsek […] Arra a következtetésre jutottam ugyanis, hogy amennyiben elvetjük az angol-francia tervet (a müncheni egyezményt – Sz.G.), s azonnal háborúba indulunk Németország ellen egyedül a Szovjetunió támogatásával, úgy az alábbi következményekre került volna sor […] Az egész nyugati világ azt gondolta volna – akár őszintén, akár nem -, hogy igaz a hitleri propaganda, miszerint Csehszlovákia Közép-Európa bolsevizálásának eszköze, s ezért ellenünk fordulna…" Majd folytatta: „mindkét nyugati ország megszabadult volna a súlyos felelősségtől saját politikájáért, amellyel Németországot velünk szemben támogatta, s – ami bennünket illet – kezét mosta volna ama messzire vezető események miatt, amelyek a német-szovjet háború nyomán szükségképpen kibontakozhattak."[441]

Eltérőek az értékelések Alekszandrovszij szerepének megítélésében. Az irodalomban általában úgy vélik, Alekszandrovszkij késlekedett[442] és így Moszkvából sem érkezhetett meg a válasz a csehszlovák kormány döntése előtt. Az utóbbi igazolhatóan így történt, míg az előző bizonytalan. Alekszandrovszkij első táviratát Beneš telefonhívását követően, még a prágai várba indulása előtt írta meg, s a távirat végén sürgetően közölte Moszkvával: Benešnek „Ezt amilyen hamar csak lehetséges, tudnia kell, és prágai idő szerint mintegy 6-7 óráig, moszkvai idő szerint kb. 8-9 óráig választ kér."[443] Vagyis valószínűtlen, hogy ne adott volna utasítást a távirat elküldésére. Viszont, ami ismert, a táviratok elküldése nem volt gyors, amit már a követségről történt elküldés és a Moszkvába érkezés között eltelt, csak a forgalmazást jelentő 3 óra 20 perc is mutat.[444] Alekszand-

[441] München, 1938. 220-221. Az eredeti forrás: Beneš, Edvard: Mnichovské dny. Paměti Svoboda, Praha, 1968. 324-328.

[442] Ezt a véleményt, valamint az ismert tényt, hogy Alekszandrovszkij távirata Moszkvába csak 17 órakor érkezett meg ismerteti Ádám Magda: Ki volt Edvard Beneš. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009.181.

[443] München, 1938. 97.

[444] Ez koránt sem számított soknak. Ismeretes, hogy Hitler táviratát Sztálinhoz 1939. augusztus 20-án 18.45-kor indították és augusztus 21-én 0.45-kor, vagyis 6 óra múlva érkezett Moszkvába. Ursachen, XIII. 451. Akkoriban – talán ma is - a diplomáciai táviratokat leírták, iktatták, majd kódolták, ezt követően küldték el, ez utóbbi lett a jelzett elküldési idő. A beérkezésé ennek a fordítottja. Sürgős esetben a kevésbé kódolható telefonbeszélgetést használták. A több országon áthaladó – itt kelet-porosz, lengyel és balti – vonalak működése azonban éppen az ilyen órákban váltak bizonytalanná, a titkosszolgálatok beavatkozása (erről Ciano Albánia kapcsán: „intézkedtem késleltessék azokat és számos hiba ismétlődjék meg a rejtjeles csoportokban"), illetve a túlter-

rovszkij felelőssége így legalábbis vitatható. Ekkor felvetésére nem is került sor: posztját megtartotta Hitler prágai bevonulásáig, követi működését nem kifogásolták[445] – ellentétben, majd látjuk, a berlini diplomata, a Molotov-Ribbentrop paktum előkészítésében közreműködő Georgij *Asztahovéval*.[446]

heltség miatt is. Ciano Naplója 1939-1943. Szerkesztette: Hugh Gibson. Előszó: Sumner Welles. Budapest, Athenaeum, 1946.79

[445]Alekszandrovszkijnak (1889-1945) sok szovjet diplomatához hasonlóan kalandos volt az élete: illegális szociáldemokrata munkája miatt letartóztatása elől Németországba emigrált, ahol a háború alatt internálták, a breszti békével szabadult. Részt vett 1918-1919-ben a berlini harcokban, amit a Moabit börtön követett. A bécsi opera primadonnáját, Clara Spivakovát veszi feleségül. 1920-ban Bécsben az orosz hadifoglyok hazatérését segíti, túlél egy merényletet. 1923-tól diplomata, 1931-1933-ban Berlinben, ez után nevezték ki Prágába. Visszatért Moszkvába, a háború kitörésekor bevonult, fogságba esett, majd megszökve a partizánokhoz csatlakozott. 1943 októberéig a „Láng" (Plamja) című lapjukat szerkeszti. Ekkor repülőgépet küldenek érte, Moszkvába érkezésekor azonnal letartóztatják, a „náci Németország számára kémkedés vádjával" elítélik, majd kivégzik.

[446] Kolontári Attila: A paktum szürke robotosa: Georgij Alekszandrovics Asztahov. (Kézirat).

A konferencia után

A brit közvélemény és a parlament megkönnyebbüléssel fogadta a szerződést, a békét, vagy inkább a háború elmaradását. Ennek közvetlen veszélyével ugyanis Angliában szinte mindenki tisztában volt. A müncheni alku mellett és ellen ugyanakkor komoly erők mozdultak meg Londonban és Párizsban egyaránt.

„Csitt! Most csendben lesz – talán!"
Cumisüvegen: Müncheni szerződés, a kis csomagban: további engedmények. (Henderson)

A brit diplomáciában is egyre jobban megoszlottak a vélemények. A kezdetektől kritikus Anthony Eden, aki posztját a külügyminisztériumban ugyan elvesztette, de befolyását nem, s a konzervatív párt Churchill képviselte belső ellenzékhez közeledett. Mellette Halifax magatartása is változott éppen ezekben a napokban-hetekben. Szerepe azonban annyiban ellentmondásos volt, hogy teljesítette Chamberlain utasításait, azonban már egyre több alkalommal kívánta eltéríteni Chamberlaint az erőtlen, gyengeséget mutató alkudozástól.[447] Ezt mutatta Halifax nem kis nemzetközi

[447] Ennek apró, de az irodalomban megjegyzésre méltatott jele volt, hogy Halifax a hírszerzés, a MI5 egyik feljegyzését csak azt követően adta át Chamberlainnek, miután háromszor pirossal aláhúzta, hogy Hitler „arshlochnak" – magyarul, finomabban, seggfejnek – nevezte őt (Chamberlaint). Ismerteti a The Telegraph alapján. https://hvg.hu/vilag/20091007_hitler_chamberlain_seggfej_MI5. Pál István: A londoni kiküldetés. A Katonai Felderítő Szolgálat Nagy-Britanniában. In: Az Eiffel torony árnyékában. 479-483.

visszhangot keltett kiszivárogtatott nyilatkozata. A külügyminiszter a kormány ülésén Chamberlain Bad Godesberg-i tárgyalásai után, Hitler újabb feltételeinek elfogadása ellen szólt. E mellett azt mondta, a tárgyalásokon „A francia-angol-csehszlovák kormányok már beleegyeztek abba a német követelésbe, hogy a Szudéta-vidéket átadják, de ha a brit miniszterelnök minden erőfeszítése ellenére mégis német támadás történne Csehszlovákia ellen, ennek azonnali következménye, hogy Franciaország nyomban Csehország segítségére köteles sietni, és Nagy-Britannia és Oroszország feltétlenül Franciaország mellé áll." A francia fogadtatás óvatos volt, a *Le Matin* „ügyes hazugságnak" minősítette a Halifax nyilatkozatát tartalmazó közleményt, és Bonnet nyilatkozott is hasonló értelemben: „még nem erősítették meg." Ugyanakkor szeptember 30-án, amikor „az angol külügyminisztérium sajtóosztályát francia részről, Bonnet ellenzéke részéről kérték, hogy erősítse meg a nyilatkozatot" ezt nem tették meg. Viszont miközben a francia külügyminisztérium sajtóosztálya továbbra is „csodálkozását fejezte ki a nyilatkozat, illetve annak híre fölött, mind Halifax, mind pedig Chamberlain kijelentette, hogy a nyilatkozat Halifaxtól származott."[448]

A kétségeknek hangot adók között volt a hadsereg legfelső vezetésében a már említett Hastings Lionel Ismay mellett William Edmund *Ironside,* a hadsereg gépesítésének szószólója, ekkor „nyugdíjazva" Gibraltár parancsnoka. Továbbá a brit-szovjet-francia katonai tárgyalásokon később nagy szerepet betöltő Thomas George Gordon *Heywood.* E katonai vezetők megfontolásait az irányította, hogy tisztában voltak a brit hadsereg állapotával, képük volt a francia hadseregről, véleményük a jó karban levő csehszlovák, s a kevésbé megfelelő lengyel haderőről. Valamint, bár nem olyan taktikai túlzásokkal, mint Churchill, látták a Wehrmacht hatalmas fejlesztésének eredményeit.

Vita a brit alsóházban

Winston Churchill október 5-én, Chamberlain után mondta el akkor „Cassandra beszédének"[449] nevezett felszólalását: „Azzal kívánom kezdeni, amit min-

[448] Idézi Pálóczi, 70-71.

[449] A magyar történelemben Kossuth Lajos „Cassandra-levele"az ismert, amelyben intette Deák Ferencet az Osztrák Birodalommal történő kiegyezéstől, megjósolva annak pusztulását, ami egyben jelenti, hogy Magyarország „a jövőnek nem lehet mestere!" S zárja sorait: „Tudom, hogy a Cassandrák szerepe hálátlan szerep. De Te fontold meg, hogy Cassandrának igaza volt!" http://mek.oszk.hu/04800/04882/html/szabadku0183.html

denki fi gyelmen kívül akar hagyni, vagy el kíván felejteni, de amit mégis meg kell mondani, nevezetesen, hogy totális és katasztrofális vereséget szenvedtünk, és hogy Franciaország még nálunk is nagyobb vereséget szenvedett." Beszédét Nancy *Astor „*Nonsense!" közbekiáltása után így folytatta: „Franciaország és Nagy-Britannia együttesen, különösen, ha szoros kapcsolatot ápoltak volna Oroszországgal, ami bizonyosan nem történt meg, ha akarják képesek lettek volna a nyárnak azokban a napjaiban számos kisebb európai államot befolyásolni, és, azt hiszem, befolyásolni tudták volna Lengyelország hozzáállását is. Egy ilyen kombináció, amely abban az időben formálódott, amikor a német diktátor még nem volt mélyen és visszavonhatatlanul elkötelezett új kalandjaira, úgy vélem, erőt adhatott volna mindazoknak Németországban, akik ellene álltak az új iránynak."[450]

A már megvalósult új irányt a következőkben vázolta: „A közép-európai szövetségek rendszere, amelyre Franciaország biztonsága támaszkodott, nincs többé, és nem látok olyan eszközt, amellyel újra lehetne építeni. Megnyílt az út a Duna-völgyben, a Fekete-tenger felé, a kukorica és az olaj forrásaihoz, az út, amely egészen Törökországig vezet."[451]

Majd következtek azok a mondatok, amellyel Churchill joggal érdemelte ki az appeasement támogatóinak nemtetszését: „Hitler úr három dolgot akar. Elsőnek a szudétanémeteket akarta a Birodalomban tudni. A második dolog, amit szeretne, az Csehszlovákia szétverése. A harmadik dolog, amit kíván, hogy a világ Németországot ismerje el a domináns hatalomnak Európában. Mi mind a három dolgot megadtuk neki."[452]

Churchill legélesebb - és egyik leghíresebb – kijelentését állítólag személy szerint Chamberlainnek címezte: „Önnek lehetősége volt választania a háború és a szégyen között. Ön a szégyent választotta, és megkapja a háborút."[453]

[450] https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1938/oct/05/policy-of-his-majes- tys-government#column, 360-361.

[451] Uo. 368-369.

[452] Uo. 429.

[453] Az irodalomban számos helyen szereplő idézet ("You were given the choice between war and dishonour. You chose dishonour, and you will have war." https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/en/sir-winston-leonard-spencer-churchill) a jegyzőkönyv szerint nem hangzott el sem az október 3-i, sem pedig 5-i alsóházi vitában, ahol Churchill a közös felelősségről beszélt. Először Lloyd George-nak még szeptember 11-én írt levelében ír a szégyen és a háború közöttti választásról hasonlóan, majd egy hónap múlva Lord Myne-nek írt levelében, akkor sem Chamberlainnek

A közbekiáltó képviselőnő, Lady Astor egy olyan főúri társaság szalonját vezette otthonában, amely az appeasement és a pro-germán politikát nem csupán támogatta, de lépéseire nagy befolyással volt. E csoport, a Cliveden Set, a brit belpolitika formálásában már a 20-as évek végétől befolyást szerzet. Nevüket az Astor főúri család Londonhoz közeli házáról kapták. A külpolitikában is fontos szerepre a 30-as évek közepén tettek szert, amikor Chamberlain lett a brit miniszterelnök, valamint Halifax, aki résztvevője volt a csoportnak lett a külügyminiszter. A csoportból Lady Astor mellett különösen a befolyásos *Lord Lothian* képviselte Hitler megbékéltetését. A társaság katolikus ellenes, egyben antiszemita és bolsevizmus ellenes volt, s kapcsolatot tartott a hasonló elveket valló Joseph P. Kennedyvel, az Egyesült Államok londoni követével.

A konzervatív, tory hagyományokat ápoló csoport célja a brit-német háború elkerülésére, s ennek érdekében törekedett a franciákkal a kapcsolatok lazítására. Az amerikai születésű Nancy Witcher Langhorne Astor, a brit parlament első nő képviselője „meggyőződése volt, hogy a nácizmus meg fogja oldani a kommunizmussal és a zsidókkal kapcsolatos problémákat."[454]

Churchill véleménye ugyan egyértelmű volt, ha nem is hangzottak el a parlamentben a Chamberlaint nyíltan vádoló, a háborút megjósoló szavak, de ennél több nem történt. A Munkáspárt soraiból elhangzott felháborodott kijelentéseket is elnyomta az általános megkönnyebbülés."[455]

Chamberlain mellett Horace Wilson és Halifax, a franciáknál Bonnet állt ki az appeasement bírálóival szemben – Daladier véleménye viszont egyre kedvezőtlenebb volt, amit azonban nem fejezett ki nyíltan. Érzékelte, hogy Franciaország mind nagyobb veszélyeknek néz elébe, a Németországgal folytatott tárgyalások is szinte teljesen kilátástalanokká váltak. Mindezek közrejátszottak

---

címezve megjegyzését. Az idézetet körüljárja és a mítoszt cáfolja a Hillfsdale Winston Churchill projekt kutatója Richard M. Langworth. https://richardlangworth.com/war-and-shame

[454] Renehan, Edward J., Jr: Joseph Kennedy and the Jews. History News Network. George Mason University. http://hnn.us/articles/697.html

[455] Barcza György magyar követ Londonból "békemámorban repeső angolokról" írt jelentésében. Másrészt úgy látta, hogy Chamberlain a "cseh-francia érdekekteljes feláldozását és a Hitler fenyegetései előtti teljes behódolást választotta." Az angolok úgy döntöttek hogy "jobb nyugodtan és jólétben élni, mint harcolni, fizetni és katonáskodni, jobb még akkor is, ha ezt a polgári jólétet és nyugalmat a nagyhatalmi pozícióban beállott bizonyos önérzeti csökkenés árán érték el." Nem kerülte el ugyanakkor a követ figyelmét, hogy a kormányban már nem mindeki ért egyet a mindent kézben tartó Chamberlain-nel, amire példaként a takintélyes tengerészeti miniszter, Duff-Cooper lemondását említette. München 1938. 128-129.

abban, hogy a brit és kevésbé a francia diplomácia a november 10-i, Goebbels vezényelte birodalmi Kristályéjszaka (*Reichschristallnacht)* pogromjára visszafogottan reagált.[456]

A résztvevők a müncheni konferenciával és az azt követő tárgyalásokkal, jegyzékek cseréjével, ha nem is megnyugtatóan, de megoldottnak vélték a válságot – az ott levő csehszlovák oldal, illetve a távolból figyelő Sztálin és az érdeklődő közvélemény többségének a kivételével. Sokan vélték úgy, hogy a konfl iktus nemhogy lezárult volna, de most kezdődik igazán.[457]

A francia diplomácia München után

München igazi vesztese Csehszlovákia mellett Franciaország volt. Bár Párizsban is ünnepelték, hogy sikerült elkerülni a háborút, több súlyos következmény szinte azonnal nyilvánvalóvá vált. Az első, hogy Franciaország nem csupán elvesztette a térségben a legjelentősebb hadsereggel rendelkező szövetségesét, de láttatta a kisantant államokkal és Lengyelországgal is mire számíthatnak. Talán kevésbé tűnt ekkor fontosnak a második, ami a nyilvánosság figyelmét ekkor bizonyosan elkerülte, hogy az egyezményből éppen a legfontosabb, a konferenciának értelmet és Európának biztonságot adó *német és az olasz garancia hiányzott.* Ez utóbbi nem csupán a maradék Csehszlovákiát, de Franciaországot is veszélyeztette.

Olaszország már közvetlenül a konferencia után bejelentette, hogy újra kívánja tárgyalni területi igényeit Franciaországgal szemben. December 17-i jegyzékében még csak „a fennálló olasz követeléseket" rögzítette Tuniszra, Dzsibutira és a Szuezi-csatorna részvényeire, nem egészen egy hét múlva azonban már felmondta a mindezeket is érintő 1935-ben megkötött francia-olasz szerződést.[458]

[456] Goebbels egy párizsi német diplomata elleni merényletben látott lehetőséget arra, hogy elismertesse a külfölddel a zsidók elleni pogrom szükségességét – a kedvezőtlen nemzetközi visszhang miatt azonban két nap múlva azt leállította. Joseph Goebbels: Napló. Dunakönyv Kiadó, 1994. 197-199. A történet legteljesebb feldolgozása Kaul, Friedrich Karl: Der Fall des Herschel Grynszpan. Akademie-Verlag, Berlin, 1965. 182 p.

[457] A diplomáciai iratokban, politikai írásokban, publicisztikában megjelent véleményekről bő válogatás található München, 1938. 127-210.

[458] Halmosy, 434.

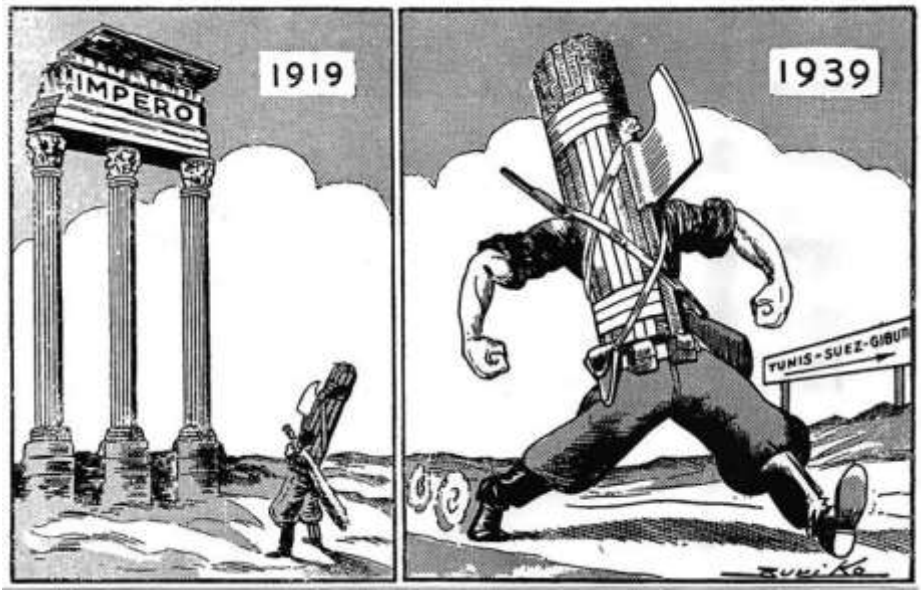

Ebben a helyzetben hivatalosan örömmel, a belső kommunikációban azonban aggodalommal fogadta a francia külügyminisztérium Hitler október közepén kezdeményezett tárgyalási javaslatát a brit-némethez hasonló nyilatkozatról. André François-Poncet a leköszönő berlini követ, Hitlernél tett búcsúlátogatása után, értesítette Bonnet-t, hogy Hitler „beleegyezne egy egyezmény aláírásába" a határok tiszteletben tartásáról, a fegyverkezés korlátozásáról és másról. Majd, október 20-án, egy nappal később arról számolt be, „Hitler kancellár megkért, hogy mielőbb látogassam meg", és repülőgépét és gépkocsiját rendelkezésre bocsátva hívta meg a követet Berchtesgadenbe.[459] Az igen hosszúra nyúlt beszélgetésből az derült ki, hogy Hitler igyekezett Anglia ellen fordítani Franciaországot, a müncheni egyezmény elleni hangulatkeltést a briteknek tulajdonítva. Hitler kitért arra is, miért nem nyújtott „szavatosságot" a maradék Csehszlovákiának, ellentétben a franciákkal és az angolokkal. A magyarok és a lengyelek követelé-

[459] François-Poncet részletes jelentésében leírja Berchtesgadent, a Sasfészekhez vezető szerpentint, a csúcs alatti alagutat és a felfelé vivő, több mint 100 métert emelkedő liftet, majd magát az épületet és környezetét, beleértve a védelem géppuska fészkeit. A leíró rész végén feltette a kérdést: „Normális, egészséges szellem műve-e, vagy pedig egy emberé, akit nagyzási hóbortja hajt, vagy aki egyszerűen – fél." A francia sárga könyv, 36-37. A háborúban sértetlenen maradt, szépen karbantartott objektumot ma turisták látogathatják.

seire hivatkozott: „Ebből is látszik mennyire nem volt igaza Franciaországnak és Angliának, amikor szavatosságot vállalt a csehszlovák határokért, mielőtt ezeket pontosan megállapítottuk volna. Kellemetlen bonyodalmak keletkezhetnek még ebből az ügyből."[460]

Ezt követően az események lelassultak. François-Poncet október 24-én számolt be újabb búcsúebédjéről, ekkor Göringgel, aki biztosította arról, hogy „minden igyekezetével azon lesz, hogy a tárgyalások eredményre vezessenek." A következő lépésig azonban még egy hónapnak kellett eltelnie.[461]

November 22-én, amikor a tárgyalások előre haladtak, a szöveg tervezetéről Bonnet miniszteri jegyzékben tájékoztatta a lengyel követet, Łukasiewiczet , aki „kedvezően fogadta ezt a tervet."[462] Tájékoztatta a lengyel kormányt arról, hogy a közvetlen tárgyalásokra majd a két külügyminiszter vezetésével decemberben kerül sor Párizsban.

A folytatás már az új berlini követ, Robert Coulondre feladata lett, aki november 23-án mutatta be Berchtesgadenben felhatalmazását Hitlernek. Hitler, kölcsönözve Hindenburg szavait, így búcsúzott tőle, Daladier-re utalva: „Mindketten régi frontharcosok vagyunk, s ha valaha nehézségek merülnének fel, meg fogjuk oldani őket."[463]

A francia-német nyilatkozat elfogadására végül 1938. december 6-án került sor. A mindössze három pontból álló, így is az angol-német nyilatkozatnál majd kétszer terjedelmesebb dokumentum annyiban volt konkrétabb az előzőnél, hogy kinyilvánította a „jelenleg fennálló határok ünnepélyes" elismerését. Továbbá, hogy a két országot érintő kérdésekben, amennyiben azok „későbbi fejlődése nemzetközi nehézségekhez vezetne, úgy tanácskozni fognak egymással."[464]

Egy mellékszálon azonban nyilvánvalóvá váltak Hitler valódi szándékai. Coulondre 1938. december 15-én kelt emlékeztetőjében foglalta össze azokat a tapasztalatokat, amelyeket Bonnet és Ribbentrop tárgyalásai során szűrt le. Állította, Hitler egész akciója arra irányul, hogy megszerezze egész Csehszlovákiát: „A harmadik birodalom el van rá szánva, hogy Kelet felé terjeszkedjék. Ez épp olyan bizonyos, mint amilyen az, hogy – legalábbis ideiglenesen – nyugaton lemondott minden hódításról. Hitler úr programjának első részét – Deutschtum-

[460] Uo. 41.

[461] Uo. 45.

[462] Uo. 45.

[463] Uo. 47. Daladier hadnagyként harcolt Verdun-nél.

[464] München, 1938. 14-15.

nak a Birodalomba való helyreállítását – teljes egészében véghezvitték, most a 'Lebensraum' órája ütött. […] Csehszlovákia hűbérisége sajnos már úgyszólván befejezett tény. 'Országom már nem egyéb tartománynál', mondta nekem egy cseh kollégám."[465]

Ami figyelmeztető volt: *a francia diplomáciának sem sikerült elérnie, hogy Hitler garantálja a megmaradt Csehszlovákia határait.*

A „Deutschland über alles" zsákban: Ausztria, Csehszlovákia, a következők: Lengyelország, Magyarország, Jugoszlávia, Románia…(David Low)

Kárpátalja – a magyar kártya

A magyar diplomácia, a katonai és politikai vezetés két alkalommal is nemzetközi figyelmet felkeltő helyzetbe került az 1938 augusztusától 1939 márciusáig tartó események során. Mindkét alkalom Csehszlovákiával, pontosabban az első a Szudéta-válsággal, a második a maradék Csehszlovákia felszámolásával volt összefüggésben. Mindkét alkalommal Hitlernek volt szüksége Magyarországra, hogy a térség geopolitikai viszonyait alapvetően megváltoztató lépéséhez támogatást kapjon. A magyar politikát viszont a revíziós remények vezérelték – nem megfeledkezve azokról a veszélyekről, ame-lyek az Anschluss óta mind jobban fenyegettek.

1938 augusztusában Horthy Miklós kormányzó és kíséretében a teljes magyar politikai és katonai vezetés egyhetes németországi látogatásra indult. A kormányzó mellett ott volt Imrédy Béla miniszterelnök, Kánya Kálmán külügyminiszter és Rátz Jenő honvédelmi miniszter,[466] a népes küldöttségben családtagok is helyet kaptak. Hitler a Csehszlovákia elleni számításba vett katonai lépésekbe kívánta bevonni Horthyt, aki a kisantant és különösen Jugoszlávia támadásának lehetőségére hivatkozva szabódott. Mögötte volt Mussolini véleménye is, amely

[465] A francia sárga könyv, 58.

[466] Rácz hamarosan a Magyar Megújulás Pártjában, illetve a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség elnökeként - 1944. március 22- től - július 19-ig miniszterelnök-helyettes – teljesíti Berlin kívánságait. 1945 után a háborús főbűnösök perében golyó általi halálra ítélték, majd az ítéletet életfogytiglani börtönbüntetésre módosították. Börtönben halt meg 1952-ben.

óvott a Csehszlovákia elleni „nem provokált támadástól", ugyanakkor ígéretet tett arra, hogy más esetben nyomást gyakorol Romániára és Jugoszláviára, hogy maradjanak semlegesek a konfliktusban.[467]

A tárgyalásokon szóba került a Bledben, a magyar delegáció Németországban tartózkodása idején, augusztus 23-án aláírt kommüniké, amelyben Magyarország, Románia, Csehszlovákia és Jugoszláviai lemondanak az egymás elleni erőszakról, illetve elismerik Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát.[468] Szintén kedvezőtlen hangulatot teremtett Ernst von *Weizsäcker* külügyi állam-titkár, a német delegáció egyik fő tárgyalója, aki egyenesen azt állította, hogy a dokumentum „hasadást jelent a német-magyar barátságon és lemondást a magyar revízióról."[469]

Hitler kezében a magyar kártya, ha nem is tartalmazott adu lapokat, ekkor fontosabb volt a lengyelek fenyegetésnél - a kisantant megbontását, a román és jugoszláv ellenállás elkerülését ígérte. Az árat Hitler megfi zette: az 1938. novem-ber 2-i, a Münchenben megkötött egyezséggel már a britek és a franciák kihátrálásával létrejött (első) bécsi döntéssel[470] Magyarország lehető- séget kapott a revízió első követelésének végrehajtására, a Csehszlovákiához került, Szlovákia részévé tett felvidék, illetve Kárpát-Ukrajnának a magyar határ melletti déli szegélyének a visszaszerzésére.

Azonban 1938 augusztusában-szeptemberében Hitler nem támogatta a magyar és lengyel közös határ ötletét, amely egyet jelentett Kárpátalja Magyarországhoz csatolásával. Talán összefüggött ez azzal is, hogy úgy vélte, a magyarok óvatossága akadályozta meg már a Bad-Godesbergben folytatott tárgyalások idején Chamberlain hozzájárulását egész Csehszlovákia megszerzéséhez. Hitler ezen – nyilván taktikai és túlzott - állítása már átvezet a másik magyar szerep-

[467] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933-1944. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula. Kossuth Könyvkiadó, 1968.286.

[468] A Bledben parafált egyezményt végül nem ratifikálták. A bonyolult helyzetről Ádám1981. 225-226.

[469] A Wilhelmstrasse, 287.

[470] Az egyezményt kiegészítő két nyilatkozat szerint „A területátadásból eredő összes kérdések a nemzetközi bizottság hatáskörébe tartoznak." illetve amennyiben a három érdekelt – a csehszlovák, a magyar, illetve a lengyel - kormány nem tud megegyezni, úgy az a négy nagyhatalom kormányfőinek „új összejövetelének tárgya lesz." Halmosy , 437. Kánya Kálmány és Jozef Tiso , az időközben, 1938. október 7-én, kinevezett autonóm szlovák kormány elnöke, miután nem tudtak megegyezni, „döntőbírósághoz" fordult, amelynek azonban csak két tagja lett: Ribbentrop és Ciano.

vállaláshoz, amely kevésbé teátrális körülmények között zajlott. Ugyanakkor a „magyar kártya", akárcsak az „orosz" hamis volt, a valódi célok elleplezésére szolgált.

Hitler bonyolult játokot folytatott ezekben a hónapokban. Ukrajnával tervei voltak a továbblépésre. Ugyanis a lengyel-magyar határ Németország ellen is irányult. Beck elképzelése a térség országairól a „biztonsági", lengyel vezette tömb létrehozására nem felelt meg Hitler további terveinek. E tervekkel szemben Hitler ezért támogatta az ukrán szeparatistákat, akik német emigrációból tértek vissza, illetve akiket visszaküldtek Kárpát-Ukrajnába még 1938. november-decemberben. (A kárpátaljai ukrán szeparatisták Moszkva aggodalmát is felkeltették, sőt az országon belül is tartottak az ukrán nacionalizmus szovjet-ellenes erőinek szervezkedésétől.) Berlin terveinek érdekében 1938 novemberében Kárpátaljára étkezett Wilhelm Karl *Keppler,*[471] aki olajkutatásokra és más nyersanyagok feltárására kapott lehetőséget – s mellesleg nyújtott támogatást az ukrán szeparatistáknak. Mindez keresztezte a magyar terveket.

A német diplomácia különös figyelmet szentelt Csáky István külügyminiszter 1939. januári látogatásának. A szokottnál is gondosabban előkészített, Ribbentrop és Weizsäcker számára összeállított dokumentumok[472] azért készültek, hogy a felkészítsék Hitlert és a külügyi tárgyalót a nem alárendelt szerepre igényt tartó külügyminiszter érveivel szemben. Hitler sikereit sorolta: „Gondolja, hogy fél évvel ezelőtt lehetségesnek tartottam volna, hogy Csehszlovákiát saját barátai fogják úgyszólván tálcán szervírozni nekem? Arra nem gondoltam, hogy Franciaország és Anglia hadba vonulnának miatta, de meggyőződésem volt, hogy Csehszlovákiát háborúval kell majd megsemmisíteni." Majd a magyar hozzájárulást is taktikusan elismerve: „Ahogy mindez történt, az egyedülálló a történelemben. Mindketten szívből gratulálhatunk egymásnak." Csáky hasonló hálás szavakkal válaszolt: „Végre otthon vagyunk a Duna-medencében, a Nyugat nem fog ide újra bemerészkedni."[473]

[471] Wilhelm Karl Keppler üzletember egyike volt Hitler első anyagi támogatóinak. 1938-ban Ausztriába készítette elő az Anschlusst, majd birodalmi megbízott (Reichskomissar) Ausztriában, később Szlovákiában. Augusztusban jelent meg Danzigban.

[472] A kötet nyolc dokumentumot közöl, előkészítő anyagok és beszámoló a találkozóról. A Wilhelmstrasse, 336-349. Kárpátaljáról 243., illetve a nagyívű német-lengyel-magyar hódító tervekről.

[473] Uo. 345.

Jön a segítség... (Jospeh Parrish)

A dokumentum külön érdekessége Hitler víziója: „Ha Magyarország szorosabban felzárkózik a tengelyhez,[474] akkor ez 135 milliós hatalmat jelent. Ha a fontos Japánt is hozzá számítjuk, akkor már 245 millió emberről van szó.
135 millió területileg összefügg és a világ legerősebb katonai hatalma, nem is beszélve a szellemi erőkről."[475]

A kemény német kritikákkal szembesülő Csáky viszont, mintegy odavetette búcsúzáskor, talán figyelmeztetőnek üzenve Hitlernek, illetve mondva január 16-án a vele tárgyaló Ribbentropnak: amikor „bejelentette készségét az antikomitern paktumhoz való csatlakozására, az amerikai követ [Flurnoy John *Montgomery*] kijelentette előtte, hogy ebben az évben biztosan világháborúra kerül sor, mert Amerika 'is fed up with Germany' (elege van Németországból)."[476]

Az Ukrajnával és Kárpát-Ukrajnával kapcsolatos német elképzelések szerepeltek Himmler és a lengyel külügyminiszter helyettes Tomasz *Arciszewski* [477] 1939. február 18-i találkozóján, kedvezően a magyar elképzeléseknek. Arciszewski felrótta, hogy az ukrán szeparatisták Bécsből kapnak támogatást, Himmler azonban megnyugtatta őt: „a Kárpát-Ukrajna kérdésének rendezése könnyű lesz a Németország és Lengyelország közötti más ügyek megoldásához képest."[478] Mindezek következtében Beck úgy vélte, s ezt Londonban is hasonlóan gondolták, hogy Danzig ügye nem vezethet szakításra Németországgal, az a további tárgyalásokon engedményekkel rendezhető.

[474] Az 1936 novemberében megkötött Berlin-Róma tengelyről van szó.

[475] A Wilhelmstrasse, 345.

[476] Uo. 350.

[477] Tomasz Stefan Arciszewski az ellenzéki, legális Lengyel Szocialista Párt egyik vezetője 1919 és 1939 között, 1934-ig képviselő, majd 1938-ban ismét bevonták a kormányba. A háború kirobbanásakor miniszterelnök, majd az emigráns kormány miniszterelnöke.

[478] A fotokópia Martin Broszat tulajdona.

Ugyanakkor a lengyeleknek is szólt a hosszabb előkészítés után 1939. március 23-án aláírt német-román gazdasági egyezmény.[479] Hans-Adolf von *Moltke,* aki a birodalom nagykövete volt 1931-óta Varsóban, ennek kapcsán komoly lengyel aggodalmakról számolt be: úgy vélik Varsóban, hogy a német bekerítő lépések közvetlenül Danzig és a korridor követelését előzhetik meg. S az ellenlépések sem maradtak el.

A lengyel-német viszony - Józef Beck

A müncheni döntés harmadnapján, 1938. október 2-án lengyel csapatok léphették át a csehszlovák-lengyel határt és Lengyelországhoz csatolták a vitatott német-lengyel-cseh-zsidó lakosságú *Těšín, (németül Teschen, lengyelül Cieszyn)* határvárost. A német gesztusnak nagy ára volt.

Lengyelország kettős, de inkább Berlin felé hajló politikájának megítélése 1934-től egyre kedvezőtlenebb lett Párizsban, de Londonban is kifogásokat emeltek ellene. Józef Beck személyének megítélése is hasonló volt. „A Lengyelország által követett független vonal eltávolította valamennyi közeli barátját 1938 végére […] A nyugati hatalmak Lengyelországot kapzsi revizionistának, illiberálisnak, antiszemitának és pro-germánnak tekintették."[480] E mellett több dokumentumból úgy tűnt, hogy a német elképzelésekben München után nem Csehszlovákia felszámolása volt a célpont, hanem egy szovjetellenes front létrehozása, amelyben Lengyelországnak szántak komoly szerepet, s Csehszlovákiával, részvétele esetén, egy hosszabbtávú szerződést is lehetségesnek tartottak. Ehhez kellet – szerintük -, hogy Lengyelország feladja „két ellenség" koncepcióját, és egyértelműen Németországhoz csatlakozzon. Erre történnek utalások az 1939 elejéig tartó német-lengyel tárgyalások alkalmával. A tárgyalások ugyanakkor nem voltak egy irányba mutatóak. A lengyelek Těšínbe vonulása után a németek benyújtották a számlát: „kérték" Danzig visszatérését a Birodalomba, exterritoriális kapcsolatot Kelet-Poroszország számára (vasút és autópálya), valamint Lengyelország csatlakozását az antikomintern paktumhoz. Az 1938. október 24-én kezdődő tárgyalásokon Józef Lipski berlini lengyel követ Kárpátalja,

[479] A román diplomácia ugyanakkor, e lépést ellensúlyozandó május 11-én Franciaországgal és Nagy-Britanniával is hasonló egyezményt írt alá. Halmosy, 442.

[480] Overy, Richard: The Road To War. The Origins of World War II, Macmillan and BBC Books, 1989. 9.

illetve a közös lengyel-magyar határ kérdését vetette fel, amely – szerinte – gátat jelentene a kommunista veszéllyel szemben. Ribbentrop ötpontos javaslatában Danzig és az autópálya ellentételezéseként felajánlott egy hasonló autóutat a lengyelek számára Danzig területén, a közös határok, illetve országaik területének elismerését, valamint az 1934-es német-lengyel szerződés meghosszabbítását 25 évvel. Beck azonban – okulva Csehszlovákia sorsából – nem adott egyértelmű választ, majd a lavírozás mellett döntött.

A helyzet jelentősen megváltozott az 1939 januárjában, a lengyel-német szerződés ötödik évfordulója alkalmából tett nyilatkozathoz képest, amelyben még az szerepelt, hogy „Danzig már nem vitakérdés Németország és Lengyelország között." A Ribbentrop és Lipski között novembertől januárig lezajlott beszélgetések hangnemét még barátinak jellemezték, februárban azonban Himmler is megjelent Varsóban, s Becknek fel kellett figyelnie a Kárpátalján megjelenő és Berlinből támogatott ukrán nacionalistákra, nemkülönben a Danzigban erősödő német propaganda tevékenységre.

„Rossz irányban." (Oskar Garvens)

Mindezek ellenére Beck úgy vélte, s ezt Londonban is így érzékelték, hogy Danzig ügye nem vezethet szakításra Németországgal, az a további tárgyalásokon engedményekkel rendezhető. Hamarosan azonban bebizonyosodott, hogy Berlin semmiképpen sem mond le Danzigról, illetve a korridoron átvezető exterritoriális német autópályáról. Ekkor a lengyel diplomácia éles nyilatkozatot tett, nem egyeztetve Londonnal: elutasította a német követeléseket. Józef Lipski, berlini nagykövet tolmácsolta „sajnálattal" az üzenetet Ribbentropnak, amely szerint *amennyiben Németország erőszakkal kívánná elérni céljait, az háborút jelentene* a két ország között.[481] Beck ezt követően fordult Londonhoz.

A brit diplomáciai iratokból kitűnik, hogy Münchent követően Londonban jelentősen megerősödött azok befolyása, akik elégedettek voltak a „megbékéltetés" politikájával. Ezt jelezte az események előkészítésében fontos szerepet ját-

[481] Ursachen, XIII. 192.

szó Lord Runciman előléptetése október végén. Runciman, aki a szudétanémet pártvezérről, Heinleinről továbbra is kedvezőtlenül nyilatkozott, *Lord President of the Council*-ként került a kormányba és töltötte be a tisztséget egészen a háború kitöréséig, pontosabban a hadüzenetig.

Beck missziójának nem kedvezett ez a hangulat, bár a britek *Těšín* lengyel bekebelezése miatt keletkezett fenntartásai halványulni tűntek Hitler egyre keményebb és átlátszóbb csehellenes manőverei láttán. A hangulat megváltozása azonban lassú és fokozatos volt. Még a Prága megszállása előtti napokban is azok voltak többségben a kormányban – Londonban és Párizsban egyaránt -, akik az események menetében korábbi döntésük helyességének igazolását látták. E véleményeket ismertette Párizsból Eric Phipps angol nagykövet, aki 1933 és 1937 között Berlinben töltötte be a posztot, ami megkönnyítette számára a várható következmények súlyosságának felismerését. Korántsem rokonszenvvel ismertette a francia külügy két vezetőjének véleményét: „Bonnet úr és Bérenger úr véleménye az, hogy a legjobb, ha nem avatkozunk be a válságba. Mindketten megjegyezték, hogy a csehek és a szlovákok közötti kiújult ellenségeskedés csak azt mutatja, hogy az elmúlt ősszel egy olyan állam megsegítésére léptünk volna háborúba, amely nem életképes ('viable').[482]

Fordulat Londonban?

A Hitler prágai bevonulása alapvetően változtatta meg a helyzetet, s erre választ kellett adnia a brit politikának. Az egyre élesebb bírálatokra válaszul Chamberlain három egymásra épülő nyilatkozatot tett. A bevonulás napján, 1939. március 15-én parlamenti beszédében még minden felelősséget elhárított, mondván Csehszlovákia, amely élvezte a brit és a francia garanciát, a Münchenben elfogadott egyezményben meg- szabott határainak és az állam szuverenitásának a védelmét, március 14-én meg- szűnt létezni. Nem csak a nemzetközi, különösen a szovjet, de az angol közvéle- mény is megdöbbenve fogadta ezt az érvelést. Chamberlain két nappal később már nem hivatkozott erre, megnevezte *Hitlert*, mint agresszort, ennél tovább azonban nem ment. Majd két hét múlva, március 30-án tartott újabb parlamenti beszédében, ha kérdések formájában is, de bejelentette, hogy Nagy-Britannia a

[482] Sir E. Phipps (Paris) to Viscount Halifax. Március 14. DBFP S. 3. IV. 243.

további agressziókat nem fogja eltűrni. Ez határozott ígéret volt, egyben lehetőséget sejtetett a Hitler elleni fellépés újragondolására. London és Párizs számára ismét kínálkozott az egyre fenyegetettebb Közép-Kelet-Európa, a maradék antant: Románia és Jugoszlávia, valamint különösen Lengyelország megnyrése, nemkülönben a közeledés az elszigetelődött Szovjetunióhoz.

Az első lépés nyitás volt Varsó felé. Chamberlain 1939. március 31-én bejelentette, hogy amennyiben Lengyelországot támadás érné, és a lengyel kormány kérné, Nagy-Britannia segítségére sietne. Ezt kiegészítette április 3-án, közölve, hogy Franciaország is hasonlóképpen tenne.

A kérdés csupán az maradt, vajon elegendő biztosítékot jelent-e egy olyan szerződés Lengyelországnak, amelyhez hasonlóval már Csehszlovákia is rendelkezett. Számításba vették ugyanakkor azt is, hogy a Szovjetunió az 1935. május 16-án megkötött kölcsönös segélynyújtási szerződés alapján kész volt Csehszlovákia érdekében lépni azt követően is, hogy Münchenbe nem hívták meg.[483]

A Szovjetunió bevonása Csehszlovákia megsemmisülése után elkerülhetetlennek tűnt, annak módja, illetve a megállapodás tartalma azonban nehezen körvonalazódott. A dokumentumokból úgy tűnik, hogy az első lépést a román diplomácia váltotta ki, Varsót és Budapestet is érintve.

Románia - Viorel Virgil Tilea

Románia a Münchenben aláírt szerződést követően pontosan érzékelte veszélyeztetettségét és elszigetelődését. A kisantant, amelynek bár az utóbbi években már éppen Románia volt legingatagabb tagja, nem jelenthetett támaszt számára. E mellett úgy látták, hogy Berlin tovább fog közeledni Budapesthez, támogatni fogja az Imrédy-kormány Kárpát-Ukrajna legalább egy részére támasztott revíziós igényit. Bár tudomásuk volt arról, hogy a lengyel-magyar közös határt Berlin a kezdetektől ellenezte, azt feltételezték ezekben a hónapokban, hogy Hitler változtat álláspontján. A magyar pozíciók megerősödése a térségben eleve sértette Bukarest érdekeit, az erősödő német befolyás a belpolitikában is gondot okozott. Romániában - akárcsak Magyarországon - tartottak a német befolyást erősítő szélsőjobb, a Zelea *Codreanu* vezette, akkor már az ország harmadik legbefolyásosabb pártja, a Vasgárda további megerősödésétől. Az 1938 novem-

[483] Vyšný, Paul: The Runciman Mission to Czechoslovakia, 1938. Prelude to Munich. New York, Palgrave Macmillan. 2003. A kötetben a jelentés angol szövege 344-350.

berében elrendelt ellenlépés, a Vasgárda vezetőinek letartóztatása, Codreanu bebörtönzése azonban nem volt eredményes. (Ellentétben Szálasi Ferenc letartóztatásával és júliusi bebörtönzésével, ami hozzájárult a szintén sikeres nyilas mozgalom hanyatlásához.) A Berlinben menedéket kapott Vasgárda vezetők továbbra is fenyegetést jelentettek a királyi hatalom számára.

II. Károly király 1938. november 24-én tárgyalt Hitlerrel Obersalzbergben. A tárgyaláson részt vett Göring és Wilhelm Keitel, a Wehrmacht főparancsnoka is, ami jelezte, hogy nem csupán a politikai, hanem a gazdasági és katonai vitás kérdések rendezésére is alkalmat kínál Berlin: a téma az olaj és az élelmiszerexport volt. A tárgyalásokon a német cél a román külkereskedelem „kisajátítása" volt, ami nem találkozott a román kormány szándékával. Károly erődemonstrációja, a már letartóztatásban levő több „légionárius" vezető Codreanu meggyilkoltatása volt november 29-ének éjjelén – ami a tárgyalások megszakításához vezetett.[484] Hosszú szünet után 1939. március 10-én folytatódtak a tárgyalások, a korábbiaknál keményebb német hangvétellel - egy időben a Csehszlovákia elleni, a katonai megszállást megelőző német diplomáciai offenzívával. A követelések teljesítése most is egyet jelentettek volna a román exportpiac német monopolizálásával.

A néhány nappal a Prágai bevonulás után keletkezett diplomáciai lépések között az egyik legnagyobb visszhangot a román londoni követ, Viorel Virgil *Tilea* bejelentése keltette. Tilea március 17-én kért sürgős kihallgatást a brit külügyminisztertől, Halifaxtól, s jelezte, hogy Románia még a prágai bevonulás előtt ultimátumot kapott Berlinből, amelyben követelték a román gazdaság átállítását a német igények kiszolgálására („a monopoly of Roumanian exports"), cserében garantálták volna az ország határait. A követ elmondta, hogy Romániának mintegy 10 millió font kölcsönre lenne szüksége a Csehszlovákia megszállása miatt kiesett katonai felszerelések, elsősorban repülőgép megrendelések pótlására. A legfontosabb kérdése e mellett az volt, vajon elképzelhetőnek tart-e London „egy 'szolid blokk' létrehozását, amelynek résztvevői Lengyelország, Románia, Görögország, Törökország és Jugoszlávia lennének Nagy-Britannia és Franciaország támogatásával, ami bizonyára biztosíthatná a helyzet megőrzését."[485] A szolid jelzővel arra célzott Tilea, hogy a Szovjetunió nélkül képzelik el a blokkot, aminek fő oka Varsó volt.

[484] Ádám, 1981. 247-248.

[485] DBFP S. 3. IV. 366–367, 384–385.

Románia lehetséges megtámadásának híre pillanatok alatt terjedt tovább – jórészt a brit diplomácia táviratai révén. Március 17-én este, Tilea bejelentkezése után néhány órával Halifax több táviratot küldött. Az elsőt természetesen Bukarestbe, Reginald Hoare követnek, akivel ismertette a Tilea látogatásakor történteket, majd közölte: erről „sürgősen beszámolok a miniszterelnöknek és kollégáimnak a kormányban."

Ugyanezen a napon még három fontos táviratot küldött Halifax a brit követségekre: Párizsba, Moszkvába és Varsóba. A külképviseletek vezetőinek címzett táviratokat is Tilea, Románia londoni követének váratlan látogatása váltotta ki. Tilea az előző nap Orme Sargent -nél tett látogatást,[486] aki kormányának aggodal-máról tájékoztatta a külügyminisztérium „illetékesét". (Halifax nyilván Sargent ajánlására fogadta azonnal Tileát.) A román diplomata azt a román álláspontot ismertette, miszerint Hitler terveiben a térség teljes bekebelezése, így Magyarország hűbéressé tétele és Románia teljes gazdasági alárendelése szerepel. Elmondta, hogy Romániát súlyosan érintette Csehszlovákia bekebelezése, a modernizálás alatt álló hadsereg is elesett azoktól a szállításoktól, amelyeket a cseh hadiipartól rendelt. Ennek pótlását kérte Londontól, illetve hitelt a fegyverek beszerzéséhez.

Halifax komolyan vette az újabb háború kirobbanásának lehetőségét, ezért március 18 és 19-én egy sor újabb táviratokat küldött Rómába, Athénbe, Angorába, Berlinbe, Moszkvába, Washingtonba, Belgrádba – a legtöbbet Párizsba és Bukarestbe.

A Párizsba küldött távirat volt a legrövidebb. Halifax arra kérte Phipps követet, hogy fokozott együttműködést kérjen Daladier-től, és mellékelte a másik két táviratot.

Halifax *Moszkvába*, William Seeds követnek küldött táviratban röviden tájékoztatott Tilea beszámolójáról, s kérte, tudakolja meg, hogy a szovjet kormány egy Románia elleni német támadás esetében támogatást nyújt-e az agresszor ellen. A *Varsóba*, Howard *Kennard* ügyvivőnek küldött távirat tartalmasabb: felveti a lengyel-román védelmi szerződés létrehozását egy német agresszió ese-

[486] Az Orme Sargent-nél tett látogatásról készült feljegyzés a legrészletesebb. Ebben Tilea beszámol arról, hogy Romániát azért is érinti mélyen a helyzet, mivel Csehszlovákiától 4 hadosztályának és légierejének modernizálásához szükséges fegyvereket rendelt, és ezeknek csupán kis részét kapta meg. Orme Sargent feljegyzését a találkozóról lásd DBFP S. 3. IV. 284-285.

tére, illetve, ezt kiegészítendő, egy „Balkán Entente" szerződést, az országok határainak a garantálására.[487]

Seeds azonnal sürgős kihallgatást kért Litvinovtól. A tájékoztatás után Litvinov – megismételve a szovjet diplomáciának az előző hetekben már ismertetett álláspontját - közölte, hogy szerinte nem csupán Romániát, hanem Angliát is fenyegeti Németország, valamint azt is, hogy Románia nem kért segítséget a Szovjetuniótól, „és lehetséges, hogy azt nem is kívánja." Minderről Litvinov rövid táviratban tájékoztatta Londonban Majszkijt.[488]

Majszkijnak, amikor március 19-én reggel Halifax bekérette a külügyminisztériumba, s ugyan ezt a kérdést tette fel neki Romániával kapcsolatban, már kezében volt külügyminisztere távirata. Litvinov levelében – lényegében utasításában - Anglia veszélyeztetettségét ismét hangsúlyozva azt közölte, hogy a Szovjetunió nem gondolja, hogy Németország támadást tervezne Románia ellen, viszont tisztában vannak azzal, Hitlernek szüksége van Románia nyersanyagaira a háborúhoz. Litvinov úgy vélte – ismertette Majszkij -, hogy Románia nem feltétlenül tartozik a háborúval fenyegetett országok közé, inkább a Németországot kiszolgálók sorába tartozhat. Megjegyezte, hogy a német csapatok átvonulásához egyébként Magyarország beleegyezése is szükséges.[489]

Március 19-én kelt Halifax távirata, amelyben moszkvai követét tájékoztatta találkozásáról Majszkijjal, és a vele folytatott megbeszéléséről. Halifax tájékoztatója szerint Majszkij érdeklődésének lényege Danzig volt, annak kitapintása, vajon a brit politika tovább folytatja-e Hitler „megbékéltetését". Halifax válasza erre a következő volt: „A vonal, amelyet az ügyben javasoltam Beck úrnak az volt, hogy amennyiben talál lehetőséget arra, hogy megegyezzen a német kormánnyal Danzigról, az rendben van és jó („well and good"); azonban, ha Danzig kérdésén túl felmerül Lengyelország függetlenségének a veszélyeztetettsége, akkor az, nézetem szerint, valamennyiünket érintő kérdés („constitute a question of interest to us all").[490]

[487] Uo. 360-361.

[488] АВП СССР, ф. 059, оп. 1, п. 313, д. 2153, л. 142. In: Год кризиса. 1938-1939. Документы и материалы в двух томах. Составитель МИД СССР. 1990. д 198.

[489] АВП СССР, ф. 059, оп. 1, п. 300, д. 2075, л. 189-193. In: Год кризиса, д. 201. A szovjet diplomácia Romániával kapcsolatos lépéseit a kezdetektől befolyásolta Besszarábia kérdéses hovatartozása – a terület végül 1944-ben került a Szovjetunióhoz, ma Moldovához, kisebb része Ukrajnához tartozik.

[490] DBFP S. 3. IV. 391.

Halifax ugyan azon a napon kapta kézhez varsói követe, Henry Kennard táviratát, amikor magához kérette Majszkijt. A táviratban Kennard ismertette, hogy a lengyelek nem tartják valószínűnek Tilea állítását, és kihallgatást nyerve „a román királynál megvitatták és áttekintették teljességében a helyzetet", de erről nem hallottak. Kennard fontosnak tartotta továbbítani mi motiválta a lengyel álláspontot: Józef Beck „nagyon bizalmasan közölte velem, hogy éppen most kapott biztosítékot Berlinből, hogy a Birodalom jogtalannak tartja Magyarország követeléseit Romániával szemben, és azokat nem fogja támogatni." Beck ugyanakkor a román javaslatra utalva azt is közölte, hogy Lengyelország csak olyan szerződést hajlandó kötni Romániával, amelyben „Oroszország mint szándékos (contemplated) agresszor szerepel."[491] Beck álláspontja nem keltett kedvező visszhangot Londonban, ahol már más, a Szovjetunió bevonásával is számoló lehetőségben is gondolkodtak.

Az "esernyős ember" (Chamberlain), az appeasement vége (David Low)

A háborús hangulatot fokozták a hírek a német csapatok felvonulásáról a Memel vidék közelében, valamint német csapatok tengeri, Danzigot megkerülő szállításáról Kelet-Poroszország területére. A Rigából küldött táviratban arról tájékoztatták Halifaxot, hogy a litván „katonai attasé szerint nem kerül sor katonai ellenállásra, amennyiben az nem terjed túl Memel határain."[492]

Ha lehetett még fokozta a feszültséget a brit külügyminisztériumban a Népszövetség helyettes főtitkárának tájékoztatása, amelyben beszámolt találkozójáról Carl *Burchardt*-tal, a Népszövetség danzigi megbízottjával. A kialakult fe-

[491] Uo. 370-371.

[492] DBFP S. 3. IV. 369.

szült helyzetet Frank *Walters* egy kérdésben foglalta össze: „Lehetséges, hogy német puccs lesz Danzigban?”[493]

A híreket gyorsan átvette a világsajtó. A *The Times* és a *Daily Telegraph* már március 18-i számában írt Románia fenyegetettségéről, mégpedig úgy, hogy a „német ultimátumot” tényként közölték.

Lépések Berlinből, ellenintézkedések Varsóban – a brit-lengyel garanciális szerződés

Míg a román diplomácia megszólaltatta a vészcsengőt, ez elmaradt lengyel részről. *Varsóban* is tisztában voltak a változásban rejlő újabb veszélyekkel, de reménykedtek a korábbi egyensúly-politika fenntarthatóságában. Március 17-én kelt Kennard válasza Halifaxnek, amelyben beszámolt megbeszéléséről a külügyminisztériumban. A beszélgetés során Beck közölte, nemleges választ kapott Berlinből a kérdéseire, miszerint Németország ellenzi-e a lengyel-magyar határt, illetve, hogy ki kívánja-e terjeszteni Németország protektorátusát Szlovákiára is. Arra a kérdésre pedig, hogy „milyen keményebb intézkedéseket tesz Lengyelország, amennyiben Németország agresszióval kívánja biztosítani a maga számára a romániai katonai források megszerzését, mint az olaj, hogy mit jelent ebben az esetben a lengyel-román szövetség? Beck úr erre azt felelte, hogy ennek a katonai egyezménynek az érvénye csak egy szovjet agresszióra terjed ki.” Majd Beck megjegyezte, hogy közvetíteni kívánnak Magyarország és Románia között a Kárpátaljai határok megállapításánál.[494] Azaz, a románokkal ellentétben nem igényelte a szovjet támogatást.

Berlinben tájékozottak volta a formálódó tárgyalási tervekről, amelyeket Beck meghívásával, közvetlen lengyel-német tárgyalásokkal kívántak keresztezni. Ribbentrop még március 21-én bekérette minisztériumába a lengyel követet, Lipskit, hogy tolmácsolja Hitler kívánságát: Beck látogasson Berlinbe, hogy végleg rendezzék a két ország közötti nézeteltéréseket. Hitler előtt ugyanakkor ismert volt, hogy Beck nem kíván hasonló helyzetbe kerülni, mint Hácha egy héttel korábban. Ezért Ribbentrop egy külön indoklással támasztotta alá a meghívást, amelyet személyesen tolmácsolt Lipskinek: „Amint velem a Führer közölte, melegen üdvözölné ezt a beszélgetést. Rátérve a tárgyalás lehetséges tartalmára közöltem Lipskivel, el

[493] „It is likely that there will be a german coup in Danzig?” DBFP S. 3. IV. 383.

[494] Uo. 363.

kell ismernie, Németország nem vett részt a ma létező Lengyelország létrehozásában." Majd következik egy zárójeles rész, amit kihagytak a háború kirobbanásakor kiadott német hivatalos „Fehér Könyv" dokumentum gyűjteményből.[495] E rész lényege: „Amennyiben Németország Breszt-Litovszban más politikát folytat Oroszországgal, úgy ma nem létezne Lengyország. A Schleicher-kormány alatt is felmerült a lehetősége, hogy egy marxista Németország szövetségre lápjen a Szovjetunióval. Ebben az esetben sem létezne ma Lengyelország. Az alapot, amelyen a német-lengyel megértés nyugodhat a német és a lengyel nacionalistáknak kell létrehozniuk. Lengyelországnak tisztában kell lennie azzal, hogy nem képzelhető el semmiféle középút… Mi szíből kívántuk, hogy Lengyelországnak egy erős nemzeti kormánya legyen, amelyet Piłsudski marsall Vezető-Csoportja alkot." Az ugyan nem derül ki a szövegből, hogy Ribbentrop (Hitler) kiket ért e csoporton, az azonban egyértelmű, hogy úgy látják, létezéséért Lengyelország legyen hálás Németországnak, s elégedjen meg a számára „engedélyezett" határokkal. Ezt te-szik világossá a bekezdés, szintén nem közölt záró sorai: „A Lengyelországgal kö-tendő megállapodás utolsó lehetősége függ ettől a csoporttól. A mai geográfi ai helyzetét Lengyelország a legsúlyosabb szerencsétlenségnek köszönheti, annak a ténynek, hogy Németország a világháborút elvesztette. Ebből a tényből következe-zik a Lengyelország számára kedvező megoldás."[496] Eddig a kihagyott rész, majd következett a „kedvező megoldás" részletezése: Danzig átadása, a korridoron keresztül szabadközlekedésű autópálya és vasút biztosítása Kelet-Poroszországba. Cserébe „szabad kijutást a tengerre" ígért, valamint a Führer nevében közölte: „Ő az egyetlen német államférfi , aki kimondja a véglegesen lemondást a korridorról." Ezzel a résszel már csatlakozik a kötet további dokumentumaihoz, amelyek célja bemutatni Hitler „nagyvonalú ajánlatait", amivel el kívánta kerülni a háborút.[497]

A Hitler-Beck találkozó létrehozásának lengyel nehézségeivel Lipski tisztában volt, ezért előzetes barátságos lépéseket kért Berlintől. Elmondta Ribbentropnak, hogy Varsóban lengyel ellenes lépésnek tekintik Szlovákia védelmének

[495] A „Weissbuch" második kötetében található a megcsonkított dokumentum. A kihagyott részt a következő összefoglalással helyettesítették: „és Lengyelország mai területi kiterjedését Németország legsúlyosabb szerencsétlenségének köszönheti, annak a ténynek, hogy Németország elvesztette a világháborút." Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges, Auswärtiges Amt, 1939. Nr. 2. 187. A kötet szerkesztője a német támadásig helyén maradt Hans-Adolf von Moltke varsói követ volt.

[496] Ursachen, XIII. 188.

[497] Uo. 188.

német „átvételét". Ribbentrop lényegében elismerte a lengyel aggodalmak jogosságát, ugyanakkor azt válaszolta, hogy „amennyiben más kérdésekben sikerül megegyezni", úgy ez is megoldható - a helyzetnek megfelelő garanciákat kaphat Lengyelország. Ez azonban azt jelentette, hogy Hitler előzetes engedményekre, de még a konkrét előzetes engedmények ígéretére sem hajlandó. Viszont Lipski ígéretet kapott arra, hogy Szlovákia esetében is van lehetőség a tárgyalásokra, valamint, s ez volt a nagyobb és vonzóbbnak szánt „készek vagyunk az ukrán kérdést teljesen a lengyel felfogásban kezelni."[498]

Beck meghívása lényegében két célt szolgált Hitler számára, egyrészt bizonyítását kompromisszum készségének, másrészt, hogy a lengyelekkel nem lehet tárgyalni. Volt azonban egy harmadik is: a lengyel kormány megingott helyzetének legalábbis átmeneti stabilizálása. Ugyanis a háttérben Berlin nyitva hagyott egy kiskaput, arra az esetre, ha Beck hajlandó lenne a német követelések teljesítésére, s ehhez a népszerűtlen lépésre a lengyel kormánynak valamilyen alibire lenne szüksége. Az alibi lényege a fenyegetések fokozása volt, amire Beck hivatkozhatott népe előtt, s ezzel elkerülheti kormányának bukását. Ez egyben azt is jelenthette, hogy Hitler továbbra is elképzelhetőnek tartotta, hogy Danzig átadása és a korridor megnyitása (további német fennhatóságú vasút és új autópálya építése) után Lengyelország bevonható lesz a Szovjetunió elleni háborúba. A kiskapuk megnyitásával Hitler közölni kívánta Varsóval, hogy elképzelhetőnek tartja a kapcsolatok rendezését Lengyelországgal – de csak Danzig átadása és a korridor megnyitása után. Mindennek azonban már kevés hitelt adtak Varsóban.

A lehetséges további együttműködést kereső Lipskinek is észre kellett ven-nie ugyan azt, amit Varsóban már láttak. Hitler nem egyezséget kínál, hanem fokozni kívánja a nyomást. A lengyeleknek is szólt a hosszabb előkészítés után március 23-án aláírt román gazdasági egyezmény Németországgal. Ezzel Románia is része lett a térségben, Magyarország, Bulgária és Jugoszlávia mellett a kereskedelemben szinte teljesen Németországtól függő államoknak.[499] Az egyezmény fogadtatásáról számolt be Berlinnek a befolyásos diplomata Hans-Adolf von *Moltke,* aki 1931-óta a bi-

[498] Uo. 189.

[499] A szerződést közli Halmosy, 442-444. Lásd még Berend T. Iván, Ránki György: Magyarország a fasiszta Németország „életterében", 1933-1939. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960. A kötetben ismertetik az országok export-import százalékos adatait, amelyek 1933 és 1939 között az említett országok mindegyikében, Ausztria és Csehszlovákia megszűnését követően, s az újabb német szerződések következtében a többszörösére nőtt.

Lépésről lépésre

rodalom nagykövete volt Varsóban, hogy Varsóban úgy vélik, a német bekerítő lépések közvetlenül Danzig és a korridor követelését készíthetik elő.

Ribbentrop üzenetének, és a német-román gazdasági tárgyalásoknak végül is az lett a következménye, hogy Varsóban riadót fújtak. Lengyelország *mozgósított*: március 23-24-én behívták a tartalékosokat, valamint megerősítették a határvédelmet Danzig körül. Ennél is látványosabb volt a légiriadó gyakorlat Varsóban.

Beck azonnal fogadta a Ribbentroppal folytatott tárgyalást követően Varsóba visszatért Lipskit - és már másnap vissza is küldte Berlinbe. Nem üres kézzel: március 25-én kelt a lengyel kormány memoranduma, amely egyértelműen elutasította Hitler követelését, ugyanakkor remélte, hogy mind Danzig, mind pedig a korridor esetében lehetőség lesz kompromisszumra.[500]

Vagyis látszólag a kocka még nem volt elvetve egyik oldalon sem. E mellett szólt, hogy Hitler ezekben a napokban valóban mérsékelte kirohanásait Lengyelországgal szemben.

A Lipski visszatérése előtti napon, *március 25-én kelt Hitler utasítása a hadsereg főparancsnokának* Walther von *Brauchitsch* tábornoknak (*Weisung an den Oberbefehlshaber des Heeres*), amelyben a Lengyelország elleni hadművelet kidolgozására adott utasítást. Ennek átadása után Hitler távozott Berlinből – Obersalzbergbe pihente ki az előző napok fáradalmait – és Ribbentropra bízta Lipski meghallgatását.

Hitler pontosan megszabta Ribbentrop teendőit, amelyeket egy igen részletes dokumentumban írtak le. Ennek bevezetőjében a megoldandó helyzetet vázolták, annak ismeretében, hogy Danzig és a korridor követelését a lengyelek el fogják utasítani. Ha ez bekövetkezik, vagyis Lipski arra hivatkozik, hogy a „kormány nem képviselheti Danzig önkéntes átadását népe előtt”, akkor tegyen aján-

[500] Ursachen, XIII. 192-194.

latot Beck számára „a kormány helyzetének megkönnyítésére”: az ajánlat „Danzig katonai megszállása” volt,”, ezzel mintegy „fait accompli”-t, kész helyzetet teremtve, hogy a lengyel kormány a helyén maradhasson, tiltakozva az erőszak ellen. Vagyis ezzel a „kompromisszummal” egészítették ki a Danzigot követelő elutasító választ.

Az utasítás következő külön része foglalkozik a viszonnyal Lengyelországhoz. Ebben megállapítják, hogy a Führer nem tartja jelenleg időszerűnek „a lengyel kérdés megoldását. Azonban ezt most kell kidolgozni.” A „megoldás” időpontja az „alkalmas politikai előfeltételek” meglététől függ. Ennek végeredménye Lengyelország évtizedekre történő kikapcsolása „politikai tényezőként”, valamint a német határ „Szilézia keleti csúcsáig történő kiterjesztése.” Említés történik az ukrán önálló államról is, itt azonban megjegyzik, hogy „a kérdést még nyitva kell hagyni.” Az új Ukrajna kapcsán nem utalnak külön Kárpátaljára, azonban a Szlovákiával foglalkozó részben említik, hogy Hitler „Szlovákiát a Lengyelországgal és Magyarországgal folytatott egyezkedés tárgyának tekinti. Az egész térséget érintő koncepció részkérdésekkel zárul, amely azonban jelezte Hitler további terveit a térségben: „a Führer fegyverkereskedelmet kíván a balkáni országokkal”, azonban csak devizáért. Ebben már számított a bekebelezett cseh fegyvergyártásra: „Becker terjessze elő a kaliber-egyeztetést és a Skodát.”[501]

Ribbentrop március 26-án „hidegen fogadta” Lipskit, aki igyekezett tompítani a feszültséget – nem sok sikerrel. Majd a Ribbentrop által német „engedményekként” előadottakra Lipski már kormánya „memorandumával” válaszolt. A dokumentumot Ribbentrop ott helyben elolvasta, és mindjárt elutasította. Követelte Danzig „újraegyesítését” a Birodalommal és megismételte a korridorral kapcsolatosakat. Lipski engedett: Danzig és a korridor tranzit forgalmában biztosítani fogják a szabadabb német mozgást és lazább lesz a lengyel ellenőrzés. Lipski és Beck is tudta, mindez nem lesz elegendő Hitler számára, vagyis inkább London felé igyekezték kompromisszum készségüket bizonyítani. Azonban végül Lipskinek meg kellett mondania, hogy semmiféleképpen nem járulnak hozzá Danzig bebelezéséhez a Birodalomba, sőt, hogy azt Lengyelország elleni „támadásnak” tekintenék.

Ribbentrop válasza is hasonlóképpen fenyegető volt: a Lipski által ismertetett „engedményeket” elégteleneknek és „nagyon kiábrándítónak” (sehr enttäuschend) ítélte, amelyet a helyzet komolyra fordulása követhet. Ezzel

[501] Uo. 117-119.

szemben egy 25 évre szóló „megnemtámadási egyezményt határgaranciával” ajánlott, valamint együttműködést „a szlovák kérdésben.”[502]

A lengyel védelmi lépésekkel egyidőben Beck utasította londoni nagykövetét, Edward Raczyński grófot, hogy tegyen javaslatot *a Négyhatalmi Paktum helyett egy titkos*, kétoldalú brit-lengyel „gentleman’s agreement” megkötésére, amelyben kötelezettséget vállalnak az együttműködésre az országaikat ért támadás esetén. Valamint magához kérette von Moltke követet és hangsúlyosan, nyilatkozatban ismételte meg: „kormányom nevében ki kell jelentenem, hogy Lengyelország elleni támadásnak tekintjük a német kormány bármiféle intervencióját Danzig jelenleg fennálló status quo-jának megváltoztatására.”[503]

„Üdvözlöm Hölgyem! Remélem értékeli a német kormány gesztusát. Ribbentrop a múlt héten bejelentette az önkéntesek [Spanyolországból] kivonásának tudomásul vételét.”

Beck nem kívánt engedni, azonban elképzelhetőnek tartotta, hogy a még Hitler prágai bevonulása előtt egyeztetett londoni útját megszakítja Berlinben. Nem reménykedett ugyan engedményekre, azonban a tárgyalás tényét felhasználhatónak vélte Londonban, bizonyítandó a lengyel diplomácia tekintélyét.[504] Erre azonban végül nem került sor.

Beck Londonban

Március 27-én a londoni kormány úgy döntött, hogy nem fogadja el a lengyelek titkos szerződési ajánlatát. Érzékelhetően ennek fő oka az volt, hogy az elfogadás estén ez döntést jelentett volna a német vonal lezárásával. Az angolok ugyan-

[502] E résznél a lengyel „Fehér könyvben (Weiβbuch der polnischen Regierung über die polnisch-deutschen und die polnisch-sowjetrussischen Beziehungen im Zetraum von 1933 bis 1939, Basel, 1940. Nr. 64. 92.) kiegészítő magyarázatot szúrtak be - magyarázkodást a megtörténtekért a szlovákok felé, mivel ekkor már Lengyelország nem létezett) -, miszerint ez a lakossokat érintő közös védelemre vonatkozik. Ursachen, XIII. 191.

[503] Uo. 197.

[504] Broszat, Martin: Die Reaktion der Mächte auf den 15. März 1939. 276, 278. olvasható: file:///D:/1939/Broszat%20Die%20Reaktion%20der%20Mächte%20auf%20den%2015..pdf

is tisztában voltak azzal is, hogy egy ilyen jelentőségű és ennyi kézen „átment" szerződés nem maradhat titokban. Formailag arra hivatkoztak, hogy a kétoldalú egyezmény ellentmond a franciákkal folytatott szoros együttműködésnek. E helyett egy *brit-francia memorandumot* szándékoztak felajánlani Becknek, s jelezték, hogy nem csak Lengyelország, hanem Románia számára is.

A brit memorandum tervezete támogatásra kötelezte Nagy-Britanniát és Franciaországot arra az esetre, ha Lengyelországot és Romániát támadás érné, és *a támadással szemben mindketten az ellenállás mellett döntenének.* A francia kormány március 29-én adta beleegyezését a memorandum tervezethez, s még aznap továbbították a javaslatot Varsóba és Bukarestbe.

Románia bevonását e hírektől függetlenül is fontosnak tartotta Franciaország. A francia befolyás Kelet-Közép-Európában lényegében ekkorra már Lengyelország mellett elsősorban Románián múlott.[505] Bár Bonnet-nek komoly fenntartásai voltak Beck-kel szemben, akit manőverei miatt a Quai d'Orsay-én „hamiskártyásnak", „kalandornak" tekintettek, tudta, hogy mivel a lengyel-román együttműködés az út a Balkán felé, s Románia a lengyelek nélkül még brit-francia garanciával sem képes ellensúlyozni a rá nehezedő német nyomást, ezért követelte a húzódozó lengyelek belépését. Ennek érdekében már a brit ajánlat is úgy szólt, hogy *a garancia abban az esetben lép életbe, ha a lengyelek és a románok egymással hasonló kölcsönös segítségi egyezményt kötnek.*[506]

A helyzet bonyolultságát mutatja, hogy a *TASZSZ,* a szovjet hírügynökség azonnal közreadta a hírt, mintegy sejtetve az új szovjet ellenes blokk alakulását, ami mind Bukarestben, mind Varsóban visszhangot keltett. Erre Halifax a brit képviseletekre Varsóba, Párizsba, Moszkvába, Berlinbe és Bukarestbe küldött táviratában ismertette a Lengyelországnak szánt tervezetet.[507] Halifax nem tért ki arra, hogy Romániáról már nincs szó, csak éppen nem említette. Ennek oka az volt, hogy Románia időt kért, amíg „konzultál a Balkán antant szövetségeseivel."[508]

[505] Annak ellenére, hogy Magyarország 1939. február 24-én csatlakozott a német-japán antikomintern paktumhoz, a brit és kisebb részben a francia diplomácia is látott még lehetőséget az együttműködésre. A Romániai elleni német támadás egyik akadályának tekintette, hogy Magyarország még nem kötődik olyan szorosan Németországhoz, hogy az engedélye nélkül átvonulhasson területén - amint az Majszkij ismertetett március 18-i jelentéséből is kitűnik. АВП СССР, ф. 059, оп. 1, п. 300, д. 2075, л. 189-193. In: Год кризиса д. 201.

[506] DBFP S. 3. IV. Halifax távirata Seeds-nek (Moszkva), 544, E. Phipps-nek (Párizs) 545.

[507] DBFP S. 3. IV. 546.

[508] R. Hoare távirata Halifaxnek, 1939. március 3. – a parlamenti vita napján. DBFP S. 3. IV. 555.

Az ezekben a napokban keletezett híradások (információk Németországból is) arról szóltak, hogy Hitler támadást készít elő Lengyelország és Románia ellen, s Lengyelországból csak egy keskeny ütköző sávot kíván meghagyni a szovjet határok mentén.[509] Az események ezt követően felgyorsultak.

A különféle források után a *New Chronicle* Berlinből kiutasított tudósítója is közölt német „ellenállókra" hivatkozva adatokat Hitler tervéről Lengyelország megtámadására, ami napirendre került a brit alsóházban.[510] Március 30-án a Munkáspárt szóvivője „hivatalos kérdést" (vagyis olyan kérdést, amelyet előzőleg írásban juttattak el a miniszterelnöknek) intézett a miniszterelnökhöz kifejezetten arról, hogy mit szándékozik tenni a kormány abban az esetben, ha Németország megtámadná Lengyelországot. Chamberlain válaszának tervezetét még 30-án megküldte Kennard-nak, aki tájékoztatta Becket, aki egyetértett a brit egyoldalú garanciával, amely Nagy-Britanniát kötelezte támadás esetén Lengyelország védelmére. Ez ugyanis nem keresztezte, sőt segíthette a lengyel diplomácia terveit a térségben. A franciák, bár csodálkoztak, lévén előzetesen nem kaptak tájékoztatást a tervezetről, de tudomásul vették a brit lépést.[511]

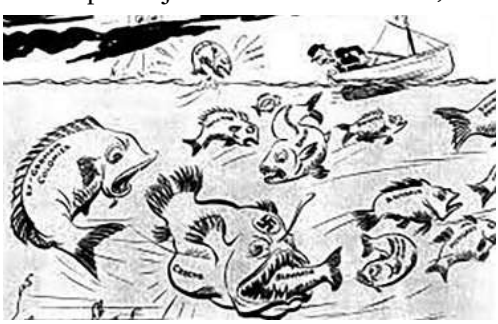

Chamberlain: Miért menekülnek? (Volt német gyarmatok, Magyarország, Románia, Lengyelország – Csehszlovákiát nyeli el a „nagy hal".)

A dokumentum alsóházi vitájában Chamberlain március 31-én *nyilatkozott.* Mondandója nagy nemzetközi visszhangot keltett. Chamberlain ugyanis azzal kezdte, hogy a kormánynak „nincs olyan értesülése, amely megerősítené a Lengyelország ellen tervezett támadásról szóló híreszteléseket, és ezért azokat nem kell igaznak elfogadni." Majd, mintegy ismét az appeasement mellett érvelve, a kormány nevében kijelentette: „Véleménye szerint nincs olyan kérdés, amelyeket békés eszközökkel ne lehetne megoldani, és nem tartaná indokoltnak, ha a tárgyalások módszerét erőszak alkalmazásával vagy erőszakkal fenyegetésével he-

[509] Az értesülésekről Halifax számolt be a kormány március 30-i ülésén. DBFP S. 3. IV. 545. 1.lbj.

[510] Halifax ismertette a történteket párizsi követének Phipps-nek március 30-án, amit továbbítottak Varsóba, Bukarestbe és Moszkvába is. DBFP S. 3. IV. 545.

[511] DBFP S. 3. IV. 546-549.

lyettesítenék." Az elkövetkezendőkben azonban lényegében ellentmondott saját magának, amikor elismerte, hogy bizonyos „tanácskozások folynak" és amennyiben „ezen időszak alatt bármely cselekmény nyilvánvalóan fenyegetné Lengyelország függetlenségét és ennélfogva a lengyel kormány létfontosságúnak tartaná, hogy nemzeti fegyveres erővel ellenálljon, Őfelsége kormánya legott kötelezve érezné magát arra, hogy a lengyel kormánynak minden hatalmában álló támogatást megadjon."[512] Majd hozzátette, az „ilyen értelmű biztosítékot" Franciaország is támogatja.[513] Az „ideiglenes biztosítékokat" tartalmazó nyilatkozatot még aznap továbbították Varsóba és Bukarestbe.[514] Mindez még Beck Londonba érkezése előtt történt.

Beck április 3-án érkezett Londonba, ahol már a megváltozott helyzet fogadta. Ugyan ezen a napon hangzott el Churchill felszólalása a parlamentben, amelyben üdvözölte a bejelentett szerződéstervezetet, sőt fordulópontnak, „mérföldkőnek" nevezte azt. Vagyis Beck kész helyzettel került szembe.

Londonban nagy fontosságot tulajdonítottak Beck látogatásának, amit jelzet, hogy megérkezésének másnapján, április 4-én már hosszú megbeszélésre került sor. A megbeszéléseket szűk, de érdemi tárgyalásokat lehetővé tevő körre korlátozták: az első napon Halifax mellett részt vett az állandó helyettes Cadogan és Strang, lengyel részről is hárman, Beck mellett a londoni követ Edward Bernard Raczyński és a külügyminisztériumból Jóseph Potocki. Beck mindjárt az elején kijelentette, amennyiben nem tekintette volna a Kennard által korábban felvetett kérdést „költői kérdésnek", vagyis, hogy Lengyelország „védelmezni fogja politikai és gazdasági függetlenségét, úgy nem is lenne most Londonban." Kijelentette, hogy Lengyelország békés megoldásra törekszik Németországgal, de „nem hunyhat szemet a nyilvánvaló veszélyek láttán."[515] Tehát egyértelművé tette: amennyiben Németország megtámadja Lengyelországot háború lesz, s bár nem mondta ki, de ebben a helyzetben számított Nagy-Britannia támogatására. Ebben az összefüggésben tekintették át a térség helyzetét, illetve az országok viszonyát egymáshoz, különös tekintettel a már a britek számára is szövetségesként jelentkezett Szovjetunióra.

[512] Halmosy, 448. Angol és francia garancia Lengyelországnak, Romániának és Görögországnak (1939. március 31.; április 6.; április 13.)

[513] A nyilatkozatot közli Halmosy, 446-448.

[514] A nyilatkozatról Halifax személyes üzenetében tájékoztatta Mussolinit. DBFP S. 3. IV. 551-552.

[515] DBFP S. 3. V. 1.

Beck három kérdés körre tért ki, mint nem kellően tisztázottakra. Az első volt a Szovjetunó, amelynél megjegyezte, hogy mivel „Moszkva és Berlin között súlyosak a feszültségek, veszélyes lenne Oroszországot bevonni bármilyen tárgyalásba." Piłsudski véleményét idézte: „amikor Németországról és Oroszországról van szó, akkor nem csak érdekeiket kell figyelembe venni, hanem ideológiájukat is. Éppen ezért a Szovjet Oroszországgal folytatott kapcsolat során nagy óvatossággal és speciális módszerekkel kell eljárni." Beck nem opponálta London tervét, de nem is támogatta azt.

A Duna-medencében Romániával és Magyarországgal alakított ki Lengyelország „speciális kapcsolatokat". A Romániával 1931-ben megkötött segély-egyezmény azonban csak egy Keletről jövő támadás elhárítására vonatkozott, vagyis – bár ezt nem mondta ki – csak egy szovjet támadással szemben. Majd Halifax kissé gúnyosan feltett megjegyzésére, miszerint a brit Munkáspártnak az a véleménye, „amennyiben Nagy-Britannia és a Szovjetunió összefogna, a világ örökre biztonságba kerülne", Beck lényegében egyetértő választ adott: „kételkedik ezen elmélet igazságában. Németországnak és Szovjet Oroszországnak nincs közös határa."[516]

A Memel-vidék kapcsán Beck megjegyezte, hogy Lengyelország „rokonszenvéről biztosította Litvániát, és a litván kormány köszönettel fogadta a nyilatkozatot." Chamberlain, akinek kabinetjében folytatódott a délutáni megbeszélés, erre megjegyezte: „ez nem mentette meg Memelt."[517]

Több alkalommal is kitértek Lengyelország és Románia, valamint Magyarország kapcsolatára azt mérlegelve miként vélekedik Magyarország (és Olaszország) a német befolyás erősödéséről. Az április 5-én ismét a miniszterelnöki irodában folytatódó tárgyaláson Chamberlain a következő kérdést tette fel Becknek: „Feltételezzük, hogy Hitler egy bizonyos időben támadást tervez Magyarország ellen és a határon túlerőt képez. Kampányba kezd a német lakosokat ért sérelmekre hivatkozva, s hogy Magyarország képtelen rendet teremteni. S meghívja a Kormányzót, vagy a miniszterelnököt, amint azt tette Háchával , s azt mondja, hogy tovább már nem tűrheti, s amennyiben Magyarország békében akar élni, fogadja el a Birodalom védelmét. Amennyiben megtagadja, úgy bevonul vagy bombázza Budapestet." Beck biztosította Chamberlaint, hogy ebben az esetben Lengyelország védelmére kelne Magyarországnak. Viszont Franciaor-

[516] Uo. 8.
[517] Uo. 16.

ság – így Chamberlain – „szerződése szerint nem lenne köteles Lengyelország segítségére sietni." Ezzel Beck egyetértett, de hangsúlyozta, hogy Lengyelországnak érdeke Magyarország „függetlenségének a megóvása."[518]

Chamberlain kérdéseinek iránya meglehetősen világos volt: az érdekelte, mi a viszonya Lengyelországnak a környező államokhoz – a baltiakat is beleértve -, hogyan vélekedik a német fenyegetésről, kikkel reméli az együttműködést, s nem utolsó sorban milyennek értékeli hadseregének állapotát. Beck az utóbbiról nagyvonalúan nyilatkozott: közölte, hogy Csehszlovákia kiesése nem érinti a lengyel hadsereget, amely „önellátó" és 80%-ban feltöltötte a hadsereg számára szükséges készleteket. Sőt exportál is fegyvereket, így Nagy-Britanniának is. Maga gyárt vadászgépeket, repülőgép motorokat, a könnyű tűzérség számára ágyúkat és gyalogsági fegyvereket. Svédországból hajóágyúkat rendel, s más ágyúkat Franciaországból.

A közvetlen és legfontosabb szál Románia volt, amelynek kapcsán Beck közölte, hogy amennyiben a német gazdasági „nyomásnak Románia ellenáll, úgy véli Romániának minden támogatást meg kell adni az ellenállás támogatására. Lengyelország kész mindent megtenni a katonai segítség érdekében […] segít tisztek küldésével és Románia katonai szervezetének fejlesztésében."[519]

Jugoszlávia kapcsán Beck a német fenyegetést nem tartotta közvetlennek, viszont jelezte, hogy Jugoszlávia egyaránt fontos Németország és Olaszország számára, ezért úgy vélte köztük ellentéteket is okozhat. Jugoszlávia békében Olaszországgal tart, de „háborúban inkább választja Németországot, mint Olaszországot."

Majd Chamberlain újabb kérdésére, hogy „miért döbbent meg Beck úr az albániai eseményeken[520]", azt válaszolta, hogy az hatással lesz Jugoszlávia és Olaszország viszonyára.[521] Kommentár itt nem található, de a helyzetet kedvezőtlen fordulatnak ítélte.

[518] Uo. 33.

[519] Uo. 34.

[520] Ahmet Zogu király 1938. április 27. dinasztiaalapítás tervével feleségül vette Apponyi Géraldine-t, a vőlegény tanúja Galeazzo Ciano volt, Hitler egyik Mercedesét küldte nászajándékul. 1939. április első napjaiban, Beck londoni látogatása idején Mussolini csapatai lerohanták Albániát, majd annektálták az országot. Geraldine 87 éves korában hunyt el Tiranában. I. Leka Zogu és fia, Leka, aki az albán külügyminisztérium tanácsadójaként dolgozik, Tiranában az egykori királyi rezidencián lakik.

[521] DBFP S. 3. V. 34-35.

A trágyalásokat követően, 1939. április 6-án kiadott kommüniké nyilatkozat formájában tartalmazta a „ideiglenes” kölcsönös segélynyújtási szerződést, és az óvatos fogalmazások és különösen Németország említésének elmaradása ellenére egyértelmű volt: a tervezett „állandó szerződés” iránya, amely bár „nem irányulna egyetlen más ország ellen” sem, kölcsönös, vagyis már *nem egyoldalú* segélynyújtást jelentene „közvetett vagy közvetlen fenyegetés” esetében. Ez utóbbi kifejezéseknek a későbbi tárgyalásokon lesz jelentősége. A kommüniké végén szerepel, hogy mindez „az a többi országnak más országokkal kötendő, a béke konszolidálásának általános érdekében történik.”[522]

Olaszország – Adriai-tenger – Albánia

A brit nyilatkozat 1939. április 6-án került bemutatásra a parlamentben, azonban azt még nem tekintették véglegesnek. Chamberlain ismertette, hogy Beck-kel „együttesen” készítették el a dokumentumot, amelynek lényege az volt, hogy mindkét fél „kész egy állandó jellegű és kölcsönösségen alapuló egyezményt kötni”, amely később a jelenlegi „ideiglenes és egyoldalú biztosíték helyébe lépne.”

Az egyezmény megfogalmazása óvatosabb, mint az egyoldalú nyilatkozaté volt, bár arra hivatkozva állítja: „az állandó egyezmény sem irányul egyetlen más ország ellen”, hanem arra irányul, hogy „kölcsönös segélynyújtást biztosítson.” Az óvatosabb fogalmazás mellett *további tárgyalásokat is szükségesnek tartottak* az állandó egyezmény megkötése előtt: „bizonyos kérdések, ideértve azoknak a különféle körülményeknek a pontosabb meghatározását, amelyek között az ilyen segélynyújtás szükségessége felmerül, további vizsgálatot igényelne.” Addig viszont az egyoldalú nyilatkozat marad érvényben.

Egy hét múlva, április 13-án Chamberlain az alsóházban a *Görögországnak és Romániának* adott garanciát ismertette – a korábbi egyoldalú nyilatkozat formá-

[522] Uo. 36. A kommünikéhez csatoltak egy külön részt, amelyben a lengyelországi és a romániai zsidók helyzetéről szól igen bonyolult megfogalmazásban, a nemzetközi "erőfeszítéseket" is szükségesnek tartva.

jában. A dokumentum szinte szó szerint megismételte a korábbi Lengyelországnak nyújtott radikálisabb garanciát, annak érdekében, hogy a „Földközi-tengeren és a Balkán-félszigeten megakadályozzák a status quo erőszakkal vagy erőszakos fenyegetéssekkel történő megzavarását." Itt is szerepel a görög, illetve a román fegyveres ellenállás, mint előfeltétel, s a támogatásnál is a „minden hatalmában álló" kitétel.[523]

Daladier ugyan azon a napon sajtóközleményben ismertette kormánya egyetértő nyilatkozatát, valamint üdvözölte a Lengyelország és Nagy-Britannia közötti megállapodást. Itt viszont szerepel egy olyan megfogalmazás, amely a brit dokumentumban nem található, viszont a további politikai tárgyalások központi vitatémája lesz: „Franciaország és Lengyelország minden létérdekeit sértő *közvetlen vagy közvetett* (kiemelés – Sz. G.) fenyegetéssel szemben azonnal és közvetlenül ható biztosítékot nyújtanak egymásnak."[524]

A Lengyelországnak, valamint a Romániának és Görögországnak nyújtott brit és francia garanciális szerződés azonban ismét tartalmazta a „kiskapukat". Amellett, hogy ideiglenesnek tekintették „Addig is, amíg az állandó egyezmény létrejön", ott szerepelt „a további megvizsgálások" szükségessége, nem különben a „minden hatalmában álló támogatás" kitétel. Ez részben következménye volt annak, hogy Londonban nem csökkent az appeasement legrangosabb támogatóiból álló Cliveden kör befolyása.[525] A kör továbbra sem akarta becsukni a kapukat a Hitlerrel történő megegyezés előtt, célja Anglia kimaradása volt az európainak, a kontinensre korlátozódónak remélt konfliktusból, vagyis a Németország elleni háborúból. Ennek ára azonban az appeasement folytatása, Hitler közép- és kelet-európai követeléseinek, valamint gyarmati igényeinek alku tárgyává tétele lett.

A lengyel, a román és a görög garanciális szerződésben szereplő két kitétel, a *megtámadott kötelező ellenállása*, hadba lépése, illetve a támogatónak a *közelebbről meg nem határozott* segítségnyújtása, illetve *a rendelkezésre nem álló esz-*

[523] Chamberlain nyilatkozatát az alsóházban és a Lengyelországnak, Romániának és Görögországnak nyilatkozatban nyújtott garanciákat, valamint a Daladier 1933. április 13-i hasonló tartalmú sajtónyilatkozatát közli Halmosy, 446-450.

[524] Mindhárom dokumentumot közli Halmosy, 1966. 446-450.

[525] Majszkij és Patyomkin részletesen foglalkozik e befolyásos csoporttal, hangsúlyozva szovjetellenes befolyásukat. A még az I. világháború előtt alakult Cliveden Set megítélésben a vita akörül bontakozott ki, hogy vajon az ekkor pro-náci társaság volt-e. Kritikai ismertetést erről John Taylor: A Revaluation of Cockburn's Cliveden Set. https://web.archive.org/web/20090228171849/http://userwww.sfsu.edu/~epf/1999/taylor.html

közök hiányára hivatkozás szerepel majd a további szerződésekben is. Annak ellenére, hogy ezek voltak azok a kikötések, amelyek lehetővé tették a brit-francia garancia érvényesítését, Hitler számára Ausztria annektálását, a Szudéta-vidék bekebelezését, s végül Csehszlovákia ellenállás nélküli felszámolását. A garanciát nyújtóknak nem kellett többet tenni, csak a megtámadottat lebeszélni az ellenállásról, vagy ha ez nem sikerül, ami igen valószínűnek tűnt Lengyelország esetében, úgy a „rendelkezésre nem álló" eszközökre hivatkozva kimaradni a háborúból. A brit-francia lépések elmaradása ugyanakkor arról győzhették meg a német diplomáciát, hogy a német fenyegetődzés a háborúval működni fog - amint az eddig, az elkövetkezendőkben is Ehhez azonban az is szükséges volt, hogy Hitler a „lengyel kérdés" megoldását is ezen a bevált úton képzelje el. *A dokumentumok azt mutatják, hogy a diplomáciai megoldást Hitler már a müncheni konferencia tárgyalásai idején is fenntartásokkal fogadta el, s azt követően, egyértelműen már 1939. márciusától a háború mellett döntött.*

A Lengyelország elleni háborúhoz vezető utolsó, még békés, de már komoly katonai demonstrációval egybekötött, már senki által sem ellenzett lépés a Memel-vidék bekebelezése volt.[526]

Memel

A Memel-vidék hovatartozásáról a versailles-i szerződés 99. cikke meglehetősen homályosan fogalmazott, de egyértelműen kivették Németország, pontosabban Kelet-Poroszország fennhatósága alól. Majd a Népszövetség közvetített sikerrel az 1920-ban a szovjet-lengyel háború mellék hadszíntereként kirobbant lengyel-litván háborúban. A lengyelek elfoglalták, s meg is tartották Vilniust, a litván fővárost, és az egyébként lengyel többségű lakossággal rendelkező területet. Ekkor megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok a két ország között. Miután 1924-ben Litvániát (Észtországgal és Lettországgal együtt) felvették a Népszövetségbe, külön egyezményben lett a Memel-vidék autonóm területként Litvánia része. Litvániának feszült maradt a viszonya Lengyelországgal. 1934-ben a német-lengyel közeledés ellensúlyozására szeptemberben Litvánia Genfben

[526] H. Haraszti Éva viszont úgy véli, hogy Hitler augusztus végén azért állította le a 26-ára tervezett támadást Lengyelország ellen, mert Mussolini jelezte, nem készek még a háborúra, valamint még reménykedett egy újabb, Münchenhez hasonló megoldásban. Majd a szeptember 1-jére módosított időpont megtartását azzal magyarázza, hogy Hitler „saját menetrendjének foglya" lett. H. Haraszti, 168-169.

aláírta a „balti paktumot”. Ezzel csatlakozott Lettország és Észtország korábban, 1923-ban megkötött védelmi szövetségéhez. Lengyelországgal a diplomáciai kapcsolatok csak az Anschluss után álltak helyre, amikor a lengyelek, érezve fenyegetettségüket akár háborút is kilátásba helyezve követelték a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását. Ugyanakkor Litvánia nemzetközi kapcsolatai, különösen kereskedelme elsősorban két országhoz kapcsolódott: Németországhoz és Nagy-Britanniához. Lengyelország mellett mindkettő érdekelt volt a balti államok megnyerésében – a Memel-vidékre azonban már a kezdetektől Németország tartott igényt.

Ribbentrop közvetlenül München után jegeltette a memeli nácikkal a területen korábban megkezdett, a szudéta-vidékit másoló akciósorozatot. A memeli nemzetiszocialisták vezetőjével, *Ernst Neumann-nal* már 1938 decemberében megegyezett abban, hogy egy ideig nem vetik fel a csatlakozást a Birodalomhoz.

Danzig esetében is hasonló volt a helyzet. Itt a helyi náci párt vezére, Danzig-Nyugat Poroszország gauletere, Abert *Forster* kapott utasítást arra, hogy fogja vissza az akciókat.

Ha nem is nyilvánosan, de a diplomácia berkeiben már eléggé ismerten, az 1939. januári Beck-Hitler találkozó idején kidolgoztak, inkább vázoltak egy a lengyelek megnyerésére korlátozódó tervet, amely tartalmazta a szovjetellenes blokk elképzelését, és ennek érdekében Memel követelésének a mellőzését. Ennek részeként a lengyel-magyar határ szükségességének az elismerésével egyben lekerül a napirendről az önálló Ukrajna terve, s hagyták abba az ukrán nacionalisták támogatását, megnyitva az utat Magyarország előtt Kárpátalja felé. Azonban mindez nem tartott sokáig, mert Hitler feltétele volt Danzig és a korridor, igaz „ellentételezés” ígéretével. A szinte azonnali lengyel ellenállás miatt azonban gyorsan törölték a német-csehszlovák-lengyel Szovjetunió ellenes blokk tervét, amiben Magyarországra is vártak volna feladatok Kárpátalja irányából.[527]

A tolvaj Hitler zsákjában Csehszlovákia, Ausztria, Memel, s kiáltja: „Fogják meg, tolvaj!” Hitler úr a Kondor Légió előtt tartott beszédében azt mondta, hogy a lopás „a demokráciák engedélyezett és kipróbált módszere.” (Bernard Partridge)

[527] Hitler és Ribbentrop tárgyalása Csákyval, 1939. január 16. A Wilhelmstrasse, 345.

1939 márciusában Hitler taktikát váltott. A prágai bevonulást követő német diplomáciai offenzíva párhuzamos lépése volt a lényegében már elintézettnek vélt Memel-vidék visszakövetelése. A korántsem váratlan ultimátumot március 21-én végül öt órás vitát követően fogadta el a litván parlament – a terület átadása a csehszlovákiaihoz hasonlóan békés bevonulással történt, komoly német haditechnika felvonultatásával, amit lelkes közönség ünnepelt. Március 23-án a német flotta büszkeségén, a Deutschland[528] cirkálón megérkezett Hitler fellépésére a memeli színházban kerül sor, a szokásos díszletek előtt.[529]

Közjáték: Roosevelt két távirata

Az addig visszafogott amerikai magatartás változása a Müncheni egyezmény, majd Hitler prágai bevonulása után jól érzékelhető volt. Az Egyesült Államok a Hitler hatalomra jutását követő zsidók elleni intézkedéseket követő menekülthullám idején nem kis vitákat követően intézkedett a zsidó származásuk miatt emigrálni kényszerülők befogadásáról.[530] Majd a Kristályéjszaka pogromjára a legkeményebb diplomáciai lépéssel válaszolt Washington: 1938. november 16-án, egyedül a hatalmak közül visszahívta követét, Hugh Robert *Wilsont* Berlinből. (A diplomáciai kapcsolatoknak e legmagasabb szintje már nem is állt helyre a háború végéig - 1940 májusában alacsonyabb, ügyvivői szinten küldtek diplomatát a követség vezetésére.) Figyelmet keltett Amerika szerte, amikor a rádió 1939. március 17-én közvetítette Chamberlain már Hitlerrel szemben kritikusabb beszédét Birminghamből, egyben beolvasták Cordell Hull külügyminiszternek Hitler agresszióját ennél lényegesen élesebben elítélő tiltakozó nyilatkozatát.

Az Egyesült Államok saját követei mellett közvetve információkat is kapott a brit külügyminisztérium lépéseiről. Halifax személyesen küldte tájékoztatóit a Kelet-Közép-Európától egészen Moszkváig terjedő helyzetről a Washingtonban 1932 óta állomásozó követének, Sir Ronald *Lindsay-nek*. Már e dokumentumok

[528] A „büszkeség" nevét, számítva pusztulására Hitler 1939 novemberében Lützowra változatta - végül túlélte a háborút.

[529] A Molotov-Ribbentrop paktum szerint Litvánia német érdekszférába került, sőt visszakapta Vilniust is. A függetlenség azonban nem tartott sokáig: az újabb német-szovjet megállapodást követően, 1940 júniusában a szovjet hadsereg megszállta Litvániát.

[530] 1933 és 1944 között mintegy 100-150 000 ezer menekült érkezett Németországból és Ausztriából az Egyesült Államokba. Reissner, Hans Günther: „From Europe to America". Dispersion and Resettlement, published by Association of Jewish Refugees in Great Britain. London, 1955. 13.

bevezetőjében szerepel, hogy azt bizalmas információnak szánja Roosevelt elnök számára.[531]

Halifax március 22-én áttekintő részletes beszámolót küldött a térség helyzetéről. Ismertette Washingtonnal, hogy Bukarestben Károly király fogadta a brit követet, s bár nem erősítette meg, hogy német részről ultimátumot intéztek volna Romániához, azonban a németek fellépését „kellemetlennek" (unpalatable) nevezte. Nemkülönben aggasztotta a német csapatok mozgása a „csehszlovák" területeken. Közölte, hogy a katonai parancsnokságnak az a véleménye „hogy Magyarország nem fogja ellenezni a német csapatok áthaladását az országon." Ismertette, hogy a görögök nyilatkoztak, miszerint Románia német megtámadása esetén teljesítik a Balkán Paktumban vállalt segélynyújtást – amennyiben Jugoszlávia is csatlakozik ehhez és hozzájárul a görög csapatok átengedéséhez. Jugoszlávia, Törökország és Lengyelország nem foglalt állást, csak akkor, ha megfelelő információkkal fog rendelkezni, illetve tájékozódnak a brit és a román kormánynál.

A dokumentumban az is szerepel, hogy a szovjet kormány válaszában „meglepetésének adott hangot afölött, hogy a román kormány nem fordult hozzájuk, azonban javasolta a brit, a szovjet, a francia, a lengyel, a román és a török képviselők találkozóját."

Halifax a francia kormány válaszának ismertetésével összegzi a Romániával kapcsolatos problémákat. E szerint a franciák megvizsgálják a lengyel, a szovjet és jugoszláv kormány álláspontját, de a Romániának nyújtandó „hatékony" támogatás a „közös brit-francia ellenállástól függ", s ennek érdekében a brit kormánnyal együttműködve fogják vizsgálni a „összehangolt akciókat." Azonban a brit követtel szóban közölték Párizsban, hogy Franciaország „függetlenül a lengyel, a jugoszláv és a szovjet választól Románia segítségére fog sietni."[532]

Hasonló jellegű tájékoztatást küldött Halifax Washingtonba március 24-én, ebben a javasolt *nemzetközi konferenciával* kapcsolatban a szovjet álláspontot ismertette. Előbb közli, hogy a szovjet kormány támogatja a brit kormány deklarációját, amely az „európai béke és biztonság" érdekében „azonnali közös konzultációkat tart szükségesnek arról, milyen lépések szükségesek", s amelyben London felszólította a lengyel, a szovjet és a francia kormányt a csatlakozásra.[533] Ismerteti, hogy a *szovjet* kormány javasolja nem csak a balti államok, hanem

[531] „… for the confidental information of the President." DBFP S. 3. IV. 465.

[532] DBFP S. 3. IV. 465-466.

[533] A tájékoztatást a nyilatkozatról Halifax március 20-án küldte el Párizsba, Moszkvába és Varsóba. DBFP S. 3. IV. 400.

skandináv országok meghívását is a nemzetközi konferenciára. A *francia* kormány „teljes hozzájárulását" adta, ugyanakkor Bonnet találkozójukon Londonban kiemelte a lengyel részvétel fontosságát, egyben felhívta a figyelmet „ennek nem egyszerű megoldására, tekintettel a szovjet részvételre." Majd ismerteti a lengyelek javaslatát egy titkos szerződésre, s jelzi, hogy ennek nyilvánosságra hozatalát csak abban az esetben látják lehetségesnek, „amennyiben Lengyelország megbizonyosodik arról, hogy a Nyugati Hatalmak a német agresszióval szemben hatékony és azonnali lépéseket terveznek." Ismét megjegyzi, hogy itt is a problémát a „lengyel és a szovjet álláspontok összeegyeztetése okozza."

A helyzet áttekintésekor ismerteti, hogy Lengyelország szerepet vállal a Románia és Magyarország közötti feszültség csillapításában, s Budapesten közölték, a magyar kormánynak nincsenek „háborús tervei" Romániával szemben, s nem folytattak tárgyalásokat Németországgal, a német csapatok átengedéséről.

Végül Törökország álláspontját ismerteti, amely kész csatlakozni a brit nyilatkozathoz, amennyiben garanciát kap a támogatásra, ha a mediterrán térségben támadás érné.[534]

Halifax közvetlen tájékoztató dokumentumainak sora itt megszakad, Roosevelt azonban igen részletesen tájékozódhatott továbbra is, nem utolsó sorban a számára a külügyminisztérium által összeállított dokumentációkból.

Halifax tájékoztatóiból ugyanakkor kitűnik az is, hogy Washington felé nem tartotta szükségesnek a helyzet tompítását, véleményének „becsomagolását": egyértelműen jelezte a német agresszió veszélyét, s azt is, hogy az agresszióval szemben csak a térség valamennyi ellenérdekelt erőinek az összefogása lehet eredményes. Nemkülönben arról is nyíltan írt, hogy az összefogás vállalásának előfeltétele ezen országok részéről a brit és a francia garancia.

Roosevelt jól tájékozott volt 1939. április 14-én, amikor szükségét látta két, lényegében azonos tartalmú táviratának elküldését Hitlernek és Mussolininek címezve. Ezekben felhívta a figyelmüket arra, hogy fordulóponthoz jutottak az események, és az agresszió folytatódása *világháborúhoz vezet*. Javasolta, hogy „a politikai, gazdasági és társadalmi problémák megoldását békés eszközökkel, a fegyverek mellőzésével oldják meg."

Feltette a kérdést, hogy „Hajlandók-e biztosítékot nyújtani arra, hogy fegyveres erőikkel nem intéznek támadást a következő független államok ellen, vagy nem szállják meg területüket, birtokaikat: Finnország, Észtország, Litvánia, Lettor-

[534] Uo. 495-496.

ság, Svédország, Norvégia, Dánia, Hollandia, Belgium, Nagy-Britannia és Írország, Franciaország, Portugália, Spanyolország Svájc, Lichtenstein, Luxemburg, Lengyelország, Magyarország, Románia, Jugoszlávia, Oroszország, Bulgária, Görögország, Törökország, Irak, Arábia, Szíria, Palesztina, Egyiptom és Irán." Az agresszióról való lemondást 10 évre, vagy 25 évre gondolta elfogadtatni. Végül mindezen javaslatok megvitatására nemzetközi konferenciát javasolt. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy „Elismerjük, a világ komplex problémáiról van szó, amelyek hatással vannak az egész emberiségre, de tudjuk, hogy ezek tanulmányozása és megvitatása csak a béke körülményei között lehetségesek. A békés légkör pedig nem létezhet, ha a tárgyalásokat az erőszak fenyegetése, vagy a háború veszélye kíséri".[535]

„A Nagy Amerikai Vurstli." „A békéltető." Kikiáltó: „És a színpadon korunk legelképesztőbb csodája! Él, beszél... azonban a fickónak nincs mersze!"* (Dr. Seuss)

Nem kétséges, hogy a két távirat szövegezése, stílusa távol állt a korszak kontinentális Európájában, vagy akár a brit szigeteken megszokottakétól, a reakciókat azonban nem elsősorban ez, hanem a dokumentumok tartalma határozta meg. Hitler az előbbire helyezte a hangsúlyt április 28-án a Reichstagban tartott beszédében. Közönsége hangos tetszésnyilvánítása mellett kifigurázta az országok felsorolását, mint amelyek többségének semmi – szerinte - köze sincs a kialakult helyzethez. (Majd mozgósította diplomáciáját, hogy nyilatkoztassák az említett országokat: valóban tartanak-e német agressziótól.) Mussolini mintha többet értett volna meg az üzenetből, legalább is erre lehet következtetni abból, hogy nem csatlakozott a német kampányhoz. Annyi bizonyos, hogy Roosevelt megszólalása jelzés volt, amelyre az egyre kevesebb realitásérzékkel rendelkező politikusok is felfigyelhettek: az Egyesült Államok nem nézi tétlenül az európai fejleményeket.

Mindez jelezte az Egyesült Államok fokozódó érdeklődését, azonban az 1935-ben hozott, majd 1937-ben kibővített és 1939-ben módosított tartalom-

* Szójáték, a „guts" egyaránt jelent merszet és beleket.

[535] A távirat szövege megtalálható http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/WorldWar2/fdr3.htm 2010-04-02.

mal[536] megerősített semlegességi törvény Hitler számára biztosítékként szolgálhatott arra, hogy az Egyesült Államok nem fog belépni a háborúba.[537]

Az Egyesült Államok mellékszál volt a brit politikában, nem is szerepelt Chamberlain érvelésében, vagy ha igen, ennek nyilvános megnyilatkozása aligha volt. A brit politikát egyre jobban a „kontinensen" mind áttekinthetetlenebbnek tűnő helyzet foglalkoztatta. Az appeasement megingott ugyan, de nem zárult le, az előző évekhez képest azonban egyre inkább a háttérben munkált. Chamberlainnek a francia - és az egyre erősebb szovjet - kritikán kívül otthon is szembe kellett néznie ellenállással: a Munkáspárt mellett már egyre jobban számolnia kellett a pártján belüli mind erőteljesebb ellenzékkel is. Churchill, Eden, *Duff Cooper,* Ro bert *Boothby* már, akárcsak a franciák egyértelműen a Szovjetunió bevonásának lehetőségével foglalkoztak, elégtelennek tartva Hitler megfékezésére az appeasement helyén megjelenő „elrettentést".

Az 1937-1939-es két évben Hitlernek a diplomáciai nyomást a közvetlen fenyegetésig fokozva sikerült elfogadtatnia területi követeléseit. Bebizonyosodott, hogy Hitlert nem lehet engedményekkel megbékéltetni, és az is, hogy megállításához nem rendelkezik elegendő erővel Nagy-Britannia és Franciaország. Az azonban még nyitott kérdésnek tűnt, hogy elkerülhető-e a háború Európában. S volt még megválaszolásra váró kérdés: amennyiben Hitler kirobbantja a háborút, az merre veszi útját, ki vesz részt benne, milyen szövetségekkel, és ki marad ki belőle. A diplomácia és a politika visszatért a klasszikus, az ideológiáktól mentesített „reálpolitikához".[538]

[536] Az 1939. november 4-én elfogadott törvény 1941. november 18-ig volt érvényben. Ugyanakkor módosította az 1937. évi szöveget: az európai háborúra tekintettel megszűntette a fegyverkiviteli tilalmat, valamint minden egyéb cikkre vonatkozólag a cash and carry rendelkezést vezette be - a hadviselők rendeléseiket megkaphatták, ha azokat készpénzben kifizetik és elszállításukról saját eszközeikkel gondoskodnak. Váli Ferenc: Az amerikai semlegességi törvény kudarca. A Külügyi Szemle, 1942. XIX. ÉVE. 1. (Január), 13. http://misc.bibl.u-szeged.hu/23237/1/87521_001-015.pdf

[537] A semlegességi törvényt végül 1941. november 17-én, még a Pearl Harbor elleni japán támadás előtt gyakorlatilag felfüggesztették. Joint Resolution To Repeal Sections 20, 3, and 6 of the Neutrality Act Of 1939, and for Other Purposes, 17 November 1941. https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/WorldWar2/1939.htm

[538] Kissinger nem ideológiáktól ment elemzésében teszi a fogalmat monográfiája alaptételévé, díjazva azon politikusok eredményességét, akik ezt követték: Napóleontól, Bismarcktól, Hitleren át Sztálinig. Kissinger, 333-335.

III. rész

Diplomáciai tárgyalások a háború küszöbén

A hidegháború kirobbanásának egyik első mozzanataként tartja számon a történetírás Winston Churchill Fultonban 1946. március 5-én tartott beszédét. Ebben állította: „Egészen 1933-ig, sőt még 1935-ig is, meg lehetett volna menteni Németországot attól a szörnyű végzettől, amely végül utolérte. Akkor, talán megkímélhettük volna magunkat, azoktól a nyomorúságoktól, amelyeket Hitler zúdított az emberiségre. Az egész történelemben soha nem volt még jól időzített cselekvéssel könnyebben megelőzhető háború, mint az, amely a közelmúltban pusztított el hatalmas területeket földünkön."

A hidegháború időszakának „jól időzített cselekvése"– az eredeti szövegben „akciója" – az elrettentés, a „deterrence" volt. Nem a híres „leereszkedő vasfüggöny" katonai védelme, még kevésbé a Szovjetunió elleni háború, hanem éppen, ahogy az Churchill e beszédében található: „az Egyesült Nemzetek Szervezetének égisze alatt minden részletében előnyös megállapodásra jutunk Oroszországgal, és ha ez az előnyös megállapodás érvényben is marad sok-sok békés esztendőn keresztül. Ehhez a világ közreműködése kell, melyet minden erejükkel támogatnának az angolul beszélő országok és szövetségeseik."[539] Hasonló volt a célja George F. Kennan feltartóztatás, „containment", doktrínájának is, amint azt a félreértelmezéseket cáfolva fejti ki John Lukáccsal folytatott levelezésben.[540] Mindkét gondolat a II. világháborút megelőző évek téves döntéseinek tanulságain alapult. Nemkülönben a két *katonai tömb* létrehozása, 1949-ben az Északatalanti Szerződés Szervezete, a NATO, majd a szovjet közvetlen parancsnoksá-

[539] Sir Winston Churchill fultoni beszéde: A béke hajtóereje. http://www.okm.gov.hu/letolt/retorika/ab/szoveg/szov/chur.htm

[540] A történelem eleven valósága. George F. Kennan és John Lukacs levelezése. Szerkesztette: John Lukacs. Fordította: M. Nagy Miklós. Budapes, 2010. Európa Könyvkiadó. 331 p. Elemzi Horváth Jenő: George F. Kennan és John Lukacs levelezése. http://www.grotius.hu/doc/pub/TILBEW/2010_231_horvath_jeno_recenzio_kennan%20es%20lukacs%20levelezese.pdf

got 1955-ben felváltó Varsói Szerződés – talán nem véletlenül Lengyelországban – katonai-politikai szervezete. Hasonló katonai szervezetek a két világháború között nem léteztek. Így a Népszövetség sem rendelkezett katonai szervezettel, amellyel érvényesíthette volna döntéseit. Ennek tanulságaként az Egyesült Nemzetek Szervezete, bár alapokmányában nem szerepel a külön hadsereg, az egyes konfliktushelyzetek, így első alkalommal az arab izraeli háború kezelésére létrehozott katonai egységeket.[541] A tanulságok alapja elsősorban az 1930-as évek elejétől felhalmozódott, a világháború kirobbanásának megakadályozására alkalmatlan tárgyalások és döntések voltak.

A II. világháború előzményeivel foglalkozó irodalomban általában 1936-ig, a Rajna-vidék remilitarizálásának eltűréséig tartják lehetségesnek Hitler megfékezését. Vizsgálják a lehetőségeket a belső, elsősorban a német katonai vezetés köréből induló fordulatra, illetve a külső, a francia hadsereg túlerejére alapozott lépésekre. A korabeli elemzések is hasonlóak voltak Hitler a szerződéseket felrúgó egy-egy lépésekor. A háborút elkerülhetőnek vélő *appeasement,* és a háborút kívülről szemlélő, a harcterektől magát távol tartó *izolacionizmus* domináns politikája mellett már Hitler hatalomra jutása után a katonai szövetségek különféle formái is felmerültek. A Népszövetség Egyeszségokmánya, a versailles-i szerződés, Locarno, a „Keleti-Locarno" tervezete nem jelentették az aláírók katonai szövet-

[541] Az 1948-ban az ENSZ Közel-keleti Fegyverszüneti Felügyelő Szervezete volt volt (United Nations Truce Supervision Organization in the Middle East – UNTSO) elsősorban az arab-izraeli konfl iktus kezelésére. Ennél nagyobb kontingens vett részt a koreai háborúban 1950-1953 között. 1949-től napjainkig kíséri figyelemmel a katonai konfliktusokat, benne az ENSZ békefenntartó akciót a Stockholmi Nemzetközi Békekutató Intézet (Stockholm International Peace Research Institute – SIPRI) adatbázisa. https://www.sipri.org/databases/milex

ségét, még kevésbé elkötelezettségét katonai akciókra. Az országok között Hitler hatalomra jutása után megkötött vagy megerősített megnemtámadási, illetve az ennél többet ígérő garanciális – angol, francia, csehszlovák, lengyel, német, olasz, szovjet, belga – szerződések kilátásba helyeztek ugyan *feltételekkel* akár katonai akciókat is „nem provokált katonai agresszió" esetére, azonban egyiknek sem volt katonai szerződés jellege, vagy ilyen melléklete. Még a katonai titkos melléklettel kiegészült, Rapalloban 1922-ben megkötött német-szovjet szerződés sem volt ilyen – az együttműködés a katonai fejlesztésekre vonatkozott. A kifejezetten, de még meg nem nevezetten Németország ellen irányuló katonai szerződés első komoly kezdeményezése az 1935-ben parafált francia- szovjet szerződés tervezett melléklete volt, azonban ez még a kidolgozás stádiumába sem lépett. A szovjet-francia diplomáciai kapcsolatok azonban kiegészültek a katonai konzultációkkal.

Franciaországban meggyőződhettek arról, ami Berlin számára már jó tíz évvel korábban világos volt, hogy a szovjet vezetés már lemondott a „világforradalomról", s lépéseit nem a „forradalom exportja", hanem *saját biztonsági rendszerének* a szomszédos államok korántsem mindig örömmel fogadott kiépítése vezérli. 1934-től belépése a Népszövetségbe, Sztálin beszédei a párt XVII. és XVIII. kongresszusán, valamint a Kommunista Internacionálé „új irányvonala" a kommunista pártok számára, a népfrontpolitika, mind ezt bizonyíthatták. Maxim Litvinov személyes erőfeszítései, a francia „kollektív biztonság", vagyis a nemzetközi egyezményekkel, megállapodásokon nyugvó külpolitika, a Keleti paktum támogatása is ezt jelentette.[542]

[542] Moszkva két világháború közötti világforradalmi terveiről a híradások máig folyamatosan kerülnek elő. A legutolsók egyikében Sztálin állítólagos – a Politikai Iroda és a Komintern vezetése együttes, 1939. augusztus 19-én tartott ülésén elhangzott – beszédéből idéznek. Eszerint itt úgy határoztak, hogy „megbízzák a Komintern elnökét, Manuilszkijt és főtitkárát, Dimitrovot, hogy Sztálin személyes irányításával dolgozzanak ki utasításokat a külföldi kommunista pártok számára." (Politbureau prit une dé cision chargeant le président du Komintern Manouilski d'élaborer avec le secré taire Dimitrov et sous la direction de Staline lui-mê me, les instructions appropriées adon-ner au parti communiste étranger.) A svájci Havas hírügynökség 1939. október 28-29-én közreadott, azonnal számos lapban publikált közleményének hitelessége legalábbis kétséges. Nemcsak azért, mert Manuilszkij sohasem volt a Komintern elnöke – ilyen funkció 1927 óta nem volt –, s Dimitrov sem tesz említést róla, hanem amiatt is, hogy ilyen ülésről nincs irat, a mellette érvelők sem találtak ilyet, akik ismét közreadták a nem hiteles dokumentumot több nyelven. http://militera.lib.ru/research/pravda_vs-1/09.html

A brit-francia- szovjet háromhatalmi tárgyalások első szakasza, 1939. március-július

Londonban jól érzékelték a brit külpolitika számára több évszázados etalont jelentő kontinentális egyensúly felborulását. A közvetlen háborús fenyegetettség mellett ez volt a fő ok, amely megnyitotta a brit-francia-szovjet tárgyalások előtt az utat. És még valami: a brit és a francia kormány tisztában volt azzal, hogy nincsenek felkészülve a háborúra Németország ellen. Sztálin is tudta ezt, de saját hadereje megfelelő állapotáról sem volt meggyőződve, különös tekintettel a hadvezetés legfelső szintjén 1937-től végrehajtott, sok ezer főtisztet érintő „tisztogatásra". Keleti oldalról ezért volt gyengébb a késztetés a megegyezés iránt, s nem csupán a Nyugat korábbi ellenséges fellépései miatt. A fenntartások kölcsönösek voltak.

A londoni és párizsi kormányok 1939. március 22-i döntése a négyhatalmi konferencia elutasításáról lényegében azt jelentette, hogy nem a Szovjetunióval, hanem Lengyelország és Románia bevonásával igyekeznek nyomást gyakorolni Hitlerre – aminek sikerében a franciák ekkor már végképp nem hittek. Az „elrettentés" részét képezték nem titkolt, sőt hangasúlyozott katonai intézkedé-sek: a britek néhány hónap alatt, a szeptemberi 250-ről márciusra havi 600-ra emelték repülőgépgyártásuk kapacitását, s a franciák is hasonló lépéseket tettek. A mozgósítás előkészítését szolgálta a francia általános hadkötelezettség bevezetése is. (Ezt Angliában majd csak április 24-én vezetik be, azonban ekkor sem teljes körűen.) Mindez azonban már nem bizonyult elégségesnek, amit még a brit külügyminisztériumba beérkező jelentések is meglehetősen egyértelműen jelezték: a térség második legnagyobb hadseregével rendelkező Szovjetunió figyelmen kívül hagyása a közvetlen háborúval fenyegető helyzetben nem lehetséges.

A brit-francia-szovjet paktum, a katonai szövetség első tervezetei 1939. március-áprilisában körvonalazódtak és két összetevőből álltak: az igen szerteágazó *politikai* feltételekből, és a megállapodásból a három hatalom hadseregeinek közös *hadműveletiről* a küszöbön álló német támadással szemben. Preventív, vagyis megelőző támadás Németország ellen egyikben sem szerepelt. A politikai feltételeket a *kormányok* szintjén politikusok és diplomaták készítették elő, a hadseregek lehetőségeiről és feladatairól a katonák, a Moszkvába küldött brit és francia katonai delegációk és a szovjet vezérkar tábornokai tárgyaltak.

Követségek Moszkvában – a politikai paktum műhelyei

A brit és a francia diplomácia számára Oroszország az első világháborúig egyike volt a két hatalom legfontosabb partnereinek. Ez a háborút követően megváltozott, Szovjet-Oroszországra Londonban és Párizsban már ellenségként tekintettek. Mindkét kormány támogatója volt a szovjethatalom ellen kirobbant polgárháborúban a fehéreknek, s végül az 1920-as lengyel intervenciónak. 1924-ig, a diplomáciai kapcsolatok felvételéig egyáltalán nem volt formalizált kapcsolat a három ország között. A diplomáciai elismerést követően a kapcsolatok hullámzóak voltak, a brit-szovjet 1927 és 1929 között meg is szakadtak. A két egymásra is bizalmatlanul tekintő szövetséges viszonya a Szovjetunióhoz az 1920-as évek végétől egyre nagyobb különbségeket mutatott. E különbségeket a kormányok politikája, illetve külügyminiszterek határozta meg, de jelentős befolyással voltak rájuk a végrehajtók, a külképviseletek vezetői.

A *brit moszkvai* képviselet változó fontosságát jelezte, hogy 1929-ig a birodalmat csak egy *chargé d'affaires,* vagyis alacsonyabb szintű diplomata képviselte Robert *Hodgson* személyében a követ helyén. 1929-ben, a megszakadt diplomáciai kapcsolatok újrafelvételekor nevezték ki már *követnek* Esmond *Ovey* -t, akit 1933-ban viscount *Chilston* váltott, s lett a leghosszabb ideig, 1939 elejéig a posztján maradó brit diplomata a Szovjetunióban, jó kapcsolatokat ápolva a külügyi népbiztossal, Maxim *Litvinovval*. Hodgson, Ovey és Chliston a diplomáciai kar tapasztalt, de *középszintű* beosztottjai voltak. 1939-ben nevezték ki Chliston helyére az oroszul is beszélő William *Seeds*-t, aki bár az előzőeknél jelentősebb helyet foglalt el a brit diplomáciában, nem volt korábban vezető diplomata. Így nem volt véletlen az sem, hogy éppen a brit-szovjet kapcsolatok fordulópontján, 1939 júniusában küldték „segítségére" William *Strang*-t, a kormány és Chamberlain egyik tanácsadóját, az appeasement fegyelmezett, de nem teljesen egyetértő képviselőjét.[543] Strang megbízása előtt a külügyminisztérium európai ügyekkel foglalkozó részlegének, a Central Department[544] vezetését (1937-1939) látta el, kitűnő adminisztrátor volt, de nem tartozott a szakmailag elismert dip-

[543] Strang egyike volt Chamberlain tanácsadóinak müncheni tárgyalásaikor. Elkísérte Berchtesgadenbe is miniszterelnökét. Документы и материалы кануна второй миривой войны. 1948. II. Архив Дирксиена (1938-1939). Государственное Издательство Политической Литературы. 1948. 54.

[544] Central Department of the Foreign Office UK, ide tartozott ekkor Greece, Portugal, Spain, Turkey, Austria, Switzerland, Liechtenstein, Denmark, Iceland, Finland, Norway and Sweden

lomaták közé. A követség fontosságának mércéje volt, hogy a jelentések jó része közvetlenül a külügyminiszterhez (Anthony *Eden* (1935-1938), majd lord *Halifaxhoz* (1938 – 1941), vagy annak helyetteséhez (Robert *Vansittart*, 1930-1937, Alexander *Cadogan* 1938-1946) kerültek. A helyzet fonákságát jelezte ugyanakkor, hogy Strang kinevezése előtt, a tárgyalások fontosságának tudatában Eden ajánlotta fel Chamberlainnek, hogy vállalja a moszkvai tárgyalások irányítását. Eden személye elfogadható lett volna Moszkvában, ő volt az első magasabb szintű brit politikus, aki tárgyalt Sztálinnal, s tárgyalása – ellentétben a Hitlerrel folytatott tárgyalásaival – kedvező emlékeket idézett. Eden a lehetőséget azonban nem kapta meg, amiről természetesen Moszkvában is értesültek, ami nem erősítette Strang helyzetét.

A *francia diplomácia* az oroszországi polgárháború idejének és az azt követő évek éles szovjetellenes mélypontja után fokozatosan építette újjá a kapcsolato-kat. Ennek eredménye volt, hogy az elismerést követően, 1924-ben létrehozott moszkvai követséget, ellentétben a londonival, követ vezette, 1927-től Jean *Herbette.*[545] A külpolitikai újságíró, Herbette, posztját annak is köszönhette, hogy tá-mogatta a Szovjetunió diplomáciai elismerését, felismerve, hogy Franciaország nem nélkülözheti korábbi Németország elleni, az angolok mellett, sőt haderő-ben a kontinensen annál erősebb fő szövetségesét. A konszolidált együttműködéstől a szorosabb együttműködésig vezető szerződéseket, a kapcsolatok rövid válságát (1931-1933) követően már a nála jelentősebb diplomata, a Hitler ha-talomra jutása után kinevezett Charles *Alphand* készítette elő.[546] A kapcsolatok 1934-ig a különféle szerződések ellenére sem voltak „sem szorosnak, sem pedig egyenleteseknek nevezhetők."[547] Katonai szerződésekre nem került sor, még olyan laza szerződésekre sem, amilyenek a különféle feltételekhez kötött, lényegében kibúvót biztosító antantszerződések voltak.

Igaz, az 1930-as évek elejétől a franciák már nemcsak a kisantant államok mellet, közülük is elsősorban Csehszlovákiával tartottak fenn szorosabb kapcsolatokat, hanem a tőlük távoldó Lengyelországgal is igyekeztek újjáépíteni befolyásukat a térségbe. Ennek azonban feltétele volt, pontosabban lett volna, hogy megállapodjanak a lengyel vezetés, elsősorban a külpolitikát meghatározó Józef

[545] J. Nagy László recenziója Yves Denéchère: Jean Herbette (1878-1960), Journaliste et ambassadeur. Századok, 2004/1. 261-263.

[546] Alexander, Martin S.: The Republic in Danger and the politics of French Defence, 1933-1940. Cambridge University Press, 1992. 291.

[547] The Diplomats, 556.

Beck külügyminiszterrel, aki a német és a szovjet veszély között egyensúlyozva írt alá szerződést Hitlerrel 1933 januárjában. A francia diplomácia súlyos lépése azonban a Szovjetunióval 1934-ben aláírt szerződés volt, amely átalakítani kívánta nem csupán az egyoldalú és egyre inkább alárendelt szerepet juttató brit kötöttséget, de helyreállítani remélte Kelet-Középeurópai befolyását is.

Robert *Coulondre* 1936 őszén, a francia-szovjet garaciális szerződés ratifikálása után vette át a francia követség irányítását, s folytatta a francia népfront választási győzelmét követően a szocialista Leon Blum alakította kormány erőfeszítéseit a francia-szovjet katonai egyezmény megkötésére. Amikor Coulondre-t áthelyezték a tűzfészek kellős közepébe, Berlinbe, őt a tapasztalt, bár kevésbé tekintélyes, ugyanakkor konfliktus- és háborús zónákban szolgáló Paul-Émile *Naggiar*[548] követte a moszkvai francia követség újonnan kapott patinás épületében, a Dom Igumnova-ban. A jelentések ekkor is vagy közvetlenül a váltakozó külügyminiszterekhez (Yvon *Delbos* 1936-1938, Joseph *Paul-Boncour*, 1938, Georges *Bonnet*, 1938-1939) vagy helyetteseikhez, ritkábban referenseikhez jutottak. A diplomáciai misszió vezetője követte a klasszikus francia diplomácia irányát, igyekezett megegyezni Németországgal, valamint építeni a német fenyegetéssel szemben az angol szövetséget - és az orosz kapcsolatot.

*A tárgyalások célja és a **lehetőségek***

London

A tárgyalások célja egyértelmű volt 1939 április óta: katonai hármasszövetség létrehozása a francia szövetséges mellett a Szovjetunióval - Németország ellen. Sok választás nem volt, miután *Hitler* már 1935-ben Simon külügyminiszter és *Eden* számára, majd *Halifax*-szel tárgyalva is egyértelművé tette, hogy nem fogadja el a Franciaországot is magában foglaló európai garanciális szerződés megkötését. A *tárgyalásokat a britek kezdeményezték* a szovjetek „ráutaló" jelzéseit fogadva, a Csehszlovákia megsemmisülését követően a Londonnak egyértelműen felróható felelősség tudatában. Közvetlen céljuk a tárgyalásokkal így kettős volt: egyrészt erőt és eltökéltséget mutatva visszaszerezni tekintélyüket, bizonyítani döntő befolyásukat az európai események alakítására, másrészt, amennyiben háborúra kerül sor Németországgal, a francia szárazföldi haderő

[548] Émile Naggiar egy évtizedig volt főkonzul Ottavában,1934-ben I. Sándort kísérte belgrádi megbízottként Párizsba, s volt tanuja az ellene és Briand ellen elkövetett merényletnek Marseille-ben. Ez után már követként utazott Pekingbe, ahonnan Moszkvába rendelték.

Chamberlain: „Mindent aláírtam. A tengely megerősítésének szerződése: Csehszlovákia elárulása és brit halálgarancia…"(Gabriel – James Friell)

mellé a szovjet hadsereg is felsorakozzon. Ezek mellett továbbra is *fenntartva a lehetőséget*, hogy Lengyelország, de akár Franciaország megtámadása esetében is Anglia, a szerződésben szereplő „lehetőségekhez képest" klauzulára hivatkozva kimaradjon a háborúból.[549] A Brit Birodalomnak az európainál szélesebb érdekei ugyanakkor nem zárták ki a *megegyezést Németors*zággal – amire a német diplomácia és katonai vezetés is számított, a kétfrontos háborút elkerülendő.

Párizs

A franciák magukat a leginkább fenyegetettnek érezve reménykedtek a már 1935-1936-ban létrejött szovjet-francia egyezmény továbbfejlesztésében. Céljuk a katonai megállapodás megkötése volt, amire már 1937-ben tett ajánlatot a Szovjetunió, amit azonban akkor még a franciák, a britek fenntartásai miatt nem vállaltak. 1939 tavaszán azonban már ezt látták az egyetlen lehetőségnek a háború elkerülésére. A francia politikai vezetés, a diplomácia, még kevésbé a katonai vezetés *már nem látott lehetőséget megegyezésre Németországgal*.

Moszkva

Moszkva számára több lehetőség volt nyitva. A számára kedvező célok közül az *első,* ugyanakkor a bonyolultabb, a *katonai szövetség* megkötése volt *Nagy-Britanniával és Franciaországgal*. Ez egyben azt jelentette, hogy Lengyelország megtámadása esetén nem csupán hadat kell üzennie Németországnak, hanem Franciaországgal és Nagy-Britanniával *együtt meg kell kezdenie a hadműveleteket* is. Ebben az esetben Lengyelország megtámadását az egész Európára kiterjedő háború követi, amelynek valószínű továbbterjedését már sejtette a japán távol-keleti agresszió.

A Szovjetunió már három hasonló, a katonai együttműködést is vállaló szerződést kötött: Franciaországgal, Csehszlovákiával, illetve Mongóliával. A Fran-

[549] Anglia semlegességét egy Szovjetunió elleni német-japán háború esetén Churchill is támogatta korábban. 1937-ben azonban már megváltoztatta véleményét. Andor László - Surányi Róbert: Roosevelt Churchill. Pannonica Kiadó, 1999. 200.

ciaországgal és Csehszlovákiával kötött szerződésben voltak a mostani helyzethez hasonló vonások. A vállalt katonai támogatás Németország ellen irányult, ugyanakkor az utóbbi esetében feltétel volt a francia hadbalépés, ami egyben a brit támogatást is jelentette. Viszont egyik szerződés sem egészült ki végül a tervbe vett katonai, a hadműveletekre vonatkozó szerződéssel. [550] A Mongóliával kötött szerződések viszont egyértelműen katonai jellegűek voltak, tartalmazták az engedélyt a szovjet csapatok állomásoztatására, illetve bevetésére egy Mongólia elleni támadás esetén.[551]

Ugyanakkor e nem periférikus, a Nagy Háborút megelőzőket felidéző katonai szövetség létrehozásának nehézségeit jelezte, hogy 1919 után ilyen széles katonai szövetséghez hasonlót még egyik fél sem kötött.

A *második* és egyszerűbb lehetőség a Szovjetunió számára egy *megnemtámadási egyezmény* megkötése volt Németországgal, amivel a Szovjetunió kimaradhat a háborúból, de legalábbis annak első szakaszából. (S mellesleg megvalósíthatja az 1919-1921-ben létrehozott, a Finnországtól a balti államokon át, Lengyelországtól Romániáig terjedő brit-francia szovjet ellenes védőgát, a cordon sanitaire felszámolását is.)

Az alkupozíciók 1939 augusztusában

Mindezt összevetve a *franciák* alkupozíciója volt a leggyengébb, ami következett céljukból, helyzetükből és különösen lehetőségeikből: a szövetség megkötésére mindenképpen szükségük volt ahhoz, hogy elkerüljék a háborús vereséget Németország nyomasztó katonai túlerejével szemben. Amit felkínálhattak, *hadseregük* volt, amely létszámában és fegyverzetében még mindig jelentős súlyt jelenthetett Németország ellen egy kétfrontos, a nyugatról és keletről is megindulóháború esetén. A közvetlen veszély Párizs számára a francia-lengyel szer-

[550] Erről 1936-ban Tuhacsevszkij 1936 januárjában tárgyalt Londonban, ahová V. György temetésére érkezett. https://24smi.org/celebrity/10859-mikhail-tukhachevskii.html Később Zsukov mondta el az író Szimonovnak: „Azt lehet mondani, hogy Vorosilov, aki ekkor a hadügyi népbiztos volt, kevéssé volt kompetens ezekben az ügyekben. A katonai kérdésekben mindvégig dilettáns volt, nem ismerte őket mélyebben és komolyabban… Ebben az időben a hadügyi népbiztosságon az ügyeket gyakorlatilag Tuhacsevszkij intézte, aki valóban a hadászat szakértője volt.” Tuhacsevszkij 1932-ig látogatta a német hadgyakorlatokat. Симонов К. М. Глазами человека моего поколения : Размышления о Сталине / Сост., предисл. и подгот. текста Л. Лазарева. — М.: Изд-во Агентства печати «Новости», 1988. — С. 383. — 478 с.

[551] A szerződést közli Halmosy, 373-375.

ződésből következett: amennyiben Hitler megtámadja Lengyelországot nem kerülhették el a hadüzenetet - legalábbis *arcvesztés* nélkül.

A *britek* kezében több adu is volt, ennek révén kedvezőbb helyzetben voltak. Nem rendelkeztek ugyan Európában bevetésre kész szárazföldi erőkkel, a *tenge-reket* azonban képes voltak uralni, ott fölényük kétségtelen volt Németországgal és szövetségese, Olaszországgal szemben is. E mellett Anglia *nem volt közvetlen veszélyben*, amit a német diplomácia mellett a propaganda is állandóan hangsúlyozott. Viszont, Csehszlovákia megsemmisítésével ellentétben, Lengyelország német megtámadását, illetve Franciaország hadüzenetét követően már maga is csak nehezen tudhatta elkerülni a belépést a háborúba. Nemkülönben kérdéses volt, és ez Londonban már egyre jobban számított, hogy a brit közvélemény (és a sajtó) ezen az áron is inkább pártolni fogja a további egyezkedést, mint a mind általánosabban elkerülhetetlennek tartott hadüzenet vállalását.

Sztálin alkupozíciója volt a legerősebb, egyben a legbonyolultabb. A *britek és a franciák* látták Sztálin és Hitler megegyezésének a lehetőségét, sőt annak következményeivel is jórészt tisztában voltak. Tartottak tőle, azonban nem számoltak vele komolyan. Sztálin alkujának legerősebb aduja a szovjet *hadsereg* volt, amely megtizedelt vezérkara ellenére is a németek mellett a *kontinens legütőképesebb*

„A védelem konzulja – a haditengerészet, a légierő és a hadsereg."

katonaságát jelentette, és éppen ezekben a hónapokban igazolta erejét a japánok ellen. S ami még fontosabb volt: *Chamberlain* , *Daladier* és *Sztálin* közös frontja, vagyis a brit-francia-szovjet katonai tárgyalások eredményessége egyértelműen a kétfrontos háborút jelenthette, amit Hitler mindenképpen el akart kerülni. E pozíciót ugyanakkor *gyengítette*, hogy a kétfrontos háborúval Hitlernek csak abban az esetben kellett számolnia, ha a franciák és a britek Lengyelorsz5ág német megtámadásakor *hadat üzennek,* majd a Szovjetunió hadba lépésével *egyidőben azonnal megkezdik a hadműveleteket* Németország ellen. Ebben a bizalmatlan *Sztálin*, akárcsak *Hitler* legalábbis kételkedett, ami a szovjet pozíciókat gyengítette, Berlinét erősítette. (*Hitler* még a brit-francia hadüzenet után, sőt még Franciaország lerohanását követően is bízott a britek távolmaradásában.) Mindkettőjük kételyei, ha más-más okokból is, de *megalapozottak* voltak. *Sztálin* már évek óta attól tartott, hogy a britek távol tartják magukat a várható Szovjetunió elleni német-japán támadás idején – nem alaptalanul: egyetlen tiltakozó szó sem hangzott el az éppen zajló japán-szovjet háború ellen. *Sztálin* 1939 tavaszán nyíltan kimondta: attól tart, hogy a Szovjetunió elleni német támadáskor „az imperialista hatalmak" kivárnak, hogy azután intéznek támadást a legyengült felek ellen.

A diktátor

Mindez nem sok jóval bíztatott, de a brit-francia-szovjet katonai védelmi szerződés az egyetlen lehetőségnek tűnt a készülő német agresszió elhárítására – a katonai szövetség megkötésének elmaradását a brit külügyminisztérium által felkért szakértők is a legrosszabb forgatókönyvnek tartották.

A brit-francia-szovjet katonai tárgyalások előtörténetéhez

„Biztosítsa otthonát Hitler ellen!" (Dr. Seuss)

1939 márciusában két fővárosban, Párizsban és Moszkvában bizonyosan látták, hogy az appeasement csődöt mondott.

Az agresszor nem békélt meg annak ellenére, hogy megvalósíthatta - a 19. századi terminológiával élve - *a nagynémet egységet.* Franciaország egy minden korábbinál hatalmasabb Németországgal került szembe. Egyben igazolódtak a szovjetek félelmei is: Hitler Kelet felé tartott, hogy véghezvigye a Mein Kampfban meghatározott célt, a német élettér kiterjesztését. Támogatókban reménykedve, a Nyugat védőbástyájaként a bolsevizmus ellen.

Hitler diplomáciájának ugyanis nagy feladatra kellett vállalkoznia.

A versailles-i béke félresöprésével a hozzá kapcsolódó, brit és olasz nemzetközi garanciával biztosított, a Locarnóban megkötött szerződés is közvetlen ve-szélybe került.

Versailles nemcsak Kelet-Poroszországot csonkította meg, hanem vonatkozott a Németországtól el/visszavett Elzász-Lotharingiára is, amelyet szükségesnek ítéltek egy újabb szerződéssel Locarnoban biztosítani – már Németország aláírásával.

E területek visszaszerzése Hitler céljainak egyike volt, vagyis *kiindulásként* az 1914-es állapotok helyreállítása. Ez meghaladta Stresemann politikai céljait, viszont 1939-ben Németország már rendelkezett az ehhez szükséges katonai erővel. És ez a Franciaország elleni katonai támadást, a háborút jelentette. A Közép- és Nyugat-Európában legnagyobb katonai és gazdasági hatalommá emelkedett Németország megjelenése már régen túllépett a „kontinentális egyensúlyon", közvetlenül veszélyeztette Nagy-Britanniát. Az elkövetkezendő hónapok diplomáciai lépések sorozata volt – olasz és japán háborús közjátékokkal. A további eseményeket *meghatározó döntéseket azonban elsősorban Berlinben és Londonban hozták meg - konzultálva Moszkvával.*

Az első lépések

A Románia és Danzig elleni közvetlen német katonai támadás híre volt az, amely a prágai bevonulás mellett *Chamberlaint arra késztette, hogy március 18-án kormányszinten is a Szovjetunióhoz forduljon.*

Litvinov a március 18-án feltett kérdésre *kormánya nevében* még aznap este válaszolt, ami jelezte a szovjetek fokozott veszélyérzetét: a javaslat egy *konferencia* összehívása volt, *amelyen Nagy-Britannia, Franciaország, a Szovjetunió, Románia, Lengyelország és Törökország venne részt.* A meghívandó országok sorolása mutatta, hogy a szovjet diplomácia mely országokat vélte érintettnek a német agressziótól. Valamint azt is, hogy Sztálin lemondott a Németországot, Nagy-Britanniát, Franciaországot és Lengyelországot is magában foglaló megegyezésről. A konferencia helyszínének pedig Bukarestet javasolta, de más helyszínt is elfogadhatónak tartott.[552] Litvinov nem kapott egyértelmű választ üzenetére, csak a közvetlen kapcsolat fenntartásáról, a várható fejlemények megbeszéléséről szólt a brit válasz.[553] E kommunikációval kezdődött a majd fél évig húzódó tárgyalássorozat.

[552] СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (Сент. 1938 г.- Авг. 1939 г.). Документы и материалы. Издателство Плитической Литературы, Москва, 1972. 246

[553] A március 20-án Moszkvába küldött táviratban csupán egy tervezet volt, amelyben válság esetén konzultáció összehívását javasolták. DBFP S. 3. IV, 382-393, 400.

A bizalmatlanság légköre

A három hatalom tárgyalásait akárcsak érintő elemzések nagy súllyal foglalkoznak a közöttük meglevő, a szokásos mértéket mindvégig meghaladó bizalmatlansággal. A tárgyalások útjában álló számos akadály közül ez volt a leglátványosabb, azonban korántsem a legnagyobb. A bizalmatlanság mindhárom részről igen jól megalapozott volt. A brit politikai elit fenntartásai a szovjet rendszerrel szemben két évtizedre nyúltak vissza, s nem változtak. Ez azonban nem gátolta a párbeszédet, illetve az együttműködés lehetőségének a keresését. A brit-francia bizalmatlanságban viszont nem voltak új elemek: a franciákét a britekkel szemben az egyre nyilvánvalóbb alárendelt helyzet váltotta ki, a britekét a franciákkal szemben a franciák által kötött szerződésekben rejlő, rájuk is háruló veszélyek. Mint legutóbb Münchenben, éppen a Csehszlovákiával kapcsolatban vállalt francia garancia kötelezettségének elhárítása okozott gondot a brit diplomáciának.

Sztálin bizalmatlansága a Münchenben megkötött, a Szovjetuniót mellőző, sőt érzékelhetően ellene is irányuló egyezmény után erősödött. A bizalmatlanság sokat idézett szovjet példája Sztálin beszéde, amely a Hitler prágai bevonulása előtt, 1939. március 10-én összeült XVIII. pártkongresszus nyitónapján hangzott el.[554] Sztálin előadói beszédében a kialakult nemzetközi helyzetet a következőkben jellemezte: „Az új imperialista háborúnak az a jellemző vonása, hogy eddig még nem vált általános világháborúvá. A háborút az agresszor államok viselik, mindenképpen mélyen sértve a nem agresszor államok érdekeit, mindenekelőtt Angliáét, Franciaországét és az Egyesült Államokét, az utóbbiak pedig meghátrálnak és visszavonulnak, s egyik engedményt a másik után teszik az agresszoroknak."[555] A mondat egyértelműen aggodalmat keltett Londonban és Párizsban, figyelmet Berlinben.

A Brit Birodalom Franciaországhoz: „Miért kell tartanunk valakit, akit valaki taszít, amikor olyan messzi van..." (David Low)

[554] A kongresszus március 10 és 21 között ülésezett, vagyis éppen a legfeszültebb napokban.

[555] Sztálin, 1949. 671-672.

Londonban és Párizsban a beszédet a Szovjetunió külpolitikai vonalának vál-tásaként értékelhették, joggal. A beszéd mindenekelőtt az angol politikának szólt, a korábbiaknál, az előző kongresszuson elhangzottakhoz képest[556] is élesebb volt. Sztálin, nem téve különbséget a spanyol polgárháború idején követett benemavatkozási politika és az appeasement között, így fogalmazott: „Távol áll tőlem, hogy moralizáljak a benemavatkozási politikával kapcsolatban, hogy árulásról, hitszegésről és egyéb hasonlókról beszéljek. Naiv dolog erkölcsről prédikálni olyanoknak, akik nem ismerik el az emberi erkölcsöt. A politika, az politika, mondják a régi, minden hájjal megkent burzsoá diplomaták. De mégis meg kell jegyezni, hogy az a nagy és veszélyes politikai játék, amit a benemavatkozási politika hívei elkezdtek, rájuk nézve komoly kudarccal végződhet."[557]

Majd a külpolitika fő vonásait a következőkben határozta meg: „1. Folytassuk továbbra is a békepolitikát és megerősíteni valamennyi országgal a kereskedelmi kapcsolatokat. 2. Legyünk óvatosak, ne adjunk lehetőséget a háborús provokátoroknak, akik megszokták, hogy mással kapartassák ki a gesztenyét,[558] konfliktusokba sodorva hazánkat. 3. Minden területen erősítsük Vörös Hadseregünk és Vörös Hajóhadunk harci erejét. 4. Erősítsük a világ munkásainak baráti szövetségét, akik érdekeltek a békében és a népek barátságában."[559]

[556] Az SZKP(b) XVII. kongresszusát 1934-ben tartották, amikor Hitler hatalomra jutásának egyik következményeként a Szovjet külpolitikában a széles antifasiszta összefogásra került a hangsúly. Ez volt az alapja népfrontpolitikának, a Szovjetunió és Franciaország, Nagy-Britannia nem egyszerű együttműködésének a Népszövetségben, amit Litvinov nevéhez kötöttek. A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa. A tanulmánykötet szerkesztette: Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Kossuth Könyvkiadó, 1985. 299 p. Különös tekintettel: Surányi Róbert: Nagy-Britannia Kommunista Pártja és a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa, 187-198. valamint Haskó Katalin: A Francia Kommunista Párt stratégiaváltásának és a Kommunista Internacionálé új irányvonalának összefüggései az 1930-as évek első felében, 140-150.

[557] Sztálin, 1949, 675. (Az orosz szöveg fordítását a továbbiakban pontosítottam.).

[558] A második pont a legtöbbet idézett, eredeti szövegében azonban nincs szó gesztenyéről: „2. Соблюдать осторожность и не давать втянуть в конфликты нашу страну провокаторам войны, привыкшим загребать жар чужими руками;" Отчетный доклада Центрального Комитета ВКП (б) XVIII съезду ВКП (б). XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической Партии (б). Стенографический отчет. М., 1939. 15. http://www.hrono.info/libris/stalin/14-27.php A Sztálin: A leninizmus kérdései kötet 1949-es fordításában valóban gesztenye szerepel, amit magyaráz, hogy a magyarban ez az orosz szólás megfelelője. (A"tűzből a parázs" orosz honban ugyanis a szamovár begyújtását szolgálja, s az a házigazda, illetve inkább a háziasszony feladata volt.) Sztálin, 1949. 677.

[559] Uo.

Itt a nemzetközi figyelmet különösen a 2. pont keltette fel, amelyet összekötöttek a beszéd előző részével. Ebben Sztálin azt sejtette nem is túl burkoltan, hogy Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok az, amely a Szovjetunióval akarja kikapartatni a parazsat.[560]

A szovjet bizalmatlanságot viszonozták Londonból. Sztálin és Chamberlain ellenséges viszonya mindvégig töretlen volt, ha ezt ezekben a hónapokban már nem is fogalmazták meg személyre szabottan. Ezért, akik a három nagyhatalom együttműködését szükségesnek tartották, jórészt fenntartva a bizalmatlanságot, de a fontosabbra összpontosítottak: a kölcsönös érdekekre, eltekintést az egymástól elválasztó, ideológiainak, eszmeinek nevezett ellentétektől. Chamberlain nehezebben, Sztálin könnyebben lépett túl a bizalmatlanságon, felismerve az egyre nyilvánvalóbb és a Szovjetuniót közvetlenül érintő német agresszió veszélyeit.

Az utóbbi még inkább jellemző volt a francia politikára. 1939 tavaszától a franciák bizalmatlanságát szinte teljesen elnyomta a fokozódó veszély. Ezért újra, és minden diplomáciai csatornán sürgették, Londonban és Moszkvában egyaránt *a katonai tárgyalások* megkezdését. A párizsi szovjet ügyvivő (meghatalmazott képviselő) Jakov Zaharovics Szuric[561] írja jelentésében március 15-én, hogy Herriot úgy véli, „az angliai hangulatban" beállt fordulatot fel lehet használni a közvetlen tárgyalások megkezdésére. Saját oldalukról javasolta, hogy a francia kereskedelmi delegációban vegyenek részt a hadiipar képviselői is. Majd két nappal később már azt tolmácsolja, hogy támogatják a két vezérkar közötti kapcsolatfelvételt, kilátásba helyezve magas rangú (Herriot nevét említik) delegáció Moszkvába küldését.[562]

Berlinben nyomon követték a változásokat és elemezték a megnyílt lehetőségeket. Amit felismertek: a Szovjetunió igyekszik kitörni abból a Münchent követő elszigeteltségből, amiért elsősorban a brit politikát tekintették Moszkvában felelősnek. Az első lépések a kereskedelmi kapcsolatokról folyó tárgyalásokból indultak.

[560] Ez keltette fel Churchill figyelmét is, aki március 15-én Majszkijjal közölte, reméli ez nem jelenti azt, hogy a Szovjetunió a „demokráciák" ellen fordul. Valamint fejtegette, mintegy nyug- tatva Sztálint, hogy Hitler nem Kelet felé, hanem Nyugat felé készít elő támadást a Csehszlovákia felszámolásával szerzett lehetőségekkel. СССР в борьбе за мир, 236-237.

[561] Szuric 1937-ig hasonló beosztásban Németországban szolgált, William Dodd berlini amerikai követ szerint az egyik „legjobb koponya volt az itteni diplomaták közül."

[562] СССР в борьбе за мир, 240.

Varsóban 1939 márciusának végén, a lengyel-német ellentétek, illetve az ezekre válasz lengyel védelmi lépésekkel egyidőben Beck utasította londoni követét, Edward *Raczyński*[563] grófot ajánlat közvetítésére. A négyhatalmi (brit-francia-szovjet-lengyel) paktum helyett egy titkos, kétoldalú brit-lengyel „gentleman's agreement" megkötését javasolta, amelyben kötelezettséget vállalnak az együttműködésre az országaikat ért fenyegetés esetén. London azonban nem látta célszerűnek a megállapodást, amit Beck tudomásul vett.[564]

Az elkövetkezendő hónapokban több hasonló trágyalás kezdődött, s ezek ugyan néha-néha zavarokat, félreértéseket okoztak, de nem akasztották meg a lassan, de mégis megindult közvetlen brit-francia-szovjet delegációk tárgyalásait.

*A tárgyalások **előkészületei elhúzódnak***

Litvinov 1939. március 19-én Párizsba is elküldte a Halifaxnak szánt előző napi, *Nagy-Britannia, Franciaország, a Szovjetunió, Románia, Lengyelország és Törökország* konferenciáját javasló táviratát. Azonban még aznap megkapták London elutasító válaszát: a konferencia összehívását idő előttinek tartották, előbb az érdekelt hatalmaknak meg kellene győződniük arról, hogy a konferencia sikerének megvannak a feltételei. E helyett azt javasolták, hogy első lépésként Nagy-Britannia, a Szovjetunió, Franciaország és Lengyelország közösen tegyen közzé nyilatkozatot „abban az értelemben, hogy a megnevezett hatalmak érdekeltek Európa keleti és dél-keleti államainak megóvásában, egészükben és függetlenségükben."[565] A szovjet javaslat elutasítása egyértelmű volt, s a folytatásra tett javaslatban is ott volt egy kitétel, amely Moszkva érdekekeit sértette: a „megóvásában egészükben". (A Szovjetunió soha nem mondott le Besszarábiáról, amely a világháborút követően került Romániához.)

A szovjet közvetlen válasz is gyors volt: Litvinov hosszabb táviratában a következőképpen foglalta össze a helyzetet Majszkij számára: „A csehszlovák események láthatóan megdöbbentették a közvéleményt Angliában, Franciaország-

[563] Edward Bernard Raczyński a legjelentősebb lengyel diplomata, a külügyminisztérium nemzetközi szerződések részlegét vezette, Londonban 1934-től képviselte Varsót. 1939 után az emigráció egyik vezetője, külügyminiszter, majd 1979 és 1986 között Lengyelország elnöke az emigrációban.

[564] Erről részletesen az előző részben.

[565] СССР в борьбе за мир, 247.

ban és más országokban. Azonban amennyiben Hitler a közeljövőben nem hajt végre valamilyen újabb területhódító akciót, és, várhatóan, újabb békeszerető gesztusokat tesz, Chamberlain és Daladier ismét a müncheni irányba lépnek." Úgy látta, hogy mindez „illeszkedik Hitler Kelet felé terelésének kedvelt elképzelésébe." Egyben jelezte, hogy a szovjet kormány nem tesz újabb javaslatokat, de fenntartja a konferenciára tett kezdeményezését, illetve a más országoknak már megtett (Törökország) meghívást. Arra számított, ami valóban az elkövetkezendő hetekben-hónapokban bekövetkezett: a tárgyalások csak kölcsönös egyeztetésekre fognak korlátozódni, anélkül, hogy magukat „a tárgyalásokat kimozdítanák a holtpontról."[566]

Lépjük át a vonalat. „Kollektív biztonság." Beck az elgondolkodó, Litvinov és Daladier a buzdító, Halifax tolja Chamberlaint, kinek kezében: "Bizonytalan szerződések megvitatása"." (David Low)

Moszkvában úgy látták, hogy az appeasement kormányszinten korántsem zárult le. Tudomásuk volt arról, hogy Chamberainnek a Munkáspárton kívül már egyre jobban számolnia kellett a pártján belüli ellenzékkel is, s várták a változást.

Chamberlain nem lépett színre közvetlenül, de Halifax és Majszkij még a március 31-i parlamenti vitaülés előtt konzultált a brit és a francia lépésekről, valamint a lengyel álláspontról. Ennek során ismét szóba került a brit-francia-lengyel-szovjet négyhatalmi nyilatkozat. A találkozóról Halifax hosszabb beszámolót küldött Seeds-nek, még március 31-én. A következő napokban Seeds találkozott Livinovval. Április 3-i jelentésében Halifax-nek arról számolt be, hogy Litvinov pontosította korábbi tárgyalási javaslatát: a konferencia résztvevőinek körét szélesítette a dél-keleti, a balti és a skandináv országokkal, valamint párhuzamosan egy négyhatalmi nyilatkozat előkészítésével. Azonban felhívta a figyel-

[566] Uo. 249-250.

met e konferencia komoly nehézségeire is.[567] Mindez újból azt mutatta, hogy Moszkva fenntartja a négyhatalmi konferencia javaslatát, vagyis szükségesnek ítéli Lengyelország megnyerését.

A brit nyilatkozat végleges formában 1939. április 6-án került bemutatásra a parlamentben, azonban az még mindig nem volt a végleges. Chamberlain ismertette, hogy Beck-kel „együttesen" készítették el a dokumentumot. Ennek lényege az volt, hogy mindkét fél „kész egy állandó jellegű és kölcsönösségen alapuló egyezményt kötni", amely később a jelenlegi „ideiglenes és egyoldalú biztosíték helyébe lépne."

Az egyezmény megfogalmazása óvatosabb, mint az egyoldalú nyilatkozaté volt, bár arra hivatkozva állítja: „az állandó egyezmény sem irányul egyetlen más ország ellen", hanem arra irányul, hogy „kölcsönös segélynyújtást biztosítson." Az óvatosabb fogalmazás mellett *további tárgyalásokat is szükségesnek tartottak* az állandó egyezmény megkötése előtt: „bizonyos kérdések, ideértve azoknak a különféle körülményeknek a pontosabb meghatározása, amelyek között az ilyen segélynyújtás szükségessége felmerül, további vizsgálatot igényelne." Addig viszont az egyoldalú nyilatkozat marad érvényben.

Egy hét múlva, április 13-án Chamberlain az alsóházban a *Görögországnak és Romániának* adott garanciát ismertette – a korábbi egyoldalú nyilatkozat formájában. A dokumentum szinte szó szerint megismételte a korábbi Lengyelországnak nyújtott radikálisabb egyoldalú garanciát, annak érdekében, hogy a „Földközi-tengeren és a Balkán-félszigeten megakadályozzák a status quo erőszakkal vagy erőszakos fenyegetéssekkel történő megzavarását." Itt is szerepel a görög, illetve román fegyveres ellenállás mint előfeltétel, s a támogatásnál is a „minden hatalmában álló" eszközzel kitétel.[568]

Daladier ugyanazon a napon sajtónyilatkozatban ismertette kormánya egyetértő nyilatkozatát, valamint üdvözölte a Lengyelország és Nagy-Britannia közötti megállapodást. Itt viszont szerepel egy olyan megfogalmazás, amely a brit dokumentumban nem található, de a további politikai tárgyalások központi vitatémája lesz: „Franciaország és Lengyelország minden létérdekeit sér-

[567] DBFP S. 3. IV. 556-558, 584-585.

[568] Chamberlain nyilatkozatát az alsóházban és a Lengyelországnak, Romániának és Görögországnak nyilatkozatban nyújtott garanciákat, valamint a Daladier 1933. április 13-i hasonló tartalmú sajtónyilatkozatát közli Halmosy, 446-450.

tő *közvetlen vagy közvetett* (kiemelés – Sz.G.) fenyegetéssel szemben azonnal és közvetlenül ható biztosítékot nyújtanak egymásnak."[569]

Chamberlain és Daladier nyilatkozatában is szerepel, hogy minderről tájékoztatják az érdekelt kormányokat, külön megnevezve Törökországot. Az nem szerepelt megnevezve, hogy a Szovjetuniónak is megküldik-e a dokumentumokat.

A Szovjetunió bevonása a háttérben azonban mindvégig napirenden maradt, a keretek azonban bizonytalanok voltak. Az újabb elmozdulásig, a következő tárgyalásokig most nem kellett sokáig várni. A *kezdeményezés Londonból jött*, válasz volt Litvinov április 11-i levelére. Litvinov ugyanis, utalva a brit-lengyel, illetve brit-román garanciális szerződések tervezeteire, látva, hogy a Szovjetunió említésre sem került ezekben, azzal a kéréssel fordult Majszkijhoz, hogy „tisztázza óvatosan" Halifaxnál, nem látják-e ennek szovjetellenes élét. A szerződés tervezetében ugyanis a lehetséges agresszort nem nevezik meg.[570] Megnyugtató válasz érkezett.

Litvinov kérdésénél fontosabb volt, hogy Hitler lépései egyre komolyabban veszélyeztették a britek és franciák még meglévő befolyását Kelet-Közép-Európában. De keményedett Hitler hangja közvetlenül Nagy-Britanniával és Franciaországgal szemben is.

*Hitler üzenete **Wilhelmshavenből - a "forró gesztenye"***

Hitler féléves, a Szudéta-vidéktől a Memel-vidék visszaszerzésével záruló sikersorozata nem járt különösebb kedvezőtlen következményekkel számára. Az elhangzott angol, francia és szovjet nyilatkozatok inkább figyelmeztető, mintsem fenyegetőek voltak. Ennek ellenére, vagy inkább ezen felbátorodva Hitler a korábban megszokott magyarázkodás helyett a nyílt ellenpropaganda-háború mellett döntött. A cél most már nem az volt, hogy Nagy-Britanniát és Franciaországot rákényszerítése a „kisebb" engedményeket engedélyező appeasement folytatására, hanem hogy elismertesse újabb követeléseit az élettérre, az ezeréves német Lebensraum jogosságát.

1939. április 3-án jelent meg a pártlap, a Völkischer Beobachter oldalain beszéde, amelyet a „Tirpitz" csatahajó vízrebocsátása alkalmából mondott. A helyzet annyiban volt hasonló az egy évvel korábbi Kiel-ben tartott hadgyakor-

[569] Mindhárom dokumentumot közli Halmosy, 1966, 446-450.

[570] Majszkij ekkor még nem olvashatta Litvinov levelét, amelyet Szuricnak küldött Párizsba a szerződésekről, s a másolatát neki, azzal kéréssel, hogy tegyen fel a kérdést Halifaxnak.

lathoz, ahol Horthy Miklós tiszteletére a Scharnhorst csatahajón felvonták a magyar zászlót is, hogy akkor a Csehszlovákia elleni haditervek voltak az asztalon, most pedig Hitler Lengyelország ellen készülődött. A beszéd április 1-jén hangzott el, egy nappal azt követően, hogy Nagy-Britannia és Franciaország egyoldalúan garanciát vállalt Lengyelországért, nem kimondva, de egyértelműen a várható német agresszióval szemben.

Hitler a bevezetőben kijelentette: „Ha ma egy angol államférfi úgy véli, hogy minden problémát meg kell tárgyalni, hogy azokat őszinte megbeszéléseken és tárgyalásokon kell megoldani, úgy én ennek az államférfi nak csak azt mondhatom: erre megvolt az alkalom mostanáig tizenöt éven át!" Hitler nem egyszerűen visszautasította a fel sem kínált tárgyalásokat, de közölte, hogy Anglia ne beszéljen „erényről", amikor „46 millió angol a világ majd negyedét uralja, miközben 80 millió német közül 140 kényszerül élni egy négyzetkilométeren erényessége következtében." Majd folytatódik a vádirat: „Tizenöt éven keresztül Németország türelemmel viselte osztályrészét és sorsát. A kezdetekkor én is megkíséreltem, minden problémát tárgyalásokkal megoldani. Én minden problémára tettem ajánlatot, és önök minden alkalommal elutasították! Sem-mi kétség sem lehet afelől most, hogy minden népnek vannak érdekei, amelyek szentek, mivel azok életükkel és életre való jogukkal azonosak." Az élettérről is kifejtette, hogy Németország nem keresi életterét Palesztinában, s éppen ennyire „kevés keresnivalója van Angliának a mi német életterünkben!" S hogy hol van ez az élettér, azt is megjelölte: „Milyen joga van, hogy csak egy példát említsek, Angliának arra, hogy Palesztinában arabokat lőjön agyon, amiért ők hazájukért cselekednek. Mi minden esetre Közép Európában nem irtottunk ki ezreket, hanem problémáinkat nyugodtan és rendben szabályoztuk."

A beszéd következő része azért is érdekes, mert Hitler volt az, és nem Sztálin, aki beszédében a „forró gesztenye" kikaparásáról szólt. Hitler a „bekerítési politikáról", arról, hogy Nagy-Britannia és Franciaország kis országokkal, útitárs államokkal (Trabantstaaten) veszi körül Németországot, „amelyeknek egyetlen feladata, hogy Németország ellen bevethetők legyenek. Akik már készek arra, hogy ezeknek a nagyhatalmaknak a számára a tűzből kikaparják a gesztenyéket, tisztában kell lenniük, hogy ezzel megégetik az újjaikat."[571]

[571]Ursachen, XIII. 209. Sztálin hasonlókat mondott a XVIII. kongresszuson, de „ő más kezével a parázsról" és nem gesztenyéről beszélt, s értette ezalatt, hogy a Nyugat akarja Németországgal összeugrasztani a Szovjetuniót, hogy helyette harcoljon Hitlerrel. (A Sztálin a leninizmus kérdései 1949 fordításában valóban gesztenye szerepel, a magyarban a hasonlat így érthetőbb.)

S hogy mindenki értse világosan: „Elhatároztam, hogy végigvonulok ezen az úton, és meg vagyok győződve arról, hogy mi gyorsabban jutunk előre, mint mások. A világ egyetlen hatalma sem fog minket frázisokkal valaha is megfosztani fegyvereinktől. Amennyiben azonban valaki erőszakkal össze akarja mérni erejét a miénkkel, akkor a német nép mindenkor képes erre, kész rá és eltökélt…”[572]

Majd, mint minden ilyen beszéd alkalmával, elhangzott a béke ígérete: „Meggyőződésem, hogy mindezzel nagy szolgálatot teszek a békének. És ebből a meggyőződésből határoztam el három héttel ezelőtt, hogy a következő Pártnapnak az elnevezése a „Béke Pártnapja” lesz.” (Három héttel korábban, március 11-én a Wehrmacht vezérkarának még négy napot adott Hitler a prágai bevonulás előkészítésére, most a Béke Pártnap megnyitóját szeptember 2-ára tűzték ki.) [573]

Nem tudjuk, mennyire játszott közre az angol-francia tárgyalási készségben a Szovjetunióval, hogy Hitler benyújtotta igényét Közép-Európára, ami nyilvánvalóan jelentette Lengyelország mellett Romániát, és érdekszféraként a balti államokat, valamint Jugoszláviát és Magyarországot. (Ez utóbbira már Mussolini is reagált, amint az Ciano naplójában olvasható.[574])

Az első brit-francia-szovjet konzultációk és javaslatok

Hitler beszéde után Kelet-Közép Európa térsége került a nemzetközi diplomácia figyeleménnek középpontjába. Az első lépést ismét Halifax tette meg. 1939. április 14-én a szokásos utat vette igénybe: a moszkvai szovjet követhez fordult, a kérdés a korábbiakhoz hasonló, de konkrétabb volt. Majszkij továbbította Litvinovnak az újabb javaslatot: elképzelhetőnek tartja-e a Szovjetunió, hogy ahhoz hasonló *garanciákat* nyújtson Lengyelországnak és Romániának, esetleg más országoknak is, amilyeneket nyújtott Anglia és Franciaország Görögországnak és Romániának.

---

[572] Ursachen, XIII. 208-211.

[573] Az 1923-óta megrendezett „Birodalmi Pártnapok” 1933-után a Reichsparteitag des Deutschen Volkes és egy aktuális elnevezéssel kerültek megrendezésre Nürnbergben, általában szeptember első felében. Az 1939-es pártnapot minden indoklás nélkül augusztusban lemondták.

[574] Cianot ezekben a napokban Albánia foglalkoztatta, de Göring látogatása, illetve Teleki és Csáky római látogatása kapcsán közvetlen megjegyzéseket tett Németország háborús készülődésére. Ciano naplója, 86-88.

Ezekben a napokban táviratok sokasága került Litvinov asztalára. Szuric április 14-én Párizsból továbbította Bonnet kérdését, amelyben, Halifax-hez hasonlóan, azt vizsgálta, miként illeszthető be a Szovjetunió a garanciális rendszerbe. Bonnet a lehetőségt lényegében a francia-szovjet, 1936-ban ratifikált szerződés kiegészítésében látta. Kérdése az volt, tolmácsolta a párizsi megbízott, hogy „Azonnali segítséget és támogatást nyújtana-e a Szovjetunió, amennyiben a Lengyelországnak és a Romániának nyújtott (francia) segítség következtében háború robbanna ki Németországgal…" Gyors és hatékony lépést sürgetett, „nem megengedve, hogy a németek szétzúzzák Lengyelországot, és különösen Romániát". Bonnet nyíltan megnevezte Németországot.[575]

A brit és a francia kérdésekben, majd a dokumentumokban azonban ismét nem volt szó arról, mi történne a Szovjetunió megtámadása esetén. Az így kialakult, újabb bizalmi válsággal fenyegető helyzetben került sor Litvinov és Seeds megbeszélésére április 15-én.

A kezdeményező Halifax volt, aki előző nap részletes táviratot küldött Moszkvába, ismertetve kormánya és saját álláspontját. Ebben nyomatékosan hangsúlyozta Seedsnek, hogy a „valós vagy nem valós" problémák ellenére fontosnak tarja az együttműködés építését a Szovjetunióval. A problémát az okozza szerinte, hogy „bizonyos kormányok" ellenzik az együttműködés e formáját. A kormányok egyikét nevezi meg a táviratban: hajlandók vagyunk lemondani saját négyhatalmi javaslatunkról, „amennyiben annak következtetéseit a lengyel kormány nem tartja lehetségesnek." Viszont szükségesnek tartja, hogy a siker érdekében biztosítsák „a lehetséges legtöbb erő csatlakozását."[576] Ez lényegében azt jelentette, hogy London támogatja a Lengyelország nélküli, Franciaországra, Nagy-Britanniára és a Szovjetunióra, esetleg más országokra is kiterjedő összefogást.

Halifax táviratában pontosított: a brit és francia kormány a Lengyelországnak és Romániának nyújtott garanciájával egyben garantálta a Szovjetunió nyugati határait is, valamint a Szovjetunióval „baráti szomszéd" Törökország számára nyújtott garancia a Fekete-tenger oldaláról is biztonságot jelent. Ugyanakkor nem tartanak igényt a „viszonosság elvének minden esetben történő alkalmazására."[577] Végül Sztálin kijelentésére hivatkozva, miszerint a Szovjetunió kész

[575] АВП СССР, ф. 059, оп. 1, п. 302, д. 2089, л. 204-205. In Год кризиса д. 269.

[576] DBFP S. 3. V. 205.

[577] Uo. 206.

fellépni az „agresszor áldozatainak védelmében” lát közös pontot az együttműködésre „bármely agressziós aktus” ellen. Az egyidejűleg Párizsba, Varsóba, Bukarestbe és Angorába eljuttatott táviratban nincsenek megnevezve az agresszorok, így Németország sem.[578]

Litvinov azonnal fogadta Seedst, majd előbb összefoglalva a brit kezdeményezést ismét kifogásolta, hogy nem kapott választ a korábban feltett kérdésére: miként vélekedik az angol kormány saját és a Szovjetunió védelméről, illetve a már korábban tárgyalt szélesebb körű garanciák lehetőségéről?[579]

Litvinov a Seeds-szel folytatott megbeszélés után, április 17-én küldte el a szovjet választ Halifaxnek, majd másnap a francia külügyminisztériumnak. A dokumentumban Bonnet levelére is hivatkozva, a francia-szovjet 1936-os szerződést alapul véve a következő nyolc pontban tett javaslatot a tárgyalások felújítására:

„1. Anglia, Franciaország és a Szovjetunió szerződést köt 5-10 évre a kölcsönös felelősségvállalásra az egymásnak nyújtandó azonnali átfogó segítségről, beleértve a katonait, bármely, a megállapodott állam ellen irányuló európai agresszió esetére.

2. Anglia, Franciaország és a Szovjetunió átfogó segítséget nyújtanak, beleértve a katonait is, a kelet-európai államoknak, amelyek a Balti- és a Feketeten-ger között helyezkednek el, és határosak a Szovjetunióval, az ezen államok ellen irányuló agresszió esetén.”

A további három pontban tárgyalásokat sürgetnek az első pontokat tartalmazó megállapodás kimunkálására (3.), felkérik a brit kormányt, hogy tisztázza: a lengyel garancia esetén „kizárólag Németország agressziójára” gondolnak-e, (4.) s a lengyel-román egyezmény sem irányul a Szovjetunió ellen. A csatlakozott államok vállalják, hogy a háború kirobbanását követően egyikük sem kezd tárgyalásokat vagy köt békét külön (6.).

A 7. pontban található a kitétel, amely majd a későbbi tárgyalások vitáiban jelenik meg, s egyike a legfontosabb szovjet követeléseknek: „A megfelelő megállapodás aláírására *egyidőben kerül sor a konvencióval*, amelyet a 3. pont értelmében kidolgoznak.” Ez utóbbi azt jelentette, hogy a politikai és a katonai

[578] Uo. 206.

[579] АВП СССР, ф. 06, оп. 16, п. 27, д. 2, с. 18—19. Документы и материалы кануна второй мировой войны, 1948. II. 71-72.

tárgyalásokat lehet ugyan külön tárgyalni, érvényesek azonban csak mindkettő elfogadása után lesznek.[580]

Litvinov dokumentuma messze túlment azon, amit a korábbi tárgyalásokon felvetett, ugyanakkor alkalmas alapnak tűnt ahhoz, hogy a britek valamilyen formában elfogadják a *háromoldalú tárgyalások* felújítását. Az újabb tárgyalások ezt követően erről folytak: a franciák ismét egyetértettek a Németország ellen irányuló háromoldalú, egymás számára is a kölcsönös garanciát nyújtó paktummal.

A britek más megoldáson gondolkodtak. Halifax a kormány május 3-i ülésén arról számolt be, hogy tervezi Litvinov megkérdezését arról „nem tenne-e egyoldalú nyilatkozatot arról, hogy segítséget nyújtanak abban a formában és akkor, amelynek elfogadása megfelel Lengyelországnak és Romániának."[581] Moszkva nem kívánt ilyen jellegű szerződésekbe belemenni. Majszkij folyama-tosan közvetítette, hogy ezek a tervezetek nem arányosak a tárgyalófelek között, mivel azok a Szovjetunióra egyoldalú kötelezettség vállalását róják. Május végére, ismét majd egy hónap múltán, Londonban végül úgy döntöttek, tudomásul veszik, hogy *a Szovjetunió csak egy háromhatalmi, Nagy-Britanniára és Franciaországra is arányosan vonatkozó egyezmény* megkötéséről hajlandó tárgyalni.

Lépésváltás Moszkvában

A Szovjetunió külpolitikájának alapvonala a Weimari Köztársaság összeomlásával megváltozott. Japán, majd Hitler távozása a Népszövetségből szükségessé tette a Szovjetunió meghívását a szervezetbe, egyben olyan elképzelések megfogalmazását is, amelyekben rá nagyobb szerepet hárulhatott Európa biztonsági rendszerében. Mindkettő változást jelentett a kapcsolatokban Nagy-Britanniával és Franciaországgal. A „*kollektív biztonság*" elve elfogadottá vált annak ellenére, hogy az olaszok, majd a franciák kezdeményezte, a Németországot keleten is ellensúlyozó Keleti Locarno nem valósult meg. A kollektív biztonság új típusú rendszert ígért a különféle, az egyes országok közötti szerződések rendszeréhez

[580] A dokumentum 8. pontjában lehetségesnek tartják szerződést kötni Törökországgal. АВП СССР, ф. 06, оп. 1а, п. 25, д. 4, л. 27— 28. Документы и материалы кануна второй мировой войны, 1981. II. 72.

[581] Halifax beszámolója: Public Record Office, Cab. 26/39. P. 128. In: http://doc20vek.ru/node/360 Примечания.

képest, kiegészítette a háború eszközéről lemondást tartalmazó és általánosan elfogadottá vált Kellogg-Briand paktumot. Ennek lett szószólója a Népszövetség fórumain Litvinov, aki az 1920-as évek második felétől a már nagybeteg Csicserint előbb helyettesítve, majd helyébe lépve, egyben az erőteljes angol-francia orientációt behozta a szovjet külpolitikába. Az irány erőssége volt egyben gyengéje is: a függés az érintett két nagyhatalmaktól.

Kollektív biztonságot ezért a 30-as évek közepétől felváltotta *a biztonság az agresszorokkal szemben*, pontosabban a Németországgal és Olaszországgal szembeni biztonsági rendszer terve. Litvinov ennek is szószólója lett a Népszövetségben, mást nem is nagyon tehetett: Németországgal a viszony éppen úgy megromlott, mint Japánnal. Ezt részben ellensúlyozta, hogy a francia-brit kapcsolatok csillapították a Szovjetunió és nyugati szomszédai között, különösen a balti államok és a kisantant államok közül Románia között meglevő feszültségeket. Litvinov, akárcsak elődje, kezelni tudta a kapcsolatokat Törökországgal

Litvinov Chamberlain felé: „Egy darab hiányzik, elvtársak." A kollektív biztonság alapköve az agresszor ellen. Franciaország – Britannia -... (David Low)

és Olaszországgal is, igaz most sem konfliktusok nélkül. Az elsősorban Franciaországra, de Angliára is számító kurzusnak volt *csúcspontja* a francia-szovjet szerződés 1936-ban, majd *végpontja* a müncheni konferencia, s következménye, Csehszlovákia felszámolása. Míg a Szovjetunió, ha nem is komoly befolyást gyakorolva, hozzá tudott szólni az olyan konfl iktusokhoz, mint a spanyol polgárhá-ború, az olasz-abesszín háború, de München a szovjet diplomácia veresége volt. Litvinov számára, egy rövid ideig úgy tűnt, mentőövet jelent a Münchent követő angol közeledés, Halifax közvetlen kapcsolatkeresése, április végére azonban e remények szertefoszlottak.

A szovjet, a brit, a francia és a német külpolitika eltérő, de lényegében egy irányba mutató választ és megoldást keresett a kialakult feszültségek oldására, aminek megvoltak a személyi következményei. A külpolitika befolyásos formálói közül elsőnek Rudolf *Nadolny* távozott a genfi leszerelési konferencia német delegációjának éléről, a moszkvai irányt javasolva Varsó helyett, szem-

bekerülve Hitlerrel. Anthony Eden [582] 1938-ban mondott búcsút Chamberlainnek, ellenezve az appeasement politikát. Párizsban, Eden-nel szinte egyidőben hagyta el a Quai d'Orsay-t Joseph Paul-Boncour a konzervatív fordulat miatt. Moszkvában Litvinovnak még egy éve volt.

Vizsgálóbizottság a Kremlben – Litvinov menesztése

Az irodalomban gyakran felidézett pillanat 1939. május 2-a, amikor Maxim Litvinov , a Szovjetunió népi komisszárja, a külügyek (Narkomingyel) irányítója a késő esti órákban megjelent egy vizsgálóbizottság előtt. Az eljárást ismerte: a bizottságot „hivatalosan" majd két évtizedes munkájának megítélésére jelölték ki, de feladata egyszerűbb volt – Litvinov eltávolítása a külügyminisztériumból. A bizottság tagja volt Vjacseszlav *Molotov* , a Szovjetunió Népi Komisszárjai Tanácsának (hogy a minisztertanács korabeli elnevezését pontosan említsük, magyarul elterjedtebb a Népbiztosok Tanácsa elnevezés) elnöke, vagyis az államelnök, mellette a már ekkor félelmetes hírű Lavrentyij Berija, a belügyi népbiztosság (NKVD) főnöke. A „meghívott" szinte szótlanul hallgatta a vádakat. Molotov vezette a tárgyalást: „Elég volt Litvinov liberalizmusából, gyökerestől fogom kitépni azt a zsidó darázsfészket." Vagyis a Külügyi Népbiztosságot. A tetemrehívás nem lepte meg Litvinovot , felkészült a nem sok jót ígérő „beszélgetésre". A meghallgatás végén igazi diplomataként, rezignáltan, nyugodt, indulatoktól mentes hangon Molotovot javasolta utódának.[583] Javaslatát elfogadták.

A fordulatot úgy tekintik – együtt Sztálinnak egy hónappal korábban, az SZKP kongresszusán elhangzott beszédével –, mint az angol-francia orientáció felváltá-sát, a Berlin felé tájékozódás nyitányát. Gondosabban vizsgálva a dokumentu-mokat azonban nyilvánvaló: ilyen fordulat nem történt, legföljebb hangsúlyelto-lódás abban a folyamatban, ami a szovjet-német kapcsolatokban már 1934 óta jelen volt.

[582] Hitler egy időre Moszkvába nevezte ki Nadolnyt követnek, majd elbocsátotta a külügyi szolgálatból. Chamberlain viszont megtagadta az ajánlkozó Edentől a részvételt a brit-szovjet tárgyalásokon.

[583] The Diplomats, 364. Litvinov közvetlen munkatársainak többségét ekkorra már letartóztatták, egy részüket kivégezték. Molotov visszaemlékezésében úgy vélte: „Litvinov életben maradása a véletlen műve volt." Valójában inkább Sztálin számításának következménye – fenntartani a másik alternatívát is. 1941. november 7-én a katonai díszszemle emelvényén Litvinov ismét Sztálin mellett foglalt helyet, majd Washingtonba távozhatott nagykövetként. Uo. 371.

Molotov megjelenését a nemzetközi diplomáciában vegyes érzelmekkel, különféle értékelésekkel fogadták: az angolok és a franciák aggodalommal, a német diplomácia örült a fordulatnak. (Megjegyzendő: a német diplomaták Moszkvában már közvetlenül a München után felismerték a közelgő változást. Friedrich-Werner Graf von der *Schulenburg* követ október 3-án írt jelentésében időszerűnek látta, hogy új javaslatokat tegyenek Moszkvának – és már ekkor tanácsolta, hogy ajánlatukat *ne Litvinovnak*, hanem *Molotovnak* tegyék meg.)

A találgatások bejárták a diplomácia és a politika világát. Az értő kommentátorok a valóságnak megfelelően jelezték: Litvinov leváltásával Sztálin közvetle-nül vette kezébe a külpolitika irányítását.[584] Londonban ezt is mérlegelve bíztak meg egy szakértői csoportot a külügyminisztériumban, hogy készítsen elemzést a kialakult nemzetközi helyzetről, s ezzel összekapcsolva a brit-francia-szovjet tárgyalásokban rejlő előnyökről és hátrányokról.

A brit külügyminisztérium memoranduma

1939. március közepétől, igaz megszakításokkal, de folyamatos volt a konzultáció a moszkvai brit és a londoni szovjet követségekkel, s rajtuk keresztül a két kormány között. Még márciusban tett Litvinov javaslatot egy nemzetközi konferencia összehívására, amelyen Nagy-Britannia, Franciaország, a Szovjetunió, Románia, Lengyelország és Törökország venne részt. A britek nem támogatták a konferenciát, a szovjetekkel folytatandó tárgyalásokat azonban mindinkább elfogadhatóbbnak tartották. Ennek előkészítésének volt része a szakértői dokumentum.

A memorandum keletkezéstörténete

A brit külügyminisztérium 1939. május 22-i dátummal jegyezte a szokatlanul terjedelmes, „Memorandum az angol-szovjet tárgyalásokhoz” című dokumentumot, amely a C 7591/3356/18 számot viselte.[585]

A dokumentum bevezetőjében ismertették a körülményeket, amelyek közvetlenül megelőzték az elemzést. Elsőnek említették a brit parlament Külügyi

[584] Molotov több gúnyneve közül talán a legtalálóbb a „His Master’s Voice” volt. Az ekkor a világ legnagyobb angol hanglemez cégének emblémáján (logóján) egy terrier füleli a gramofon tölcséréből a gazdi hangját. A párt vezetői, így Berija is, Gazdának (Házjáin) szólították Sztálint.

[585] DBFP S. 3. V. 639-647.

Bizottsága (Foreign Policy Commitee) május 16-i határozatát, amelynek alapján május 17-ének reggelén meghallgatták a londoni szovjet követet, Majszkijt. Itt egyetértettek abban, hogy a rendkívüli helyzetben nyílt eszmecserére, intenzív tárgyalásokra és a lehető leggyorsabb megállapodásra van szükség. Ennyire lehet következtetni a dokumentum e rövid részéből, azonban, amint azt a kötet jegyzetében rögzítették, Majszkij meghallgatásáról nem volt található feljegyzés a külügyi levéltárban.[586] Annyi viszont ismeretes, hogy még ugyanazon a napon, május 17-én este, sor került egy további megbeszélésre, ekkor Majszkij és a külügyminiszter-helyettes, Sir Robert Vansittart között. A megbeszélésről már maga a külügyminiszter, Halifax számolt be a kormány ülésén. A két diplomata megbeszélésének ugyanakkor volt egy szépséghibája: Vansittart már a találkozó elején közölte, magánemberként fogadja vendégét, és csupán „tájékozódás jelleggel". Válaszul Majszkij csak annyit mondott, hogy a hallottakat továbbítja kormányának. Amit Majszkij hallott az a következő volt: Vansittart visszautalt korábbi, május 16-i közös ebédükre, amelyen Romániát és Lengyelországot érintő problémák mellett három pontban foglalta össze kormánya elképzeléseit a felelősségvállalásról, egymás biztonságának lehetőségeiről. Az első pontban úgy vélték, hogy amennyi- ben Nagy-Britanniát, Franciaországot, vagy a Szovjetuniót agresszió éri, akkor a három kormány minden támogatást és segítséget megad a másiknak, "ami erejéből telik". [587] A második pont kissé bonyolultabban volt fogalmazva, de lényegében a legmegfelelőbb, leghatékonyabb akciók alkalmazását javasolta.[588] A harmadik, a leghosszabb szöveget tartalmazó pont még bonyolultabb, és homályosabb volt,

[586] A dokumentum e részének érdekessége, hogy nem tesz említés a moszkvai brit követ, Seeds május 15-i táviratáról. Seeds ebben ismerteti a szovjet kormány Molotov által tolmácsolta álláspontját, aki előző este fogadta őt, s ismertette kifogásaikat, amelyek lényege azonos volt a Majszkij által képviseltekkel. A rövid dokumentum kétszer három pontot tartalmazott. Az első 3 pontban voltak a kifogások: míg a franciák, britek, lengyelek kölcsönösen garantálják egymás biztonságát, a Szovjetunióra ez nem terjed ki; a garancia kiterjed Romániára és Lengyelországra, de nem a Szovjetunióval határos Finnországra, Észtországra és Lettországra; a Szovjetunió nem élvezi a brit és francia garanciát az agresszor direkt támadása esetén, továbbá a Szovjetunió észak-nyugati határaival kapcsolatban sincs garancia. A javaslatokat tartalmazó három pont a következő volt: brit-francia-szovjet paktum; ezen hatalmak által garancia a közép- és kelet európai országoknak, beleértve Lettországot, Észtországot és Finnországot; a kölcsönös segítségnyújtás anyagi formáinak és mértékének a meghatározása, okulva Csehszlovákia esetéből. A távirat megtalálgató DBFP S.3.IV.558-559.

[587] „The three Governments will give each other the mutual support and assistance in their power." Documents, 565.

[588] „…in case of need, be made most effective." Uo.

tulajdonképpen azt ígérte, hogy az 1. és 2. pontban találhatókat figyelembe véve, s azoknak megfelelően konzultálnak egymással a más európai országokat (vagyis Romániát, illetve Lengyelországot, bár ezeket itt meg nem említve) ért agresszió esetében. Vansittart jelezte, hogy, amennyiben a szovjet kormánytól igenlő (affirmative) válasz érkezik, úgy „alapot lát arra, hogy úgy vélje, a külügyminiszter kedvezően fogja fontolóra venni azt." A helyzet képlékenységét jelző óvatos megfogalmazás után egy határozottabb rész következik: Vansittart közölte, fontosnak tartja, hogy elkerüljék a késedelmeskedést és a komplikációkat, s kívánatosnak az intézkedések limitálását az első helyen Lengyelországra és Romániára, s a megállapodás lehetséges kiterjesztését más országokra csak a későbbi tárgyalásokon tűzzék napirendre.

A szovjet diplomácia május 19-én reggel egyszerűsített: Majszkij közölte Vansittart-rel kormánya álláspontját, amely szerint nem tartják elfogadhatónak az első tárgyalási menet korlátozását (t.i. a Lengyelországnak és Romániának nyújtandó garanciákra), de készek egy hármas paktum (Triple Packt) megkötésére, „készek a kölcsönös segélynyújtásra a Nagy-Britanniát, Franciaországot és a Szovjetuniót ért agresszió esetében."[589] Ugyanakkor ismét állította, hogy a brit javaslat egyoldalú: a Szovjetuniótól elvárt garanciák nem arányosak (inequality) a britek és a franciák által vállaltakkal, illetve a lengyelekével, amennyiben a Szovjetuniót éri közvetlen támadás.[590]

Az elemzők dokumentuma szerint nem ismeretes, hogy a szovjet javaslatra mikor született meg a brit külügyminisztérium válasza, de nyilvánvalóan e megbeszélések hatására került sor a tárgyalások koncepcióját felvázoló, a teljes kormányülés számára készült elemzés összeállítására. Ezt támasztja alá az időrend is: a Majszkijjal folytatott konzultációk május 19-én, pénteken zárultak, ezt követően, május 22-én, hétfőn készült el az elemző dokumentum, a kormányülést pedig szerdára, vagyis május 24-re tűzték ki.[591]

[589] „…effective pact of mutual assistence against aggression." Uo. 640.

[590] „in event of a direct attack on the latter by aggressors, wheraeas Great Brittan and France, as well as Poland, enjoy such a guaratntee as a result of the reciprocity wich exist beetwen them." Uo. 641.

[591] A dokumentumhoz fűzött jegyzetben ismét jelzik, hogy a 19-én Majszkijjal folytatott megbeszélésekről nem található jegyzőkönyv, és a válaszról sem. Viszont utalnak egy táviratra, amelyet Halifax küldött este Seedsnek, s jelzi, hogy a kormány „óvatos megfontolással" vizsgálja és válaszolja meg a szovjet javaslatot, de ez csak a következő szerdát követően, a kabinetülése után lehetséges, mivel ahhoz „a teljes kormány jóváhagyása" (full cabinet approval) szükséges. Uo. 595.

Az elemzők véleménye a brit kormány javaslatáról

A brit dokumentum összeállítói a bevezetőben azt vizsgálták meg, hogy helytálló-e a szovjet álláspont a viszonosság vagy az arányosság hiányáról. „Lehetséges azzal érvelni, hogy Őfelsége Kormányának a javaslata szigorúan viszonossági alapon nyugszik." Az is igaz ugyanakkor – írják –, hogy az ajánlat „nem nyújt a Szovjet Kormány számára segítséget a Szovjetuniót érő közvetlen támadás esetében. Azonban, másrészt, Őfelsége Kormánya sem kér segítséget a Szovjetuniótól az Egyesült Királyságot érő közvetlen támadás esetére." Majd folytatva a gondolatsort hozzáteszik: „az is igaz, hogy Őfelsége Kormánya nem vállalja kiterjeszteni garanciáját Finnországra, Észtországra és Lettországra. Azonban, a maga részéről, Őfelsége Kormánya nem kéri a Szovjet Kormányt, hogy terjessze ki garanciáját, például, Belgiumra és Hollandiára." Majd megállapítják, hogy ez utóbbiak következtében valóban fennáll a viszonosság hiánya a javaslatban, de ez inkább „Őfelsége Kormánya számára előnytelen, mintsem a Szovjet Kormányra nézve.", mert Nagy- Britannia mind Belgium, mind pedig Hollandia számára biztosít garanciát, a Szovjetuniótól pedig nem kérnek garanciát a balti államok.[592]

A lényegre azonban ezt követően térnek rá. Jelzik: a szovjetek ellenvetései tulajdonképpen nem a kölcsönösség hiányából fakadnak, hanem abból a felismerésből, hogy helyzetük különbözik, valóban kedvezőtlenebb a britek, a franciák és a lengyelek helyzeténél. Mert míg Nagy-Britannia, Franciaország és Lengyelország között van érvényes szerződés a kölcsönös segélynyújtásról egy német agresszió esetére, addig a Szovjetuniónak, leszámítva a francia-szovjet paktumot, nincs ilyen.

Ennél is fontosabb volt a dokumentum összeállítóinak következő jelzése. A Szovjetunió joggal érezheti úgy, hogy míg Nagy-Britannia, Franciaország és Lengyelország kap valamit az általa vállalandó Lengyelországnak és Romániának nyújtandó garanciális szerződéssel, a Szovjetunió viszont nem kap mást, mint a „mi nyilatkozatunkat."

A legfontosabb azonban a következő mondatokban volt található. Az elemzők úgy vélték, hogy a Szovjetunió mindezzel vállalja, hogy élesen szembekerül Németországgal, hogy a „javasolt nyilatkozat kiválthatja Németország közvetlen támadását a Szovjetunió ellen, és az Nagy-Britannia és Franciaország köz-

[592] Uo. 640.

vetlen ellenlépésének garanciája hiányában, valamint annak hiányában, hogy Nagy-Britannia és Franciaország nem nyújt garanciát Lettországnak, Észtországnak és Finnországnak egy közvetlen támadás esetére, lehetővé teszi, hogy ezen országokon keresztül támadják meg a Szovjetuniót."[593]

Az elemzők pontosan leírják a szovjet külügy, nemkülönben Sztálin ismert aggodalmait. A Szovjetunióban azt is számításba veszik – írják –, hogy Németország támadása ellenük Lengyelországon és Románián keresztül történhet, mégpedig akár ezen országok ellenállása nélkül. S ebben az esetben sem Nagy-Britannia, sem pedig Franciaország nem kényszerül cselekedni, lévén szerződésük ezekkel az országokkal csak arra az esetre szól, ha azok az ellenállás mellett döntenek. „… ebben az esetben nem kell beavatkoznunk, és a Szovjetunió magára marad a német agresszióval szemben." Mindezt figyelembe véve javasolják, „ennek ellensúlyozására vállaljanak valamiféle kötelezettséget (some commitment to allay it)." S teszik fel a döntő kérdést: „Éppen ezért az elsődleges kérdés, van e valamiféle lehetőség arra, hogy rövid időn belül elfogadjuk a szovjet javaslatot egy egyszerű kölcsönös segítségnyújtási háromhatalmi paktumra."[594]

Sztálin aggódik (Leslie Gilbert Illingworth)

Az elemzés következő fejezetei már érzékeltetik, hogy az „egyszerű háromhatalmi paktum" létrehozása korántsem lesz olyan egyszerű.

A francia terv

Az elemzett brit és a szovjet javaslat mellett a harmadik a franciák dokumentuma volt. A gondosan fogalmazott, kissé bonyolult tagmondatokból szőtt *három pontból* az első kettő egymás tükörképe volt, a diplomáciai iratokban megszokottaknak is

[593] Uo. 641.

[594] „…accepting the Soviet proposal for a simple three-Power pact of mutual assistence." Uo. 641.

megfelelően. Az első pont ugyanis arra az esetre vonatkozik, ha Nagy-Britannia és Franciaország hadiállapotba kerülne Németországgal annak következtében, hogy Németország erőszak alkalmazásával akarná megváltoztatni a status quo-t Közép- vagy Kelet-Európában. Ebben az esetben a Szovjetunió „azonnali segély- és segítségnyújtással" lépne be a konfl iktusba a britek és a franciák oldalán, Németország ellen. A második pont ugyanebben az esetben (és ugyanazokkal a szavakkal), de a Szovjetunió hadba lépésekor garantálja Nagy-Britannia és Franciaország hasonló fellépését. A *harmadik pont* „mindkét esetben" és késedelem nélkül írja elő a segítségnyújtást, amelynek során „minden lépést meg kell tenni annak teljes hatékonysága érdekében." Ugyanakkor, egy ezzel kapcsolatos Párizsból érkezett táviratra utalva jelzik, hogy a franciák Közép- és Kelet-Európán tulajdonképpen csak Lengyelországot, Romániát és Törökországot értik.[595] Hangsúlyozzák, hogy a francia javaslat nem érinti a szovjet követelést, kizárólag Németország agressziójával foglalkozik Románia, Lengyelország és Törökország ellen, s ezekben az esetekben igényli, hogy a Szovjetunió nyújtson támogatást ezen országoknak. Nincs szó a javaslatban arról sem – jelzik -, hogy a Szovjet-unió nyújtson segítséget abban az esetben is, ha Nagy-Britanniát és Franciaországot éri „a direkt vagy indirekt német agresszió Hollandián, Belgiumon vagy Svájcon keresztül."[596] Következésképpen arra az esetre sem terjed ki, ha a Szov-jetuniót éri támadás a balti államok irányából, vagy máshonnan.

A szöveg rövidsége ellenére is érzékeltetni tudják összeállítói, hogy bár a franciák vállalásai konkrétebbek a britekénél, azok nem lesznek elegendőek a tárgyalások alapjául. Vagyis mindkét dokumentumot elégtelennek ítélték, amiért is összeállításuk nagyobb fele azzal foglalkozik, hogy milyen változatokkal képzelhető el, milyen feltételek mellett jöhetne létre megállapodás, illetve hogyan viszonyul az egészhez a két legérintettebb mellékszereplő, Lengyelország és Románia, s melyek lehetnek a leendő paktum előnyei, illetve hátrányai, s végül a lehetséges megállapodás szövegére is tesznek javaslatot.

[595] Uo. A francia elképzeléseket Sir E. Phipps párizsi követ közli Halifax -nek címzett táviratában május 18-án. Jelezve továbbá, hogy a „formula alkalmazása" nem terjedhet ki a balti államokra. Phipps ezen utóbbi kitétele nem szerepel a memorandumban, ami azért érdekes, mert az ügy-nek kiemelt jelentősége van a tárgyalásokon, amit viszont a későbbiekben jeleznek az elemzők. Phipps teljes távirata megtalálható. Uo. 591.

[596] Documents, 641-642.

Lehetséges alternatívák

A dokumentum összeállítói a három javaslatot mérlegelve úgy vélték, „elképzelhető, hogy nincs más alternatíva, mint a szovjet kormány által javasolt háromhatalmi paktum elfogadása, vagy pedig a jelen tárgyalások eredménytelennek nyilvánítása." Egyben szükségesnek ítélték, hogy megvizsgálják, elfogadásuk esetén a két lehetőségnek milyen következményei lehetnek.

Mindenekelőtt javasolták annak megvizsgálását, mi volt a célja a segítségkérésnek, amelyet a Szovjetunióhoz intéztek. Ennek lényegét a lengyel helyzettel magyarázták. Azt írják, hogy márciusban azért nyújtottak garanciát Lengyelországnak, hogy megakadályozzák Németország „további agresszióját", s viszontgaranciát nyerjenek Lengyelországtól „annak biztosítására, hogy amennyiben a háború kitör, Németországnak két fronton kelljen hadat viselnie. Mi kijelentettük, hogy ez létfontosságú. Jelen pillanatban ugyanis Németország nem alkal-mas arra, hogy két fronton viseljen háborút. Amennyiben Németország szaba-don terjeszkedhet Kelet felé és megszerzi az ellenőrzést Közép- és Kelet-Európa forrásai felett, úgy elegendő ereje lesz ahhoz, hogy a nyugati országok ellen forduljon hatalmas túlerővel." Vagyis az volt a cél, hogy Németország keleti és délkeleti határain létrehozzanak egy „békefrontot", amely Romániából, Lengyelországból, Törökországból és Görögországból áll. Ebben a kombinációban a kulcspozíciót Lengyelország töltené be helyzeténél fogva, számolva egy semleges vagy akár egy ellenséges Szovjetunióval. De hozzáteszik: „Háború esetén kapcsolatunk egyetlen lehetséges útja Oroszország területén vezet keresztül." Ez volt az amiért igyekeztünk biztosítani a Szovjetunió „jóakaratú semlegességét", vagy ami ennél is kedvezőbb, a segítségnyújtást a Szovjetunió részéről egy Lengyelországot és Romániát ért támadás esetén.[597]

A brit, a francia és a szovjet javaslat mellett létezett egy negyedik is, ami a dokumentum készítése közben, de már e rész befejezése után került az elemzők asztalára. Ennek tartalmát már nem vizsgálták külön, hanem az egészet mellékletben csatolták a dokumentumhoz. A Genf, május 21. keltezésű dokumentumot az Egyesült Királyság népszövetségi delegációja küldte el Cadogannak (Halifax, a külügyminiszter, a delegációval volt Genfben, akárcsak Majszkij a szovjet delegációval), s ebben a három hatalom, az Egyesült Királyság, Franciaország és a Szovjetunió segítségnyújtási megállapodásának lehetőségét körvonalazzák

[597] Uo. 642.

egy olyan esetben, amikor egy európai ország függetlenségét egy másik „európai hatalom" „agressziója egyértelműen fenyegeti". Ennek első pontjában vállalják, hogy ha bármelyikük egy másik ország függetlensége védelmében „ellenségeskedésbe kerül" az agresszorral, úgy a másik két ország „azonnal minden erejéből telő támogatást és segítséget megad ennek a kormánynak." A második pontban abban állapodnak meg, hogy a kormányok együtt vizsgálják meg a közös segítségnyújtás módszereit, keresik a leginkább hatékony formáját. A harmadik pontban jelzik, hogy a segítségnyújtás nem „sértheti a másik hatalom jogait és pozícióját."

A dokumentum valóban nem igényelt kommentárt, hiszen lényegében megegyezett a francia javaslattal, annak kivételével, hogy nem korlátozta az agresszióval szembeni fellépést, azt egész Európára kiterjesztette. Viszont továbbra sem tartalmazott kölcsönös garanciát a három hatalom között, ami pedig Molotov eredeti, május 18-án továbbított válaszában, majd Majszkijnál egyértelmű követelmény volt. E mellett azonban más bonyodalmak is keletkeztek, amelyeket nem sikerült megoldani még az utóbbi dokumentum-tervezet harmadik pontjában tett vállalással sem. E bonyodalmak eredete válik érthetővé a dokumentum következő részéből.

A lengyel és a román aggodalmak

A memorandum összeállítói jelzik, hogy a szovjet kormánynak tett javaslatoknál figyelembe kellett venniük azokat az aggodalmakat, amelyek lengyel és román részről hangzottak el. Itt utalnak a négyhatalmi (brit-francia-szovjet-lengyel) paktumra tett brit javaslatnak[598] a fogadtatására, pontosabban lengyel elutasítására, illetve a hasonló román álláspontra. Ezek lényege, hogy a lengyelek és a románok bizalmatlanságukat fejezték ki a Szovjetunióval szemben, valamint azt hangsúlyozták, hogy egy ilyen megállapodás alkalmat adhat „Herr Hitlernek, hogy az agresszió eszközéhez nyúljon." Az elzárkózást az egyezménytől az is erősítette, hogy míg annak előnytelen volta egyértelmű volt éppen a német reakció miatt, addig, ez a britek meggyőződése volt, „az bizonyos, hogy az utóbbi [a Szovjetunió] háború esetén kész lesz a segítségnyújtásra, amennyiben azt igénylik." Ennek érdekében konzultáltak távirati úton a lengyelekkel és a románokkal, s egy olyan ajánlatot körvonalaztak, amit a britek nyújtanak át, s

[598] DBFP S. 3. IV. 400-401.

amelyben a Szovjetunió csak abban az esetben nyújt támogatást, amennyiben a lengyel, illetve a román kormány azt igényli.

A következő bekezdésben leszögezik, hogy a legfontosabb ezeknek a kétségeknek a tisztázása. Viszont azt is írják, hogy nem lehet szó a Szovjetunió által nyújtott segítség igénybevételének szerződésbe foglalásáról, amennyiben az veszélyezteti a lengyel és a román kormány részvételét „a német agresszióval szemben szervezett *blokkban"* [eredeti kiemelés – Sz.G.].[599] Mindezek miatt javasolják annak vizsgálatát, hogy milyen hátrányokkal és milyen előnyökkel járhat a Szovjetunióval kötendő paktum.

„A javasolt angol-szovjet paktum hátrányai"

A hátrányok első pontjában úgy vélik, hogy a „Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió közötti kölcsönös segítségnyújtási paktum egy 'ideológiai' *blokkot* jelentene a Tengelyhatalmakkal szemben." [Mind a belső idézőjel, mind a kiemelés az eredetiben – Sz.G.] "Ez egyet jelentene azzal, hogy „Őfelsége Kormánya végül feladta a reményét annak, hogy megállapodhat Németországgal, és ennek megfelelően arra a következtetésre jutott, hogy a háború elkerülhetetlen, s így beáll annak erői közé (were therefore marshalling their forces)."[600] Majd további veszélyeket jeleznek, hasonlóan a lengyel és a román érveléshez: „Tekintetben véve Herr Hitlernek a Szovjetunióval kapcsolatban az utóbbi időben kialakított nézeteit, megállapítható, hogy a szovjet kormánnyal való szövetkezésünk őt tovább fogja bőszíteni és agresszív akcióra ösztönözni." Majd Olaszországot is beleveszik a kombinációba, jelezve azt, hogy a brit külpolitikában ekkor, ha mind kisebb mértékben is, de még mindig számítanak arra, hogy az olaszok leválaszthatók Németországról. Ezzel szemben, írják: „Signor Mussolininak a spanyol kommunizmusról tartott több beszédének fényében feltételezni lehet, hogy ezzel végül Olaszországot elidegenítjük magunktól." Majd folytatják: „Hasonló a helyzet Spanyolországgal, Franco tábornok kormánya mint egy sikeresen befejezett kommunizmus elleni keresztes háború reprezentánsa, tovább kényszerül az Anti-Komintern oldalra." Majd következik a brit politika számára szintén fontos Portugália, Finnország, Jugoszlávia ellenérzéseinek a hangsúlyozása,

[599] DBFP S. 3. V. 643. Itt arra történik célzás, hogy a Szovjetunió belépése esetén Lengyelország és Románia kiegyezést kereshet Németországgal.

[600] Uo. 643.

s végül, hogy a brit-szovjet paktum felerősítené a Balkán Antant megszerveződését – szovjet ellenes éllel, ami „még bonyolultabbá tenné számunkra a kialakult helyzet konszolidálásának esélyeit." Megemlítik azt is, hogy a Vatikán számára is „nagyobb mértékben vélik Anti-Krisztusnak Moszkvát, mint Berlint."

Újabb dimenziót jelent a hátrányok terén Japán, amely az elemzők szerint még ingadozik, hogy csatlakozzon-e a tengelyhatalmakhoz. Megemlítik, hogy erről folytak konzultációk, amelynek során „éppen nemrég közölte a japán külügyminiszter, hogy egy angol-szovjet *megegyezés* [repprochement, kiemelés az eredetiben – Sz.G.] negatív visszhangot váltana ki Japánban."[601]

Tényként állapítják meg, hogy az egyezmény „határozott váltást jelentene a brit politikában." E váltás lényege – írják – az lenne, hogy míg korábban a brit politika az európai kis államok függetlenségének a védelmét passzív eszközökkel érhette el, addig az egyezmény megkötésével „könnyen feltételezhetően offenzívként kell megjelennie." Attól tartanak, hogy ez hozzájárulhat a német „bekerítés-propaganda" igazolásához is, amely jelentős mértékben csökkentené a még meglevő „mérsékeltek" befolyását Németországban. Pedig, teszik hozzá, „éppen ők azok, akik arra bíztatnak minket, hogy mutassunk erőt Hitlerrel szemben."

A következő hátrány megfogalmazása az előzőnél konkrétebb, lényegében az 1938 nyári csehszlovákiai Runciman küldetés folytatása: „További tény, hogy Őfelsége Kormánya akár Lengyelország vagy Románia sikertelen ellenállása esetén a német előrenyomulással (German advance) szemben, vagy a tenger felől, illetve a balti államokon át történő, a Szovjetunió elleni német támadás esetén háborúba bonyolódna (might be drown into a war), de nem egy kis európai ország függetlenségének a védelmében, hanem a Szovjetunió támogatására Németországgal szemben." Az elemzés készítői úgy vélik, hogy ez megosztaná a „gyengébb országokat", amint az történt a spanyol „háború" esetében, illetve kínos volt a francia-szovjet paktum "fogadtatásakor."

Ezen túl, állítják, az anyagi támogatás, amire a Szovjetuniótól számítani lehetne, nem túl jelentős. Valamint, egy újabb bekezdésben, hangsúlyozzák, hogy a paktumot nem fogadnák jól éppen azok a „baráti kormányok", amelyekkel már garanciális megállapodásuk van, s ennek komoly hátrányai lehetnek. Végül hozzáteszik, hogy világos legyen miről is van szó, meg kell várni a választ Varsóból és Bukarestből.

[601] Uo. 328.

„Az angol-szovjet paktum előnyei”

A memorandum előnyöket taglaló terjedelmes, ugyanakkor az előzőknél határozatlanabb részének első mondata így hangzik: „Eddig a szovjet kormánnyal kötendő paktum által jelentkező hátrányokra és veszélyekre irányult a figyelem.” Majd a folytatás: „Azonban a másik oldalról is kell valamit szólni (something to be said).” Véleményük szerint, a paktum egyrészt a tengelyhatalmakat háborúra provokálná, másrészt ez lehet éppen az, amely visszatartja őket attól, hogy háborút robbantsanak ki. Németországot csak erő felmutatásával lehet befolyásolni, és az olasz politika is mindig az erősebb oldalára áll. Spanyolország, Portugália és Jugoszlávia nincs abban a helyzetben, hogy háborúba lépjen saját elhatározásából, vagyis az elemzők „az elkövetkezendő negyedévben” e területen nem számítanak háborúra.

A következő témakör a brit garanciák hatásával, illetve lehetőségeivel függ össze. Arra hívják fel a fi gyelmet, hogy azok az országok, amelyeket „Őfelsége Kormánya” garanciában részesített, illetve amelyekkel viszontgaranciát vállalt az agresszor támadása esetén, „magukat ezzel a németellenes blokk élvonalában találták", ezért anyagi támogatásra is igényt tartanak. Ez Lengyelország esetében, amely már hadseregének nagy részét mozgósította, azt jelenti, hogy „a háború idején szovjet területeken keresztül lehet megoldani a külföldi anyagok importját.” Majd jön e rész végkövetkeztetése: „Azonban amennyiben a Lengyelországra épülő keleti front összeomlik, akkor Németország megszabadul a kétfrontos háborútól való félelmétől.” Ezt elkerülendő „lehetséges”, hogy a Szovjetunióval kötendő hármas paktum „a szükséges feltétele annak a frontnak a konszolidálásának, amelyet kiépíteni törekszünk.”[602]

A brit érdekek elsődleges figyelembevételét hangsúlyozzák a memorandum következő részében is. Visszatekintve a közelmúlt eseményeire az egyik legkomolyabb megfontolást bevezető mondat következett: „A Szovjetunióval kötendő paktum előnyei azokkal a hátrányokkal szemben érzékelhetők, amelyek bekövetkezhetnek a jelen tárgyalások eredménytelenségéből (breakdown). Ennek legrosszabb következménye lehet egy német-szovjet *kibékülés* (rapprochement, kiemelés az eredetiben – Sz.G.). Meglehetősen könnyű belátni, milyen veszélyekkel járna ez, azonban bonyolult felmérni annak esélyeit, hogy ez bekövetke-

[602] Uo. 645.

zik-e."[603] A lehetőséget azonban komolyan fi gyelembe kell venni, s jelzik, hogy az utóbbi időben Németországban visszafogottabb lett az „szovjetellenes" propaganda, és a hadseregben ismét hangot kaptak azok, akik a „Szovjetunióval való egyezkedés" (understanding with) mellett szólnak.

Visszatérve az angol-szovjet paktumra állítják, hogy annak hatására erősödni fog Németországban a „bekerítés" propagandája. Továbbá, hogy amennyiben létrejön a megállapodás, azt angol-szovjet szövetségként (alliance) fogják értékelni. Ezzel szemben állítják, hogy amennyiben viszont a tárgyalások eredménytelenek lesznek, akkor a német kormány bátran gondolhatja, hogy „szabadon megkezdheti kalandját Danzigban, vagy bárhol Kelet-Európában."[604]

A róka és a szőlők. Még egyik sem tűnik teljesen érettnek." A fürtök: Danzig, Magyarország, Jugoszlávia, Dél-Tirol, Barcelona. (Bernard Partridge)

A dokumentum kidolgozói fontosnak vélik annak hangsúlyozását, hogy a tárgyalásokon el kell érni: a szovjetek a lehető legtöbbet nyújtsák cserében azért, amit kapnak. S itt foglalják össze a brit javaslatot: a Szovjetunió nyújtson segítséget abban az esetben, ha a britek teljesítik Lengyelországgal és Romániával kötött megállapodásukat. Azonban, amennyiben Németország Nyugaton követ el agressziót, akkor nincs szükség a szovjet segítségnyújtásra. Amennyiben viszont egy olyan paktum jön létre, amilyet a Szovjetunió javasol, abban az esetben „egyrészt számíthatunk a szovjet segítségre Nyugaton minden körülmények között, másrészt, ezzel kötelezettségünk (liability) a szovjet kormánnyal szemben csak akkor nő, ha Németország támadást intéz a Szovjetunió ellen a tengeren, vagy a balti államokon keresztül (a Legfelső Hadvezetés ezt igen távolinak véli), vagy pedig Lengyelország és Románia [Németországgal szembeni – *Sz. G.*] ellenállásának a hiányában. Így, végeredményben, ez nekünk lehet előnyös."

[603] Uo. 645-646.

[604] Uo. 646.

Majd következik a török diplomácia által jelzett lehetőség, annak egyik változata, aminek bekövetkeztétől Törökország tartott, s amely a tükörképe volt annak, amitől Sztálin rettegett. A törökök szerint a Szovjetuniót mindenképpen be kell vonni a háborúba, mert ellenkező esetben, amint azt a török külügyminiszter mondta a francia Weygand tábornoknak, „a háború végén, míg Anglia és Németország romokba heverne, a Szovjetunió érintetlen hadseregével uralhatná Európát."[605] Majd csak zárójelben teszik hozzá: „Vannak olyan elképzelések, hogy a Szovjetunió politikájának az volt a valódi célja, és az is marad, hogy minket háborúba keverjen, ő maga pedig kívül maradjon." Ezt egy, a diplomáciában honos hosszú, óvatosan fogalmazott mondat követi, amelynek lényege: „mi nem számolhatunk egyértelműen (implicitly) azzal, hogy a szovjet kormány szerződési kötelezettségeit képes lesz teljesíteni, akár abban az esetben is, ha azt őszintén szeretné", vagy hogy nem igyekszik majd kijátszani egymás ellen másokat, illetve, hogy együttműködik „becstelen vagy inkompetens partnerrel." Mindkét célzás meglehetősen egyértelmű, a korábban említettekre, a szovjet hadsereg állapotára, illetve a lehetséges német közeledés lehetőségére vonatkozott.

További bonyodalmat jelent, bár csak áttételesen függött össze e témakörrel, a szovjet-török viszony. A törököknek – írják – „szoros a kapcsolatuk a Szovjet-unióval". Ez segítheti az angol-szovjet szerződés létrejöttét. Ugyanakkor, amennyiben nem jön létre a paktum, egy határozatlan szovjet állásfoglalás esetén veszélybe kerülhet a tervezett angol-török nyilatkozat a Mediterráneumról, sőt a törökök állásfoglalása is bizonytalanná válhat a Románia elleni agresszió ese-tében, amennyiben a Szovjetunió nem lesz tagja „az agresszió ellen szerveződő csoportnak."

Mindezeket végiggondolva teszik meg javaslatukat, fogalmaznak meg egy „nyers tervezetet", amely megfelelhet a szovjet kívánalmaknak, „s ugyanakkor biztosítja, hogy a szovjet segélynyújtás Lengyelország és Románia rendelkezé- sére álljon".

[605] Uo.

A javasolt tárgyalási alap

A memorandum záró része négy bekezdésből áll:

„Amennyiben a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége ellenségeskedésbe kerül egy európai hatalommal, vagy annak a hatalomnak az agressziója következtében egy olyan európai állammal szemben, amely kéri a Szovjetunió segítségnyújtását, vagy ennek a hatalomnak az agressziója esetén a Szovjetunió ellen, Franciaország és Nagy-Britannia minden támogatást és segítséget (all the support and assistance) megad a Szovjetuniónak, ami erejéből telik."

Majd következik a tükörszöveg, a teljes kölcsönösség jegyében:

„Amennyiben Franciaország és Nagy-Britannia ellenségeskedésbe kerül egy európai hatalommal, vagy annak a hatalomnak az agressziója következtében egy olyan európai állammal szemben, amely kéri segítségnyújtásukat, vagy ennek a hatalomnak az agressziója esetén bármelyikük ellen, a Szovjetunió minden támogatást és segítséget megad Franciaországnak és Nagy-Britanniának, ami erejéből telik."

A harmadik bekezdés a Csehszlovákiával kötött szerződés müncheni „megoldásának" – brit-francia-olasz-német döntés a csehszlovákok feje felett – megismétlődését kívánja kizárni:

„A három kormány együtt állapodik meg azokban a módszerekben, amelyek a leginkább hatékonyaknak bizonyulhatnak a szükségben nyújtott ezen kölcsönös támogatás és segítségnyújtás esetén."

Majd egy biztonsági mondattal zárnak: „Értelemszerűen a fenti esetekben a támogatás és a segélynyújtás ezen alkalmazásakor nem sérülhetnek más hatalmak jogai és pozíciói."[606]

Következtetések

A dokumentum, valamint a javasolt tárgyalási alap meglehetősen mereven ragaszkodik a Vansittart által május 17-én Majszkijjal közölt elképzelésekhez, az utóbbihoz több helyen szó szerint is. Viszont egyértelműen javasolja, minden a Szovjetunióval szemben hangsúlyosan megfogalmazott fenntartás ellenére, *a megállapodást, a tárgyalások eredményes befejezését.* Az elemzők a tárgyalások eredménytelen lezárását a lehető legrosszabb verziónak ítélik.

A memorandumnak, mint forrásnak gyengéje ugyanakkor, hogy névtelen, a Foreign Office jegyzi. A Foreign Policy Committee, máshol Cabinet Commit-

[606] Uo. 647.

tee on Foreign Policy ülésein megtárgyalták a diplomácia legfontosabb ügyeit és megrendeléseket is tettek, azonban nem követhető, hogy kik voltak azok, illetve milyen súlyuk volt azoknak, akik a munkában részt vettek. Az látható, hogy hozzájutottak a diplomáciai iratokhoz, de nem érthető, hogy az elemzésben miért mellőzték a dokumentumok talán legfontosabbikát, Molotov válaszát a május 8-i brit ajánlatra, amely bár lényegét tekintve megegyezett a Majszkij által elmondottakkal, de annál határozottabb, egyértelműbb volt.

Az sem érthető teljesen, hogy a német iratokat miért nem vették gondosabb elemzés alá, különösen a szovjet-német kereskedelmi tárgyalások körül keletkezetteket. Holott éppen ebben az időben a brit érdekeltek is folytattak hasonló jellegű tárgyalásokat a németekkel, s nyilván tudomásuk volt a szovjet vonal munkájáról, amint azt a berlini brit követség jelentései is tanusítják. Elképzelhető, hogy mindennek oka az időhiány volt: a memorandum kidolgozóinak mindösszsze egy hétvége állt a rendelkezésükre. Ehhez képest részleteiben és következtetéseiben is jól tájékoztató dokumentumot állítottak össze, amelynek ajánlásai és fenntartásai egyaránt alkalmasak voltak arra, hogy megfontolásra és megalapozott következtetésekre, majd lépésekre késztessék Nagy-Britannia nemzetközi kapcsolatainak formálóit, ekkor mindenekelőtt Chamberlaint és Halifax-et, de mindenképpen a tőlük már távolodó Vansittart-t.

Újabb München?

A külügyminisztérium szakértőivel egyidőben ült össze a párizsi hadügyminisztérium épületében a brit külügyminiszter Halifax, a francia miniszterelnök Daladier, külügyminisztere Bonnet, valamint Alexis *Léger,* a külügyminisztérium főtitkára[607]. Három témakört tárgyaltak meg. Az első *Lengyelország és Danzig* helyzete, a második a francia-olasz viszony, harmadik a tájékoztatás a *Szovjetunióval folytatott tárgyalások* helyzetéről.

A tárgyalás célja a korántsem azonos álláspontok összehangolása volt, illetve a vita a teendőkről. Mindjárt az első *a Lengyelországnak nyújtandó garanciális szerződés* volt. Bonnet sürgette, hogy a britek dolgozzák ki annak végleges formáját. Halifax közölte, hogy „még nem léptek” ebben, s jobbnak véli, „ha előbb befejezik az orosz tárgyalásokat.” Itt nincs további szöveg, pontosan nem tudha-

[607] Sécrétaire général du ministère des Affaires étrangères.

tó, milyen tárgyalásokra gondolt, annyi azonban bizonyos, a szovjet fenntartásokkal volt összefüggésben.

Halifax beszámolt arról, hogy a szerződés egyik problémája Danzig, mert az egyértelmű, hogy amennyiben „Danzig kérdésén túl olyan helyzet keletkezne, amely fenyegeti Lengyelország függetlenségét… Nagy-Britannia Lengyelország mellé áll." Vagyis Halifax világosan értésére adta a franciáknak, hogy Nagy-Britannia nem fog had balépni Danzigért.

Danzig azonban ezen valójában túlmutatott. Hitler egyre nagyobb nyomás alá helyezte Burckhardtot, a város népszövetségi biztosát, s befolyására a város szenátusában már többség alakult ki a csatlakozás mellett. Ezért kérdezte meg Daladier, hogy mi történik akkor, ha a danzigi szenátus olyan döntést hoz, hogy a város legyen a német birodalom része. Halifax talán tanácstalan volt, mert válasza előtt a francia minisztereket kérdezte elképzeléseikről, majd ezek alapján azt mondta, szerinte a megoldást ott kell keresni, ahol Hitler engedményt tett: Danzigot „a birodalmon belül szabad városnak" lehetne nyilvánítani. Erre lehetőségnek tűnt Beck nyilatkozata is, aki szerint „a lengyel kormányt elsősorban az aggasztaná, ha Danzig teljes szuverenitással térne vissza Németországhoz".

Daladier itt közbeveti, hogy amennyiben „Németország felfegyverzi Danzigot, Gdynia parancsot[608] kap [a támadásra] és Lengyelországnak vége. Lengyelország német protektorátussá válik."

Megszakított mondandóját Halifax folytatta: Beck elmondta, hogy meg fogja oldani Danzig kapcsolatát Németországgal, „s eleget tesz a németeknek a belső adminisztrációval kapcsolatban." Halifax óvatos megfogalmazásban felvetette: „vajon lehetséges-e olyan terv, amellyel megóvható lenne a szabad város sajátos jellege abban az értelemben, hogy nem válna erőddé, vagy német csapatokkal nem szállnák meg? Danzigot német városként kormányoznák, és kapna képviseletet a Reichstagban; azonban egy speciális alkotmányt kapna, amelyet nem a Népszövetség garantálna, hanem más hatalmak, mint Németország, Franciaország, Nagy Britannia és Lengyelország."

Daladier „érdekesnek" vélte a tervet, megjegyezte, hogy Danzig „német jellegű" város, s egy „semlegesített Szabad Város létrehozása megoldaná a prob-

[608] Miután Danzig a lengyel-szovjet háború idején nem állt a lengyelek mellé, a lengyelek döntöttek egy kikötő kiépítéséről Gdyniában, amely erre az időre a Balti-tenger legnagyobb kikötője, egyben hadikikötője lett. A háborúban a német invázió szeptember 8-án érte el a kikötőt, amely egy hétig állta az ostromot.

Ököl: „Harcolni fogunk." Chamberlain és Halifax: „Ellent fogunk állni. Hacsak nem valami félreértésről van szó." – (David Low)

lémát, azonban Lengyelország számára elfogadhatatlan a területen kívüliséget élvező autópálya építése a korridoron keresztül."

A megbeszélésen nem történt utalás arra, hogy Danzig „problémájának" ez a rendezése emlékeztet a Münchenben kötött alkura. Akkor sem rémlett fel a múlt, amikor azt vitatták, miként lehetne a lengyelekere nyomást gyakorolni, hogy elfogadják a tervet. Halifax közvetítőnek a pápát vagy az olasz kormányt javasolta, Daladier az utóbbit kizárta, megjegyezve: Olaszország szövetségese Németországnak. A pápa bevonásával, viszont egyetértett. Halifax itt megjegyezte: úgy tudja, a római jezsuiták élén egy lengyel áll."[609] A tervnek azonban nem lett érdemi folytatása, elsősorban azért, mert a lengyelek minden hasonló megoldástól elhatárolódtak.

[609] DBFP S. 3. V. 5. 608-611. Halifax viszonylag jól volt informálva, a Rómában székelő jezsuita rendfőnök az osztrák-lengyel származású Wladimir Ledóchowski volt 1915 és 1942 között, igaz már 1938-tól a tényleges vezetést a belga vikárius, Maurice Schurmans látta el.

http://194.242.233.158/denqPacelli/index.php?view=bio_layout&bioConstraints%5B-byID%5D=yes&bioConstraints%5Bid%5D=12038

[610] Annyi történt, hogy Halifax egy rövid táviratot küldött június 12-én vatikáni követüknek, Osborne-nak arról, Őfelsége Kormánya „mindent meg fog tenni folyamatosan" annak érdekében, hogy hozzájáruljon a lengyel „megfelelő egyezmény" létrejöttéhez. Ezt követően még felhívta a figyelmet az olasz-francia ellentétekre, amelyek feloldásának elősegítésére kéri a Vatikánt, jelezve, hogy „sok a bonyodalom, s nem mindet okozzák a franciák." DBFP S . 3. V . 6. 32.

Tájékoztató az „orosz tárgyalásokról" – a brit tervezet és a szovjet választervezet

Halifax már Genfben tartózkodott, amikor táviratában összefoglalót írt a párizsi tárgyalás harmadik témaköréről. A Majszkijjal folytatott sikertelen egyeztetést követően[611] két alternatív ajánlatot vázolta a franciáknak:[612] 1. kölcsönös segítségnyújtás a hármas paktumban résztvevők elleni direkt támadás esetére, vagy abban az esetben, amikor egyikük segítséget nyújt valamely másik országnak; 2. egy formális egyezmény létrehozása, amely szerint a három hatalom együtt lép fel abban az esetben, ha egyikük konfliktusba keveredne egy másik, az agresszió áldozatává vált hatalom megsegítésekor.

Az ilyen egyezmények megkötése útjában az egyik akadályt abban látta, hogy az egyezmény „erőszakos akcióra provokálná Németországot, amit mi el akarunk kerülni, másrészt ez megosztaná a brit közvéleményt, amely most egy-ségesen áll Őfelsége Kormányának a legutóbbi hónapokban folytatott politiká-ja mögött." A másik kifogás azonban lényegesebb volt: a lengyelek ellenállása, amely minden „hármas garanciát" ellenzett. Végül Halifax megkérdezte, hogy valós veszélynek találják-e, hogy a szovjet kormány a döntés elhúzódása miatt megszakítja a tárgyalásokat, „dobja az egész ügyet." Erre Daladier határozott igennel válaszolt. „Litvinov menesztése bizonyosan jelent valamit, s ez lehet az, hogy a szovjet kormány úgy gondolja, a legjobb politika, ha izolálja magát és Európa rombolja le saját magát, ha akarja." Majd Hailfax feltette a kérdést: mit gondolnak, ha most megszakadnak a tárgyalások, akkor fennáll-e annak a veszélye, hogy „Oroszország és Németország között megegyezés jön létre." Erre a válasz az volt, hogy ez a veszély fennáll, mert Németországban vannak, akik ezt pártolják, és az oroszok nem kiszámíthatók.[613]

Német jelentés Moszkvából – Schulenburg

Ugyanebben az időben, 1939. május 22-én kelt Schulenburg moszkvai német követ helyzetjelentése, amelyet Weizsäcker államtitkárnak címzett. „Innen meg-

[611] Majszkij visszaemlékezésében a Halifax-szel történt ekkori találkozójára csak utalt, részletesebben a Churchillel folytatott telefonbeszélgetésről számolt be, s a parlamenti vitanapról szólva is csak Churchill és Lloyd George kritikus felszólalásait ismertetette. Majszkij, 334-335.

[612] A megbeszélésen részt vett Daladier és Bonnet mellett Léger is.

[613] DBFP S. 3. V. 5. 323-325.

lehetősen nehéz bármilyen képet is alkotni az angol-francia-szovjet tárgyalások menetéről. Brit kollégám tartja magát a kemény hallgatási tilalomhoz […] úgy tűnik most, a franciák tovább kívánnak lépni a francia-brit-szovjet 'szövetségről' folyó tárgyalásokban, s a tárgyalásaikat nem itt, hanem Párizsban kívánják folytatni." Majd hivatkozva a moszkvai olasz követre megerősíti, hogy a szovjetek csak abban az esetben adnák fel tárgyalási szabadságukat Németországgal, amennyiben egy teljes értékű francia-brit-szovjet szövetségben állapodnak meg.[614] A szövegből nem tűnik ki világosan, hogy Schulenburg információja arról szólt-e, hogy a franciák a szovjetekkel, vagy a britekkel akarnak külön tárgyalni Párizsban, az viszont egyértelmű: a német követ a német-szovjet megegyezést tartaná célszerűnek – ellentétben londoni kollégájával.

Az angol-francia egyeztetett tervezet

A Szovjetunió „bezárkózásának", illetve Németország felé fordulásának a veszélye talán jobban érintette Halifax-t, mint a szakértői véleményben ajánlottak a tárgyalások, illetve a megállapodás megkötésérére. Azonban mindkét aggodalom kimutatható abból a tervezetből, amelyet Seeds Moszkvában átnyújtott Molotovnak és helyettesének, Patyomkinnak. Az 1939. május 25-i keltezéssel küldött táviratot másnap újabb követte, amelyben Halifax utasította Seeds -t, hogy vegye fel a kapcsolatot francia kollégájával, s együtt adják át a dokumentumot. Közölte, hogy meg kell mondani „a szovjet kormánynak," hogy a Népszövetségre hivatkozás a dokumentumban nem teszi függővé a „szerződésben vállalt kötelezettségeket" a Népszövetség Tanácsa hozzájárulásától, nem jelenti azt, hogy csak e hozzájárulás után lépnek érvényre. (Ez utóbbit a szovjet tervezetek javasolták, hivatkozva a Népszövetség lassú döntéshozatalára.) Azonban hangsúlyozta, hogy valamennyi lépésnek meg kell felelnie a „Népszövetség szellemének".[615]

A tervezet preambulumból és hét fejezetből állt. A preambulumban hivatkoznak arra, hogy az agresszió ellen a Népszövetségi tagságuknak megfelelően, illetve a szervezet alapszabályában rögzítettek alapján lépnek fel. Az *első két fejezet* arra vonatkozott, hogy milyen kötelezettségek hárulnak a Szovjetunióra, amennyiben Nagy-Britanniát és Franciaországot agresszió éri „egy európai

[614] (only if England and France give her a full treaty of alliance). Megjegyzi, London attól tart, hogy a szovjet határok garantálása következtében Japán „önként hozzánk áll", amely helyzetet el akarnak kerülni.

[615] DBFP S. 3. V. 688-689.

hatalom" részéről, illetve ha más megtámadott ország segítségére kell sietnie. A második fejezet megegyezik az elsőben találhatókkal, csak itt az alanyok fordítottak: milyen kötelezettséget vállal Nagy-Britannia és Franciaország a Szovjetunió ellen, illetve más államok ellen irányuló agresszió esetén. Mindkét fejezet *harmadik pontja* tartalmazza az agresszió elleni fellépés formai és tartalmi megjelölését: amennyiben „egy európai hatalom részéről agresszió éri a Szovjetuniót, akkor Franciaország és Nagy-Britannia (majd a második fejezetben fordítva), a Népszövetség alapokmányának 16. fejezetének 1. és 2. paragrafusában foglalt alapelveknek megfelelően, minden támogatást és segítséget megad a Szovjetuniónak (illetve fordítva: Franciaországnak és Nagy-Britanniának), ami erejéből telik."[616]

A harmadik fejezet, a legfontosabbról: „A három hatalom közösen állapodik meg arról, melyek legyenek a módszerei ennek a kölcsönös segítségnek és támogatásnak, hogy szükség esetén azok a leghatékonyabbak legyenek."

A negyedik fejezetben történik utalás arra, hogy válság esetén a módszerekről és intézkedésekről „további tárgyalásokon" állapodnak meg.

Az ötödik fejezetben – ezt Molotov majd élesen kifogásolja – kijelentik: „Magától értetődik, hogy a segítség és támogatás során a fenti esetekben nem sérthetik más államok jogait és pozícióit."[617] A hatodik és hetedik fejezetben rögzítik, hogy a közös lépésekről konzultálnak egymással, a szerződést öt évre kötik, s a lejárat előtt hat hónappal meghosszabbítható.

Seeds és a francia követ, Paul-Émile *Naggiar* május 27-én jelent meg Molotovnál, aki azzal kezdte, hogy már ismeri a dokumentumot, azt megkapta Párizsból, és „a személyes véleménye negatív." Szerinte „Nagy-Britannia és Franciaország arra törekszik, hogy a megbeszéléseket *ad infinitum* (sic!, kiemelés az eredetiben) elhúzza, s nem érdekelt konkrét eredményekben." Seeds megdöbbenésének adott hangot, különösen az 5. pontot ért kritikáért, ahol Molotov azt állította, ez a pont védelmet jelent az agresszor államoknak is. Mire Seeds megjegyezte, hogy ez a pont „csak azokra az államokra vonatkozik, amelyeknek mi

[616] DBFP S. 3. V. 579. A „support and assiestance in its power" fordítása az oroszban: „всякую посильную помощь и поддержку" (Документы и материалы кануна второй мировой войны, 1948. 104.), vagyis az „erejükből telik," helyett „minden lehetséges segítség" szerepel. Az angol kifejezés viszont azt is tartalmazza, hogy a segítség az azt nyújtó által lehetségesnek tartott mértékben történik.

[617] Uo. 679-680.

segítséget ajánlunk." A válasz nem elégítette ki Molotovot, s ha nem is tért ki arra, hogy éppen ez a pont gátolja szerinte a katonai lépéseket, de valami hasonlóval érvelt: „Megismételte, hogy a szovjet kormány nem szavakat és tárgyalásokat, hanem hatékony garanciákat akar az akciókra."

Seeds ezt követően azt javasolta Halifaxnak, hogy készítsenek két párhuzamos tervezetet, egyet a kölcsönös együttműködésről, és egy másik „konkrét szerződést az együttműködés formáiról és mértékéről."[618]

A szovjet ellentervezet

A brit-francia tervezet „módosításaként" adta át Molotov 1939. június 2-án Seeds-nek és Naggiar-nek a szovjet kormány dokumentumát. A szovjet tervezet azonban teljesen más alapokon nyugodott, amiben egyedül megegyezett a brit-francia dokumentummal szinte csak az volt, hogy szintén hét pontból (fejezetből) állt.[619]

A *bevezetőben* még sok a szövegazonosság, az eltérés az, hogy Molotov tervezetében utalva a Népszövetségnek az agresszorral szembeni kölcsönös segítséggel kapcsolatos elveire, azok „hatékonyabbá tételét" tartja szükségesnek.

Az 1. pontban Németország itt sincs megnevezve, de megnevezi azokat az országokat, amelyeket Franciaországon, Nagy-Britannián és a Szovjetunión kí-vül az agresszor fenyeget: Belgium, Törökország, Görögország, Románia, Len-gyelország, Litvánia, Észtország és Finnország, s amelyeknek segítséget, vagyis garanciát kell nyújtania a három szerződő hatalomnak. Ez lényeges eltérés, mert egyrészt jelzi, hogy Moszkva erről az oldalról várja a támadást, s biztosítékot kér a britektől és a franciáktól ezen országok számára. Vagyis azt, hogy Nagy-Bri-tannia és Franciaország, és természetesen a Szovjetunió is, ezeknek az orszá-goknak katonai segítséget nyújtson a német támadás esetében. Ez egyet jelentett azzal, hogy a három hatalomnak hadat kell üzennie Németországnak válaszul az agresszióra. S ez több volt annál, mint amire ekkor akár az együttműködésre jóval eltökéltebb franciák készek lettek volna.

A 2. pontban: „a lehető legrövidebb időn belül" kell megkötni a szerződést. A 3. pontban azonnali konzultációk szerepelnek, és „függetlenül a Népszövetség

[618] DBFP S. 3. V. 702.

[619] АВП СССР, ф. 06, оп. 1а, п. 26, д. 18, л.146-147. Год кризиса д. 387. A dokumentum angol változata másként tördelt, ott is hét fejezet van, de az 1. fejezetben levő három pont nincs számozva. DBFP S. 3. V. 753-754.

eljárásaitól" azonnal meg kell kezdeni a kölcsönös segítségnyújtást. A 4. pontban a kölcsönös tájékoztatást írják elő. Az 5. pont előírja, hogy háború esetén fegyverszünetet vagy békét közös megegyezéssel kötnek. 6. „Jelen szerződés párhuzamosan lép hatályba a szerződéssel, amelyet a 2. paragrafus alapján kell megkötni. A szerződés hatályáról és megújításáról rendelkező 7. pont az egyetlen, amelyet változás nélkül átvett a szovjet tervezet.[620]

Sedds jelentésének végén közli, hogy Molotov nem fűzött megjegyzést a „figyelemre méltó" újonnan beiktatott hatodik ponthoz, ami mutatja, hogy a követ jó érzékkel vette észre, a jövendő politikai viták középpontjába kerülő követelést: *szovjet részről a szerződés megkötésének feltétele a politikai és a katonai szerződés egyidejű aláírása.*

Naggiar ugyanakkor nem kapott utasítást, ezért csak személyes megjegyzésként jelezte, hogy kényes ügy „a Népszövetség eljárásának a kikapcsolása", illetve jobb megoldás lenne, ha az érintett országok megnevezése esetleg egy nem nyilvános dokumentumba kerülhetne. [621]

A Molotov által eljuttatott „javított" tervezetet Londonban úgy fogadták, mint lehetőséget a tárgyalások új alapokra helyezésére. Mintegy tíz napi munka után született meg a diplomatikus válasz: *a továbbiakban Molotov tervezetét tekintsék alapnak a megegyezéshez.*

Kimutatható a francia kormány Naggiar által már jelzett, a tárgyalások befejezését sürgető nyomása is. Phipps, akit Halifax hazarendelt Párizsból konzultációra a moszkvai tárgyalásokra készülve, még elutazása előtt, június 8-i táviratában számolt be arról, hogy Daladier közölte vele: nem támogatja a szovjet javaslat 2. pontjában az országok felsorolását. Javasolta, hogy Strang mellé *küldjenek tekintélyes személyiségeket, valamint egy francia és egy angol tábornokot Moszkvába*. Ennél fontosabb volt, hogy Daladir szerint nagyon szorít az idő, „s minden további halogatás veszélyes és bátorítja Hitlert Danzig elfoglalására még mielőtt megkötjük az egyezményt a Szovjetunióval."

A veszélyt bizonyítandó Daladier a berlini francia követ beszámolójára hivatkozott, aki ismertette Hitler konzultációját tábornokaival, Keitellel és Brauchitsch -cal, ahol Hitler két kérdést tett fel: mi lenne annak az eredménye „ha megtámadnám Lengyelországot, és az angol és francia segítséget kapna?" Mindketten úgy vélték, hogy egy hónap alatt „végeznének" Lengyelországgal, Keitel

[620] DBFP S. 3. V. 753-754.

[621] Uo. 754.

úgy vélte „minden bizonnyal” levernék Angliát és Franciaországot, Brauchitsch a „talán” kifejezést használta. Hitler második kérdése: mire kell számítani a fenti esetben, ha az oroszok támadnak? Keitel azt válaszolta, hogy „Németország valószínűleg győzni fog”, Brauchitsch viszont úgy vélte „Németország veszteni fog.”[622] Hitler ekkor már eldöntötte Lengyelország megtámadását, a kérdések a június 15-ére elkészült haditerv, a *Fall Weiß* egyik utolsó szakaszában hangzottak el. A terv nem számolt szovjet támadással – a német diplomácia feladata volt ennek biztosítása. A német-szovjet tárgyalásokról számol be egy Göringhez közel álló informátor június elején. Szerinte a tárgyalások „sikert ígérően folynak” egy egyezmény megkötése érdekében – erről tájékoztatták a berlini brit követet. Mindezt már a Halifaxhoz még június elején beérkezett jelentésből tudhatta meg a brit külügyminisztérium.[623]

A brit választervezet

A moszkvai választervezetre Halifax újabb javaslatot tett Moszkvának, amit Majszkij továbbított június 8-án. Majszkij szerint Halifax úgy vélte, hogy az eddigi eljárás, a dokumentumok cseréje nem alkalmas arra, hogy gyors eredményt hozzon, ezért javasolta, hogy *kerekasztal megbeszélésen tisztázzák a nézeteltéréseket.* Ennek érdekében Halifax javasolta, hogy Seeds mellett Strang, a külügyminisztérium „közép európai részlegének vezetője” vegyen részt az előkészítő munkába. Strang, „aki nagy gyakorlattal rendelkezik minden fajta diplomáciai dokumentum és formula szerkesztésében” június közepén érkezett Moszkvába.

Majszkij beszámolójának legfontosabb része *Halifax* három megjegyzése volt Molotov tervezetéhez. Mindhárom a tárgyalások *legkényesebb* részét érintette. Halifax közölte, hogy a brit kormány konzultált *a balti államokkal, s egyikük sem kívánja,* hogy *nyilvános garanciát* kapjanak a három hatalomtól. Azonban Halifax valamilyen kompromisszumot lehetségesnek tartott a Balti országokkal. Ugyanakkor ismertette, hogy Chamberlain is úgy nyilatkozott, hogy *nem tartja szükségesnek az egyes országok felsorolásá*t. Ezzel kapcsolatban tett említést Halifax - *Majszkij szerint* - a *direkt és az indirekt agresszióról*: „nem kell említeni a dokumentumban egyetlen garantált államot sem, elegendő azt mondani, hogy a

[622] DBFPS 3. VI. 2.

[623] Távirat Halifaxnak Phipps-től, június 9. DBFP S. 3. VI. 17. Itt nyilván az ekkor újrakezdett kereskedelmi és hiteltárgyalásról volt szó.

paktum kötelezettségei hatályba lépnek a szerződés bármely résztvevője biztonságának direkt vagy indirekt veszélyeztetésekor."[624] A harmadik megjegyzését Halifax ahhoz a szovjet javaslathoz fűzte, hogy a szerződésben rögzítsék, nem kötnek sem fegyverszünetet, sem békét külön, csak együtt.

Rendelkezésre áll Halifax feljegyzése is a Majszkijjal folytatott beszélgetésről, amelyet Seedsnek megküldött Moszkvába, egy nappal korábban, június 7-én délután. A két dokumentum *több helyen eltér* tartalmában, de ez annak tulajdonítható, hogy mást tartottak fontosnak közölni telefonbeszélgetésükről. Egyetlen lényeges ponton azonban fontos az eltérés, *a direkt és az indirekt agressziónál*. Halifax, utalva Chamberlain előző napon a parlamentben tett kijelentésére, használta ugyan az indirekt agresszió, pontosabban a nem direkt agresszió fogalmát, azonban egészen más összefüggésben: „Abban a nyilatkozatban egyértelművé tettük, hogy milyen messzire vagyunk készek elmenni a szovjet kormány kívánságainak a teljesítésében, azáltal, hogy egyértelművé tesszük, a garanciát kölcsönösségi alapon készek lennénk kibővíteni a szovjet területeket érintő nem csak direkt támadás esetén."[625]

Azonban, ha megnézzük Chamberlain június 7-én délután tett parlamenti nyilatkozatát, érthetővé válik a többféle értelmezés. Ugyan sem a Majszkijnál található, sem pedig Halifax által ismertetett forma nem található meg szó szerint Chamberlain-nél, de Halifax interpretációja áll közelebb Chamberlain mondanivalójához. Halifax bonyolultan fogalmazott, s a telefonban Majszkij számára könnyen félreérthető volt a lényeg. Chamberlain ugyanis a következőket nyilatkozta az indirekt agresszióról: „Nincs szándék arra, hogy a katonai segítség, amelyben a három hatalom meg fog állapodni, másokra is kiterjedjen, az korlátozódjon arra az esetre, amikor saját területüket éri agresszió. El lehet képzelni különféle helyzeteket, amikor a három kormány közül valamelyik úgy érzi, hogy *biztonságát indirekt módon veszélyezteti* (kiemelés – Sz. G.) egy másik európai hatalom akciója. Ezeket az eseteket részletesen meg kell vizsgálni, s én remélem, hogy most tudunk olyan formulát javasolni, amely elfogadható a három hatalom számára, s amely, miközben figyelembe veszi más államok jogait és érdekeit, biztosítani fogja az együttműködést ezen államok között az agresszióval szembeni ellenállásban."[626] Chamberlain nyilatkozatában egyértelműen nem az

[624] АВП СССР, ф. 059, оп. 1, п. 300, д. 2077, л. 43—46, In: Год кризиса д. 395.

[625] DBFP S. 3. VI. 6.

[626] „ It is possible to imagine various cases in wich any of the three Goverments might feel that its security was indirektly menaced by action of an other European Power." DBFP S. 3. V. 787-788.

indirekt *támadásról* beszélt. Vagyis, nem tekintette az általuk nem garantált balti államok, vagy Finnország elleni német támadást olyan oknak, amire hadüzenettel kellene válaszolnia – ellentétben Moszkvával.[627]

Chamberlain ugyanakkor tisztában volt e helyzet fonákságával, ezért hozzátette, hogy azon államokat nem lehet kényszeríteni a garancia elfogadására, amelyek semlegességüket féltve azt nem kívánják, viszont reméli, hogy találnak majd erre megoldást.[628]

„Hitler mindig keletre néz." (David Low)

Elképzelhető, hogy Majszkij nem egyszerűen félreértette Halifax mondandóját, hanem, ha ez nehezen is feltételezhető, ismerve a moszkvai külügyminisztériumban szigorodó körülményeket, a tárgyalások előmozdítása érdekében *igyekezett kedvezőbbnek feltüntetni a brit kormány válaszát*. Az ilyen jellegű „finomítás" megfigyelhető volt Litvinovnál, aki a Népszövetségi vitákról közvetített korábban kedvezőbb képet, de a francia moszkvai követnél is, hogy elősegítse a tárgyalásokat, és német oldalon Schulenburgnál, aki Moszkvából munkálkodott országa háborúba lépése ellen a Szovjetunióval, illetve Herbert von Dirksennél, aki ugyan ezt tette Londonban a brit-német háború elkerülésére.[629]

Másrészt Halifax is igyekezett kiutat találni. Számára ismeretes volt a balti államok elutasító, a német fenyegetés hatására kialakított álláspontja. Az észt kormány 1939. június 7-én memorandumot intézett a a brit kormányhoz, amelyben hivatkozik arra: „Sajtóhírek szerint a Szovjetunió a folyamatban levő

[627] Kissinger viszont teljesen félreérti az indirekt agresszió képletét, amit egyébként a britek és a franciák pontosan értettek. Azt állítja, hogy ez azért volt elfogadhatatlan, mert azt a szovjetek úgy definiálták, „hogy az a német fenyegetésre tett bármely engedmény, még ha tényleges erőt nem is alkalmaznának hozzá." Kissinger, 328.

[628] Nyilatkozatának végén Chamberlain bejelenti, hogy a külügyminisztérium képviselőjét elküldik Moszkvába, segítse (to convey) a követet. A tejes szöveget Halifax Moszkva mellett elküldte Berlinbe, Varsóba, Rigába, Helsingforsba, Bukarestbe, Angorába, Rómába, Kairóba és Párizsba. DBFP S. 3. V.788.

[629] The Diplomats, 477-478.

Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió között folyó tárgyalásokon bizonyos körülmények között ragaszkodik ahhoz, hogy Észtországnak automatikusan nyújtsanak segítséget, függetlenül az észt kormány álláspontjától." Kérik a brit kormányt, hogy ne támogasson ilyen javaslatot, „amely közvetlenül irányul Észtország semlegessége ellen."[630]

Halifax a balti államok elleni támadást nem tartotta valószínűnek, azonban a Lengyelország elleni német készülődést igen. Erről ugyanis a brit diplomácia több jelzést is küldött Londonba. Phipps egyik jelentésében Párizsból beszámol arról, hogy német hadgyakorlat kezdődik június 20-án a „nyugati erődítmények elfoglalására". Úgy gondolják azonban, hogy „ez a Lengyelország elleni valószínű katonai akció fedő operációja. Dentz tábornok[631] úgy véli, hogy a németek még nem felkészültek nagyobb összehangolt hadműveletre, ugyanakkor a mintegy hat hétre tervezett gyakorlat célja lehet nem csak Danzig, hanem a többi Lengyelországhoz került kelet-porosz terület visszafoglalása." A „válság új tetőpontja", vagyis a háború kirobbanása azonban nem valószínű szeptember előtt.[632]

William Strang megérkezik Moszkvába

Amint azt Halifax jelezte, William Strang június 14-én repülőgéppel megérkezett Moszkvába.[633] Feladata a követ munkájának segítése volt, missziója kifejezetten a tárgyalások elősegítése, a külügyminisztérium irányelveinek alkalmazása, végső soron a megkötendő szerződés kialakításában való részvétel volt. A követség munkájának irányítása megmaradtak Seedsnél – továbbra is ő kapta Halifax táviratait, s jelentett közvetlenül a fejleményekről a külügyminiszternek, s vett részt a tárgyalásokon. Neki címezte június 12-i keltezéssel Halifax azt a terjedelmes iratcsomót, amely négy egységből állt, s a tárgyalások számára az „instrukciókat" tartalmazta.

[630] DBFP S. 3. VI. 96. A memorandumot Halifax-nek az észt kormány számára küldött levelének melléklete tartalmazza. Halifax állítja, hogy a szovjet javaslatban ilyen kitétel nincs, de Észtországnak számítania kell a Szovjetuniót érő „direkt vagy indirekt német agresszióra". Uo.

[631] A francia Henri Dentz tábornok 1937-től a külföldi hadműveleti területek (théâtres d'opérations extérieurs) parancsnoka. Később a Vichy kormány tábornokaként harcol a brit és francia csapatok ellen Szíriában. Halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélték.

[632] DBFP S. 3. VI. 87-88.

[633] Halifax az érintett országok követségeinek ismertette Strang küldetését, így Kennard-nak Varsóba és O'Malley-nek Budapestre küldött táviratában. DBFP. S. 3. V. 786-787.

Az első dokumentum a mellékletekhez közölt *eligazítás* volt. Az első melléklet, a legfontosabb és legterjedelmesebb egy *memorandum*, a második melléklet *a június 6-ai angol-francia-szovjet szerződéstervezet* (az angolban az 1. pont 2. alpontjának két variációjával), a harmadik melléklet *a június 6-ai tervezethez fűzött brit megjegyzések.*

Szerepel az utasításban, hogy Seeds eldöntheti, hogy egészében, vagy csak ismertetve adja át a memorandumot Molotovnak, s azt is, hogy szóban szabadon, vagy akár a szövegektől eltérően, de annak szellemében interpretálja a dokumentumot. Molotov javaslatait továbbítania kellett a külügyminisztériumba, de előtte megpróbálhatott kedvező megoldást találni, ami megfelel a kormány nézeteinek, s a franciákkal is egyeztetett.

Az eligazítás végén megjegyezték, hogy a szerződés tervezete a lehető legrövidebb legyen, fogalmaiban egyszerű, s gyorsan meg kell kötni. Az ennek következtében a tervezetben keletkező, később eltérő értelmezésekre lehetőséget adó „kiskapukkal" később is lehet majd foglalkozni, „de ezek a hátrányok preferálhatók szemben a szerződés megkötésének elhúzódásával, és kevésbé problematikusak, mint a rendelkezések részleteinek a kidolgozása, amelyek - ha a szerződés valaha is végrehajtásra kerül - a gyakorlatban Őfelsége Kormányát inkább kötik, mint a szovjet kormányt."[634] A nem túl optimista végszó után *következett* maga a memorandum.

A *memorandum*, amint azt címében is jelezték, kifejezetten Seeds számára készült a Molotovval folytatott tárgyalásokhoz. Ennek bevezetőjében, Molotov tervezetét részletesen elemezve, igyekeztek felvázolni valamennyi olyan pontot, amely „nehézséget okozott Őfelsége Kormánya számára", illetve javaslatokat tartalmazott ezek megoldására, „várva Molotov észrevételeit." A dokumentum a maga 18 fő pontjában, és alpontjaiban górcső alá vette az eddig felmerült eltérő véleményeket-megfogalmazásokat. S bár a memorandum a Molotov által javasolt elfogadott pontokkal kezdődött, hangsúlyozva „az egyetértést annak fő vonalával", az ezt követő pontokban a legfontosabb megállapításoknál végül arra jutottak, hogy Molotov javaslatai a közölt formában nem fogadhatók el. Ez vonatkozott az államok felsorolására, a balti-államoknak nyújtandó segítségre, a Lengyelországnak és a Romániának nyújtandó segítség megoldásaira, vagyis ismételve a korábbi vitapontokat. A memorandumban ismertetik az egyes kormányoknak a garanciákat elutasító nyilat-

[634] DBFP S. 3. VI. 33-34.

kozatait. Érvelnek amellett, hogy a szovjet állítással szemben a brit elképzelés nem aránytalan, nem egyoldalúan kedvező számukra. Sőt, míg a „Szovjetunió nyugati határain levő valamennyi ország kap garanciát Nagy-Britanniától és Franciaországtól," addig a Szovjetuniót nem kérik arra, hogy nyújtson garanciát olyan országoknak, mint Svájc és Hollandia, amelyek semlegessége „létkérdés Nagy-Britannia és Franciaország számára".[635] Mindez összefüggött a direkt és az indirekt agresszió fogalmával, amelyek az elkövetkezendő két hónap egyeztetéseinek középponti vitakérdései lesznek.[636]

Újabb javaslatok, tervek – nem közelednek az álláspontok

Ezt követően azonban nem közeledtek az álláspontok, csak tisztább lett a kép abban az értelemben, hogy melyek a szovjet követelések, s hogyan viszonyulnak ehhez a brit és a francia tárgyalópartnerek.

Strangt megérkezésének másnapján, június 15-én délután fogadta Molotov, Seeds és Naggiar társaságában. A két és háromnegyed óráig tartó, vagyis az átlagosnál jóval hosszabb megbeszélésen Patyomkin tolmácsként vett részt.[637] Seeds szóban adta elő a memorandumban foglaltakat, de írásban is átadta a különböző pontokhoz fűzött észrevételeiket. A megbeszélés meglehetően parttalannak tűnik a feljegyzés alapján – a nemzetközi helyzettől az egyes konkrét vitapontokig terjedt. Molotov egyetlen témát ragadott ki: a balti államokkal kapcsolatosan a nyugati sajtóban megjelent cikkeknél kifogásolta, hogy a vita állásához képest a közlemények „pozitívabb jellegűek, mint amit mi eljuttattunk nekik."[638] A *Pravda*-június 13-i számában ugyanis igen kritikus, a brit-francia álláspont ellen hangolt vezércikk jelent meg, amely már címében tartalmazta a fő kifogást: „Kérdés a három balti állam védelméről az agresszió ellen", majd Churchillt idézték az indirekt agresszióval kapcsolatos vitában: „Amennyiben függetlenségük illetve területük (Finnország, Észtország és Litvánia) veszélybe kerül a német fasiszták

[635] DBFP S. 3. VI. 36.

[636] Uo. 40.

[637] Patyomkin könyvében röviden, dátum nélkül megemlíti a találkozót, de azt nem, hogy maga is részt vett rajta. 316-317.

[638] DBFP S. 3. VI. 79.

részéről, úgy Lengyelországnak harcolnia kell, Nagy-Britanniának és Franciaországnak harcolnia kell, harcolnia kell a Szovjetuniónak."[639]

Ezzel tovább éleződött a vita, s kezdődött el az alkudozás most már egyértelműen *az indirekt agresszió fogalmáról*, amely nélkül a szerződés megkötése egyre valószínűtlenebbnek tűnt. A kezdeményezők erről a franciák voltak, de az első javaslat Londonból érkezett, ismét Halifaxtól. Az elfogadásra javasolt kompromisszum lényege az volt, hogy az lehetőséget ad indirekt agresszió esetén a három hatalom együttes és egyidejű ellenlépésére. A ponthoz javasolt változtatás egy bevezető mondatot, két rövid pontot, valamint egy megállapítást tartalmazott:

„Az Egyesült Királyság, Franciaország és a Szovjetunió egymásnak azonnal minden segítséget és támogatás megad lehetősége szerint, amennyiben valamelyik e hatalmak közül európai hatalommal kerül ellenségeskedésbe a következő helyzetekben:

ezen hatalomnak az agressziója e három hatalom bármelyike ellen, vagy annak direkt agressziója egy más európai ország ellen, amelynek következtében e három ország bármelyikének biztonsága veszélybe kerül, vagy ennek a hatalomnak az agressziója más európai ország ellen, amelynek a szerződő országokkal megállapodása van arra, hogy ennek az országnak az engedélyével segítséget nyújtson eme agresszió ellen.

Ennek a segítségnek és támogatásnak meg kell felelnie a Népszövetség Alapokmányának 16. paragrafusa 1. és 2. pontjának, azonban anélkül, hogy szükséges lenne megvárni a Népszövetség akcióját."[640]

Lényegében az folytatódott, amitől Halifax tartott, s amit a kerekasztal megbeszélésekkel akart elkerülni. Történt ez annak ellenére, hogy a fő cél megvalósult, a kerekasztal megbeszélések elindulhattak.[641]

Az asztal, amint azt Halifax is javasolta, Moszkvában volt, s körötte az általa javasolt követek, Seeds , hozzá csatlakozott megérkezése után Strang, francia részről Naggiar ültek Molotov társaságában. Viszont a kiadott kommünikékből, így a Molotov által 1939. június 16-án reggel a sajtóban megjelentetett közleményből sem lehetett megtudni miről is folyik a vita – azt viszont igen, hogy komolyak

[639] Год кризиса, 401.

[640] DBFP S. 3. VI. 92-93.

[641] A kerekasztal megbeszélések „egyetlen lehetséges nyelve a francia" volt, amint azt Seeds megjegyezte egyik Halifaxnak írt jelentésében. Az eredetileg angol nyelvű dokumentumokat is franciára lefordítva adták át a szovjeteknek. Uo.114.

a nézeteltérések. Volt olyan eset, amikor este 10 órakor ültek asztalhoz, az előző napi kétórás találkozó után. (Erről jelent meg a rövid sajtóközlemény.) A fő vitatéma formálódott ugyan, de nem jutottak dűlőre: Molotov a közvetlen agresszió bevonását kérte a megállapodásba, vagyis azt elsősorban, hogy Lengyelország és Románia mellett kapjanak garanciát Finnország, Észtország és Lettország, számítva arra is, hogy ezek az országok nem állnak fegyveresen ellen Németországnak, sőt hozzájárulnak a Szovjetunió elleni támadáshoz. Ugyan ennek ilyen egyértelmű nyilvános kimondására nem került sor, de a kerekasztal résztvevői pontosan tudták, hogy Sztálin ettől tart. A kerekasztal vitákban arról nyíltan beszéltek, hogy mely országok megtámadása esetén kellene és milyen feltételekkel „segítséget nyújtani", megegyezés ebben azonban nem született. Viszont lassan közeledtek az álláspontok abban, hogy az agresszióra *azonnal választ* adnak a hármak, s egyetértettek abban, nem várják meg a Népszövetség döntését. (Abban ugyan nem értettek egyet, hogy a szerződésben "felesleges" a hivatkozás az alapokmány 16. paragrafusának 1. és 2. pontjára.)[642]

Halifax az „azonnal kézbesítendő" jelzéssel ellátott táviratot június 17-én, minden kommentár nélkül küldte el Seeds-nek, valamint Párizsba. Az ajánlatban felkínált kompromisszum megfelelt Halifax törekvésének, hogy leegyszerűsítse az azokban a napokban a moszkvai „kerekasztal" körül kialakult bonyolult helyzetet. A 2. pontban igyekezett lehetőséget teremteni az indirekt agresszió kezelésére Moszkva kívánalmait, valamint saját elképzelésüket összehangolva. A pontokat követő „megállapítás", amely kizárta a Népszövetséget a döntéshozatalból kompromisszum volt: tartalmában megfelelt mind Moszkvának, mind pedig a Népszövetség Egyességokmányának megemlítése brit-francia formális igénynek.

A 2. pontban azonban ott volt az a mellékmondat, amelyben Moszkva leglényegesebb, bár egyértelműen ki nem mondott kívánságát *egyértelműen elutasította*: az agresszió indirekt formájának a bevonása a szerződésbe ugyanis azt jelentette, hogy az agresszor által megtámadott, a három hatalom által *garantált ország engedélye se legyen szükséges a „segítség" megindításához*. A mellékmondat beszúrása Moszkvában is az elutasítást jelentette, s ebben a formában nem is fogadták el a brit javaslatot. Az elkövetkezendőkben ezért is e formula kihagyásra, vagy átfogalmazásra került. Meg lehetett tenni, s már Halifax e tervezetéből is kihagyható lett volna, hiszen már tudott volt, hogy a Moszkvát leginkább érintő balti államok,

[642] Ezt a szovjet kormány javaslata tartalmazta már június közepén, a megegyezés hallgatólagos volt – vagyis a kitételt egyszerűen levették a napirendről. Uo. 87.

Finnország és Románia nem kérnek a hármas garanciából. Illetve tudniuk kellett, ha meg is gondolnák magukat, a garancia ellenében egyben ehhez is hozzájárulnak.

A Halifax ajánlatával egyidőben készült francia tervezetekben a Molotovnak javasolt, illetve a brit elképzelésekre adott válaszok további kompromisszumot tartalmaztak. A Quai d'Orsay már ekkor hajlandó volt úgy értelmezni a Franciaország által nyújtott garanciákat Kelet-Közép Európa országai számára, hogy e szerződések áttételesen, a francia-szovjet szerződés értelmében, lehetőséget teremtenek a Szovjetunió számára is e térségben. Áttételesen, ugyanis akkor, ha Franciaország hadba kénytelen lépni e garancia miatt egy másik ország védelmében, s támadás éri, számíthat Moszkva beavatkozására. Ennek az érvelésnek azonban gyenge pontja volt, hogy a francia-szovjet szerződés nem tartalmazott katonai megállapodást.[643] Ez a megjegyzés a francia követ, Charles Corbin levelében található, amelyet Cadoganhoz intézett 1939. június 18-án. A francia javaslatok ekkor három ponton igyekeztek közelebb hozni a brit és a szovjet álláspontot. Legfontosabbként javasolták „az általános szerződés és a katonai szerződés" – egyidőben írják alá a kettőt, vagy a politikai előzze meg a katonait – vita folytatása mellett, vagy annak szüneteltetésével – erre hajlottak a britek is –, a szakemberek megbeszéléseinek azonnali megkezdését.[644] Ez megfelelt a már hónapok óta folytatott francia törekvésnek, a katonai szakértők tárgyalásai mielőbbi megkezdésének, amit

Britannia Chamberlain-nek: „Most gyakorolni fogsz!!!" A plakáton: „Fellép Winston Churchill Britannia legnagyobb virtuóza." (Philip Zec)

[643] Erre a szovjet vezérkar több kísérlet után 1937. február 17-én készített tervezetet, amelyben a katonai együttműködés két variánsával számoltak. Az első esetben, amikor Lengyelország és Románia együttműködve beengedik a szovjet hadsereget, „a hadsereg minden formában" Franciaország és Csehszlovákia segítségére siet – „a Népszövetség döntésének megfelelően." A másodikban, ha a lengyel és román együttműködés nem jön létre, csak légi-, illetve tengeri úton tud a Szovjetunió „elkerülhetetlenül korlátozott" segítséget nyújtani. A dokumentum részletesen ismertetése uo. 397-398.

[644] A francia szöveg „immédiatement une conversation entre techniciens"-t emlit, ami viszont itt értelemszerűen a katonai tárgyalások megkezdését jelenti. Az eredeti szöveget közli DBFP S. 3. V.99.

a szovjetek is támogattak. (Persze a nézeteltérés lényege itt az volt, hogy a britek ragaszkodtak az előzetes politikai megállapodáshoz, a szovjetek ehhez nem, de a két szerződés egyidejű hatályba léptetéséhez igen.)

Megegyezést javasoltak a külön békekötés, illetve fegyverszünet tilalmáról, mégpedig a szovjet javaslatot elfogadva. (Meg kell érteni a „szovjet pszichológiát", s feltették a kérdést, „vajon milyen lelki állapotba kerültünk volna, ha mi javasoltunk volna egy ilyen záradékot és az oroszok tagadták volna meg annak elfogadását?")

Kompromisszumot javasoltak a Népszövetség Egyeszségokmányában szereplő paragrafus két, a szovjetek által kifogásolt pontjának az említése kapcsán is: a szervezetre hivatkozás már szerepel a preambulumban, s ez elegendő, még fi gyelembe véve „a lengyelek és a románok" érzékenyégét, illetve Seeds fenntartásait is.[645]

A lényeges kérdésekben azonban nem történt elmozdulás: Molotov ragaszkodott ahhoz, hogy a Szovjetunió ellen irányuló *indirekt agresszió esetében is*, a Finnországon, Észtországon és Litvánián, esetleg Románián keresztül intézett német támadásra *a Szovjetunió már ezen országok határait átlépve válaszolhasson*, valamint, *Nagy-Britannia és Franciaország, garanciát nyújtva ezen országoknak, szintén hadba lépjen.* (A szovjet haditervek alaptétele ugyanis az volt, hogy az ellenség támadására azonnal ellentámadással válaszolnak és ezt követően a háborút nem a saját, hanem az ellenség, vagy az ellenség által megszállt területeken vívják. Csak Jugoszlávia, majd Görögország német lerohanása esetére fogadtak el egy alternatív tervet, amely a Wehrmacht bee ngedését és szovjet területen történő megsemmisítését tartalmazta.)[646]

Figyelmeztetés Moszkvából

1939. június 29-én jelent meg a Pravdában a leningrádi pártszervezet Kirovot követő első titkárának és a legfelső szovjet pártvezetés, a Politikai Iroda tagjának Andrej Zsdanovnak nagy nemzetközi visszhangot kiváltó[647] írása. A nagy visz-

[645] Uo. VI. 99.

[646] A később, 1941. májusában vázolt előzetes csapás terve, mint teljesen irreális került íróasztal fiókba. http://nvo.ng.ru/history/2004-06-18/2_plans.html, illetve Советское стратегическое планирование накануне Великой Отечественной войны. Часть 2. План разгрома вермахта на территории СССР. https://topwar.ru/38092-sovetskoe-strategicheskoe-planirovanie-nakanune-velikoy-otechestvennoy-voyny-chast-2-plan-razgroma-vermahta-na-territorii-sssr.html

[647] "Az angol és a francia kormány nem akar egyenlő megállapodást a Szovjetunióva." A visszhang eltérő volt. Károlyi Mihály 1939. július 1-én feleségének számolt be a beszédről: "Az ostoba 'esernyő' [Chamberlain] nem látja, hogy ezzel a huzavonával Hitlert csak megerősíti. Lehet, hogy Halifax legutóbbi beszéde új irányzatot jelent." Utalás arra, hogy előzőleg az alsó-

szhang nem csupán Zsdanov mondandója, hanem a szokatlan, a Pravda ezen oldalain általános vezércikk szerű megfogalmazásoktól eltérő személyes hangvétele váltotta ki. A Sztálinnal kötelezően egyeztetett írás már címében jelezte Moszkva fő kifogását: „Az angol és a francia kormány nem akar egyenlő szerződést a Szovjetunióval". A folytatás még egyértelműbb volt: „Az agresszióval szemben megkötendő hatékony paktumról folyó angol-francia-szovjet tárgyalások zsákutcába jutottak." A címet nem sokkal követték azok a sorok, amelyeket a nemzetközi sajtó felkapott: „Ezzel kapcsolatban szeretném elmondani saját személyes véleményemet, annak ellenére is, hogy ezzel barátaim nem értenek egyet." A barátok véleménye a következő volt: „Továbbra is azt gondolják, az angol és a francia kormány amikor megkezdte a tárgyalásokat a Szovjetunióval a kölcsönös segélynyújtásról, komoly szándéka volt, hogy hatalmas gátat emel-jen az agresszió ellen Európában." Ezt követik a „tények", amelyek ezt cáfolják – s amit egyébként azóta is felhoz az irodalom Kissingertől egészen a szovjet álláspontot igazoló Patyomkinig.

Az első kifogás a tárgyalások elhúzódása április 15-e, az első „nekünk tett angol ajánlat" óta. Az első konzultációtól 75 nap telt el, amiből a szovjetek számlájára 16 nap, az angolok és franciákéra 59 nap jutott. Komolyabb tétel volt, hogy hasonló szerződést rövid idő alatt megkötöttek a britek és a franciák Törökor-ággal és Lengyelországgal. Ezt követi a már érzékenyebb pont, ami majd végig kíséri a végkifejletig a tárgyalásokat: a balti-államoknak nyújtott brit és francia hasonló garancia elmaradása, arra hivatkozva, hogy ezek az államok azt nem igénylik. Ezzel szemben a brit és a francia fél azt kéri a Szovjetuniótól, hogy nyújtson garanciát az ezen államok ellen bekövetkező agresszió esetére is. Vagyis, amit nem mondanak ekkor ki: amennyiben Hitler megtámadja a balti államokat vagy azok átengedik a német csapatokat, úgy sem a brit, sem pedig a francia hadba lépés nem következik be, és a Szovjetuniónak egyedül kell a háborút vállalnia Németország ellen.

S hogy ne kelljen találgatni az egyet nem értő „barátoknak" – és a világsajtónak – a „saját személyes véleménye" mögött álló személy kiléte felől, Zsdanov szó szerint megismétli – saját véleményeként – Sztálinnak a XVIII. pártkongresszuson elmondott szavait: „Azonban egyetlen magára adó állam sem egyezhet bele ilyen szerződésbe, amennyiben nem kíván olyan emberek játékszerévé

házban a külügyminiszter a tárgyalások mellett érvelt. A levelet közli: Károlyi Mihály levelezése. IV. kötet. Szerkesztette Hajdu Tibor és Litván György. Napvilág Kiadó, 2014. 382.

válni, akik más kezével kívánják kikaparni a parazsat." Majd egyértelműben és már nem képletesen közli, hogy „szerinte" ez az egész csak arra szolgál, hogy „a közvélemény előtt könnyebbé tegye számukra az egyezkedést az agresszorokkal." Majd oldva a mondandót, hozzáteszi: „az elkövetkezendő napok fogják eldönteni, így lesz-e, vagy sem."[648] Hogy fontos mondandóról van szó, és a legfelsőbb helyről, azt a cikk aláírása is jelzi: „A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának képviselője: A. Zsdanov."

Az Ironside-közjáték: a lengyel haderő állapotának felmérése , 1939. július

A tárgyalások előkészítő tervezeteinek kulcsa Lengyelország volt. A térség egyetlen *középhatalma* a német támadás elsődleges célpontja lett. Moszkvában, Londonban és Párizsban egyaránt arra számítottak, hogy Prága és a Memel-vidék után Hitler célja Danzig bekebelezése, a korridor, a Birodalom központi részét Kelet-Poroszországtól elválasztó Lengyelországhoz tartozó folyosó felszámolása lesz. Számítottak erre a lengyelek is, s igyekeztek felkészíteni nem csak a lakos-ságot, hanem a hadsereget is a védelemre. A lengyelek, ellentétben a britekkel és a franciákkal, tisztában voltak azzal, hogy Hitler háborúja nem fog megállni e területek elfoglalásával. Ami a lengyel hadvezetés számára a fő gyengeséget jelentette, az a háborúra való felkészülés volt. Lengyelország ugyanis szomszédaival ellen-tétben nem rendelkezett kidolgozott haditervvel: sem egy német, sem pedig egy szovjet támadás ellen. Az német támadás elhárítására 1938-ban tervezőasztalra került *Plan Zahód (Nyugat-terv)* nem volt véglegesítve, állandóan módosították. Hitler nem alaptalan, hadseregének „elsöprő" fölényét hirdető propagandája nem volt eredménytelen: a lengyel katonai vezetés úgy vélte, nem tud hosszabban ellenállni, sőt a francia támadás elmaradása vagy elhúzódása esetén katasztrofális vereséggel kell szembenéznie. Mindez meglehetősen világos volt azon a tárgyaláson, amelyen Maurice Gamelin tábornok, a haditanács alelnöke, a haderő parancsnoka, (*Chef d'État-Major Général de l'Armée), a* lengyel hadügyminiszter, Tadeusz *Kasprzycki* tekintette át a helyzetet 1939 májusában.

Gamelin 1936 szeptemberében járt Varsóban, ahol a legmagasabb protokollszinten folytak megbeszélések, a sajtó is így ismertette a nemzetközi figyelemmel is kísért találkozókat. A tárgyalás kedvező légkörben folyt. A francia nép-

[648] Zsdanov írása nem került be a diplomáciai dokumentumokat közreadó kötetekben, de megtalálható a Год кризиса. 1938-1939. Документы и материалы в двух томах. Составитель МИД СССР. 1990. Документ № 449., illetve az interneten: http://doc20vek.ru/node/585

front győzelmét követően kormányt alakított Léon Blum szinte azonnal tárgyalásokat kezdeményezett a katonai együttműködésről. Ennek volt eredménye Gamelin látogatása, s még valami: Franciaország két milliárdos hitelt nyújtott a lengyel hadsereg fejlesztésére. A lengyel hadsereg fegyverzete a saját fejlesztések mellett jórészt francia és angol arzenálokból származott.

Tadeusz Kasprzycki párizsi tárgyalásaiból kitűnt, hogy a katonák tisztában vannak a valós helyezettel. Az 1939. május 19-én aláírt egyezményben az szerepelt, hogy a lengyel hadseregnek a német támadással szemben védelemre kell berendezkednie, „lekötve ezzel a lehető legnagyobb német erőket." Vagyis tehermentesítve ezzel a német támadással egyidőben bekövetkező francia támadó hadműveleteket.[649]

William Edmund *Ironside* a brit hadsereg tekintélyes[650], nyugdíjból visszaszólított tábornoka (Inspector General, Overseas Forces) a lengyel hadsereg harci értékének felmérésére, valamint a kért pénzügyi támogatások áttekintésére utazott 1939. július 17-én repülőgéppel Varsóba. Gamelinhez hasonlóan őt is a legmagasabb szinten, sőt, tekintettel a helyzetre, még szélesebb körben fogadták. Az 1938 ősze óta folytatott erőteljesebb lengyel fegyverkezési programnak ugyanis most sem volt meg a pénzügyi fedezete.

Ironside tárgyalásain, amelyek kiinduló témája a Lengyelországnak a hadsereg fejlesztéséhez szükséges pénzügyi hitelek voltak, részt vettek a vezérkar tisztjei mellett Edward *Rydz-Śmigły* marsall, a lengyel haderő teljhatalmú parancsnoka,[651] a lengyel politika tényleges irányítója, Józef Beck külügyminiszter, és a zárófogadásra odarendelték a nem túlzottan befolyásos köztársasági elnök,

[649] A Berlin ellen készülő lengyel hadsereg éppúgy legenda, mint a német páncélosok elleni lovasrohamok. (Lovas bevetések valóban történtek, de nem a páncélosok ellen. A felvételeket bőven tálalta a német propaganda, ennek nyomán terjedt el a legenda a közvéleményben a vereséget követően.) Ugyanakkor a Wehrmacht jóval nagyobb veszteségeket szenvedett el, mint amire számítottak. Hermann Graml : Europas Weg in den Krieg. Hitler und die Mächte 1939. Oldenbourg, München, 1990, 187.

[650] Ironside-nak nem csak katonai karrierje volt töretlen, de katonai-diplomáciai képességeit is elismerték. Nem utolsó sorban kivételesen széles nyelvtudása miatt. Járt Budapesten is 1919-ben, s rögtön elsajátított magyar nyelvi fordulatokat, de a világnyelveken kívül beszélte az afrikaanst, a perzsát, a törököt és az orosz nyelvet is.

[651] Piłsudskinak az volt a véleménye róla, hogy igen jó katona, azonban „nem vagyok bizonyos abban, hogy megfelelne főparancsnoknak egy olyan háborúban, amely két állam között folyik. A német támadás után Rydz-Śmigły előbb Romániában, majd Magyarországon tartózkodott, ahonnan Szlovákián keresztül 1941-ben tért vissza illegálisan Varsóba, bekapcsolódott az ellenállási mozgalomba. 1941 decemberében szívelégtelenségben hunyt el.

Ignacy *Mościckit* is.[652] A tárgyalások a közelgő háború árnyékában folytak, a német támadás esetén lehetséges megoldásokról tárgyaltak. Ironside látogatása során több ízben is biztosította partnereit, hogy amennyiben a német támadás bekövetkezik, akkor Nagy-Britannia és Franciaország hadba lép. A konkrét teendők meghatározása és a lehetőségek felmérése ugyanakkor szükségessé teszik, hogy ehhez pontos információkkal rendelkezzenek a lengyel tervekről, a hadsereg állapotáról.

A tárgyalásokon Ironside azonban arról is képet akart alkotni, miként vélekednek Hitler követeléseiről, elsősorban arról, milyen elképzelések vannak Danziggal kapcsolatban. Meggyőződhetett arról, hogy a lengyelek vállalják a háborút, s nem hajlandók átadni Danzigot. Ironside kérdésére Rydz-Śmigły cáfolta azokat a német vádakat, miszerint Lengyelország mozgósít – ilyen valóban nem történt március óta. Ugyanakkor a német csapatok felvonulása a nyugati határoknál „Lengyelországot fenyegeti", s ezért is szükségesnek ítélte a „katonai óvintézkedéseket, amelyeket annak érdekében tettek, hogy Hitler úrnak bizonyítsák, Lengyelország felkészült, s Danzigot nem lesz könnyű elfoglalni."

Ironside nem titkolta látogatásának fő célját, annak tudatosítását, hogy – részben ellentétben a franciák ígéretével – Nagy-Britannia nem kész a háborúra: „Őfelsége Kormánya komoly aggodalma, hogy egy kisebb Danzigot érintő incidens általános ellenségeskedéshez vezethet Lengyelország és Németország között, s ez világháborúvá terebélyesedhet, anélkül, hogy Őfelsége Kormányának elegendő idő állna rendelkezésére a konfl iktus pontos körülményeinek a megvizsgálására, és hogy megtegye a szükséges, akár diplomáciai, akár katonai intézkedéseket, vagyis a mozgósítást, amelyek megmutathatnák Németország-nak, hogy mi komolyan vesszük a dolgot, s ha Lengyelország elszánja magát a háborúra (engaged in war), úgy mi és Franciaország is így teszünk."[653]

A komoly figyelmeztetést mind Rydz-Śmigły, mind pedig Beck érzékelte. Válaszukban igyekeztek biztosítani Ironside-ot és a tárgyalásokon mindvégig jelen levő varsói brit ügyvivőt, Cliff ord J. *Nortont* arról, hogy nem fogják „belerángatni a háborúba a Brit Birodalmat tájékoztatásuk nélkül", s hogy érdekeltek „a háború kirobbanásának amennyire csak lehet késleltetésében." Jelezték, hogy Lengyelország háborúra vonatkozó fő haditervében nincs szó nagyobb csa-

[652] Ignacy Mościckit kémikus, a leghosszabb ideig, 1926-tól-1939-ig hivatalban levő lengyel államelnök volt.

[653] DBFP S. 3. VI. 416.

pategységek Danzigba vezényléséről, ami azonban nem jelenti azt, hogy „Lengyelország harc nélkül feladja jogait Danzigban."[654]

Ironside feltette a brit diplomáciát és a hadvezetést leginkább érdeklő kérdést is: „mi lenne a lengyel válasz arra, ha a danzigi szenátus úgy döntene, hogy minden további akció nélkül csatlakozik a Birodalomhoz?" Erre Rydz-Śmigły kérésére Beck válaszolt, ami jelzi a katonai fenyegetettség következtében eltolódott erőviszonyokat: „úgy véli, hogy eljönne az ideje egy kemény tiltakozásnak (démapche), mind Berlinnek, mind pedig Danzignak, amit Nagy Britannia és Franciaország is támogat."[655]

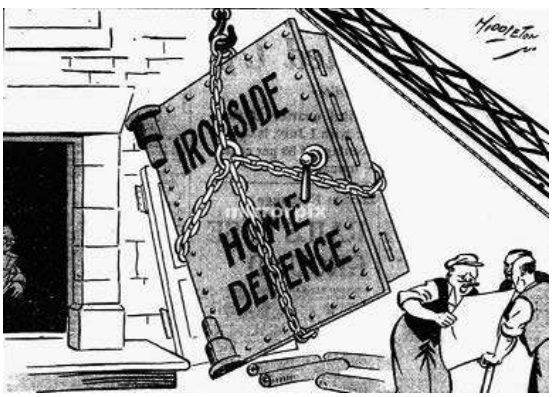

„Új bejárati ajtó." Ironside* – honvédelem (Middleton Birmingham Gazette)

* Ironside az egyik legősibb angolszász család neve. Nagy fizikai erővel rendelkező harcost is jelent, ezt jelzi a benne levő vas szó, Cromwell mellvértet viselő hasonló nevű csapatai után magyarra Vasbordának fordították. Székely 2016. 17.

Ironside útját is nagy nemzetközi érdeklődés kísérte, és következtetései sem maradtak titokban. Ennek egyik nyoma Carl Jacob *Burckhardt,* a Népszövetség danzigi biztosa és Hitler között augusztus 11-én lefolyt beszélgetés, ahol Hitler javaslatot kért tőle olyan angol személyre, akivel tud németül tárgyalni. Burckhardt Nevile Hendersont, a berlini német követet javasolta, Hitlernek azonban ez nem tetszett. Felvetette, majd mindjárt el is vetett Halifax meghívását, nyilván előző kellemetlen tapasztalata miatt, majd Burckhardt-tól megkérdezte: „azonban mi a helyzet Ironside marsallal, róla jókat hallottam? Megemlítené az angoloknak?"[656] Vagyis Hitler számításba vette Ironside személyét, amikor kereste a kapcsolatot olyan brit személyiségekkel, akiket egyrészt megnyerni kívánt, másrészt, s ebben Ironside különösen érdekes lehetett számára, az angol és a lengyel hadsereg állapotáról – tisztában lévén mindezekkel – mondhatott volna véleményt.

[654] Uo. 417.

[655] Uo.

[656] Burckhardt, Carl J.: Meine Danziger Mission 1937-1939. Deutsche Taschenbuch Verlag, 1962. München, 270-271.

Hitler értesült Ironside Varsóban tett látogatásáról, s arról, hogy hazatérve a németek számára igen kedvezően, a lengyelek számára kedvezőtlennek ítélte meg a lengyelek esélyeket.[657]

Clifford J. Norton brit követ Varsóból még Ironside látogatása idején küldött jelentést Halifaxnak. A július 21-én kelt dokumentumban a diplomata összefoglalja a lengyel álláspontot. Mindenekelőtt jelezte, hogy a Szovjetunióval kötendő előzetes politikai egyezmény, de már a katonai megállapodás komoly akadályaira kell számítani. A lengyelek tisztában vannak azzal, hogy a brit-francia-szovjet tárgyalások előkészítése az utolsó szakaszába lépett, ezért tartják fontosnak leszögezni, hogy ugyan *a tárgyalásokat támogatják*, s nem akarnak annak akadályává válni, azonban csak azzal a feltétellel, ha azoknak hatókörét az „aláírók elleni direkt agressziókra" korlátozzák, s nem tartalmaznak olyan szovjet „speciális javaslatot", amely egy harmadik ország, így Lengyelország megtámadásának az esetére is kiterjed. A diplomata úgy látja, hogy a lengyel álláspont meglehetősen egyértelmű: a lengyelek nem akarnak olyan végeredményt, amiben Lengyelország elleni háború esetén a szovjetek lengyel területre léphetnek a *három hatalom tárgyalásain megkötött egyezmény értelmében*. (Nem írja le, de a szöveg mögött érzékelteti, hogy ebben Csehszlovákia kiszolgáltatásának példája lebeg a lengyelek szeme előtt.) *Viszont egy lengyel-szovjet megállapodásra sor kerülhet*, ha Lengyelországnak „a szovjet támogatásra szüksége lesz." Másrészt a lengyelek látják, hogy a Szovjetunió arra törekszik, minél távolabb tudja magától a német határokat. Tudják, a szovjetek is tisztában vannak azzal, hogy a Lengyelország elleni német támadás egyet jelentene Hitler uralmával Kelet-Európában.

Azonban, „tekervényes észjárásukkal" az oroszok attól is tartanak, hogy „Lengyelország megkísérelheti bevásárolni magát egy Ukrajna elleni támadásba, Németországhoz csatlakozva."[658] Ennek hatásával a lengyelek számolnak ugyan, de nem gondolják, hogy ez lényegesen befolyásolná a tárgyalásokat. Az események lehetséges alakulásáról a következő három „hipotézist" állították fel: amennyiben a tárgyalások sikerre vezetnek „az nyilvánvalóan előnyös Lengyelország

[657] Zychowicz , Piotr: Pakt Ribbentrop-Beck, czyli jak Polacy mogli u boku III Rzeszy pokonać Związek Sowieck (A Ribbentrop-Beck paktum, avagy hogyan tudták legyőzni a lengyelek a Szovjetuniót a III. Birodalom oldalán) nagy visszhangot kiváltott terjedelmes könyvében (362 p.) azt taglalja, hogy egy lengyel-német szövetség esetén elkerülhető lett volna nemcsak a „bolsevizmus", de hatalmas területekkel gyarapodott volna Lengyelország. Ironside-ról mint felelőtlen ígérgetőről ír, akinek egyetlen célja a lengyelek és németek egymás ellen fordítása volt. 262-264.

[658] E gondolatsort folytatja könyvében Zychowicz

számára; amennyiben a tárgyalások a végtelenségig elhúzódnak, vagy teljesen eredménytelenek lesznek, ebben a két esetben, a szövetség számára Lengyelországnak arányosan nő a fontossága, amennyiben megnyílik a keleti front, sőt, ennél is fontosabb, a brit közvélemény a tanulságokból arról is meggyőződhet, milyen nehéz vásárlók voltak az oroszok, s hogy a lengyeleknek milyen nehéz dolguk van keleti szomszédjukkal." S a végkövetkeztetés: „Mindhárom említett hipotézis esetén a lengyelek nyerhetnek, vagy legalábbis, nem veszítenek." A jelentés végén megemlíti még egyszer, hogy a lengyelek „csendben mindent megtesznek a Szovjet Oroszországgal való kapcsolatok javítása érdekében, és bizonyosak abban, hogy amennyiben a helyzet bekövetkezik, minden szükséges segítséget megkapnak tőlük, mind hadianyagban, mind nyersanyagokban."[659] Norton a jelentést Londonnal egyidőben maga küldte el a moszkvai brit követségre – ami nem volt mindennapos gyakorlat.[660]

Két ellentétes memorandum Londonban – egy brit és egy francia

A helyzetet elemzi a kormánynak szánt memorandum, amelyet F. K. Roberts[661] jegyzett 1939. július 20-án, vagyis még Ironside visszaérkezését megelőzően. A feljegyzés preambulumában a diplomata abból indult ki, úgy tűnik, lehetőség van arra, hogy Hitlert most békésebb megoldások felé terelik az újabb brit döntések. A feltételes mód nem véletlen, ami kiderül a memorandum részleteiből. Összefüggött azzal, miként látták Londonban a németek helyzetét, illetve mennyire hatott a német diplomáciának az a manővere, amely igyekezett egy-

[659] DBFP S. 3. VI. 439-440.

[660] Norton július 21-i jelentése Sir Lancelot *Oliphant* (ekkor a külügyminisztérium igazgatójaként egyik komoly támogatója az appeasement-nek) számára Ironside látogatásának első három napjáról. Ironside „mindenkire nagy hatással volt, akivel csak találkozott." Beckről viszont negatív képet festett: találkozásukkor „a szokásosnál is sátánibbnak látszott," „utálja ha másodhegedűst kell játszania, különösen a külföldiek előtt." Ezt annak kapcsán írja, hogy amikor csak hármasban tárgyaltak, Ironside, az elnök és a Marsall, akkor Beck „a folyosón kint dohogott." (cooled his heels in the passage outsidee). Ennél lényegesebb, hogy állítja: A lengyelek csak abban az esetben kezdenek háborút, ha meggyőződnek arról, e nélkül elvesztik függetlenségüket. Amennyiben ez igaz, az nagy megnyugvással szolgálhat Őfelsége Kormányának." DBFP. S. 3. VI. 445.

[661] F. K. Roberts a külügyminisztérium Central, Far Easter, Northern részlegeinek munkatársa. Neilson , 2006. 337. A gazdag forrásanyagot feldolgozó szerző a „Chamberlain mint Bálám szamara" címet választotta könyve 1938 októberétől 1939 szeptemberét tárgyaló tartó utolsó fejezetének. (254-317.)

részt erőt mutatni, másrészt elterelni a figyelmet a Lengyelország elleni közvetlen támadás katonai előkészületeiről.

A brit kormány „jelenleg lépéseket tett annak érdekében, hogy meggyőzze Hitler urat, hogy részéről bármely újabb agresszió, akkor is, ha az Danzig Szenátusának döntése formáját ölti a (terület) visszatérésére a Birodalomba, szükségszerűen brit ellenállásba fog ütközni." A dokumentum szerzője ennek határozott jelzését azért tartotta fontosnak, mert olyan értesülései voltak – különféle értesülések, hírek Belgiumtól Egyiptomig, illetve a Hitlertől származók - hogy a korábbiakkal szemben Hitler „maga nem osztja már azokat a véleményeket",[662] amelyek szerint az angolok Danzig esetében sem fognak harcolni. Az egyik fő érve e mellett, hogy Hitler maga mondta Erhard *Milch* tábornoknak június vé-gén, hogy „Danzig kérdése közel sem olyan fontos, hogy világháború robbanjon ki miatta." A dokumentumban a végkövetkeztetés: „A németek politikája most inkább a békés megegyezés irányába mozdult."[663]

Ezzel ellentétes tartalmú volt az ugyanekkor átadott *francia memorandum*, amely annak tudatában született, hogy a moszkvai tárgyalásokról a döntést végső soron Londonban hozzák meg. Ellentétben a Londonban valóban tapasztalható hangulattal, *a franciák bizonyosak voltak abban, hogy küszöbön áll a német támadás* Lengyelország ellen.

A dokumentumot 1939. július 19-én juttatták el a brit kormánynak Franciaország londoni nagykövetségén keresztül, s benne nyomatékosan sürgették *a tárgyalások mielőbbi megkezdését* Moszkvával.

Javasolták, igaz óvatosan, hogy ismerjék el tárgyalási alapnak a szovjetek ál-tal kért, az előzetes tárgyaláson szereplő dokumentum 1. pontjába a Molotov által megfogalmazott *indirekt agresszió* kifejezés betoldását (vagyis, amennyiben Németország támadást intéz Lengyelország vagy Románia ellen, azt is tekintsék a szövetséges Szovjetunió elleni támadásnak, így okot a hadüzenetre), remélve, hogy cserebe a szovjetek feladhatják ellenállásukat a politikai és a katonai egyezmény külön tárgyalásával szemben, vagyis kérhetnék, hogy e kettőt ne párhuzamosan, hanem előbb a politikai részt tárgyalják, s fogadják el az alapelveket (az előzetes tervezet 6. pontja).[664] Amint a dokumentumból kiderül, a franciák most is rugalmasabbak voltak mindkét szovjet követeléssel szemben, vagyis eleve hajlot-

[662] DBFP S. 3. VI. 411-412.
[663] Uo. 413.
[664] Uo. 396-397.

tak a szovjetek által kért 1. pont kiegészítésének az elfogadására, mivel legfontosabbnak a tárgyalások megkezdését tartották.

Ezt az elemzést támogatta a térséget jól ismerő Ronald Cambell[665] jelentésében – ugyanezen a napon. A britek francia követe táviratának mellékletében küldte Halifaxnak Bonnet sürgető levelét, aki „ma, a béke megóvásának egyik feltételeként" látott „hatalmas lehetőséget" a tárgyalások sikerében. Viszont: „A további halogatás, úgy véli, igen veszélyes lenne, különösen ama levél hangvé-telének az ismeretében, amelyet Ribbentrop úr küldött neki Danzig kapcsán…" Továbbá úgy véli a párizsi szovjet követtel, Szuriccal folytatott megbeszélése alapján, hogy most alkalmas a pillanat, mert a szovjet „kormány minden kívánsága arra irányul, hogy létrejöjjön a szerződés."[666]

Feltételek - Moszkva, 1939. július

Moszkvában azonban már egyértelművé tették, hogy az egyezmények, sőt már a tárgyalások megkezdésének is feltétele, hogy mind az angolok, mind a pedig a franciák is kötelezzék magukat a német támadás esetén a közös katonai fellépésre. Mégpedig *abban az esetben is, ha a fenyegetett ország álláspontjában változás következne be* a német támadást megelőzően, ami valamelyikük számára köz-vetett veszélyt jelent. (Az előzetes tárgyalásokon, egyeztetésekkor itt elsősorban Lengyelországról, a balti államokról és Romániáról volt szó, s a fenyegetett alatt természetesen a Szovjetuniót értették.) Ezt Molotov követelte, szintén érzékeltetve, hogy a Szovjetunió tanult a csehszlovák esetből, amikor a garanciát nyújtó britek és franciák, a csehszlovák állam megszűntére, a szlovák függetlenség kinyilvánítására hivatkozva léptek vissza a háborútól.

A brit és a francia diplomaták ezekben a napokban elsősorban ezeknek a politikai kérdéseknek a megoldására tettek javaslatokat, illetve közvetítették a szovjetek, pontosabban Molotov, még pontosabban Sztálin álláspontját.

A Moszkvában kialakult helyzettel foglalkozva Seeds, július 22-i Halifaxnek írt jelentésében, arról számol be, hogy a francia követ „magánvéleménye" sze-

[665] Ronald Hugh Campbell korábban Jugoszláviában volt diplomata, 1939 júliusában nevezték ki követnek, s töltötte be a posztot 1940. június 22-ig, a német megszállásig. Ezt követően Liszabonba nevezték ki, ahol nyugdíjazásáig, 1945 júliusáig szolgált. Balfour, John; Adamthwaite, Anthony (2016) [2004]. Campbell, Sir Ronald Hugh (1883–1953). Oxford Dictionary of National Biography (online ed.). Oxford University Press, doi:10.1093/ref:odnb/32273.

[666] DBFP S. 3. VI. 398.

rint támogatni kellene Molotov javaslatát az indirekt agresszióval kapcsolatban, s érzékelteti, hogy a franciák részéről „igen csekély a támogatottsága" elutasításuknak. Ezért javasolja, hogy fogadják el a szovjet javaslatot, azzal a módosítással, hogy azt egészítsék ki egy utalással, miszerint ha az indirekt támadás egy szuverén országot ér, akkor a szerződésben rögzített hadüzenetet követő támadás országuk területén csak ezen országok beleegyezésével történhet. E betoldással igyekeztek eleget tenni a lengyelek kérésének.

Ennél fontosabb volt Seeds igen részletes beszámolója Halifaxnak a Molotovval történt megbeszéléséről (július 24-én kelt, de még előző nap készült). Tájékoztatta Molotovot arról, hogy a brit és a francia kormányok konzultációjuk után beleegyeztek a politikai és a katonai megállapodás *egyidejű hatálybalépéséről*, vagyis a tervezet 6. pontját úgy fogadják el, ahogyan az a szovjet javaslatban szerepelt. Ezt Molotov „nagy megelégedéssel vette tudomásul." Ezzel az egyik politikai kérdés *egyik fele megoldódott*, a másik azonban nem. Ez vált nyilvánvalóvá, amikor a tárgyaláson jelen levő francia követ megjegyezte, hogy a „katonai kérdések tanulmányozása során egyeztetni kell a fő politikai alapokról is." Majd kiderült, hogy a britek és a franciák egyetértenek ugyan a politikai és a katonai megállapodás *együttes közzétételével*, de javasolják a politikai és a katonai megállapodás olyan értelmű szétválasztását, hogy *előbb állapodjanak meg a politikai alapelvekben*, utána kerüljenek sorra a katonai jellegűek. Molotov ekkor rákérdez, hogy úgy gondolják-e, addig ne kerüljön sor a katonai tárgyalásokra? Erre a francia követ azt felelte, hogy mivel ez újonnan felvetett kérdés, erről konzultálnia kell kormányával. Majd Seeds és a francia követ megjegyezte, hogy bár egyetértenek Molotovval abban, hogy a politikai megállapodás csak a katonai megállapodással együtt hatékony, azonban a közvélemény meg fogja kérdezni, hogyha nincs előző politikai megállapodás, „akkor mit csinált a két követ hónapokig Moszkvában, s erre válaszolni kell majd." Molotov végül arra hivatkozott, hogy a katonai tárgyalások megkezdése sokkal nagyobb hatást fog kiváltani a világban, mint a politikai nyilatkozatok, cikkek.

A megbeszélés másik témája volt a már szintén sokadszorra napirendre került *vita az indirekt agresszióról*, annak beiktatása a tárgyalási tervezet 1. pontjába. A britek és a franciák, hangsúlyozva a 6. pontnál tanúsított kompromisszum-készségüket, azt kérték most Molotovtól, hogy fogadja el az általuk javasolt, a nem szerződő, de a német támadásnak kitett országokkal kapcsolatos kiegészítésüket. Molotov nem mondott igent a javaslatra, de a korábbiaknál rugalmasabban fogalmazott, azonban egyre türelmetlenebbül sürgette a tárgyalások

megkezdését. Állította: „az 1. pont és a jegyzőkönyv 1. szakasza kapcsán nincsenek előre nem látható, leküzdhetetlen különbségek, amiért ne lenne lehetséges a katonai tárgyalások azonnali megkezdése."[667]

A térségben levő államok helyzetének elemzése, a velük elképzelhető együttműködés mérlegelése ezekben a napokban is szerepelt a dokumentumokban. *Négy feltételezés* volt a jellemző. Az első, a legvalószínűbbnek tartott, hogy ezek az államok, a balti országok, Finnország, igyekeznek *semlegesek* maradni a másokat érintő német agresszió esetén – amint az történt Csehszlovákia esetében. A másik, hogy szövetségre ugyan nem lépnek a katonai fellépést elhatározó Nagy-Britanniával, Franciaországgal és a Szovjetunióval, de megtámadásuk esetén *hajlandók az együttműködésre*, ez Lengyelország és Románia volt. A harmadik, a legnépesebb csoport, amely mindenfajta együttműködés elől határozottan *elzárkózik*, s később akár *támogatja* is az agresszort (Németországot), itt ismét számításba vették a balti államokat, a Szovjetunió Lengyelországot is, illetve a britek a Szovjetuniót. A negyedikbe tartozott Magyarország, amely "kéretlenül" már ekkor *nyíltan Németország és Olaszország oldalára állt*. Ennek apró jele volt Halifax távirata a budapesti brit követségnek, Alvary Gascoignenak[668] címezve. Ebben arról tájékoztatott, hogy „a magyar miniszter" nyilatkozott, miszerint „Magyarország a korábbi barátságos kapcsolat álláspontján áll Olaszországgal és Németországgal, amit semmilyen módon nem érint más kötelesség vállalása. Rendelkezik a teljes akciószabadsággal, és háború esetén teljesen szabad kézzel." A brit külügyminisztériumban nem értették a hozzájuk eljuttatott, de általuk nem kért nyilatkozatot, amiről tájékoztatták „a magyar minisztert", aki azt válaszolta, hogy a „kérdést nem hivatalos körökből intézték", és ez volt a válasz. Valamiért mégis fontos volt a tájékoztatás, amert a táviratot továbbították Berlinbe, Rómába, Varsóba, Belgrádba és Bukarestbe.[669] Mérlegelték természetesen Törökország, Bulgária és Jugoszlávia helyzetét is, azonban az adott pillanatban, vagyis a háború kirobbanását megelőzően, ennek az elemzésnek még nem tulajdonítottak elsőrendű fontosságot, lévén a konfliktus nem ezeken a határszakaszokon éleződött ki.

Az előkészítő tárgyalások során, ha mellékszálon, de máskor is gyakran került napirendre *Törökország*. Itt ugyan nem számoltak ekkor közvetlen német

[667] DBFP S. 3. VI. 457.

[668] Alvary Gascoigne-t 1933-ban a külügyminisztérium első titkárnak nevezték ki, nem tesz Budapestről említést életrajzában. 1939. augusztusban spanyol Marokkóba nevezik ki főkonzulnak.

[669] DBFP S. 3. VI. 452. Ekkor a magyar külügyminiszter Csáky István volt.

agresszióval, de, különösen az angolok és a szovjetek, folyamatosan elemezték a kapcsolatok formálódását. A törökök ugyanakkor úgy nyilatkoztak, hogy érdekük a brit-francia-szovjet katonai egyezmény létrejötte, ugyanakkor figyelmeztettek arra: *a politikai megállapodás elmaradása a szerződés megkötését is megakadályozhatná*, amitől – szerintük – a szovjetek is tartanak.[670] Vagyis Törökország álláspontja kettős volt: az előzetes politikai megállapodás hangsúlyozása, ez pedig megfelelt a brit javaslatnak, a katonai egyezmény sürgetése a francia és a szovjet céloknak.

A brit-francia katonai delegáció "útra" kel

A brit és francia delegáció elindulása előtti hetek talán legfontosabb dokumentuma William Strang levele Orme Sargent-nek, Cadogan közvetlen helyettesének. Az 1939. július 20-i keltezésű levél személyes hangvételű, Sargent mind beosztásban, mind korban azonos szinten volt vele, s hasonlóképpen gondolkodtak az appeasement politikáról: ellenezték, de legalábbis fenntartásokkal kezelték, ugyanakkor lojálisak voltak Chamberlainhez, akit Strang elkísért Münchenbe is. (Sargent 1919-ben a Versailles-ban tárgyaló brit delegációnak volt fiatalon tagja). A dokumentum annak mérlegelése, hogy Moszkvából szemlélve a világot, milyen esélyei vannak a brit elképzeléseknek, miként vélekedik Molotov (Sztálin) a lehetőségekről.[671]

Strangnak volt ideje tapasztalatokat és információkat szerezni. Június 8-a óta másfél hónapja volt arra, hogy összegezze mindezeket, s ennek idejét látta most. Megállapította, hogy a szovjet tervezet az angol „problémák" ismeretében készült „zseniális konstrukció…, fogalmazása nem elegáns orosz. Azonban nem lesz könnyű megbirkózni vele." Ez utóbbi már Molotovra vonatkozott, akit,

[670] Erről számol be Campbell augusztus 5-i táviratában Alexis Léger-vel folytatott beszélgetése alapján Halifaxnak. DBFP S. 3. V. 618.

[671] Strange iratának fontosságát jelzi, hogy a DBFP ezt is tartalmazó vaskos, több mint 100 dokumentumot közlő kötetében az alig másfél oldalas előszó több mint felét e dokumentumnak szentelik. Viszont hangsúlyosan kiemelve annak elejéről azt a részt, amelyben Strang a fő akadályokról ír. Azonban éppen a problémákat kritikusan-önkritikusan bemutató bevezető sorokra nem utalnak. Ebből úgy tűnhet, Strange egyértelműen a tárgyalások ellen fogalt állást, holott ez nem így volt. DBFP S. 3. VI. Bevezető, nem számozott iii. oldal. Ellenkező véleményen van Strang álláspontjáról a szovjet dokumentumkötet jegyzete, nagy terjedelemben közölve Strang éppen a tárgyalások mellett érvelő, július 20-i feljegyzését. Uo. 383.

szerinte, nem nagyon érdeklik az apróbb részletek. A dokumentumból gyakran idézett rész, hogy az oroszoknak meggyőződése, a britek a követeléseket el fogják fogadni, ezért újabb és újabbakkal állnak elő. Úgy látja, hogy számukra nem olyan fontos a tárgyalások sikere, mint a britek számára: a tárgyalásokat a britek kezdeményezték, „s számunkra más politikának a lehetősége nem lehetséges, mint a béke frontjának az építése." Ez persze nem jelenti azt – írja –, hogy az oroszok a tárgyalások megszakadását közömbösen néznék, sőt meggyőződésük, hogy a „Háromhatalmi Szerződés az előnyükre szolgál."[672] Azonban ez teljesen új útja és formája a megállapodásnak: „Ha mi nem bízunk bennük, hasonlóképpen ők sem bíznak bennünk. Ők, alapvetően, nem baráti hatalmak; azonban, akárcsak mi, rá vannak kényszerítve erre az irányra." Fontosnak tartja megállapítani, hogy Litvinov felváltása Molotovval éppen azt jelenti, hogy magasabb szintre emelték a szovjetek a tárgyalásokat, lévén Litvinov nem a „belső körből való".[673]

A tárgyalások várható légköréről Strange megjegyzi, hogy „Bizalmatlanságuk és előítéleteik velünk kapcsolatban nem fognak csökkenni a tárgyalások folyamán, sőt, úgy gondolom, tekintélyünk sem fog szemükben növekedni." Majd már a helyzetről: „Az a tény, hogy mi bonyodalmak sorát okozzuk olyan pontokon, amelyek számukra lényegtelennek tűnnek, azt a benyomást keltheti, hogy mi nem törekedünk komolyan arra, hogy megállapodásra jussunk; miközben az a tény, hogy mi a végsőkig engedtünk, arra emlékeztetheti őket, hogy ugyan az a hatalom vagyunk most is (ahogyan ők látják), amely a múltban kapitulált Japán, Olaszország és Németország előtt, s hogy feltételezhetően ezt fogjuk tenni a továbbiakban is."[674]

Appeasement - brit presztizs - Japán (Don Angus)

Strange tanácsa az, hogy most kell megegyezni a szovjetekkel, még mielőtt kedvezőtlenebbé válik a nemzetközi helyzet – a háború kirobbanására gondol –,

[672] DBFP S. 3. VI. 422.
[673] Uo. 422-423.
[674] Uo. 423.

mert akkor a mostaninál „nagyobb árat kell fizetnünk a szovjeteknek." Megjegyzi, hogy valószínűleg jobban jártak volna, ha „gyorsan lezárták" volna a tárgyalásokat a szovjetek június 2-i javaslatát alapul véve. Most úgy látja, hogy „A szovjet kormány elvárja, hogy bármely kötelezettség, amelyet vállal, világosan legyen meghatározva, a legapróbb részletekig. Semmiféle kötelezettséget nem fognak vállalni, amíg azoknak meghatározása akár a politikai, akár a katonai vonatkozásban nem teljes."

Ezt követően tért ki az egyik legfontosabb részletkérdésre, amely majd a tárgyalásokon is, pont az általa ajánlottakkal ellentétes értelmezés miatt váltott ki vitát. A szovjetek számítanak arra, hogy segítségükre leszünk a számukra különösen „sebezhető" helyen, a *balti államoknál,* abban az esetben is, ha nem a klasszikus formájú agresszióról van szó, hanem olyan „új technikákról, amelyekkel a tengely hatalmak megismertettek minket." A balti problémát ahhoz hasonlítja, mintha Angliának kellene szembenéznie azzal, hogy német befolyás alá kerül Hollandia és Belgium. (A tárgyalásokon ez majd úgy kerül napirendre, hogy nem kíván a brit delegáció ezzel foglalkozni, de a szovjetektől sem kérik, hogy a Hollandia és Belgium elleni támadás ellen tegyenek.)

Átgondolva, hogy mi érhető el a tárgyalások előkészítő szakaszában, a következőkre jutott: elfogadhatják a szovjet javaslatot egy egységes politikai és a katonai megállapodásról, de nem fogadják el a közvetett agresszió fogalmát, vagy fordítva. Vagy egyiket sem fogadják el, s tárgyalásukat későbbre halasztják. Úgy látja azonban, hogy most az a helyzet, hogy két megoldás között választani kell: vagy visszatérnek álláspontjukhoz egy háromoldalú katonai szövetség megkötéséhez, amely bármelyikük direkt megtámadása esetén lép érvénybe, vagy pedig elfogadva a szovjet javaslatot azonnal megkezdik a tárgyalásokat az indirekt támadást is magában foglaló szerződésről. A két lehetőség közül Strang a másodikat javasolta, s az indirekt agresszió körüli ellentét áthidalására azt a megfogalmazást ajánlotta, amelyet az 1937. áprilisában Belgiummal kötött angol-francia nyilatkozatban használtak: „beleértve, ha ama hatalom [az agresszor] használja a szóban forgó állam területét átvonulásra, vagy bázisként az agresszió céljából."[675] A megfogalmazás gyengéje, hogy a belépésre az érintett ország területére csak már az agresszió bekövetkezte után van lehetőség, bár akkor már nem szükséges feltétlenül az illető ország beleegyezése – ez utóbbi kitétel a kompromisszum lényege. Strang mindjárt hozzáfűzte, hogy azt Molotov még mindig túl „korlátozónak" fogja tartani. A

[675] DBFP S. 3. VI. 424.

különbség, mint azt több oldalról kifejtette, abban van, hogy a szovjet javaslatban a balti államok és Lengyelország területe igénybe vehető lenne a német agresszió bekövetkeztekor hadműveletekre, akár külön szovjet-lengyel, szovjet-lett (-litván, -észt) szerződés nélkül is, az említett államoknak nyújtott brit-francia garanciális szerződések (ezek megkötése a későbbi vita tárgya lett), illetve a brit-francia-szovjet szerződésben rögzítettek alapján.

Érzékeltetve a tárgyalások bonyolultságát a tárgyalások gyors megkezdését javasolta. Állította, hogy a tárgyalások előkészítésének a megszakadása bátorítaná Németországot, és „A Szovjetunió elszigetelődésére vezetne, vagy egyezkedésére[676] Németországgal." Úgy véli, hogy még abban az esetben is, ha a katonai tárgyalá-sok nem vezetnek „közvetlen konkrét eredményre, azok legalább is bosszantanák Hitlert." S a leglényegesebb: így „kevésbé valószínű, hogy a Szovjetunió a háború esetén semleges marad, vagy az ellenség oldalára áll; s amennyiben úgy dönt, hogy csatlakozik hozzánk, egyszerűbb lesz megoldanunk az együttműködést."

Végül javasolta, hogy a tárgyalásokra legalább olyan *magas rangú katonát* küldjenek, mint azt tették Franciaország és Lengyelország esetében – amit a szovjetek el is várnak. Példaként megemlítette Ironside nevét. Amennyiben nála alacsonyabb rangú érkezne „az sértené a szovjet kormányt."[677]

A brit delegáció és felhatalmazása

1939. július 28-án Halifax táviratban kérte fel Campbellt, hogy tájékoztassa a francia kormányt a brit delegáció összetételére tett javaslatukról. A megjelölt személyek: *Plunkett-Ernle-Erle-Drax admirális,*[678] a delegáció vezetője, Charles *Burnett* légimarsall,[679] valamint egy vezérőrnagy (neve itt nem szerepel), T.G.G. *Heywood* a hadsereg elhárításától, s további hat személy (Staff Officers). Azt ja-

[676] Itt Strang az igen finom „composition with Germany" kifejezést használja. Uo. 426.

[677] Uo. 426.

[678] Sir Reginald Aylmer Ranfurly Plunkett-Ernle-Erle-Drax (1880-1967) a csendes-óceáni fl ottában is szolgált tengernagy utolsó előtti megbízatása volt a brit tárgyalódelegáció vezetése. Ezt követően a Skócia és London között biztosította a konvojokat, majd nyugdíjba vonulása után konvojok szállító hajóin szolgált, a leghíresebb „conwoy commodore"-ként. Pályafutása során konzervatív nézeteiről volt ismert. http://www.dreadnoughtproject.org/tfs/index.php/Reginald_Aylmer_Ranfurly_Plunkett-Ernle-Erle-Drax

[679] Sir Charles Burnett már az első világháborúban pilótaként szolgált, a tárgyalásokat megelőzően nevezték ki a Királyi Légierő (RAF) főfelügyelőjévé, ezt követően az ausztrál légierő vezérkari főnöke lett. https://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=70124926

vasolja, hogy a két delegáció együtt utazzon Moszkvába, és kövesse az utazás előtt kapott egyeztetett utasításokat. „Kívánatos, hogy csapatként dolgozzanak, a franciák például akkor kapcsolódjanak be a tárgyalásba, ha a szárazföldi haderők kerülnek a napirendre, a mi delegációnk pedig akkor, amikor a tengerészeti és légügyi kérdések."[680] Hatásos lenne, ha a delegációk nem egyenként, hanem Francia-Brit Misszióként jelennének meg. A brit delegáció tagjai július 31-én, hétfőn találkoznak Londonban, hogy tanulmányozzák a készülő utasításokat. Fontos lenne, hogy a delegáció megbeszélést tartson a francia delegációval, s egyeztessék utasításaikat, hogy még a Moszkvába utazás előtt kiküszöböljék az ellentmondásokat. Tekintettel a dolog sürgős voltára ennek sorra kell kerülnie legkésőbb szerdán, augusztus 2-án, Londonban vagy Párizsban. Azt követően, hogy az utasításokat teljesen egyeztették (are in complete accord), útra kelhetnek. El kell még dönteni, hogy miként utazzanak: repüljenek-e, avagy hajóval? Tájékozódjon, hogy melyiket részesítik előnybe a franciák." Megemlíti, hogy Hastings Ismay tábornok[681] este utazik Párizsba, s holnap találkozni fog Gamelinnel és Jamet tábornokkal, a legfelső haditanács (Conseil Superieur de la Guerre) titkárával, hogy tájékozódjon a franciák álláspontjáról.

Cambell még aznap este válaszolt, jelezve, hogy Bonnet egyetért a javaslatokkal, de nem tért ki válaszában az utazás módjáról feltett kérdésre. Viszont közölte, hogy a francia kormány nem ért egyet azzal a kommünikével, amit a britek javasolnak, s a maga részéről valószínűleg nem ad ki hasonlót.[682] Ez azonban nem így történt: Halifax táviratában Seeds-nek, amelyben ismertette a katonai tárgyalásokat bejelentő brit kormánynyilatkozatot, megjegyezte, hogy a franciák nem tettek közzé hasonlót, azonban tájékoztatták a sajtót, „amelynek hangvétele, úgy értettem, optimistább lehet, mint a fenti nyilatkozat."[683]

A mindenre kiterjedő válasz már másnap megérkezett Párizsból. Ismay tábornok találkozott a francia delegáció kijelölt vezetőjével, Doumenc tábornok-

[680] DBFP S. 3. VI. 527-528.

[681] Hastings Lionel Ismay tábornok már háborúra számított, fenntartással szemlélte Chamberlain próbálkozásait – a miniszterelnök második Hitlerrel folytatott megbeszélése idején légiriadó gyakorlatot rendelt el Londonban. Részt vett a brit-francia-szovjet tárgyalások előkészítésében, majd már Churchill kormányában hadügyminiszter helyettesként a moszkvai, a teheráni és jaltai találkozókon. Később az India függetlenségéhez vezető tárgyalásokon. 1952 és 1957 között a NATO első főtitkára volt.

[682] DBFP S. 3. VI. 528.

[683] Uo. 543.

kal. Megbeszéléseikből kiderült, hogy a franciák mielőbb útra kelnének, s javasolták, hogy augusztus 3-án, esetleg 4-én találkozzon a két delegáció Párizsban. Ismay a repülőt ajánlotta, majd miután Doumenc a vonatot javasolta, annál inkább a tengeri utat tartotta alkalmasabbnak egy cirkálón (cruiser).[684] A vasúti utazás lehetőségéről Halifax mindenesetre megkérdezte berlini követét, aki igen visszafogottan világosította fel, hogy az nem jó ötlet: „szükségtelen provokáció és nemkívánatos incidenshez vezethetne."[685]

A delegációk utazásával kapcsolatos F.K. Roberts feljegyzése a kormány (Chamberlain?) számára, augusztus 2-i keltezéssel. Ebben írja, hogy Campbell telefonon felhívta Párizsból, és közölte, beszélt Léger-vel, aki Daladier-vel egyeztetett a francia delegáció utaztatásáról. Több lehetőséget láttak. A legrövidebb vonaton Párizsból Németországon keresztül mindössze két napot venne igénybe. A másik lehetőségnek a hajó jönne számításba, angol kikötőből Rigába, majd onnan vonattal Moszkvába lenne a legrövidebb az utazás. Roberts közölte, hogy kapcsolatba lépett Ismay tábornokkal a „Birodalmi Védelmi Bizottságtól" (Committee of Imperial Defence – CID), s azt a választ kapta, hogy amennyiben a Németországon keresztül vezető utazást választják a franciák, akkor egyedül fognak utazni.[686]

Fogadás Moszkvában és Londonban

Augusztus 2-án, közvetlenül a delegációk elutazása előtt fogadta Molotov a brit és a francia követeket Moszkvában. A követek miután tájékoztatták őt a delegációk összetételéről, megkérdezték, kik lesznek a szovjet delegáció tagjai. Erre Molotov még nem válaszolhatott, bár már ismerte a javaslatot a személyekről.[687] Viszont ő is feltett egy kérdést, jelezve erről ellentmondásos értesülései vannak a moszkvai pártvezetésnek: lesz-e a *missziókat teljes felhatalmazása a* tárgyalásokon? Seeds : „Azt válaszoltam, hogy erre nem tudok válaszolni, mivel eddig

[684] Uo. 534-535.

[685] Uo. 543. A válasz két nap múlva érkezett meg, Henderson táviratát továbbították Párizsba. Elképzelhető, hogy Doumenc szeme előtt Lenin zárt vagonokban vonatozása lebegett, ő is egy megállás nélküli átutazásra gondolt: „rail direct from Paris to Moscow."

[686] Uo. 563-564.

[687] Ugyanis éppen ezen a napon hagyták jóvá a szovjet delegáció összetételét – a legmagasabb szinten. Ennek érdekében hívták össze az ekkor már igen ritkán ülésező Központi Bizottság Politikai Bizottságát, amely a javasolt összetételt fogadta el. СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны, 393. s

nem foglalkoztam a katonai tárgyalásokkal."[688] Seeds másnap elküldött jelentésében javasolta Halifaxnak, hogy mivel a szovjetek egyre nehezebben fogadják az újabb felvetéseket, *a politikai kérdések vitájában tartsanak szünetet a katonai tárgyalások megkezdéséig.* Ez lényegében újabb engedmény volt Molotovnak, aki mindenekelőtt a katonai tárgyalások megkezdését sürgette.

Seeds a továbbiakban hosszan részletezte, hogy Molotov kifogást emelt Richard Austen *Butlernek,* a parlament külügyi bizottsága helyettes államtitkárának (Parlamentary Under-Secretary for Foreign Affairs) a képviselőházban elmondott beszédében elhangzottak kapcsán. Butler, az appeasement kemény támogatója szerint ugyanis a tárgyalások halogatásának fő oka Anglia és a Szovjetunió véleménykülönbsége arról, hogy „megsérthető-e a balti államok függetlensége, vagy nem." Molotov megkérdezte, hogyan értette ezt Butler, amire azonban Seeds diplomatikus formában, de végül lényegében azt válaszolta, hogy kérdezze meg erről Butlert. Az *Izvesztyijá*ban megjelent *TASZSZ* kommünikét Seeds már korábban eljuttatta Halifaxnak.[689]

A Butler ügy azonban ezzel nem zárult le Londonban sem. Korábban Chamberlain kényszerült válaszolni az ellenzék (A. Sinclair és Hugh Dalton) kérdésére a július 31-i parlamenti vitában. Igyekezett úgy beállítani, mintha az „indirekt agresszió" nem lenne más, mint „egy veszélyes és direkt agresszió, s mind a hármunk szeretné, ha megtalálnánk a megfelelő módszert ez ellen." Majd hozzátette, lényegében Butlert ismételve, hogy ragaszkodnak más államok függetlenségének a tiszteletben tartásához.[690] Kapcsolódva, de diplomatikusabban fogalmazott Halifax a lordok házában augusztus 3-án. Az indirekt agresszióról szólva úgy vélte, hogy az agresszió új formái szükségessé teszik az ezeknek megfelelő ellenlépéseket. Szerinte a véleménykülönbség lényege – ismét diplomatikusan fogalmazott –, hogy „Őfelsége Kormánya és a Francia Kormány számára úgy tűnik, a Szovjet Kormány, túl messzire megy egy más irányba."[691]

Eközben megoldódott a delegáció utaztatásának a módja. Úgy döntöttek, hogy a francia delegáció utazzon Londonba, ott tartsanak egy közös megbeszélést az angolokkal, majd onnan utazzanak el egy angol kikötőbe és onnan hajóval Leningrádba. Amint azt kivétel nélkül megemlíti a tárgyalásokkal foglalkozó

[688] DBFP S. 3. VI. 570.
[689] Uo. 559.
[690] Uo. 577-578.
[691] Uo. 592.

irodalom, a választás az egyik lehető leglassúbb megoldásra esett, az 1914-ben vízre bocsátott City of Exeter teherhajóra.[692]

A két delegációt Londonban vendégül látta a szovjet követségen Majszkij. A villásreggelin – emlékezete szerint – elsősorban az utazásról érdeklődött, s csodálkozását fejezte ki a lassú hajó választásán. Augusztus 5-én Majszkij megjelent a delegáció búcsúztatásán Londonban, majd Moszkvában, augusztus 11-én ő is üdvözölhette a delegációt. (A repülőgép gyorsabb volt, mint a hajó, amelyen öt napot töltött el a népes, a két, mintegy negyven főt számláló tárgyaló delegáció és személyzete.)[693]

Utasítások és dokumentáció a Moszkvába tartó francia és brit katonai misszió számára – 1939. július-augusztus

A brit és a francia delegáció nem üres kézzel lépett fel a teherhajó pallójára. A francia delegáció táskájában egy igen rövid, alig több mint egy oldalas dokumentum lapult, amelyet Gamelin írt alá 1939. július 27-én.

Gamelin az „instrukciókat" kifejezetten a francia delegáció számára készítette, az összeállításába azonban a francia vezérkari tisztek, így a delegáció vezetőjévé kinevezett Doumenc mellett részt vett a „munkahipotézis" készítésében a brit Ismay tábornok is. (Az elkészült iratot Ismay végül megkapta, az eredményről véleménye igen lesújtó volt.)[694]

A dokumentum első részében a kommunikációval foglalkoznak, említik a balti tengeri szovjet flotta 52 tengeralattjáróját, a Földközi-tengernél a dodekanészoszi-szoros és Szaloniki körzetéről teszik fel a kérdést: milyen segítséget

[692] A 9,447 tonna vízkiszorítású City of Exeter a belfasti Workman Clark & Co hajógyárban készült, csapatszállító volt az első világháborúban, s teszi majd e feladatát a másodikban is. 1950-ben vonták ki a forgalomból.

[693] A villásreggeli színes leírását tartalmazza Majszkij visszaemlékezése. Majszkij, 348-349.

[694] Ismay tábornok véleménye a következő volt a delegáció „utasításáról": „A dokumentum megdöbbentett, annyira általános kifejezéseket használt, hogy szinte semmi hasznos sem volt benne, ami instrukcióul szolgálhatott: csak arról volt szó benne, mit akarnak a franciák az oroszoktól, és semmi arról, mit készülnek tenni a franciák." Ismay beszél Doumenc-el is, még a „munkahipotézis" konzultációja során, s megkérdezte tőle, mit fog tenni, ha az oroszok kérdezni fogják a francia tervekről. Doumnec azt válaszolta: „Hát nem sokat. Egyszerűen hallgatni fogok…" Ismay feljegyzése, 1939. július 29. Public Record Officce Prem. 1/311. In: Документы и материалы. 1981. 387-388.

tud nyújtani a Szovjetunió? Hasonlóképpen az orosz szállításokról Lengyelországnak, Romániának és Törökországnak. Megjegyzik, a törökök abban az esetben készek „valamelyest is komoly" hadműveletekre, ha nem érzik magukat veszélyeztetve az oroszoktól a Kaukázus felől. A dokumentumban megállapítják, hogy a lengyelek nem fognak beleegyezni a háború előtt („még a békés időben") a szovjet csapatok belépésébe területükre, s a háború kirobbanásakor is csak a légierőt, és „lehetséges" gépesített egységek megjelenését engedélyezik. „Annak valószínűsége, hogy megnyitják határaikat a szovjet hadsereg összes fegyverneme előtt igen csekély." A románok is „visszafogottak" lesznek, a legkönnyebb a megállapodás a törökökkel.[695]

A brit delegációnak szánt dokumentum viszont vaskos volt. Az 1939 július végén készült, augusztus első napjaiban zárt a Birodalmi Védelmi Bizottság által augusztus 2-án jóváhagyott irategyüttes az „*Instrukciók a Moszkvába tartó brit katonai misszió számára, 1939*" címet kapta, s volt két alcíme: „*Vezérkari megbeszélések Oroszországgal*" és „Memorandum útmutatóként az Egyesült Királyság delegációjának".[696] A nagy terjedelmű, *három részből* és *négy csatlakozó mellékletből* álló bizalmas, az „oroszoknak nem átadandó" kötet dokumentumaiban pontosan megjelölik a delegáció jogosítványait és küldetésének célját. Ismertetik, hogy a tárgyalások előkészítése során egy *politikai* és egy *katonai* szerződés formálódott, s a szovjet tárgyalófél kívánságára adták fel a kettő egyidejű tárgyalását, s helyezték az első helyre a katonai megállapodást. (A politikai szerződést a szovjetek azzal hárították el, hogy a leglényegesebb politikai kérdésben nincs nézetkülönbség: szövetséget kell kötni Németország ellen.)

Bevezető utasítások

Az *első rész* (*General Policy*) a küldöttségek *jogosítványával* indít: „Természetesen a küldöttek csak tárgyalókként járhatnak el, és a katonai tárgyalásokon a végső megállapodás a francia és a brit kormány döntésétől függ."[697] Ezt erősítették meg a tárgyalások előtörténetét igen jól dokumentáló összefoglaló I. mellék-

[695] Uo. 157-158.

[696] DBFP S. 3. VI. 762-780.

[697] „It will be realised, of course, that the Delegates are to act as negotiators only and the final agreement to any military conversation rests with the governments of France and Great britain." Uo. 762.

letének 16. pontjában is, ahol még egyértelműbben körvonalazták a delegációk jogosítványát: „a brit és a francia vezérkar képviselőit azért küldték Moszkvába, hogy technikai tárgyalásokat folytassanak a szovjet vezérkarral."[698] Ez azt jelentette, s ezt még több helyen más-más megfogalmazásban leszögezték, hogy világos legyen a delegációk vezetői számára: *nem írhatnak alá semmiféle egyezményt kormányaik előzetes hozzájárulása nélkül.* Vagyis a tárgyalások eredményessége nem a delegációktól függött, *ilyen felhatalmazással elutazásukkor nem rendelkeztek.*

A *tárgyalások célja* a szerződés előkészítése volt. A delegáció nem volt könnyű helyzetben, mert az instrukciókban még arra sincs utalás, melyek azok a követelmények, feltételek, amelyek teljesülése esetén a megegyezés létrejöhet. Az instrukció összeállítói ezt úgy igyekeztek áthidalni, hogy a kormány álláspontját ismertették: „A Brit Kormány nem hajlandó olyan megállapodásokat kötni, amelyek minden körülmények között megkötnék a kezét."[699] Vagyis, az előkészítő tárgyalásoknak célja olyan háromoldalú egyeztetett javaslat, amely vázolja azokat a „körülményeket", amelyek között a felelősségvállalás létrejöhet.

A *fő tényezők*, amelyek meghatározták a helyzetet – a dokumentum szerint és a valóságban is –, a közvetlen német támadásnak kitett *lengyel, román és balti államok* voltak. Itt megjegyezték, hogy a Szovjetuniónak érdeke, hogy ezen államok megtámadása esetén a segítségükre siessen, mert különben „közös határa lesz" az agresszorral. Számítanak arra, hogy a tárgyalások folyamán a szovjetek azzal a kéréssel fognak fordulni a delegációhoz, hogy segítsék a kapcsolatokat ezekkel az államokkal, vezérkaraikkal. Az utasítás: ezekben az esetekben ne nyilatkozzanak. Külön kiemelik: „A delegáció nem tárgyalhat a balti-államok védelméről, amíg sem Franciaország, sem Nagy-Britannia nem nyújt garanciát ezen országoknak, s amennyiben [az oroszok] ezt kérik, úgy instrukciókat kell kérniük."[700]

E *szigorú kikötések* meglehetősen szokatlanok volt ezekben az években. A hasonló esetekben más volt az eljárás. A tárgyalással megbízottak rendelkeztek felhatalmazással a tervezett, s előtte előkészített szerződés aláírására. A szerződés ratifi kálásra ezt követően került sor – a francia-szovjet esetében majd egy évvel később. Kivéve, ha a delegáció, illetve tárgyalással megbízott képviselő egy azon-

[698] „ ...are being sent to Moscow to initiate technical conversations with the Soviet General Staff." Uo. 782.

[699] Uo. 763.

[700] Uo. 764.

nal hatályba lépő szerződés aláírásához eleve megkapta a felhatalmazást. Ilyen volt legutóbb minden lényeges szerződés: a Ribbentrop és Samuel Hoare által aláírt fl ottaegyezmény, valamint a legutóbbi, a Müncheni szerződés. Igaz, ezek-ben az esetekben egyrészt a legmagasabb, illetve igen magas szintű volt, valamint előzetes felhatalmazással is rendelkeztek, ha nem is formálisan.

A delegációk lehetőségei így igen korlátozottak voltak, azonban tagjai, s a delegációk vezetői tisztában voltak a helyzet súlyosságával, s ennek megfelelően igyekeztek végezni feladatukat.

A két delegáció azonban nem volt egyenrangú, amit világosan megfogalmaztak a brit külügyminisztériumban: „Amennyiben fontos pontokban nézeteltérések keletkeznek a két delegáció között, akkor az Egyesült Királyság delegációjának a Hadvezetéshez (Chiefs of Staff) kell fordulnia. Ennek az intenciónak az alapján kell egységesen dolgoznia a két delegációnak, de saját nevükben nyilatkozzanak."[701] Ami egyben azt is jelentette, hogy a „kézikönyvben" megjelöltek a franciákra is vonatkoznak, bár nincs utalás arra, hogy azt korábban egyeztették volna velük. Amint később kiderült, a különbségek már a tárgyalások elején megjelentek.

Az első rész végén mintegy kiemelve azt hangsúlyozzák, hogy a „fenti és más nehézségek ellenére is van jele annak, hogy az oroszok valóban szeretnék mind a politikai, mind a katonai megállapodások megkötését. A delegációnak arról kell meggyőznie az oroszokat, hogy kétfrontos háború szükséges Németország legyőzéséhez." Ennek során azonban „a delegációnak el kell kerülnie saját nehézségeink tárgyalását, inkább nagy vonalakban be kell mutatni a francia-brit akció várható eredményeit a nyugati fronton, a tengeren és a levegőben, nem kitérve a részletekre."[702]

A tárgyalások stratégiája

A dokumentum terjedelmesebb, 14 fejezetből álló második része a „stratégiai megjegyzés" (S*trategical Note*) címet viseli. Kiindulópontként bemutatja, hogy a külügyminisztérium várakozása szerint a „közeljövőben az európai háborúban" az *erők milyen csoportosulásaival lehet számolni.* E sorokból is az derül ki, hogy a tárgyalásokat az elemzők már nem a háború elkerülése érdekében tartják

[701] „the two Delegations shall work as one in all but name." DBFP S. 3. VI. 762.

[702] „…they should avoid labouring our own difficulties". Uo. 764.

szükségesnek, a háború kirobbanását már tényként kezelik. Ennek alfejezete a *politikai jegyzet*, amelyben a címmel ellentétben azt vázolják, *kiket tekintsenek a lehetséges szövetségeseknek, semlegeseknek, illetve ellenségnek a háborúban.*

Szövetségesnek tekintik a csoportosításban a Szovjetuniót, az Egyesült Királyságot a dominiumokkal, Franciaországot, Egyiptomot, Irakot, Portugáliát, Lengyelországot, Törökországot (hozzátéve, nem feltétlenül, de bizonyosan, amennyiben Olaszország ellenség lesz).

„Minő nyugalom! Semmi esélye a fertőzésnek. Milyen szerencse, hogy külön ágyunk van! Sztalinitisz, Hitleritisz, villám(háború) himlő, náci láz, fasiszta láz és olasz mumpsz. (Dr. Seuss)

A *semlegesek* sora a hosszabb. Első csoportjukba sorolják azokat, amelyek a szövetségesek felé hajlanak (Pro-Ally). Elsőnek az *Egyesült Államokat* említik, hozzátéve, hogy „nem kizárt, hogy bizonyos fázisban a mi oldalunkon" lép be a háborúba. Majd következik *Hollandia, Belgium, Jugoszlávia, Románia, Görögország és a skandináv államok* – attól függően, hogy belekeverednek-e a háborúba, illetve a skandinávok esetében, ha nem kényszerülnek a Németország számára kedvező semlegességre.

A *Németország felé hajló* semlegesek (Pro-Enemy) között sorolják fel feltételekkel Spanyolországot, Bulgáriát és Magyarországot, amely utóbbi „amíg csak lehet igyekezhet ellenállni a német nyomásnak."

Az *ellenségek* között említi Németországot, Olaszországot, Japánt, az utóbbi kettőnél jelezve, nem jönnek számításba feltétlenül a háború első szakaszában. Bulgária abban az esetben kerül e csoportba, ha Románia és Görögország is Németország oldalán lép be a háborúba. „Magyarország hasonlóképpen így tehet, amennyiben Németország hadba lép Romániával együtt."[703]

Végül kérik, hogy a delegáció érdeklődje meg „az orosz vezérkar véleményét" e csoportosításról.

[703] DBFP S. 3. VI. 765.

Milyen lesz a háború?

A tematikusan tagolt további alfejezetekben felmérik *a háború kirobbanásának pillanatában rendelkezésre álló erőket, másrészt a háború várható jellegét, az egyes háborúzó hatalmak egymáshoz való viszonyát* – különös figyelmet fordítva a szovjet és a lengyel, valamint a szovjet és román kapcsolatokra, illetve „a Szovjetunióval határos" államokra, a balti mellett az attól északra levő területekre.

A háborúban számítanak a *totális hadviselésre*, beleértve a gáztámadásokat is. Akárcsak az előző tárgyalásoknál a britek különösen tartanak légi támadásoktól. Ezért külön hangsúlyozzák, hogy a „Szovjetunióra nyomást kell gyakorolnunk" a légi háborúban „a mi politikánk" támogatására, amelynek lényege, hogy „nem kezdeményezünk légi akciókat még a szó leszorosabb értelmében vett tisztán katonai objektumok ellen sem", illetve „amennyire az lehetséges, olyan tárgyakra korlátozzuk a támadást, ahol elkerülhetők a civil áldozatok."[704]

A stratégiai előnyök közül elsőnek a *kétfrontos háborút* említik, amelyre sor kerül a lengyel és a román szövetséggel. Ez után számolnak az „orosz hadsereggel és hadianyagokkal" a háború első szakaszában – később említik, a közvetlen katonai segítségre a Szovjetunió részéről, erre az első szakaszban nem számítanak. Azonban a szovjet hadsereggel a németeknek „igen komoly nehézségekkel kell számolniuk Keleten: „A front mélysége ebben az esetben teljesen bizonytalanná válik, és nem remélhetnek keleten támogatást Románia, valamint Lengyelország nagy részének katonai megszállásától."

Oroszországnak viszont előnyös ez a szövetségi rendszer, mert Románia és Lengyelország ütköző államok közte és Németország között. Viszont azzal számolnak, hogy amint a német front közeledik Ukrajnához, ez a helyzet meg fog változni, az oroszok számára kedvezőtlenebbé válik.

A *hadműveletek lehetséges irányánál* említik meg, hogy a kezdeti szakaszban nem tartják lehetségesnek a szovjet támogatást Lengyelország és Románia háborújában. Ezért „meg kell vitatni" az oroszokkal általában a tengeri hadműveleteket – itt a Balti-tengertől Murmanszkig elemzik a lehetőségeket, a brit segítséget Oroszországnak.

A légi „aspektusokat" röviden vázolják, két lehetőséget fi gyelembe véve: amennyiben Németország keleten támad és nyugaton védekezik, illetve fordítva. Úgy vélik, hogy a német bombázók fő feladata a szárazföldi csapatok hadműve-

[704] Uo. 766.

leteinek támogatása lesz. Azonban amennyiben a támadás fő iránya a Nyugat, a német légi támadások fő célja nagy valószínűséggel Nagy-Britannia lesz.

A dokumentumban ezt követően röviden áttekintették azokat a hadseregeket, amelyekkel a háború kirobbanásakor számolhattak – mindkét oldalon. A következő tematikus fejezetekben a kép kiegészült. Itt mindössze két sorban említették, hogy *francia* részről 86 hadosztállyal lehet számolni a háború első hónapjaiban, s „ehhez jön a relatíve erős haderő Észak-Afrikából."

Valamivel bővebb a *brit hadsereggel* foglalkozó rész. Közlik, hogy „eddig Britannia a fegyverkezés maximumát a tengeren és a légierőnél teljesítette, és csak legutóbb döntött nagy szárazföldi erő létrehozása mellett. A jelenleg javasolt cél 16 hadosztály felszerelése, amely alkalmas lesz bevetésre a háború korai szakaszában, majd végül további 16 hadosztály." Megjegyzik: „A program még nem állt össze (not yet complet)," de már megtették a lépéseket annak érdekében, hogy amilyen gyorsan csak lehet, azt megvalósítsák.[705]

A *lengyel* haderő ismertetése a legrészletesebb. Bevezetőben felhívják a delegáció figyelmét arra, hogy „nagy óvatosságot igényel" a tárgyalások során, milyen információkat adnak át az oroszoknak a lengyel haderő állapotáról, akik „minket bizalmukba fogadtak". (Itt Ironside tábornok látogatására történt célzás, amiről a delegációból Heywood tábornoknak bizonyosan pontos információi voltak.) Amit láttak: a lengyel hadsereg 30 aktív és 10 tartalékos gya-logos hadosztályból, valamint 4 kisegítő hadosztályból áll. Ebből 11 lovas és 1 motorizált brigád, 58 önálló gyalogos zászlóalj, 20 könnyű harckocsiegység, 9 nehéz harckocsiegység, 38 önálló egységben tűzérség és légvédelmi ágyúk. Eh-hez járul még 60 000 kiképzett tartalékos. Ez utóbbiak nem alkalmasak friss erőként bevezetésekor, mivel nincs felszerelésük. Majd a kritikus megjegyzések: a légvédelem alkalmatlan, a szállítást lófogatok biztosítják, ami sebezhető a légi és gáztámadások esetén.[706]

A *román* hadsereget nem tartják jelentős erőnek – 3 lovas és 22 gyalogos hadosztállyal, és 3 vegyes hegyi hadosztállyal számolnak. A háború első két hónapjában ez kiegészülhet néhány „másodosztályú hadosztállyal." E mellett bevethető a mintegy 50 000 fős határőrség, illetve elláthat feladatokat a 30 500 fős rendőrség. Megjegyzik, Románia rá van szorulva a harckocsik külföldről importálására. A jelenlegi páncélos egységek még a bolgároknál is gyengébbek. Ér-

[705] Uo. 769.

[706] Uo. S. 3. VI. 769.

dekes lenne tudni, hogy vélekednek minderről a szovjetek – írják, megszólítva a delegációt.[707]

A *szovjet* haderőnél a háború első szakaszában a nyugati fronton a Közép-Oroszországban állomásozó 82 hadosztállyal számolnak, ebből 20 lovas, 42 gyalogos hadosztály (később: 100-110), 3 könnyű páncélos hadosztály (később 4), 17 gépesített és harckocsizó hadosztály. A részleteket a dokumentum terjedelmesebb *II. mellékletében* közlik, amit a hadsereg vezérkarát lefejező, 1938-1939-ben Sztálin parancsára végrehajtott tisztogatásokkal kezd: „Először, alig kétséges, hogy az orosz hadsereg megszenvedte az újabb tisztogatást (recent purge)." Másodsorban a hadsereg „összlétszáma" kétséges, az adatok a papíron és valóságban nem egyezhetnek. Harmadszor, a szóba jöhető országok „nem szívesen látnák" a szovjet hadsereget, másrészt a szovjetek sem szívesen vinnék a hadsereget olyan országba, ahol „burzsoá hatások" érnék. Áttekintik a haditengerészetet – a balti, északi (Murmanszk) és fekete-tengeri flotta egységeit, majd a fekete tengeri kikötőket, az ott állomásozó hajókra lebontva. A szárazföldi hadsereget igen részletesen a melléklet 14-28, a légierőt a 29-34 pontjában[708] mutatják be.[709]

A *Wehrmachtról* nincs külön melléklet, az áttekintés rövid, a későbbi tematikáknál azonban található kiegészítés. A háború kirobbanásakor Németország 120-130 hadosztályt vethet be. Ezek 2/3-át a legmodernebb fegyverekkel és felszerelésekkel látták el. Megjegyzik, hogy a Csehszlovákiában megszerzett fegyverek mintegy 40 hadosztály felfegyverzését tették lehetővé. (Ennek részletezése itt nem található, nyilván mert ismert volt: Hitler a Reichstagban elmondott beszéde szerint a németek zsákmánya 2 175 ágyú, 469 harckocsi, 500 légvédelmi ágyú, 43 000 gépfegyver 1 090 000 puska, 114 000 pisztoly, mintegy egy milliárd lőszer és hárommillió légvédelmi lövedék. Ez a mennyiség mintegy 50%-a volt annak, amivel akkor a Wehrmacht rendelkezett.[710])

Külön alfejezetben foglalkoznak a *Wehrmachtnak a Románia és Lengyelország elleni támadásában* számításba vehető erőivel, valamint e támadások idején a

[707] Uo. VI. 770.

[708] A dokumentumban az elejétől folyamatosan, 1-től 117-ig számozzák az egyes témákat – az utolsó a meteorológiai információk átadásáról szól. Uo. 779.

[709] Uo. 782-788.

[710] U.S. War Department, (1945). Chapter I: The German Military System. Handbook on German Military Forces, 15 March 1945, Technical Manual TM-E 30-451. http://www.ibiblio.org/hyperwar/Germany/HB/HB-1.html

a nyugati fronton tartott hadosztályok számával, illetve a tartalékokkal. A támadást nem egyszerre képzelték el. A *Románia elleni támadáskor* 20-25 német hadosztállyal számoltak, amikor a lengyel fronton 30 hadosztály, a nyugati fronton 40 hadosztály lesz védelemben, illetve 25-30 hadosztály tartalékban. Ugyanez *Lengyelország* megtámadásakor 60 támadó hadosztály, védelemre a Román fronton 10-5, a nyugati fronton 40, tartalékban 10-15 hadosztály szerepel, jelezve, hogy a bizonytalansági tényezők jelentősek.

Szintén külön tárgyalják azt a helyzetet, amikor a németek *először nyugat felé támadnak*: „E megfontolások alapján Németország 31-35 hadosztályt hagyhat a Keleti és a Déli frontok védelmére. Amennyiben még 10 hadosztályt a központi tartalékba helyez, úgy mintegy 75-85 hadosztályt tud bevetni a Nyugat megtámadására, valamint nem több mint 14 nem harcoló, különféle ellátó egységet.[711]

A *magyar hadsereggel* a dokumentum 54. pontjában foglalkoznak. Ismertetik, hogy a „lengyelek azt állítják, Magyarország nem fog csatlakozni Németországhoz, s nem fog átengedni területén német csapatokat. Ezzel a véleménynyel nem értünk egyet, és úgy véljük, hogy Magyarország be fogja vetni erőit a tengelyhatalmak oldalán az első fázisban, amennyiben Románia hadbalép. Amennyiben ez így történik, akkor Magyarország az első időben 14-21 hadosztályt tud a frontra küldeni. A magyar hadsereg hatékonysága alacsony, még nincs felszerelve a szükséges modern fegyverekkel." Majd ismét megjegyzés a delegációhoz: „Erről az oroszok véleményét szeretnénk tudni."[712]

Az utasítások III. része „Összefoglaló a viták során felmerülhető pontokról". A bevezetőben: „Míg a delegáció fő feladata, hogy megalkosson egy katonai konvenciót a legszélesebb értelemben, a megbeszélések vezethetnek a haditervekre vonatkozó katonai témákban információk cseréjére." Majd következik a kérdések hosszú sora, amely megválaszolását várják a szovjet vezérkartól: kikre számíthat szomszédai közül a Szovjetunió szövetségesként, milyen elképzelései vannak az orosz vezérkarnak egy Németország és Olaszország elleni háború esetén, milyen a tengeri,

[711] DBFP S. 3. VI. 774.

[712] Uo. VI. 771.

szárazföldi és légi együttműködésről, a kétfrontos háborúról egy nyugat elleni, illetve egy keleti német fő támadási irány esetén, s az utolsó kérdéscsoport: mit kíván tenni a Szovjetunió az agresszor elleni összefogás erősítése érdekében? Ezen utóbbi kérdések között a 101. pont: „Milyen fegyvereket, nyersanyagokat kész szállítani a Szovjetunió a háborút megelőzően és a háborúban Lengyelországnak?"

Az együttműködésre vonatkozó kérdés: „Mi a javaslata az orosz vezérkarnak a szövetséges vezérkarok közötti együttműködésre a háborúban? Beleegyezik-e missziók cseréjében?"[713]

A 106. pontban annak tisztázását kérik a delegációtól, hogy „a rendelkezésre álló orosz légierő hány százalékát tudják bevetni Lengyelországban levő repülőterekről?" Az utolsó, a 117. pont a meteorológiáról szól. Ebben megállapítják, hogy a meteorológiai információk cseréje „előnyösebb a Szovjetunió számára, mint számunkra, mivel az időjárás fő mozgása Nyugatról halad Kelet felé, amit valószínűleg fel fog vetni a szovjet delegáció." Itt megjegyzik, hogy ennek különösen akkor lesz jelentősége, ha „bombázóink előretolt bázisokat használnak Lengyelországban."[714]

Az utasítás négy melléklete

Az első mellékletben áttekintik a tárgyalások előzményeit 1939. március 17-től a július 25-i döntésig. A tárgyalások „azonnali" megkezdésénél megemlítik a román fi gyelmeztetést a német támadás veszélyéről. Itt is hangsúlyozzák, hogy *a tárgyalások technikai jellegűek, vagyis nem szerződés kötése a cél*. Majd közlik a legfontosabbakat. „A tárgyalások folyamán Őfelsége Kormánya a következőkben engedett a szovjet kormánynak": 1. a balti államokra vonatkozóan, 2. Hollandia és Svájc esetében,[715] 3. az indirekt agresszióval kapcsolatos megfelelő formulában, 4. az aláírók tiltásában a külön fegyverszünet vagy béke kötésére, 5. az indirekt agresszió meghatározásának beillesztésében a szerződésbe.

A szovjet kormány a maga részéről nem tett semmiféle engedményt."[716]

[713] DBFP S. 3. VI. 777-778.

[714] Uo. 779.

[715] Itt arról volt szó, hogy a britek azzal indokolták, miért nem kívánják garantálni a balti államokat, hogy ők sem kérik a Szovjetuniótól Hollandia és Svájc garantálását a szerződésben.

[716] DBFP S. 3. VI. 782. Ez valóban így van, ami a brit javaslatokat illeti, viszont a britek sem engedtek: nem támogatták a szovjet javaslatot egy szélesebb nemzetközi konferencia összehívására.

A II., már említett hosszabb melléklet a szovjet haderő igen részletes bemutatása.

A *III. mellékletben* áttekintő táblázatot közölnek a *légierőkről*. Ebből az derül ki, hogy az 1939. augusztus 1-jei állapot szerint számbavett brit, francia, lengyel, román, szovjet (a Bajkál-tótól nyugatra elhelyezett) állomány a repülőgépek számában (1750, 1740, 500, 236, 3361) felülmúlja a német és az olasz (4210, 1531) légierőt,[717] bár máshol jelzik, a szovjet légierő gépeinek jó része elavult, nincs megfelelő állapotban, valamint nem rendelkeznek „mobil bázisokkal", így korlátozott bevethetőségük külföldi repülőterekről.[718]

A IV. melléklet három pontjában az „orosz karaktert" mutatják be. „Az oroszok gyanakvó természetűek és keményen alkudozók." Figyelmeztetnek, hogy az orosz delegáció információk átadására vagy együttműködésre csak „kölcsönöségi alapon" kész, ezért óvakodni kell attól, hogy olyan kérdéseket tegyünk fel", amelyekre nem készültünk megfelelő válaszinformációkkal. Vagyis a kérdéshez, hogy a lengyeleknek milyen anyagi segítséget nyújtanak, tudnunk kell, „mi hasonlóképpen gumi, réz vagy nikkel" szállításainkkal segítjük Oroszországot. Arra is felhívják a figyelmet, hogy az oroszok hajlamosak a túlzásokra, s ezt másokról is feltételezik. Ezért javasolják, hogy a tárgyalások során inkább többet kérjenek, mint kevesebbet, a kívánt cél elérése érdekében. S itt hozzák a légierők példáját: a brit légierő első osztályú gépekkel és nagy tartalékkal rendelkezik, míg „az orosz légierő jelentős része lehet bevetésre alkalmatlan, javításban vagy más okból alkalmatlan."[719]

A dokumentum és mellékletei lényegében arról szólnak, hogy a háború kirobbanásakor csak akkor van esély a német támadás elhárítására, illetve a sikeres ellentámadásra, ha a francia, a lengyel és a román mellett a szovjet hadsereg is azonnal támadásba lendül. Úgy tűnik a leírtakból, hogy olyan háborúra számítanak, amelyben Lengyelország megtámadásakor azonnal két- vagy többfrontos háború alakul ki, ahol a fő erők Nyugaton a Franciaország és Németország közötti fronton harcolnak, Keleten a lengyel hadsereg védekezésre berendezkedve harcol, s támogatást kap a Szovjetuniótól, illetve rajta keresztül a szövetségesek anyagi erői is eljutnak hozzá. A Románia elleni esetleges német támadást későbbre teszik. Ez a képlet nyomon követhető majd a tárgyalásokon.

[717] DBFP S. 3. VI. 788.

[718] Uo. 788. Az utóbbi megjegyzések az oldal 5. lbj-ben.

[719] Uo. 789.

S egy másik is, ami nincs megfogalmazva, de kitűnik a sorokból: a britek csak jelentéktelen erőkkel léphetnek be a háborúba, legalábbis az első hónapokban. A franciák megkapták a brit dokumentumot, s ez korántsem volt megnyugtató a számukra: a hadviselés fő terhe a dokumentum szerint rájuk hárul – Lengyelország és a Szovjetunió mellett. *Ezért a francia delegáció a tárgyalások első napjától a katonai megállapodás létrehozását tartotta céljának.*

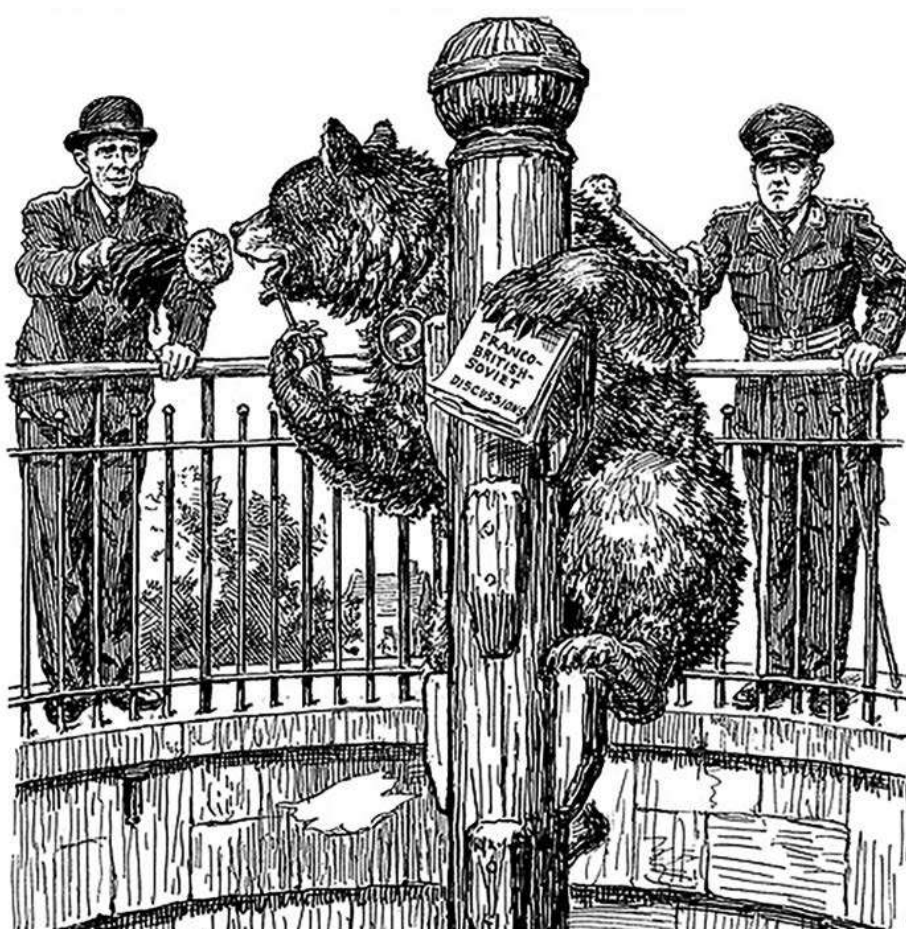

„A mérlegelő medve." Kezében: „Francia-brit-szovjet tárgyalások." (Bernard Partridge)

A brit-francia-szovjet katonai tárgyalások Moszkvában, 1939. augusztus 11.– augusztus 25.

A történeti irodalomban az ebben a két hétben történtekről igen külböző vélemények találhatóak – mindenekelőtt a Molotov -Ribbentrop paktum kapcsán, jobbára *Sztálin* szerepét elemezve. Itt nem pusz-tán Sztálinról, vagy a brit miniszterelnökről, Neville *Chamberlain* felelősségé-nek a mérlegeléséről, vagy éppen a franciák, a miniszterelnök Édouard *Daladier* és külügyminisztere, Georges *Bonnet* vélekedéséről lesz szó, hanem elsősorban annak vizsgálatáról, hogy megvoltak-e a feltételei ekkor a brit-francia-szovjet katonai szövetségnek. Illetve, ami ezzel szorosan összefüggött, de ma már ke-véssé ismert[720]: milyen feltételekkel, és egyáltalán, láttak e lehetőséget a tárgyaló felek a háború elkerülésére, illetve a német támadás elhárítására? Az előbbire a „nemet" leggyakrabban azzal magyarázzák – mint a „reálpolitikát" képviselő Henry *Kissinger* –, hogy a németek többet ígértek, ezért a „sztálini bazárban" ők kapták meg az árut.[721] Ami a végeredményt illeti, ez természetesen igaz. De hogy volt-e egyáltalán bazár, az már kérdéses. A válaszhoz előbb meg kell vizsgálnunk: mi volt a két ajánlat? S valóban volt-e kettő? S azt is, mi volt az áru. Az utóbbira lesz az egyszerűbb a válasz.

[720] A háború kirobbanását közvetlenül követő hetekben megjelent francia dokumentumkötet is csak a francia-német diplomáciai iratokkal foglalkozik, s a rendelkezésre álló terjedelemre hivatkozva jelzi előszavában, hogy másra, így a moszkvai tárgyalásokra nem tér ki. Le livre jaune Francais. Documents diplomatique 1938-1939. Paris, Imprimierie Nationale, MDCCCCXXXIX. V. A kötet a következő évben megjelent németül, angolul és magyarul is – a magyar kiadásból viszont már hiányzik a francia előszó, a bevezető, a Münchenhez vezető út 1–11. dokumentumai, majd az egész 4. és az 5. fejezet, amelyekben a francia kötet a német-lengyel válságot, Danzigot, a lengyel ellenállást és a német propagandát mutatja be. A fejezetek számozása ezért hiányzik, viszont a fordító, talán szándékosan, meghagyta a dokumentumok eredeti számozását, amiből a hiányok kiderülnek: az 1-11. és a 83-202 közötti számokkal ellátott dokumentumok nem kerültek a magyar nyelvű kötetbe. A francia sárga könyv, 270.

[721] Kissinger, 315.

S még valamit meg kell jegyezni. Az irodalom, de már közvetlenül a háborút követő elemzések sem tulajdonítanak fontosságot a brit-francia-szovjet tárgyalásoknak. Ez részben jogos annyiban, hogy a tárgyalások eredménytelenül végződtek. Viszont a katonai szövetség megkötése nem volt eleve kudarcra ítélve – francia és szovjet részről bizonyíthatóan nem, de a brit delegáció tagjai is reménykedtek London álláspontjának megváltozásában. Ha lehetett is kifogásolni a delegációk nem megfelelő – alacsony – szintjét, hosszú utaztatását, főleg brit részről a felhatalmazás elmaradását – Moszkvában már a brit képviselők is igyekeztek minden tőlük függő lehetőséget kihasználni a tárgyalások eredményessége érdekében. Egy azonban bizonyos volt: mindhárom delegációban tudták, hogy a háború kirobbanásáig már nincs sok idő hátra.

A delegációk megérkeznek

A brit-francia delegáció augusztus 11-én vonattal érkezett Moszkvába, ahol „még azon a napon megkezdte munkáját." Amint arról Roberts feljegyzésében írta: „Őfelsége követe és a brit misszió vezetője szerint a küldöttség fogadtatása igen kedvező volt, és az első néhány beszélgetésből arra lehetett következtetni, hogy a szovjet katonai tárgyalók valóban készek a megállapodásra."[722]

A problémák azonban rögtön jelentkeztek, mégpedig szovjet és francia részről. A francia követ, Naggiar 1939. augusztus 12-én, a delegációk megérkezésének másnapján írt jelentésében, már beszámolt külügyminiszterének, Bonnet-nak, hogy a brit delegáció semmiféle felhatalmazásra sem tudott hivatkozni Moszkvában – miután az rögtön megérkezésükkor szóba került. Beszámolója e mellett ismerteti az ellentéteket, de legalábbis *a helyzetértékelések különbözőségét* a franciák és a britek között. Ennek első jele volt, hogy míg Doumenc kész volt aláírni megállapodást, ezt Drax nem tehette. Amikor Naggiar erre rákérdezett, Drax csak felolvasta előtte a Londonban kapott instrukciók részleteit, „amelyeknek megfelelően ő nem bocsátkozhat konkrét katonai tárgyalásokba, míg a paktum politikai része körüli nézeteltérések nem tisztázódnak." Naggiar megjegyzi, hogy ő és a Moszkvában levő francia diplomaták úgy vélik: „az admirális instrukciói ellentmondanak a három kormány megállapodásának (katonai tárgyalásokat folytatni egyidejűleg a továbbiakat rendező politikai tárgya-

[722] „… the Soviet military negatiators were really out for business." DBFP S. 3. VII. 558.

lásokkal[723]). Továbbá nagyon veszélyeztethetik [a megállapodást], hacsak a brit kormány nem akarja semmissé tenni a már elért oly fontos eredményeket, és titokban nem a tárgyalások kudarcát kívánja, amelyek sikerében a nyilvánosság előtt reménykedik. Elképesztő elképzelés, amely Neville Chamberlainre vall."[724] Az oroszok, folytatja Naggiar „azt gondolják, hogy kompromittálni akarjuk őket […] Németország előtt, hogy missziót küldünk, és ugyanakkor elutasítjuk a katonai megállapodást, amely bármennyire is gondosan lett kidogozva, így semmi gyakorlati erővel nem bír." Naggiar , megnevezve a francia delegációt és Doumenc -t, ezen a helyen írja: „Nem kételkedem abban, hogy […][725] az admirálist [Drax] szuverenitása és hazafisága a jobb döntés elfogadására ösztönzi, ellentétbe a számára adott instrukciókkal."[726]

A tárgyalás első napja – 1939. augusztus 12.

A delegációk teljes létszámban képviseltették magukat a tárgyalások első ülésén. A *brit delegációt* vezető Drax mellett kilenc fő jelent meg, közülük fontos szerepet töltött be a légimarsall Charles *Burnett,* a harmadiknak említett Heywood, valamint Francis Henry Norman *Davidson* ezredes – az utóbbi kettő a katonai elhárítástól. A fegyvernemektől A. C. *Collier* a légierőtől – egyébként 1919-ben részt vett az Oroszország elleni intervencióban –, B. I. *Robertshaw* parancsnok a haditengerészettől (később vice admirális), T. A. H. *Coltman* kapitány, varsói katonai attasé, valamint még három attasé: H. *Clanchy* a haditengerészettől, R. C. *Firebrace* őrnagy és C. *Hallawell* a légierőtől.

A *francia delegáció*[727] vezetője*Doumenc* [728] volt, mellette szintén kilenc katona: Martial *Valin* a légierő tábornoka (később De Gaule mellett harcol),

[723] „(négociations militaires á poursuivre simultanément avec ce qui reste á regler dans la négociation politiques)." Documents diplomatiques français 1932-1939. 2 serie, 1936-1939. Paris, Imprimerie Nationale, 1984. (a továbbikban: DDF) Tome, XVII. 870.

[724] „Hypothése invraisemblable, étant donné le caractére de M. Neville Chamberlain." DDF, uo.

[725] A kihagyásokat jelző „…" az eredeti dokumentumban található.

[726] DDF 871.

[727] A tárgyalás első napja hiányzik a francia dokumentumkötetből, amit jeleznek lábjegyzetben. DDF XVIII. 549.

[728] Joseph Edouard Aimé Doumenc (1880-1948) akárcsak Drax, fiatal korától katonai iskolákba járt, végigharcolta az első világháborút, 1938-ban lett a Legfelsőbb Haditanács (Conseil supérieur de la guerre) tagja, 1939-ben léptették elő hadseregtábornokká. Ezt követően nevez-

Willaume korvettkapitány, *Krebs* parancsnok,[729] André *Beaufre* kapitány a vezérkartól (elhárítás, majd ő is De Gaule oldalán), *Sovisch* kapitány, és katonai attasék: *Palasse* tábornok, *Abraham* korvett kapitány, *Luget* alezredes.

A *szovjet delegáció* vezetője *Vorosilov* marsall, tagjai Borisz Mihajlovics *Saposnyikov* I. osztályú hadseregparancsnok (komandarm), *Kuznyecov* II. osztá-lyú fl ottaparancsnok, Alekszandr Dmitrijevics *Loktyionov* II. osztályú hadsereg-parancsnok és Ivan Vasziljevics *Szmorogyinov*, a vezérkari főnök helyettese, I. *Ponomarjov* hadmérnök, *Turin* százados, valamint a jegyzőkönyvvezető (gyorsíró) *Katancsev* hadseregkomisszár.[730]

Mindhárom delegációban voltak magas rangú és értő katonák, de a brit és a francia küldöttség nem reprezentálta a vezérkarokat – ellentétben a szovjettel, ahol Vorosilov hadügyminiszter (és Sztálinnak ekkor Molotov mellett legközvetlenebb embere), Saposnyikov pedig a vezérkar „mogulja", vezetője nemzetközileg is jegyzett teoretikus volt.

E diplomáciai szempontból különösen kifogásolt helyzet azonban nem befolyásolta a tárgyalások megtartását, sőt Voroilov miután kiderült, hogy csak a francia delegáció rendelkezik felhatalmazással megjegyzés nélkül nyitotta meg az első ülést. A dokumentumokból az is megállapítható, hogy *megbeszélések végig szakszerűek voltak és udvarias légkörben folytak.*

Már az első napon bebizonyosodott, hogy a francia követ, Naggiar aggodalmai nem voltak alaptalanok. Bár a delegációk hamar megállapodtak – ekkor már közös megegyezéssel Vorosilov elnökölt – minden formalitásban, így

---

ték ki a francia delegáció élére. http://www.histoquiz-contemporain.com/forum/viewtopic.php?f=68&t=1177

[729] Nagy valószínűséggel Louis Krebs , a világhírű, h léghajó, tengeralattjáró tervező Arthur Krebs fia, szintén hajózó, később a francia ellenállási mozgalom egyik parancsnoka, 1944-ben esett el.

[730] DBFP S. 3. VII. 661-562. A tárgyaláson elhangzottakat igyekeztem a lényeges részeken a felszólaló, illetve az aznap elnöklő nyelvén készült protokollokból idézni. Úgy tűnik, hogy az orosz és a francia nyelvű dokumentumkötetekben találhatók a legrészletesebb, jegyzőkönyv formátumú feljegyzések, az angol inkább ismertető stílusú és valamivel rövidebb. Összevetve a forrásokat nem találtam lényeges tartalmi eltérést, de hiányokat igen – értelemszerűen a rövidebb angolnál. Illetve az orosz kötetben, ahol az első nap jegyzőkönyvében mellőzték a szovjet delegáció egyes tagjainak felsorolását. (Документы и материалы II. 212.) A. D. Loktyionovot 1941-ben Sztálin agyonlövette. Viszont az 1981-es kiadásban már ott a névsor – nem a jegyzőkönyvben, hanem Vorosilov meghatalmázásában. Документы и материалы 1981. II. 200. A német kötetben (Ursachen, XIII. 422-430.) az orosz jegyzőkönyvből közölnek részletet, másik forrásból.

a tárgyalások titkosságában, abban, hogyminden delegáció saját nyelvén vezessen jegyző-könyvet, a sajtóközlemények közös jóváhagyásában rövid konzultációk után megegyeztek[731], azonban amikor a meghatalmazásokra került sor kezdődtek a problémák.

Elsőnek Vorosilov olvasta fel megha-talmazását kormányától, amelyben felhatalmazták a tárgyalások folytatására valamint „a katonai megállapodás (konvenció) aláírására Anglia, Franciaország és a Szovjetunió katonai védelmének megszervezéséről egy európai agresszor ellen.”[732]

Vorosilov után Doumenc előbb jelezte meghatalmazását, majd felolvasta dokumentumát, amelyben kormánya „felhatalmazza őt, hogy a szovjet hadvezetés vezérkarával minden kérdésben megállapodjon a két ország fegyveres erőinek együttműködéséről.”[733]

Drax bejelentette: „neki nincs írásbeli felhatalmazása; ő csak a tárgyalások folytatására van felhatalmazva, de nincs felhatalmazva paktum ("konvenció") aláírására.”[734] S hozzátette: követsége nyilván értesítette erről a szovjet delegációt, de amennyiben az írásbeli meghatalmazás szükséges „a lehetséges legrövidebb idő alatt azt beszerzik.”

Vorosilov biztosította, hogy ő nem kételkedik mindebben, de ennak írásbeli formája az ilyen szintű tárgyalásokhoz szükséges. Drax erre azt válaszolta, hogy a szovjet delegáció kellemes helyzetben van, mert közvetlenül tud konzultálni kormányával, s ha Londonban folytatnák a tárgyalásokat, ez számukra is rendelkezésre állna. Vorosilov megjegyzése oldotta a hangulatot: egyszerűbb papírokat utaztatni „mint az egész társaságot.”[735] Ez után Drax megjegyezte, hogy nem tud olyan tárgyalásról, ahol a delegációk „fel lettek volna hatalmazva kormányuk nélkül konvenció aláírására – „így volt a Törökországgal és Lengyelországgal folytatott tárgyalásinkkal.”[736]

A felhatalmazás ügy ezzel lekerült aznap a napirendről, hogy majd a későbbiekben újra előjöjjön: a franciák és a szovjetek, az előbbiek diplomatikusan, az utóbbiak határozottabban adták Drax értésére, hogy e felhatalmazás nélkül nem jöhet létre a megállapodás – ezt később Drax is belátta, s kérte felhatalmazását Londontól.

[731] Документы и материалы 1981. II. 213-214.

[732] Uo. 200. Az aláíró Molotov volt a szovjet kormány elnökeként és Mihail Hlomov, fiatal gazdaságpolitikus, aki ekkor a kormány (Szovnarkom) ügyvezetője volt.

[733] Uo. 214, 215.

[734] Uo. 2014.

[735] Uo. 214-215.

[736] Uo. 215. Ezt követően vélte szükségesnek Dumenc, hogy felolvassa saját meghatalmazását.

A tárgyaláson ezek után minden lényeges kérdést felvetettek, s úgy tűnhetett, hogy akár gyors megoldás születhet. Vorosilov, mint elnöklő, rögtön a lényegre tért: „Rendelkezik-e az angol és a francia misszió a szükséges haditervekkel?" Erre Drax azt válaszolta, hogy ők a szovjetek meghívására érkeztek, „és feltételezte, hogy a szovjet küldöttség terjeszti elő tervezetét." Majd újabb kérdésre, közölte, hogy mivel „a delegáció elutazása sürgető volt, mi nem rendelkezünk pontosan kidolgozott tervvel." Hozzátette, a németek „már 2 millió katonát „mobilizáltak és bevetésük augusztus 15-én várható." Közölte, elsősorban két kérdésre kíváncsiak: „1. A Németország elleni lehetséges kétfrontos háborúra. 2. A Szovjetunió fegyveres erőinek közvetlen kapcsolatára a másik két hatalommal, azaz Angliával és Franciaországgal."

Vorosilov azt javasolta, hogy előbb az angol és a francia haditervet, vagy külön a haditerveket tekintsék át, s csak utána a szovjetet. Drax ezzel egyetértett és másnapra ígérte, hogy „nagy vonalaiban bemutatjuk általános céljaink tervezetét, amelyeket majd meg lehet vitatni."

Molotov szerint viszont nem a „célok tervezetét" kell megvitatni: „Célunk meghatározott: az Anglia, Franciaország és a Szovjetunió vezette békeszerető országok védelme Európában az agresszív blokkal szemben. Ez szerintem a cél, és most meg kell vitatni az eszközöket, amelyekkel e célt elérhetjük."

Ehhez Doumenc hozzátette: valamennyi erőnket mozgósítanunk kell az „ag-resszorok blokkjával szemben." Három alapelvet jelölt meg: „1. Két tartós front létrehozását az ellenséggel szemben – Keleten és Nyugaton; 2. a frontok állandósítását; 3. az ellenséggel szemben valamennyi erő bevetését."[737]

A tárgyalás második napja – 1939. augusztus 13.

Ezen a napon, mint a későbbiekben is, két ízben ültek tárgyalóasztalhoz a delegációk, délelőtt és délután. Vorosilov ismét azt kérte, hogy ne az „alapelvekről és a célokról" konzultáljanak, hanem a haditervekről, s végül ebben mind Drax, mind pedig Doumenc beleegyezett. Ekkor szólalt meg Saposnyikov, aki kérte, hogy valamennyi fegyvernemet tekintsék át. Drax viszont javasolta, hogy miel a szovjet delegációt mindenekelőtt a szárazföldi erők érdeklik, ezzel kezdje

[737] Uo. 217.

Doumenc. Vorosilov ebbe beleegyezett, de hozzá tette: „Minket az általános terv érdekel."

Dumenc igen részletesen beszámolt a 110 francia hadosztályról, fegyverzetükről, a 200 ezer fős Franco elől evakuált spanyol köztársasági erőkről, akik „kérték vegyék be őket a francia hadseregbe."[738] Ismertette a haderő elhelyezkedését, mozgathatóságukat, a tartalékokat, a hadiipar lehetőségeit, majd a rátért a hadműveleti elképzelésekre. Ebből kiderült, hogy amennyiben a német haderő megtámadja Lengyelországot, a franciák mintegy 6 óra alatt képesek felvonulni az „események helyszínére", elfoglalni a helyüket a megerősített körzetekben, a tengerig meghosszabbított Maginot-vonalon. Az egész hadsereg mozgósítására 10 nap kell, 8 napon belül a hadsereg 2/3-a, majd 2 nap múlva a teljes állomány elfoglalja a helyét. A védelem mélysége 200 kilométer, amely lehetővé teszi, hogy a helyzetnek megfelelően átcsoportosítsák a csapatokat. A 110 hadosztályból 90 könnyen mozgatható, 20 hadosztály Tuniszban és Korzikán, valamint a Maginot-vonalban helyezkedik el. Megerősítette, hogy amennyiben Hitler Lengyelország ellen vonul, akkor is legalább 40 német hadosztály marad a francia határnál. Ennek megfelelően a francia haderő is legalább 40 hadosztállyal támad. Doumenc állította, Hitler propagandájával ellentétben a Siegfried-vonal nem áttörhetetlen. Ez egyben azt is jelenti, hogy a németeknek a keleti frontról át kell majd csoportosítaniuk hadosztályokat.[739]

A délutáni ülésen az elnöklő Doumenc felkérésére Heywood válaszolt Vorosilovnak a brit haderőre vonatkozó kérdéseire. A brit szárazföldi haderő szervezeti felépítéséről és állapotáról közölte, hogy most dolgoznak azon, hogy 16 hadosztályból a háború első szakaszára ütőképes egységet szervezzenek. Majd ismertette, hogy amennyiben „a háború holnap tör ki, úgy a katonák száma nem lesz nagy, de ha hat hónap múlva tör ki, akkor már erősen megváltozik a helyzet." Vorosilov kérdésére, hogy a 16 hadosztály rendelkezésre áll-e a háború kitörésekor, Heywood azt válaszolta: „rövid időn belül." Majd ismertette, hogy jelenleg 5 gyalogos és 1 gépesített hadosztályuk teljesen harckész – hozzátéve, hogy ugyanennyi volt az I. világháború kitörésekor is.[740]

[738] Uo. 219-220.

[739] Uo. 221-223.

[740] Uo. 225.

Doumenc ismertette véleményüket Belgium és Svájc haderejéről, közölte, maguknak kell gondokodniuk védelmükről. Lengyelország esetében nem tért ki az ország haderejére – a kapott „utasítás" értelmében –, csak arról biztosította Vorosilovot, hogy Franciaország és Lengyelország kölcsönösen mindent meg fog tenni „ami erejükből telik."[741]

Az olasz hadseregről, illetve háborúba belépésük esélyéről Drax szólt: nem rendelkeznek pontos adatokkal, de a meglevő információkból „számunkra úgy tűnik, hogy amennyiben a Szovjetuniónak lesz katonai szerződése a nyugati hatalmakkal, úgy kétséges lenne, hogy Olaszország és Németországgal egyidőben támadjanak. Továbbá számunkra úgy tűnik ezen értesülésekből, hogy az ilyen katonai szerződés megléte esetén Hitler nem vállalná a háború kockázatát." Ehhez Doumenc hozzátette a „szólást: 'Ha békét akarsz, készülj a háborúra', s nekünk a háborúra kell készülnünk."[742]

Ezen az ülésen adták át Vorosilovnak a franciák által ajánlott egyszerű, mindössze két pontból álló paktumtervezetet, amely egyben tartalmazta a választ Vorosilov lényegesebb kifogásaira.

A szerződés francia tervezete

A tervezet *preambulumában* tömören foglalják össze: „Tekintettel a jelenlegi katonai helyzetre Európában, az egyezmény azokkal a sürgős intézkedésekkel foglalkozik, amelyeket abban az esetben kell megtenni, ha a háború közeli jövőben kitör." A két pont sem kevésbé összefogott: „1. A három fél megállapodik abban, hogy a legfontosabb feladat a folyamatos, tartós és állandó front létrehozása Németország keleti, valamint nyugati határán. 2. A közös ellenség katonai cselekményeivel szembeni azonnali fellépés érdekében a három szerződő hatalom egyetért abban, hogy minden haderőnemmel, légi, szárazföldi és tengeri haderejükkel, és minden ellenséges fronton fellépnek, ahol hatékonyan harcolhatnak a német haderő legyőzéséig. Az erők bevetésének módja a megfelelő főparancsnokságok döntésétől függ. A döntéseket egyeztetjük az események alakulásának megfelelően, de elsődlegesek a jelen szerződésben meghatározott általános célok."[743]

[741] Uo. 226.

[742] Uo. 227.

[743] Uo. 229-230, illetve DDF XVII. 554. Az orosz és a francia szöveg nem lényeges szavakban eltér egymástól.

A tárgyalás harmadik napja – 1939. augusztus 14.

A harmadik napon Vorosilov elnökölt, s tette fel a kérdést: *mit tesz Franciaország és Anglia, amennyiben Németország megtámadja Lengyelországot vagy Romániát, vagy mindkettőt, illetve Törökországot.* Vagyis a Szovjetunióval határos országokat.

Doumenc közölte, hogy erre „nagyon könnyen tud" válaszolni, mivel Gamelin szerint, "amivel egyetértek mivel alárendeltje vagyok," mi első feladatunk, hogy „keményen kitartsunk", s az említett országoknak is ez a feladata. Azonban „mi segítséget nyújtunk nekik, ha azt kérik."

Vorosilov itt két kérdést tett fel: mi történik akkor, ha ezek az országok nem kérnek segítséget, illetve, ha megadják magukat?

Doumenc erre azt válaszolta: „Az nagyon kellemetlen lenne." Majd hozzátet-te: „Ebben az esetben Franciaország saját frontján annyi erőt tart, amennyit elkerülhetetlennek vél."

Hasonlót kért Doumenc a szovjetektől. A Keleti front vonalát Doumenc egy térképen mutatta meg, ez azonos volt a Szovjetunió akkori határaival. „Ez az a front, amin a németek semmilyen körülmények között sem törhetnek át. És ez az a front, ahol a Szovjetunió fegyveres erőinek állomásozniuk kell."

Erre azt válaszolt Vorosilov, hogy „ezt a 'frontot' a fasiszták soha sem fogják átlépni, akár megállapodunk önökkel, akár nem."[744]

A következő kérdés az volt, hogy mit várnak el a Szovjetuniótól egy olyan esetben, ha Németország nem közvetlenül támadja meg Franciaországot. Ekkor Drax és Doumenc hosszan egyeztetett, majd Doumenc válaszolt: Gamelin terve szerint Lengyelország ebben az esetben hadba lép. A szovjetek a tervben megje-lölt ponton koncentrálódnak – vagyis a szovjet határon –, Gamelin és Vorosilov szoros kapcsolatot tartanak, „hogy ne kerüljön sor szárazföldi műveletekre nem megfelelő számú haderővel." A francia csapatok is a tervben megjelölt állásokat foglalják el és „azonnal légitámadásokat intéznek Németország és kommunikációja ellen, valamint Nyugaton intézkedéseket tesznek jelentős haderő felkészítésével."

A Keleti fronton, amennyiben Lengyelország és Románia belép a háborúba, francia részről minden lehető támogatást megadnak, ami hadseregeik ellátásához szükséges, de „Természtesen a Szovjetunió többet tehet ennek érdekében,

[744] Uo. 232.

mivel a Vörös Hadsereg helyzete kedvezőbb." Miután a tolmács tisztázta, hogy Doumenc itt arra gondol, hogy földrajzilag van kedvezőbb helyzetben a Vörös Hadsereg, Vorosilov azt válaszolta, saját határaik védelmére jó a helyzetük, de „Az ellenség elleni közös harc szempontjából már nem tekinti helyzetüket ilyen kedvezőnek." Doumenc megmagyarázta, hogy a kedvező helyzetet a légierő elhelyezkedésére értette, a többiről később kívánnak szólni.

Vorosilov viszont ezzel a megjegyzésével azt kívánta megtudni, vajon ez a „kedvező helyzet" jelenti-e, hogy a franciák számolnak a szovjet hadsereg átlépésére lengyel és román területekre.

A fő kérdés

A tárgyaláson ettől kezdve még gyakoribbak a félreértések, amelyek okai jórészt a bonyolult és nem kellően egyértelmű megfogalmazások voltak – ez a tolmácsoknak okozott nem ritkán nehézséget. Jellemzők voltak a feltett „célravezető", közelítő, többnyire Vorosilov által alkalmazott kérdések, amelyekkel terelni igyekeztek a tárgyaló partnert az általuk fontosabbnak tartott témák felé. Vorosilov és Drax is alkalmazták a „módszert", e mellett kérdéseiket általában egyszerűen és egyértelműen fogalmazták meg. Doumenc árnyaltabban fogalmazott, gondosan kitérve az elutasító válasz elől.

Az egyetlen, amire Vorosilov nem akar rátérni a francia és a brit tervek ismerete előtt, az a szovjet haditervek bemutatása volt. A briteknél és a franciáknál a fő kérdés, amire nem adnak egyenes választ – nem is tehették az „utasítás" szerint –, hogy haditerveikben számolnak-e *a szovjet hadsereg átvonulásával lengyel és román* területeken a két országot ért német támadás esetén. Viszont tudták, hogy válaszuk elmaradásából a szovjetek megértik a helyzetet. Később a kérdés módosult, egyértelművé vált: tudják-e biztosítani, hogy a lengyelek és a románok beleegyezzenek a szovjet csapatok megjelenésébe?

Erre a már két napja kerülgetett kérdésre várt egyenes választ Vorosilov. Doumenc és Drax konzultációja után ismét Doumenc válaszolt, igyekezve elkerülni a számukra nem lehetséges egyenes választ: arról beszélt, hogy egyetért a szovjet csapatok elhelyezésével, s hogy „bevetésük az önök belátása szerint történjen." Majd azt fejtegette, hogy szerintük „a lengyel-román front gyengéje a szárnyakon és a csomópontokon van."

Vorosilov megismételte kérdését kissé pontosítva: „Én nem beszéltem a szovjet erők koncentrációjáról, arról kérdeztem, hogy számít-e a francia és az angol

vezérkar csapataink átengedésére Kelet-Poroszország vagy más pontok irányába a közös ellenségünk elleni harc érdekében."

Ismét Doumenc válaszolt: „Úgy gondolom, marsall úr, hogy Lengyelország és Románia imádkozni fognak az önök segítségéért."[745]

Vorosilov kétségét fejezte ki az iránt, hogy e két ország kész lenne igénybe venni a Szovjetunió segítségét. Nem győzte meg őt Doumnec válasza, megjegyezte, hogy kell lenni a brit és a francia tervekben erről elképzelésnek, hiszen mindketten ismerik a szovjet-lengyel megnemtámadási szerződést, valamint mindketten garantálják Lengyelország és Románia határait.

Ekkor, a jegyzőkönyv szerint, Drax és Heywood hosszan konzultált egymással, majd Drax a következőket nyilatkozta: „Amennyiben Lengyelország és Románia nem veszi igénybe a Szovjetunió segítségét, úgy rövid időn belül egyszerűen német tartományokká válnak, s akkor a Szovjetunió dönti majd el, miként járjon el velük szemben. Azonban, másrészt, ha a Szovjetunió, Anglia és Franciaország szövetségben lesznek, akkor a kérdés, hogy kéri-e Lengyelország és Románia a segítséget, teljesen egyértelművé válik."[746] Erre következett Vorosilov rövid válasza, amelyhez hasonló már előző nap is elhangzott, és a tárgyalások folyamán még többször el fog hangzani: „Megismétlem uraim, hogy ez a kérdés a legfontosabb a Szovjetunió számára."[747]

Drax kissé kiegészítve megismételte válaszát: „Még egyszer megismétlem válaszunkat. Amennyiben a Szovjetunió, Franciaország és Anglia szövetségesek lesznek, úgy ebben az esetben, az én véleményem szerint nem lehet semmiféle kétség afelől, hogy Lengyelország és Románia kérni fogják a segítséget. De ez az én személyes véleményem, és a pontos válaszért, amely kizárja a kétségeket, Lengyelországhoz kell fordulni."

Újabb hasonló érvelések után szünetet tartottak, majd Vorosilov még egyszer, „világosabban" tette fel a kérdést: nem azt tudakolta, hogy a tervekben szerepel-e, hanem hogy „átengedik-e" a szovjet csapatokat a Vilnai-folyosón, Galícián át, „használhat-e román területeket, amennyiben az agresszor e déli irányban tevékenykedik."[748]

[745] DDF XVIII. 561.

[746] Документы и материалы 1981. II. 234. Ez a rész az angol kötetben hiányzik, a francia kötetben szerepel egy jegyzettel, miszerint Vorosilov nemtetszését fejezte ki.

[747] Uo. 234.

[748] Uo. 236.

Miután új elem a vitában nem jelent meg, az elnöklő Vorosilov ismertette a szovjet delegáció válaszát a Heywood által előző nap végén felolvasott angol-francia memorandumra. A válasz öt pontból állt, valamennyi a szovjet csapatok Lengyelországon, illetve Románián történő átengedésével foglalkozott. Lényegük, hogy a Szovjetunió tiszteletben tartva ezen országok szuverenitását azért fordul Angliához és Franciaországhoz, mivel nekik van védelmi szerződésük ezen országokkal, a Szovjetuniónak viszont nincs. Elismerik, hogy ez politikai kérdés, de hangsúlyozzák, hogy éppúgy katonai is. Valamint, a rövid ötödik pontban: „A szovjet katonai misszió kéri, hogy sürgessék a feltett kérdésre Anglia és Franciaország kormányaitól a választ."[749]

Intermezzo: Musse tábornok visszatér Varsóba

A 14-i tárgyaláson világossá vált mind Párizsban, mind pedig Londonban, ami a lengyel követek jelentéseiből is következett: a megoldás Varsóban van. Március 15-én ezért Moszkvából Varsóba küldték a francia moszkvai delegációból André Beaufre-t, valamint ezen a napon érkezett vissza állomáshelyére Varsóba Felix *Musse* tábornok, katonai attasé, akit korábban hazarendelte tájékoztatásra. A franciákhoz csatlakozott brit katonai attasé E. R. *Sword* alezredes kíséretében felkeresték a lengyel vezérkar főnökét Wacław *Stachiewicz* -et. A kis delegáció tudatában volt annak, Hitler keresi a „rést", amely alkalmas lehet az együttműködés megbontására, s annak is, hogy „A jelenlegi Moszkvában folyó tárgyalások összeomlása a gyengeségnek az a jele lehet, amely döntő tényező lehet a háború vagy béke döntésben." Amint arról Sword részletesen beszámolt Kennard-nak, arról igyekeztek meggyőzni a lengyel vezérkart, közvetítve a moszkvai két delegáció kérését, hogy ha nyilvánosan nem is egyeznek bele a szovjet csapatok belépésébe lengyel területre, legalább ne válaszoljanak elutasítóan. Amint Sword fogalmazott: „adjunk lehetőséget a Moszkvában tárgyaló delegációnak, hogy szabadon vitassák meg az ezzel kapcsolatos különféle katonai tényezőket, konkrét tervet dolgozzanak ki, amely a lengyel kormányt nem kötné annak végleges formája bemutatása előtt." Igyekeztek kisebbíteni a lengyelek beleegyezésének veszélyeit, érzékeltetve, egy ilyen terv megvalósulásának csekély a valószínűsége, mivel Moszkvában „a fő politikai kérdésekben még nem történt végleges egyetértés." Végül sürgették a lengyel vezérkart, hogy

[749] Uo. 238.

minél hamarabb tegyék meg a lépést, hogy „nyitva maradjon a kapu a jövőbeni tárgyalások előtt."[750]

A nagy nyomásnak volt eredménye. A lengyel kormány bár fenntartotta elutasító véleményét, de megkezdődhetett egy olyan kompromisszumos megfogalmazás keresése, amely alkalmas lehetett Moszkva számára. Ettől kezdve azonban egyre távolodott egymástól a brit és a francia delegáció, pontosabban a két kormány véleménye a megegyezés lehetőségéről.

A tárgyalások negyedik napja – 1939. augusztus 15.

A tárgyalások katonai szempontból leginformatívabb napja. Ezen a napon a soros elnök Drax rövid bevezető után átadta a szót Vorosilovnak, aki közölte: lehetségesnek tartja a tárgyalás folytatását, miután az angol és a francia delegáció eljuttatták kormányaikhoz a szovjet kérést az átvonulással kapcsolatban.[751] Ez után kezdték meg a következő napirendet, a keleti frontra vonatkozó szovjet tervek három variációjának a bemutatását, amelyeket Borisz Saposnyikov terjesztett elő.

A szovjet haderőről a tábornok többek között a következő adatokat közölte: 120 gyalogos hadosztály, 16 lovas hadosztály, 5000 nehéz fegyverzet (ebben ágyúk és tarackok), 9-10 ezer harckocsi, 5000-5500 harci repülőgép (a kiszolgáló légierő nélkül), vagyis vadászgépek és bombázók. A „megerősített területek" a nyugati határtól, a Jeges-tengertől a Fekete-tengerig terjednek. A hadsereg koncentrációja 8-20 napot vesz igénybe. A nyugati front mentén 3-5 sávban és 300 kilométer mélységben helyezkednek el egységek.[752]

Saposnyikov az erők ismertetése után vázolta a hadseregek közötti együttműködés tervét *három lehetőséggel számolva:*[753]

Az „*első variáció*" arra vonatkozott, amikor az agresszor megtámadja Franciaországot és Angliát. Ebben az esetben a Szovjetunió a francia és az angol bevetett haderő 70%-val támad. Ehhez azonban biztosítani kell az áthaladást

[750] DBFP S. 3. VII. 135-136.

[751] Ezt kommentálva Bezimenszkij megjegyzi: „Ha a szokásos eljárási normákból indulunk ki, Vorosilovnak augusztus 15-én reggelre már éppen elegendő oka volt arra, hogy kitérjen a szovjet haditerv ismertetése elől." Bezimenszkij 1977. 84.

[752] Документы и материалы 1981. II. 240.

[753] Bezimenszkij szó szerint közli a negyedik nap jegyzőkönyvét, benne a szovjet terveket is. Az utóbbiak: Bezimenszkij 1975, 80-83.

Lengyelországon és Litvánián. Megjelöli a brit-francia fl otta lehetséges feladatait a Lamanche-csatorna lezárásától a Balti-tengeren történő felvonulásig, az elfoglalandó kikötőket, erődítéseket. Az Északi-tengeren megakadályozni a svéd acélszállítást, lezárni a Szuezi-csatornát és a Dardanellákat. A szovjet flotta a Balti-tengeren a brit és a francia fl ottával együttműködik. Ennek érdekében kérték, hogy a brit flotta foglaljon el állásokat a Balti-tenger kikötőiben.[754]

A *második változat* a Lengyelország és Románia elleni agresszió, ahol e két ország minden erejével harcol. Egymást is támogatniuk kell a 90 német hadosztály, valamint a magyarok ellen. Franciaországnak és Angliának „azonnal fel kell lépnie és hadat kell üzennie az agresszornak." A Szovjetunió akkor „vesz részt a háborúba, amikor Franciaország és Anglia megállapodik Lengyelországgal, s ha lehetséges Litvániával, illetve Romániával csapataink belépéséről – és hadműveleteiről a Vilnai-folyosón, Galicián és Románián keresztül. Ebben az esetben a Szovjetunió a francia és az angol haderő „Németországgal szemben közvetlenül" bevetett erőinek 100%-ával lép be a háborúba.

A *harmadik variáció*, amikor a „fő agresszor Finnország, Észtország és Lettország területét használva követi el agresszióját a Szovjetunió ellen." Ebben az esetben a francia és az angol hadseregnek „azonnal be kell lépniük a háborúba az agresszor, illetve az agresszorok blokkjával szemben." Lengyelországnak is hadba kell lépnie az Angliával és Franciaországgal kötött szerződésüknek megfelelően, valamint át kell engedniük a szovjet csapatokat. A Szovjetunió az említett 120 hadosztállyal és erőkkel lép hadba, Franciaország és Anglia ennek 70%-ával. Amennyiben Románia is belebonyolódik a háborúba, úgy teljes had-erejével kell részt vennie [a szövetség oldalán].

Saposnyikov beszámolójáról a vitát, a francia és a brit delegáció egymás közötti rövid eszmecseréjét követően másnapra halasztották. Ezt követően Drax „röviden körvonalazta" az angol-francia hadiflotta terveit, általánosságban ismertette a flotta erőit, amit Willaume kapitány egészített ki francia részről. Majd felajánlották, hogy másnap válaszolnak a kérdésekre.[755]

[754] Nem ismert, hogy Churchill tudott volna erről az ajánlatról, valószínűleg nem. A II. világháborúról írt könyvében az áll: „A legjobb lehetőség a Balti-tengeren kínálkozott. A brit flotta uralma a Balti-tengeren alighanem döntő előnyt jelentett volna […] Ha a brit fl otta ellenőrzése alatt tarthattuk volna a Balti-tengert , ezzel mintegy kezet nyújtottunk volna Oroszországnak, s így az egész szovjet politikára és startégiára döntő hatással lehettünk volna." Churchill 1989. 171.

[755] Документы и материалы 1981. II. .240-243.

A tárgyalások ötödik napja – 1939. augusztus 16.

A tárgyalást Doumnec nyitotta meg, majd Drax kérésére külön kérdésre megadta a szót Heywoodnak , aki arra várt választ, hogy a szovjetek mekkora erőket várnak a Balti-tengerre a brit-francia flottától, s milyen típusú hajókat. Miután a választ erre későbbre halasztották, a napirendre az angol-francia légierő került. Bernett marsall számolt be a brit légierő helyzetéről és terveiről: mintegy 3000-nél több repülőről, a havi 700-as gyártásról, valamint a 15 oktató intézményről. Megemlítette, hogy Nagy-Britannia a világháború végén a világ legnagyobb légifl ottájával rendelkezett – igaz a 22 ezer repülő nem mindegyike volt alkalmas a felszállásra. Valen a francia légierőről beszélt, egyben válaszolva Loktyionov kérdésére, ami a**z** „anyagi rész szervezésére" vonatkozott, ismertette, hogy a vadászgépeknél a tartalékot 200%-ban, a többieknél 100%-ban állapították meg. Most 2000 repülővel rendelkeznek, amelyek 2/3-a korszerű, a vadászgépek 450-500 km/óra, a bombázók 400-450 km/óra sebességre képesek, hatótávolságuk 800-1000 kilométer, 100-2500 kilogramm bombaterhet képesek szállítani. 1940-re 3000 elsővonalbeli repülővel számolnak. Az igen részletes beszámolóban a személyzetről, a tartalé-kokról, a mozgósításról a szárazföldi repülőterekről és a szolgálati helyzetről is igen részletesen szólt. Hangsúlyozta, hogy a bombázásokat „kizárólag katonai célpontok ellen intézik, kerülik a békés lakosságot és a polgári létesítményeket."

A délutánba nyúló tárgyalás feszültséget hozó napirendje volt a francia delegá-ció három „elvi" pontjának tervezett vitája – a második nap megállapodtak ugyan-is abban, hogy nem tartanak ebédszünetet, hanem a 4 órára tervezett egész napi időt egyben, szünetekkel, 10 órától tartják. Vorosilov , bár egyetértett a pontokkal, lesöpörte a vitára ajánlottakat, mondván: „Ezek nem tartalmaznak semmi konkré-tumot, esetleg valamiféle absztrakt nyilatkozatnak felelhetnek meg." Doumenc köz-bevetette, hogy Vorosilov „igen szigorú", amit a marsall elismert: „Két nappal ezelőtt Drax admirális közölte, hogy Németország már 2 millió katonát mozgósított és kész támadni augusztus 15-én, vagyis tegnap, egy békeszerető ország ellen. Bár Drax ad-mirális jóslata, szerencsére, nem teljesedett be, azonban Európában a feszültségek, a politikai helyzet nem mérséklődtek, sőt, ellenkezőleg fokozódtak." Amennyiben az angol és a francia delegáció „komolyan meg akarják találni az agresszor elleni közös cselekvés konkrét lehetőségét, úgy nem vesztegethetjük az időt semmit sem jelentő deklarációkkal, a leggyorsabban meg kell oldanunk e fő kérdést."

Ez után Vorosilov, Doumenc és Drax hosszú vitája következett arról, hogy miként folytatódjanak a tárgyalások. Abban egyetértettek, hogy folytatni kell,

viszont Vorosilov ragaszkodott a brit és a francia kormány válaszához. Hogy az mikor érkezik meg arról sem Doumenc, sem pedig Drax nem rendelkezett információval: „Nem tudok nyilatkozni arról, mikor jön meg a válasz a kormánytól, mivel ez magától a kormánytól függ."[756]

A tárgyalások hatodik napja – 1939. augusztus 17.

A nap első napirendjében Loktyionov számolt be a szovjet légierőről. A franciákhoz hasonlóan sorolta az adatokat: 5.000-5.500 repülőgép, aminek 80%-a korszerű, a vadászgépek sebessége 465-575, a bombázóké 560-550 kilométer/óra, hatótávolságuk 1800-4000 kilométer, 600-2500 kilogramm bombateherrel repülhetnek. 1-4 óra alatt harckészek. A bombázásokat az ellenség mélységében kívánják végrehajtani, kímélve a békés településeket.

Loktyionov után az elnöklő Vorosilov ismertette a szovjet delegáció számára az előző ülés végén írásban feltett nyolc kérdést, majd vállalkozott azok megválaszolására. A kérdések érdekesek voltak, a válaszok kevésbé.

Az Olaszországra vonatkozó kérdésre azt válaszolta, hogy Olaszország csak Németország mellett léphet háborúba. Arra, hogy mely országok ellen indít háborút Németország, Drax-t idézte a 2 milliós mozgósításról, illetve az augusztus 15-i Lengyelország elleni támadás lehetőségéről – amit Drax fordítási hibának tartott, s állította ő 15-e utánra gondolt. Románia esetében Vorosilov nem tudta megjelölni azokat a térségeket, ahol a szovjet hadsereg megjelenne, mivel „nem ismeretes a Románia elleni támadás iránya." Törökországgal érvényes szerződése van Franciaországnak és Angliának, ha a három hatalom szerződése létrejön, a Szovjetunió is teljesíti feladatát. Az ötödik kérdéstől, amely a lengyel hadseregnek nyújtandó vasúti szállításokról szólt, egészen a nyolcadikig, ahol az olajszállítások szerepeltek, mindenhol arra hivatkozott, hogy azok a szerződés aláírásától függenek. Még egy rövid válasz volt hátra a Balti-flottáról, amire N. G. Kuznyecov válaszolt: a meghívandó brit és francia egyesített flotta hajótípusai a feladattól fognak függeni, amelyekről később állapodhatnak meg.[757]

[756] Uo. 264-265.

[757] Gunnar Åselius monográfi ájában feltételezi, hogy a szovjetek célja a brit és a francia fl otta meghívásával az volt, hogy hajói szabadon léphessenek be a balti és finn vizekre. E valószínű feltételezést viszont azzal próbálja bizonyítani, hogy Saposnyikov nem tudott válaszolni arra a kérdésre, hogy milyen hajótípusokra gondolnak. A választ nem Saposnyikov, hanem Kuznycov adta,

Vorosilov viszont megállapította, hogy ezzel a napirendek – és nyilván a résztvevők is – kimerültek, s csak az maradt hátra, hogy megállapodjanak a következő találkozóban. Vorosilov úgy gondolta, hogy *ne állapodjanak meg időpontban, azt tegyék függővé a kormányok válaszának megérkezésétől.* Doumenc további tárgyalásokat javasolt, Burnett és Heywood is kérdések megbeszélését pártolta. Vorosilov viszont kijelentette: „A szovjet delegáció úgy véli, hogy amíg nem kap választ az általa feltett kérdésre, be kell rekeszteni tanácskozásunk munkáját." Kenyértörésre azonban nem került sor.

Drax, Doumenc és Heywood hosszabb konzultációja után Drax tett javaslatot: folytassák a munkát augusztus 20-án vagy 21-én. *Újabb vita után Vorosilov végül elfogadta Drax javaslatát a 21-i időpontról,* azzal, hogy *amennyiben a kor-mányok válasza megérkezik akár rögtön folytathatják a munkát.*[758]

A tárgyalások hetedik napja – 1939. augusztus 21.

A négynapos szünet után Drax elnöklésével kezdődött a hosszúra nyúlt tárgyalási nap, amely 11 órától este fél 6-ig tartott. Drax „informálta" a jelenlevőket, hogy megérkezett a brit delegáció meghatalmazása, amit felolvastak – a meghatalmazás tárgyalások folytatására hatalmazott fel, *a szerződés aláírásának lehetőségéről nem volt szó benne.*

Ezt követően Vorosilov javasolta, hogy a tárgyalásokat ne 3-4 napra függesszék fel, amit a francia-brit delegáció kért, hanem „jóval hosszabb időre." Több szünettel erről folyt a vita, valamint arról, hogy ne adjanak ki a halasztásról sajtóközleményt – az utóbbiban egyetértettek: Drax javaslatát Doumenc azzal egészítette ki – ezt Heywood fordította angolra, s rögzítették kézírással –, hogy a közlemény azért sem lenne célszerű, mivel „úgy gondoljuk, a konferencia hamamarosan folytatni fogja munkáját."[759]

---

s jelezte, hogy konkrét hajótípusok a vállalt feladatoktól fognak függeni (uo. 300.). A Drax által jelzett kérdéseket az üléshez mellékelt Haditengerészeti kérdések mellékletének elején megismételték (uo. 303.). A következő ülésen Kuznyecov nem vett részt, a kérdés nem került napirendre. Åselius , Gunnar: Th e Rise and Fall of the Soviet Navy in the Baltic 1921-1941. Frank Kass, London-New York, 2005. 163. Azzal az eshetőséggel is számoltak, hogy a balti országok is támadóan léphetnek fel a Szovjetunió ellen. Erre azonban a tárgyalásokon csak célzások történte k.

[758] Документы и материалы 1981. II. 301-303. A jegyzőkönyvhöz csatolták a brit-francia delegáció haditengerészeti, illetve hadműveleti kérdéseit. Uo. 303-305.

[759] Uo. 323.

Az ülés további részében Vorosilov hosszú elemzéséről alakult ki vita. Ebben a szovjet delegáció vezetője áttekintette a tárgyalásokat, válaszolni igyekezett a felmerült vitakérdésekre. Drax és Doumenc viszont újabb kérdéseket kívánt feltenni, illetve ismételt meg korábbiakat. Drax azt is megállapította, érvelve a tárgyalások folytatása mellett, hogy egyetértenek a Saposnyikov által előterjesztett három variációs tervvel, vagyis a szovjet delegáció ezzel szemben tett megállapításai „félreértéseket tartalmaz véleményünkről."

Drax és Doumenc egyetértésben érvelt a tárgyalások folytatása mellett, végül Vorosilov nem indokolta újabb érvekkel a halasztást, de megismételte javaslatát, hogy ne állapodjanak meg a következő ülés időpontjáról. Saposnyikov megjegyezte, hogy a kérdésekre válaszolni fognak, s „A szovjet delegáció fenntartja jogát, hogy a tárgyalások munkájának folytatásakor a számára szükségesnek ítélt kérdéseket feltegye." Ezzel Drax egyetértett: „Magától értetődik.", majd az ülést lezárva megjegyezte: „Egyetértek a marsall javaslatával az ülés halasztásáról. de ez előtt szeretném a következőket megjegyezni: furcsának tartanám, ha a válasz a politikai kérdésre halasztódna."[760]

Az elkövetkező eseményekről több beszámoló is rendelkezésre áll, közülük a legteljesebb ismertetést a brit delegációban a legjobb elemző munkát végző Heywood tábornok állította össze.

Heywood tábornok jelentése Moszkvából

1939. augusztus 23-án, a késő esti órákban készült el Moszkvában *T. G. G. Heywood* tábornok összefoglaló jelentése.[761] A dokumentum keletkezésének napjáról közismert, hogy e nap éjjelén Moszkvában nem a brit-francia-szovjet katonai szerződést, hanem egy egészen más dokumentumot írt alá a szovjet külügyi népbiztos, Vjacseszlav Mihajlovics Molotov és a német külügyminiszter Joachim

[760] Uo. 327.

[761] Ismereteim szerint a dokumentum eddig elkerülte a témát feldolgozók figyelmét. Ennek oka lehet, hogy a Documents on British Foreig Policy több száz dokumentumot ad közre a témához: III. sorozatának VII. kötete tartalmazza a jelentést (604-607.), míg a tárgyalások előkészítő és más kapcsolódó anyagai a VI. kötetben találhatóak. Ehhez járul még, hogy sem a hasonló német (Ursachen 13. kötete), sem a két orosz (Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937-1939.), sem a francia (Documents diplomatiques français 1932-1939. XVIII. kötete) nem tartalmazzák Heywood jelentését.

von Ribbentrop: a *Molotov-Ribbentrop paktumot*. A brit-francia-szovjet szerződés viszont nem került aláírásra. Az események jobb megértéséhez érdemben járulhat hozzá a Heywood-jelentés és annak szövegkörnyezete.

Heywood [762] jelentésének címzettje nem a hadügy- vagy a külügyminisztérium volt, hanem a Katonai Műveletek és Hírszerzés (Military Operations and Intelligece) igazgatója[763]. Heywood ugyanis *a brit hírszerzés tábornoka* volt, amikor megbízást kapott a részvételre a brit delegációban. Neve, érthető módon, nem volt ismert, ellentétben a delegációt vezető Sir Reginald Drax admirálisával. A jegyzőkönyvekből azonban kiderül, hogy Heywood nem csak a szárazföldi brit haderő ismerőjeként volt fontos. A lényegtelenebb: lévén Franciaországban született, tökéletesen beszélt franciául, ami Draxról nem volt elmondható, s valószínűleg a francia delegáció vezetője, Aimé Doumenc tábornok sem bírta magas szinten az angolt. Így igénybe is vették mindketten Heywood nyelvtudását. A lényegesebb: tájékozott volt szinte minden felmerülő kérdésben, így a

Sztálin és Vorosilov. "Éljen a munkás-paraszt Vörös Hadsereg - a szovjet határok hű őre!"

[762] Thomas George Gordon Heywood 1886-ban született a normandiai partraszállás első célpontjaként megjelölt városban, az 1944-ben szinte földig lerombolt Caen-ben. 1917-ben megkezdett hírszerzői pályáját Indiában fejezte be, 1943 augusztusában, repülőgépe lezuhant, ma is az Új-Delhiben levő katonai temetőben nyugszik. Kevés információ maradt fenn róla, a legtöbbet az 1940-től Special Operations Executive (SOE) elnevezésű, a hírszerzés speciális területét, a német megszállók ellen végrehajtott szabotázs akciókat, illetve az ellenállási mozgalmakat szervező és támogató, fedett ügynökökkel dolgozó szervezet ma már kutatható levéltára őrizte meg. Eb-ben található Heywood egyetlen személyi lapja. http://www.specialforcesroh.com/showthread. php?4321-Heywood-Thomas-George Gordon.

[763] Sir Henry Royds Pownall volt ekkor az igazgatója az 1854-ben létrehozott, s azóta többször nevet változtatott katonai hírszerzésnek, amely 1922 és 1939 között viselte a Military Operations and Intelligece elnevezést. Szeptembertől Pownall a Franciaországban és Belgiumban állomásozó, 1939. szeptember 27-re 152 000 főt számláló Brit Expedíciós Hadsereg (British Expeditionary Force - BEF) vezérkari főnöke lett. Ellis, Lionel Frederic: History of the Second World War, United Kingdom Military Series. Naval & Military Press. 2004. 15.

delegációvezetők gyakran rá hagyatkozhattak a tárgyalásokon. Ez részben kiderül a tárgyalások jegyzőkönyveiből és Heywood jelentéséből. De ennél jóval több is: a tárgyalások végső szakaszának fontos körülményeire és a sikertelenség lényegesokaira.

A jelentés szerkezetileg két részből áll: az első rész Heywood írása, a második rész, e szövegbe beépítve, mondhatni lábjegyzetben, a francia delegáció augusztus 23-án aláírásra ajánlott brit-francia-szovjet paktum tervezete.[766]

A tálcán lengyeleknek, románoknak, törököknek, baltiaknak: „Németellenes nyilatkozat." „Utcai cirkusz kicsinyeknek: Dudál a dudás, táncol a medve, szökdécsel a leány, a tányér üresen áll!" (Werner Franz Hahmann)

Jelentésének bevezetőjében Heywood utal korábbi, augusztus 17-én kelt beszámolójára[767], azonban jelzi, hogy az augusztus 21-e, hétfő estéjétől történteket ennél részletesebben kívánja feltárni. Ugyanis a francia delegáció vezetője, Doumenc ekkor kapott „szabad kezet" közvetlenül Daladier miniszterelnöktől, hogy azonnal aláírjon egy „az általa elérhető legjobb feltételeket tartalmazó paktumot". Doumenc ezt azzal magyarázta, hogy a „nemzetközi helyzet igen komoly volta indokolja a gyors és kétségbeesett kísérletet a paktum aláírására. Ugyanekkor a moszkvai francia követ is kapott utasítást a külügyminisztériumtól, hogy közölje Molotovval: „Franciaország alapvetően egyetért

[766] Nem teljesen egyértelmű, hogy Heywood jelentése eredetileg is tartalmazta-e a francia tervezetet, vagy mások, esetleg a kötet szerkesztői illesztették be a dokumentumba. Az utóbbi mellett szól, hogy Heywood szövege nem törik meg, de amikor először említi a dokumentumot, más szedéssel következik a paktumtervezet szövege. Az előbbi mellett szól viszont, hogy ilyen esetekben a szerkesztők lábjegyzetet alkalmaznak a kötetben. A francia tervezet lényegesen eltér a tárgyalások előtt készült közösen elfogadásra ajánlott tervezettől, amely még augusztus 9-én kelt. Lásd DBFP S. 3. VII. 595-597.

[767] Ebben a jelentésben is kitűnik, hogy Heywood a két delegációvezető, Drax és Doumenc mellett a harmadik legbefolyásosabb személy. Szól a felmerült főbb kérdésekről, valamint mellékletben közli a szovjet delegációtól ezekre adott válaszokat. Itt is a lényeg: a szovjet hadsereg számít a lengyel és a román hadseregre, s támadó hadműveleteket tervez a német támadást követően kelet-porosz, lengyel és román területen. Uo. 600-604.

a szovjet csapatok átvonulásával lengyel területen, ha Lengyelország hadba lép Németországellen."[768]

Ezzel érzékelteti Heywood annak fontosságát, amit mind a francia, mind a brit diplomácia közvetített kormányának még a tárgyalások előtt: a szovjetek átvonulásának támogatása Lengyelország területén alapvető követelmény a paktum aláírásához, illetve, ennek elutasítása a sikertelenséghez vezet.

Heywood nem fűz mindehhez kommentárt, de nyilvánvalóan azért emelte ki e két legfontosabb mozzanatot, hogy hangsúlyozza: a franciák egyrészt hozzájárulnak a Vörös Hadsereg átvonulásához lengyel területen, másrészt Doumenc rendelkezik teljes felhatalmazással kormányától az ezt is megerősítő katonai paktum aláíráshoz. Illetve, hogy *mindezekkel a brit delegáció nem rendelkezik.*

Ezek után közölte Vorosilov, hogy a tárgyalásokat azt követően folytatják majd, „ha a helyzet tisztább lesz", vagyis, teszi hozzá Heywood, ezek szerint majd Ribbentop megérkezése után.

Heywood megjegyezte, hogy Molotov este 8 órakor, vagyis nem sokkal Doumenc távozása után fogadta Naggiar francia, majd Seeds brit követet, s a hasonló kérdések után hasonló válaszokat kapva, elismételte, hogy várja a brit delegációtól a kormány válaszát.

Ekkor fogalmazza meg Heywood az azóta számtalanszor, így a Kissinger által is leírt, az általa elfogadott, és sokak által tőle átvett[769] elemzést, miszerint: „a mi lehetőségeink a sikerre, soha sem voltak nagyok, midőn az oroszok elkezdtek két oldalra játszani, s itt lényegében az lett a kérdés, hogy ki tud jobb ajánlatot tenni a legrövidebb idő alatt." S itt található egy rövid mondat, amiből ismét kiderül Heywood szerepének fontossága: „A következtetéseket teljességében összefoglaljuk a jelentésben, amelyet az admirális [Drax], a légimarsall [Burnett] és én állítunk össze Lord Chatfiel számára."[770] (Szerkesztői megjegyzés a dokumentum alján: ez a dokumentum nem készült el.) Ugyanakkor megjegyezte,

[768] Uo. 604.

[769] Hasonló következtetést von le Kolontári Attila: Adalékok az 1939-es szovjet-német megnemtámadási szerződés megszületésének körülményeihez. Act Sci Soc 42. 2014. 43–64. file:///E:/1939/Kolontár%20R-M%20paktum.pdf (Kolontári 2014), a magyar nyelvű feldolgozások közül, véleményem szerint, legsikerültebb elemzésének végén. 63-64. A brit szolgálatok történetéhez lásd Pál István: Nagy-Britannia operatív helyzete 1981-ben Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálatok. Szakmai Szemle, 2017. december. 8-10.

[770] DBFP S. 3. VII. 607. Sir Ernle Chatfield admirális ekkor a flotta elhárításánál volt.

hogy nagyon szerencsétlen dolog, hogy a következtetéseket most, vagyis a paktum megkötése nélkül kell összegeznünk „egy időre, ha nem éppen örökre."

Ezzel fejeződik be Heywood jelentésének érdemi része. Ezt követően arról ír, hogy már nem biztonságos a futárszolgálat Németországon keresztül, illetve, visszatérve a témához megjegyzi: elképzelhető, hogy az oroszok a tárgyalásokat fel kívánják használni a németekkel való jobb feltételek érdekében. Majd azt mérlegeli, maradjanak-e tovább, vagy utazzanak haza: úgy véli, amennyiben a „romhalmazból" bármit is megmenthetnek, úgy érdemes maradniuk. Azonban látja, hogy ennek kicsi a lehetősége.[771]

*A brit-francia-szovjet katonai paktum **végső tervezete***

Heywood dokumentuma önmagában is jelentős[772], azonban talán még fontosabb a jelentés „mellékleteként", teljes terjedelemben közölt, a *franciák* által készített *brit-francia-szovjet katonai paktum végső tervezete.* Korábban több hasonló tervezet készült brit és francia részről is, ez azonban az előzőknél célratörőbb és konkrétabb volt A tervezetet a delegációk *közös dokumentumaként* gondolták átadni Vorosilovnak – amennyiben megérkezik a brit kormány beleegyezése ennek aláírására. Doumenc végül egyedül is kész volt francia-szovjet paktumként aláírni a dokumentumot, Vorosilov azonban ezt nem fogadta el. Erről számolt be Heywood a következőképpen.

Heywood ismertette, hogy a tervezet tartalmazza a brit javaslatokat is, nem kimondva, de ekkor még remélve, hogy megérkezik kormánya hozzájárulása. A paktum megkötése ugyanis e nélkül a szovjetek számára elfogadhatatlan – jegyezte meg. Ismertette, hogy a franciák felajánlották ugyan, hogy egyedül is készek aláírni a szovjet delegáció második embere, Borisz *Saposnyikov*[773] által ismertetett feltételek alapján készült dokumentumot, de ezt, vagyis az angolok nélküli megállapodást Vorosilov nem tartotta elégségesnek.

A dokumentum *preambulummal* kezdődik, amely mindössze két mondat: az *elsőben* közlik, hogy a három hatalom szerződése akkor lép hatályba, ha a

[771] Uo. 607.

[772] Heywood jelentésének részletesebb bemutatását lásd Székely, 2017. 105-115.

[773] Volkogonov, D. A.: Győzelem és tragédia, Sztálin politikai arcképe (magyarul rövidített formában jelent meg, Zrínyi Kiadó, 1990.) nagy vihart kiváltó könyvében őt tartotta a legtehetségesebb, Sztálinra, Zsukovra és más főtisztekre a legnagyobb hatással levő tábornoknak. (357.) Hasonló véleményt képvisel Bezimenszkij, 1977. 79-80.

szerződésben meghatározott körülmények bekövetkeznek; a *második* mondat: „Tekintettel a jelenlegi katonai helyzetre Európában, a szerződés azokkal a sürgős intézkedésekkel foglalkozik, amelyeket meg kell tenni, ha a háború a legközelebbi jövőben kirobban." Ez a szövegrész lényegében megegyezik a franciák korábbi, kétpontos javaslatának preambulumával.

Az ezt követő rész azonban már *tíz rövid cikkelyből* áll. Mindjárt az *elsőben* igyekeznek eleget tenni a Szovjetunió követeléseinek: amennyiben „a közös ellenség" támadást intéz a szerződött hatalmak ellen, mindhárman hadba lépnek ott, ahol az a leghatékonyabb, s addig, amíg „Németországot legyőzik." *Ennek során a Szovjetunió beléphet lengyel és román területre, ezen országok megtámadása esetén*.

A *második* paragrafus: amennyiben Németország támad Franciaország és Nagy-Britannia ellen, akkor a Szovjetuniónak a brit-francia haderő 70%-ával, a lengyeleknek teljes haderejükkel kell támadnia Kelet-Poroszország ellen.

A *harmadikban* azt a kötelezettséget írják le, amelyet vállalni kell ha bekövetkezik a német támadás Keleten: „Amennyiben a támadó Lengyelország és Románia ellen fordul, úgy azoknak teljes haderejükkel kell ellenállniuk. Franciaország és Britannia azonnal, teljes haderejével megkezdi a hadműveleteket a támadó ellen. A Szovjetunió fellép Németország ellen a franciák és a britek Németország ellen felvonultatott haderejének 100%-ával.

A *negyedik*: „Amennyiben a támadó Finnországon, Észtországon és Litvánián keresztül támadja meg a Szovjetuniót" Franciaország és Nagy-Britannia azonnal hadba lép a szovjet hadsereg „Németország ellen felvonultatott hadosztályainak 70%-ával." Lengyelországnak és Romániának teljes haderejükkel kell megtámadnia Németországot.

Az *ötödik* paragrafus a hadműveletek összehangolásáról szól; a *hatodik* az ellenség elszigeteléséről; a *hetedik* a szükség esetén Törökországnak nyújtandó segítségről; a *nyolcadik* arról, hogy ha a Balkánra is kiterjed a háború, ott is közösen lépnek fel; a *kilencedikben* mindhárman kötelezettséget vállalnak, hogy amennyiben „a helyzet szükségessé teszi" közösen nyújtanak hadianyag és más segítséget Lengyelországnak, Romániának és Törökországnak; a *tízedik* paragrafusban kimondják, hogy „Amennyiben hadüzenetre kerül sor, úgy fogadják egymás katonai képviseletét (Military Mission) az első paragrafusban meghatározott hadműveletek összehangolása érdekében."[774]

[774] DBFP S. 3. VI. 605-606. folytatólagosan, a főszöveg alatt az oldalak aljára tördelve.

Ezekben a napokban már világos volt, hogy Hitler meg fogja támadni Lengyelországot. A francia kormány teljes felhatalmazása mögött annak felismerése állt, hogy Lengyelország után Franciaország következhet. Heywood jelezte ezt, ugyanakkor hozzáfűzte, már nem teljes meggyőződéssel, tartva magát a brit külpolitika utasításához: a legfontosabb, hogy Nagy-Britannia ne kényszerüljön hadüzenetre, így elkerülve a hadba lépést. Ez lényegében egyet jelentette azzal, hogy Csehszlovákia után, feláldozható a renitens, a szövetségesek Danzig átadására és a korridorra vonatkozó javaslatait, illetve a szovjet katonai belépést, átvonulást visszautasító Lengyelország. Bár ezzel Nagy-Britanniában már egyre kevesebben értettek egyet, *végül ez döntötte el a moszkvai háromoldalú tárgyalások sorsát.*

Heywood jelentéséből az is kitűnik, hogy Vorosilov és Molotov – vagyis Sztálin – csak olyan katonai paktumot volt hajlandó aláírni, *amely a Lengyelország elleni német támadás pillanatában biztosította volna a brit és francia haderő ütőképes azonnali támadását Németország ellen.* Amint az a Heywood és Doumenc által ismertetettekből kitűnt, ennek szinte semmi esélye sem volt. A franciák hadosztályainak száma és minősége nem tűnt Moszkva számára meggyőzőnek, különösen nem a védelemre összpontosító francia haditerv. Akárcsak a britek értékeléseiben a szovjet hadsereg. A brit haderő pedig nem volt kész az európai háborúra. Ennél lényegesebb volt azonban a brit kormány felhatalmazásának a hiánya: *a delegáció vezetője, Drax tengernagy nem írhatott alá paktumot*, miután a *brit kormány nem adta beleegyezését semmiféle közös dokumentum aláírásához.*[775]

Heywood szerint a tárgyalások menete egyértelműen igazolták Doumenc értékelését a napról-napra élesebbé váló helyzetről. Minden egy nappal korábban kezdődött: augusztus 22-én reggel a sajtóban jelent meg a hír, hogy Ribbentrop másnap Moszkvába érkezik.[776] Így, mivel Doumenc volt a következő tárgyalás levezető elnöke, javasolhatta Vorosilovnak, hogy még Ribbentrop megérkezte előtt üljenek össze, 22-én délután 6 órakor. Hivatkozott Vorosilov ígéretére, miszerint amennyiben megérkezik a válasz kérdéseire bármelyikük kormányától, akkor kész folytatni a tárgyalásokat – számolt be a történtekről Heywood.

[775] Kissinger állítása félrevezető, miszerint London, ha késve is, de beleegyezett "egy közös katonai terv készítésébe." (331.) A brit delegáció még erre sem kapott engedélyt, csak tárgyalások folytatásáról szólt a meghatalmazása.

[776] Moszkvában és Berlinben egyidőben, 1939. augusztus 21-én késő este adták ki Ribbentrop utazásáról a kommünikét, amely másnap reggel jelent meg a sajtóban.

*Az utolsó **lehetőség,** 1939. augusztus 22-23.*

Augusztus 22-e reggelén összeült a brit és a francia delegáció a brit követség épületében. Megállapodtak abban, hogy szabad kezet adnak Doumenc -nek, s amennyiben Vorosilov megkérdezi, hogy a brit kormánytól kaptak-e már vá-laszt, mondja meg: „még nem kaptuk meg." Doumenc ebben a szellemben írt levelet Vorosilovnak, amelyben hangsúlyozta, hogy ő kormányától teljes felha-talmazással rendelkezik a szerződés aláírására.[777] Vorosilov azonban nem vála-szolt délután 6 óráig, amiből azt a következtetést vonták le, hogy nem kíván-ja összehívni a tanácskozást Ribbentrop megérkezése előtt. Azonban 18.30-kor megjelent Vorosilov összekötő tisztje Doumenc szállásán, s közölte, hogy Vorosilov „nagyon sürgősen szeretne találkozni velük." Ekkor azonban, amint azt jelentésében Heywood megemlíti, sem ő, sem Drax, aki éppen a brit követségre távozott, sem pedig a Burnett nem volt a követségen. Doumenc-nek csak annyi ideje maradt, hogy felhívja a francia követséget, s így tudomást szerzett arról, hogy Molotov magához kérette a francia követet is. Vorosilovnál megtudta, hogy Drax is kapott meghívást, de ő nem érkezett meg. Vorosilov közölte, hogy akkor várnak.

Vorosilov elnézést kért, hogy nem válaszolt Doumenc konzultációt kérő levelére, majd megkérdezte, hogy tud-e valamit mutatni, ami bizonyítja, hogy kormánya teljes felhatalmazásával bír – esetleg megmutatná-e kormánya táviratát. Doumenc azt válaszolta, hogy „Nincs a birtokomban a dokumentum, de kormányom úgy tájékoztatott, hogy az alapvető, a lényegi kérdésekben a válasz igenlő. Más szóval, a kormány felhatalmazott engem a katonai szerződés aláírására, amely felhatalmazásban adva lesz a szovjet csapatok átvonulásának az Ön által meghatározott pontja, vagyis a Vilnai-folyosó és, amennyiben az aktuális helyzet megköveteli, Galícia és Románia."[778] Ezt követően Vorosilov megkérdezte, hogy a brit küldöttség kapott-e választ kormányától Doumenc azt

[777] Daladier miniszterelnök 1939. augusztus 21-én késő délután (16.15) táviratban hatalmazta fel Doumenc-et a katonai szerződés aláírására. A távirat 22 órakor érkezett Moszkvába.

[778] Az utolsó mondat nem szerepel Heywoodnál és itt eltérések kezdődnek a találkozóról Doumnec által készített felejegyzés (DBFP S. 3. V. 7. 606-607.) és a lényegesen részletesebb jegyzőkönyv között (Uo. 609-613.). Leglényegesebb az eltérés a találkozó hangvételéről írottaknál: Heywood hideg, udvarias, Doumenc részéről akár gúnyolódó hangot említ. Így a meghatalmazását kérő Vorosilovnak azt válaszolta Doumenc, hogy „nem szokása rejtjeles táviratot hordoznia a zsebében, Vorosilovnak meg kell elégednie a nyilatkozatával." (606.) A jegyzőkönyv, amely sok szubjektív megjegyzést is közöl, ezt nem tartalmazza. A jelen nem lévő Heywood ezt nyilván hallomásból tudhatta. A jegyzőkönyv kifejezetten szívélyes, sőt, bizalmas hangulatot jelez Doumenc és Vorosilov találkozóján.

válaszolta – amiben megállapodtak, s ami tény volt –: „Nem tudom, hogy Drax admirális kapott-e hasonló választ a brit kormánytól, azonban ismeretes számomra, hogy Drax admirálisnak az a véleménye, hogy a konferenciát folytatni kell."[779] Ezt követően Vorosilov megkérdezte, hogy a francia kormány válasza tartalmazza-e a lengyel és a román beleegyezést a szovjet csapatok átvonulásá-hoz. Doumenc válasza: nem, de a kormány válaszában beleegyezett a szovjet feltételekbe, „s ő mint katona, végrehajtja az utasításokat."[780] Vorosilov javasolta, hogy vonjanak be lengyel és román tiszteket a tárgyalásba, amit Doumenc ellenzett. Majd közölte, hogy „Amennyiben minden világos lesz, és megkaptam a választ valamennyi kérdésre, akkor dolgozni fogunk."

Doumnec búcsúzóul megjegyezte: „Egymással mi meglehetősen szabadon beszélgettünk, de olyan dolgokról, amelyek nagy pontosságot igényelnek. Igen elégedett lennék, ha ön megküldené számomra a feljegyzést beszélgetésünkről. Ezt csak az én számomra."

Mindketten tisztában voltak a helyzettel, amiről még a hosszú beszélgetés derekán szóltak. Vorosilov itt is utalt a „helyzet tisztázódására", Doumenc ennél határozottabb volt, s tett félre nem érthető célzást: „Őszinte vagyok Önnel. Mindemellett már ismertették, hogy valakinek meg kell érkeznie, és nekem ezek a látogatások nem okoznak örömet." Vorosilov értette: „Ez igaz. De ebben a bűnös a francia és az angol oldal." Majd az egész múltat összefoglalta: „A katonai együttműködésünk a franciákkal évek óta napirenden van, de nem sikerült megoldást találni. A múlt évben, amikor Csehszlovákia kimúlt, vártuk a jelzést Franciaországtól, katonáink készen álltak, de hiába." Erre Doumenc csak annyit válaszolt: „A mi katonáink is készen álltak.[781]"

Vorosilov ezzel befejezettnek tekintette a beszélgetést. Máshol várták az információval, ahol csak azt jelenthette, hogy a „bazárban" még nincs reális ajánlat az árura.

A brit-francia-szovjet tárgyalások vége

A brit-francia-szovjet katonai tárgyalások nyolc tárgyalási napon (augusztus 12-17 között, majd 21-22-én), közösen megállapodott napirendekkel akár

[779] „The conference can go on." DBFP S. 3. VII. 610.
[780] Uo. 610.
[781] Uo. 611.

naponta két ülést tartva folytak. Az augusztus 22-i találkozó *volt a brit-francia-szovjet katonai missziók utolsó ülése*, de *nem az utolsó találkozó az egészen augusztus 25-ig nyúló konzultációk sorában*. 25-én a delegáció vezetők, Drax , Doumenc és Vorosilov rövid eszmecseréje azonban már búcsú találkozó volt.[782]

A fő kérdés, ami a tárgyalásokon a megegyezés akadályaként felmerült, kettős volt, mindkettő a Szovjetunió elleni német támadással, illetve a szovjet haditervekkel függött össze. Az *első* és fontosabb, bár könnyeben rendezhető, a "közvetett intervenció" volt, annak elismertetése, hogy Lengyelország, a balti-államok, vagy Románia német megtámadását a szerződésben tekintsék támadásnak a Szovjetunió ellen. A *második*, ennek gyakorlati vonatkozása, hogy ezen megtámadott országok engedjék területükre a Vörös Hadsereget. Ennek többféle figyelembe vett megoldása közül a francia és a brit kormány közvetítése tűnt leghatékonyabbnak, de nem vezettek eredményre. *A lengyel „csendes" nem nyilvános beleegyezéséhez* végül Ribbentrop Moszkvába érkezése kellett: az augusztus 19-én még elutasított kérést egy újabb francia jegyzékre Beck augusztus 23-án végül beleegyezően válaszolt. Ennek nyomán felhatalmazták Doumenc-t, hogy szóban nyilatkozzon a következőképpen Vorosilov előtt: „Arra a véleményre jutottunk, hogy a Lengyelország és a Szovjetunió közötti közös cselekvés a német agresszió ellen nem kizárt, s ennek során biztosítani kell a később meghatározásra kerülő technikai feltételeket."[783] Ez azonban ekkor már kevének bizonyult.

Összegzésként és áttekintve a tárgyalásokat megállapíthattó, hogy a két hét során részletesen áttekintették a három hatalom hadseregeinek állapotát, fegyvernemek szerint számoltak be a már rendelkezésre álló, és a közeljövőben számításba vehető erőkről. Külön megtárgyalták a rendelkezésre álló haditerveket, s azok alakítását. Az ezeket tartalmazó jegyzőkönyvek feldolgozása a történeti irodalomban részleteiben még nem történt meg, annyi azonban kiderül a tárgyalásokon elhangzottakból: *a tárgyalófelek egyike sem volt felkészülve a háborúra.*

[782] DDF XVIII. 603.

[783] DBFP S. 3. VII. 150.

Közjáték: haditanács Párizsban

Még nem tért vissza Moszkvából a francia tárgyalódelegáció, így nem hangozhatott el elemzés a tárgyalásokról, de nyilván már híre ment Ribbentrop készülő látoga tásának, amikor Párizsban 1939. augusztus 23-án összeült a Haditanács.[784] A „Conseil superieur de la Guerre" a már kialakult helyzetet elemezte: a hozzászó- lók megjegyzéseiket annak tudatában tették meg, hogy a tervezett katonai szövetség Németországgal szemben nem jött létre.

Daladier miniszterelnök három kérdést tett fel a jelenlevő katonai vezetőknek: 1. Nézheti-e Franciaország tétlenül Lengyelország és Románia, vagy egyikük eltünését Európa térképéről? 2. Milyen lehetőségek vannak tenni ez ellen? 3. Milyen intézkedéseket kell jelenleg megtenni?

Elsőnek *Bonnet* fejtette ki véleményét, amely szerint Lengyelország nem számíthat a Szovjetunió támogatására, Románia feltételezhetően el fogja látni nyersanyagokkal Németországot, a Szovjetunió már nem támogatja Törökországot, ezt számításba kell venni egy balkáni konfliktus esetén. Számítani kell arra, hogy „talán néhány hónapon belül" Franciaországnak katonai támadással kell szembenéznie.

Gamelin tábornok, a haditanács alelnöke, a haderő parancsnoka (*Chef d'État-Major Général de l'Armée)* és François *Darlan* admirális[785] együtt fejtették ki nem túl bíztató véleményüket. Ennek lényeg az volt, hogy nem számíthatnak „Olaszország semlegességének a fenntartására", valamint reményüket fejezték ki, hogy *Lengyelország „tisztességes ellenállást fog tanúsítani", ami jelentős német erőket köt majd le. Ez „megakadályozza, hogy a következő év tavasza előtt ellenünk forduljanak; és erre az időre Anglia már mellénk fog állni."* A Románia elleni támadást még nem látják biztosnak, mert az „nagymértékben függ Magyarországtól és Jugoszláviától." Viszont a németek a Franciaország elleni támadás idején már számíthatnak a „lengyel és a román forrásokra". Megjegyzik, hogy a szárazföldi és tengeri erők készen állnak, a légierő bombázó flottájánál erre 1940 elejéig kell még várni. „A konfliktus kezdetére ezek Németország ellen nem elegendők, azonban képesek erőteljesen harcolni Olaszország ellen, amennyiben e hatalom belép a háborúba." Valamint, teszik hozzá, a francia „mozgósítás tehermentesíti Lengyelországot, mivel jelentős német erőket köt le" a határon.

[784] A Conseil superieur de la Guerre.

[785] Darlan később a Vichy-kormány feje, majd haderejének lett főparancsnoka és Pétain kijelölt utóda. 1942 végén merénylet áldozata lett – merénylőjét posztumusz rehabilitálták.

A *harmadik kérdésre* a válasz rövid volt: a légvédelmet erősíteni kell, előbb a „védelmi erőket" kell készenlétbe helyezni, majd el kell rendelni az általános mozgósítást.

Daladier összefoglalva megállapítja, hogy Franciaországnak fel kell készülnie, hogy *„több hónapon át egyedül harcoljon" és arra a biztonságra támaszkodjon, „amelyet a rendelkezésre álló erődítményrendszer nyújt."*[786] A francia hadvezetés már a lengyel vereség utáni helyzetre készült.

Amint az a Maginot-vonal koncepciójának kidolgozásával már nyilvánvalóvá vált, Franciaország reálisan mérte fel helyzetét és lehetőségeit egy német támadással szemben. A támadással, amely ekkor már a küszöbön állt, *nem volt más lehetősége, mint a védekezés* a túlerővel szemben, számítva egy majdani brit támogatásra.

A tanácskozáson fel sem merült, hogy a francia hadsereg támadást intézzen Németország ellen annak Lengyelország elleni agressziójának pillanatában. A hadvezetés szerint erre ugyanis a francia hadsereg nem volt felkészülve. Az viszont világossá vált, hogy a francia-szovjet katonai szövetség lehetőségének szertefoszlásával az ország nyugaton magára maradt Németországgal szemben.

A „sztálini bazárban" végül nem az angolok és a franciák *jelentkeztek* az áruért: csak a *franciák*, akik biztonságukért, *a szovjet hadsereg azonnali támadásáért* cserében minden feltétel teljesítésére hajlandók voltak. Azonban ez is kevés lett volna Németország ellen, s ezt maguk is tudták. A szovjetek is tisztában voltak ezzel, s bár saját erőiket túlértékelték, a kockázatot csak egy brit-francia együttműködéssel gondolhatták vállalhatónak. Viszont a *britek nem voltak igazi vevők, a tárcájukat, ajánlatukat sem hozták magukkal,* remélve, hogy kimaradnak a küszöbön álló háborúból. *Moszkva* végül Londonhoz hasonló utat választott: a kimaradás lehetőségét. Bekövetkezett az, amit a brit külügyminisztérium által még májusban felkért elemző csoport a legrosszabbnak ítélt: *a tárgyalások megszakadása, eredménytelensége*.[787] És még valami, amire mind a brit, mind a francia fél mint legrosszabbra számított.

[786] Ursachen, XIII. kötetben közlik Bonnet, George: La Défense de la Paix, Genf, 1953. II. 305-307. alapján, rövidítve. 495-497.

[787] A brit-francia-szovjet tárgyalások koncepciója – 1939. május. A brit külügyminisztérium memoranduma. In: Székely, 2014. 103-115.

A Molotov-Ribbentrop paktum közvetlen előtörténete

A brit-francia-szovjet katonai tárgyalásokkal párhuzamosan német-szovjet tárgyalások folytak. A gazdasági-kereskedelmi tárgyalások németek részéről fokozatosan kiegészültek egy politikai megállapodás javaslataival: ez utóbbit a szovjetek igyekeztek későbbre, a gazdasági megállapodás utáni időre halasztani. Vagyis éppen fordított volt a helyzet, mint az a britekkel és a franciákkal történt: márciustól júliusig az angolok kívánták előbb a politikai feltételektől függővé tenni a megállapodást, s csak utána akartak tárgyalni szorosabb katonai együttműködésről. A szovjetek (és a franciák) előbb a katonai megegyezést tartották célszerűbbnek, gondolva, az előbbi is könnyebben oldódik meg a katonai együttműködés előfeltételeinek a létrejöttével.

„Az igazi meglepetés. Még van valaki a világon, aki képes hinni Hitler ígéretében!" („Megnemtámadási paktum Oroszországgal" - darabokra tépve Hitler korábbi egyezményeit.)

A németek és a szovjetek részéről katonai együttműködésről nem volt szó. Ugyanakkor Moszkvában is tudatában voltak annak, hogy a háború a küszöbön áll. A németek már meghatározták a Lengyelország elleni támadás napját, és a szovjetek, de természetesen az angolok és a franciák is, meglehetősen komoly forrásokból értesülhettek arról, hogy hamarosan bekövetkezik a támadás Lengyelország ellen.[788] Valamint

[788] A katonai tárgyalásokon egyetértett Vorosilov és Drax, amikor a támadás időpontját Drax augusztus 15-e utánra tette. Némi vita után, ami arról folyt, hogy Drax 15-ét mondott-e korábban, amivel egyébként Vorosilov akkor egyetértett, vagy 15-e utánt említett. Abban megegyeztek, hogy pontosan ezt nem lehet tudni, de „Ha a nagy európai háború megkezdődik, és ez majdnem

mindannyian gondosan követték – és elemezték – a párhuzamos brit-német és a szovjet-német tárgyalások állását. Akik nem tárgyaltak ezen a szinten azok a franciák voltak.[789]

A két szerződés alternatívája

Minderről megegyezően írnak a helyzetet elemző feldolgozások. Abban is azonos a vélemény, hogy a szovjetek „bazárt" nyitottak, ahol a britek és franciák, il-letve a németek licitálhattak a szovjet árura. Az értékelések ott térnek el egymás-tól, hogy mi volt a britek, és mi volt a szovjetek valódi szándéka. Mielőtt erre a nem könnyen megválaszolható kérdésre keresnénk a választ, egy lényeges, és tudomásom szerint az irodalomban fel sem vetett tényre térek ki. Moszkvában szovjet részről *nem egy, hanem két bazár nyílt meg*, egy a britek és a franciák számára, és egy *másik* a németeknek. Az árusok személye sem volt azonos, de súlyuk a szovjet vezetésben igen. Mindketten Sztálin két legközelebbi bizalmasai voltak, akiket a „Gazda" a két legfontosabb posztra helyzett. Az egyik bazárban az eladó a *legfőbb katonai* vezető, *Vorosilov marsall* volt. A másikban a több hatalmi ágazatot, a miniszterelnöki posztot betöltő és a diplomáciát is irányító *külügyminiszter Molotov* fogadta a vevőket. Viszont mindkettőben árgus szemekkel figyelték, mi történik a *másik* bazárban, s az alakuló árakat is nyilván befolyásolták a „hírek". A lényeg: *Moszkva,* az iratokból úgy tűnik, *egy ideig lehetőséget látott arra, hogy akár mindkét bazárban üzletet kössenek:* megkössenek egy *katonai szerződést*, amelyben a britek, a franciák és a szovjetek kölcsönösen biztosítják egymást egy német támadással szemben, és egy szovjet-német *megnemtámadási és gazdasági együttműködési szerződést*, utóbbit kiegészítve egy „határ- és barátsági egyezménnyel". A dokumentumok egy része, különösen az augusztus

bizonyos, hirtelen fog történni és méretét és határait nehéz előre látni." – mondta Vorosilov . Документы и материалы кануна второй мировой войны, 1981. II. 295-303. illetve DBFP S. 3. VII. 586.

[789] A francia sárga könyv dokumentumaiból úgy tűnik, hogy a francia diplomácia legmagasabb szintű utolsó közvetlen német tárgyalásai az 1938. december 6-i közös nyilatkozattal zárultak. Ezt követően a brit-német tárgyalásokat követik nyomon, illetve óvják Lengyelországot, hogy tartózkodjék katonai lépések megtételétől. Így 1939. augusztus 24-én hangsúlyozzák, Danzig szenátusa csatlakozási döntése esetében „Lengyelország csak azzal válaszolhat, hogy fenntartja minden jogát és diplomáciai úton bejelenti tiltakozását." 141.

24-én Londonból érkezett utasítás Seeds-nek, ezt bizonyítja, de ennek vizsgálata további kutatások tárgya lehet.

Seeds 24-én délben, már a paktum aláírásának az ismeretében rövid táviratban továbbította Moszkvából üzenetét Halifaxnak: „Megállapítva, nagyjából nem kívánatos a maradás. Ellenkező utasítás hiányában a francia-brit misszió ma este 22.00 órakor elutazik – jelentette a brit követ, szombat délelőtt."[790] Halifax választáviratában két óra múlva utasította Seeds -t, hogy sürgősen keresse fel Molotovot, és „Őfelsége Kormánya nevében tudakolja meg, hogy tekintettel a Szovjetunió és Németország éppen megkötött szerződésre, a Szovjetunió szabadnak tekinti e magát a kölcsönös segélynyújtási háromhatalmi szerződés tárgyalásának a folytatására az eddigi alapokon." Közölte, hogy felkérte a francia kormányt hasonló távirat elküldésére. Továbbá, ez már Seeds-nek szólt, : „A katonai küldöttség nem hagyhatja el Moszkvát, csak abban az esetben térhet vissza, amennyiben a kérdésre világos elutasító választ kapnak."[791]

Moszkvából ennek megfelelő utasítás érkezett a varsói követ címére. Augusztus 24-én Nyikolaj Csaranov azt válaszolta Jósef Beck kérdésére, hogy a szovjet-német megállapodás nem érinti a moszkvai katonai tárgyalásokat.[792]

Az első pillantásra, s a történtek ismeretében is abszurdnak tűnő képlet, a brit-francia-szovjet katonai szerződés, párhuzamosan egy szovjet-német megnemtámadási szerződéssel, *akkor* egyáltalán nem tűnt elképzelhetetlennek. Sőt, ezzel mind a szovjetek, mind pedig a németek számoltak. Úgy tűnik, hogy az angolok és a franciák számára ez a helyzet, a két szerződés akár egy időben történő elfogadása nem lett volna elfogadhatatlan, még kevésbé kizáró feltétel. Hasonlóan gondolkodtak a németek is, de ők igyekeztek ezt a helyzetet elkerülni – nem is akárhogyan. Ugyanekkor az angolok is megtették a maguk ellenlépését, mégpedig Berlinben.

Chamberlain és Hitler, 1939. augusztus 22-23.

A brit kormány, ellentétben a korábbiakkal, már nem látott a birodalom számára lehetséges megoldást a háború elkerülésére – *hacsak* nem sikerül Hitlert „el-

[790] DBFP S. 3. VII. 184.

[791] Uo. 187.

[792] Watt, Donald Cameron: How War Came. The immediate origins of the Second World War 1938-1939. Pantheon Books, New York, 1989. 467.

rettentenie" a brit fegyverkezéssel, s így Hitlert rávennie, hogy ajánlatot tegyen a lengyel konfliktus békés megoldására. *Ugyanakkor Chamberlain számára egyértelművé vált, hogy ha ez nem sikerül, akár a brit-francia-szovjet katonai paktum létrejötte, akár annak meghiúsulása egyet jelent a háború vállalásával* Anglia számára is. S ezt mindenképpen igyekezett elkerülni.

Halifax és Cadogan a háború elkerülésének már nem látta sok esélyét. Vansittart még kevésbé, sok oldalról, így német forrásokból is értesülve Hitler már meghozott döntéséről. Chamberlain azonban még remélte, hogy személyes kapcsolata és a brit fegyverkezési program együtt megállíthatja Hitlert. Ezért Ribbentrop moszkvai látogatásának hírére 1939. augusztus 22-én *személyes levelet* küldött Adolf Hitlernek, berlini követe, Henderson útján. (A távirat este 9:50-kor hagyta el a külügyminisztériumot.)[793]

Chamberlain a szokásos udvariassági formalitások helyett levelében mindjárt azzal kezdete, hogy Hitler értesülni fog a rádióból és a sajtóból: Őfelsége Kormánya „bizonyos intézkedéseket hozott". Azzal indokolta a meg nem nevezett intézkedéseket, hogy német csapatmozdulatokról értesültek. Megjegyezte, hogy szükségesnek tartotta üzenetét annak érdekében, hogy eloszlassa a „bizonyos német körökben" felmerült feltételezést, miszerint „a német-szovjet megállapodás" következtében „Nagy-Britannia beavatkozása Lengyelország javára elvesztette valószínűségét." Ezt cáfolta: „Ennél nagyobb tévedést el sem lehet követni. Bármilyen jellege is lesz a német-szovjet megállapodásnak, az nem fogja befolyásolni Nagy-Britannia kötelezettségvállalását Lengyelország érdekében..."[794]

Tanulságként ismertetett egy olyan, politikusok mellett történészek által is felvetett, s máig vizsgált feltételezést, miszerint „amennyiben Őfelsége Kormánya 1914-ben világosabban meghatározza álláspontját, elkerülhető lett volna a nagy katasztrófa. Igaz vagy nem igaz ez a feltételezés, Őfelsége Kormánya úgy döntött, a mai helyzetben nem engedhető meg az ilyen félreérthető állásfoglalás."

Majd tárgyalást és brit garanciát ajánlott: „Miután álláspontunkat teljesen egyértelműen kifejtettük, szeretném ismételten meggyőződésemet az Önök tudomására hozni, miszerint a háború népeink között a legnagyobb katasztrófát jelentené, ami csak bekövetkezhet. Meggyőződésem, hogy sem a mi

[793] DBFP S. 3. VII. 127-128.

[794] A Hitler és Henderson közötti megbeszélésről Karl Heinrich von Losch, a külügyminisztérium tolmácsa készítette a feljegyzést. A francia sárga könyv nem közli ezt a dokumentumot.

népünk, sem pedig az Önöké nem kívánja a háborút, nem tudom elképzelni, hogy a Németország és Lengyelország között felmerülő kérdések között valami is lehet, amelyet erőszak nélkül ne lehetne, nem kellene megoldani, amennyiben a bizalom légkörét helyreállítanánk, amely tárgyalásokkal lehetségessé tenné a mainál kedvezőbb légkör létrejöttét."

Ennek szellemében tette meg Chamberlain ajánlatát: vitassuk meg a „legszélesebb értelemben vett nemzetközi kapcsolatokat, benne a ránk és Önökre vonatkozó ügyeket." Ennek érdekében javasolja, hogy mindenkire vonatkozóan tartsanak „tűzszünetet" a sajtóvitákban és a vádaskodásokban.

Chamberlain végül azt tartotta megoldásnak, ha a lengyel és a német kormány közvetlenül tárgyal. Ehhez ajánlotta a két kormány egyetértése esetén „semleges közvetítők" segítségét. Amihez hozzáfűzte, a létrejövő német-lengyel megállapodás akkor lesz valóban eredményes, amennyiben az „más hatalmak garanciájával jön létre." S mindjárt felajánlotta Őfelsége Kormánya garanciáját, „amennyiben arra kifejezett kívánság lesz".

S hogy tisztában volt a háború következményeivel, arról utolsó sorai tanúskodtak, egyben figyelmeztetésként Hitler számára: „Az emberiség számára súlyos következményekre tekintettel, amelyek következnek vezetőik döntéseiből, bízom abban, hogy Őexcellenciája a legkomolyabban mérlegelni fogja az általam ismertetett álláspontot."

Majd zárul a levél, ismét a formalitások nélkül, egyszerű aláírással: Neville Chamberlain.[795]

A táviratnak és a levélnek a követségre érkezését követően Henderson azonnal sürgős kihallgatást kért Weizsäcker államtitkártól, s a kérdésre, hogy nem halaszthatnák-e el a találkozót Ribbentrop visszatérte utánra, Henderson határozott nemmel válaszolt. Közölte, hogy utasítása van arra, hogy azonnal adja át a levelet. Végül a követ fogadására aznap mégsem került sor, azonban egy telefonbeszélgetésre Weizsäckerrel igen. Henderson a levél legfontosabb három tételét ismertette: „1. Őfelsége Kormánya kész volt (sic!) kötelezettséget vállalni Lengyelország érdekében. 2. Kész arra, hogy hozzájáruljon egy békés légkör létrehozásához, az országaink között meglevő minden probléma megvitatásához, 3. hogy a fegyverszünet periódusa alatt üdvözli Lengyelország és Németország

[795] Ursachen, XIII. 486-487. itt szerepel az aláírás, a DBFP-ben közölt dokumentumnál nem.

között a közvetlen tárgyalásokat a kisebbségek ügyében."[796] Weizsäcker közölte, hogy másnap reggel ad választ, majd meghívta Hendersont Berchtesgadenbe, ahová végül augusztus 23-án délelőtt 9.30-indultak repülőgéppel. Salzburgba 11 órakor érkeztek, ahonnan gépkocsival utaztak Berchtesgadenbe. Hitler nem sokkal délután 1 óra után fogadta Hendersont.[797]

Hitler és Nevile Henderson

Henderson beszámolója szerint fogadtatása barátságtalan hangulatú és túl hosszú volt. Majd rátért a találkozó ismertetésére. Bevezetőben megköszönte Hitlernek, hogy fogadta, és tolmácsolta kormányának véleményét, miszerint a levél, amelyet átad, Chamberlain és a brit kormány személyes üzenete, s kérte Hitlert, hogy „azt ne a múlt, hanem a jelen és jövő szemszögéből olvassa. Ami megtörtént azt nem lehet most meg nem történté tenni, és most nem lehet béke Európában az angol-német együttműködés nélkül." Az együttműködésen Chamberlain azt értette, hogy Hitler ne kezdjen háborút Lengyelország ellen, mert abban az esetben háború lesz Angliával: „Mi a történelem századai során soha, amint én azt tudom, nem szegtük meg szavunkat. És most sem fogjuk megszegni, mi britek maradunk." (Majd Sztálin fog hasonló szavakat intézni Ribbentrophoz néhány órával később – Moszkvában.)

A mintegy 40 perces fogadásba belefértek Hitler „tirádái" – ezt a szót használta Henderson jelentésében – arról, hogy Csehszlovákia ma is független lenne, ha Anglia nem bátorította volna ellenállásra, illetve, hogy a lengyel konfliktus helyzetének oka is Anglia, amely garanciát adott, s ezzel bátorította ellenállásra lengyeleket, akik miatt „100 000 német menekült" el az országból.

Majd miután Henderson több ízben is kifejtette, hogy a Lengyelország elleni támadás háborút jelent, Hitler kijelentette: „Németország semmit sem veszíthet, azonban Britannia sokat; hogy ő nem vágyik a háborúra, de nem retten vissza tőle, ha az elkerülhetetlen; s hogy népe (his people) jobban mögötte áll, mint szeptemberben (amit én nem tartok igaznak)." – jegyzi meg Henderson.

Ezt követően Henderson kifejtette, hogy „meggyőződése, valamilyen megoldás még lehetséges a háborún kívül, és megkérdeztem, nem lehetne-e a kap-

[796] DBFP S. 3. VII. 162. Az eredeti dokumentumban szereplő múltidő után a szerkesztők illesztették be a (sic!) fi gyelmeztetést, lévén az angolban ez értelmezhető úgy, mintha már tejesítet-ték volna kötelezettségüket – holott ez a már Lengyelország számára biztosított garanciavállalásra vonatkozott.

[797] DBFP S. 3. VII. 145.

csolatokat ismét felvenni a lengyelekkel." Hitler válasza erre az volt, hogy „amig az angolok kitöltetlen csekket adnak, a lengyelek semmiféle tárgyalásokra nem lesznek hajlandók." És ekkor Henderson a következőkkel fejezte be az eszmecserét, illetve jelentését: „Én tagadtam a 'kitöltetlen csekket', de ez csak ismét felbosszantotta Hitlert, aki közölte, hogy válaszát két órán belül elküldi vagy átadja nekem." Henderson e jelentését Halifax-nek azonnal továbbították Varsóba.[798]

A részletesebb német beszámoló[799]

Kevésbé ismert a németek által készített dokumentum ugyanerről a megbeszélésről, amelyben egy másik, délutáni találkozóról is említést tesznek. Ez sem Henderson beszámolójában, sem pedig a háború kirobbanása után kiadott Német fehér könyvben[800] nem található.

E szerint Henderson egy igen furcsa bevezetéssel kezdte. Közölte ugyanis, hogy levelet kíván átadni a brit kormánytól, majd hozzáfűzte, hogy e levelet „egy alkalmasabbnak kellene átadnia." Nem nevezte meg ki lenne a nála alkalmasabb, azonban a kötet szerkesztői magyarázó jegyzetükben Sir Edmund William Ironsaide-ra gondoltak, nem alaptalanul. A beszélgetés ugyanis angol és német nyelven folyt, tolmács közvetítésével.[801] Hitler viszont azt szerette volna, ha olyan tárgyalópartnerrel beszélhetne, aki jól tud németül. E körből viszont kizárta a diplomatákat, illetve Halifax-et is, de megemlítette Ironside-ot, akinek ismeretes volt igen széles nyelvismerte. Nemkülönben, hogy a brit kormány nemrég őt küldte Lengyelországba, hogy mérje fel, a lengyelek által kért kölcsön összege alkalmas-e a lengyel hadsereg szükséges fejlesztésére. Ironside így pontos információkkal rendelkezett a lengyel hadseregről, és benyomásai nem voltak kedvezőek. A brit kormány azonban másként döntött: Hitlerrel végül Ironside nem találkozott.[802]

[798] DBFP S. 3. VII. 161-163.

[799] Ursachen, XIII. 491.

[800] Fehér, vagy más színnel jelzett könyvnek azokat a dokumentum kiadványokat nevezték, amelyekkel a hadviselő hatalmak egymásra igyekeztek hárítani a felelősséget a háború kirobbanásáért. Ilyen volt a „A francia sárga könyv," a részben magyarul is 1940-ben kiadott Le livre jaune. Hasonló dokumentumköteteket már az első világháborúban kiadtak.

[801] A beszélgetést, ellentétbe Henderson rövidebb beszámolójával, szinte szó szerint lejegyezte von Loesch. Ursachen, XIII. 488-492.

[802] Erről lásd e kötetben az „Ironside közjáték" fejezetet.

Hitler azzal kezdte, hogy már kezében van Chamberlain levelének német fordítása, de szeretné megismerni az ehhez kapott szóbeli kiegészítést.

Henderson azonban csak röviden szólalhatott meg. Egyetlen mondatos közlése az volt, hogy „Angliában megértették, Európa üdve (Wohl) számára szükséges a német-angol együttműködés."

Hitler erre megjegyezte: „erre már korábban is rájöhettek volna." Majd Henderson következő közbevetésre, miszerint Anglia már garanciát nyújtott Lengyelországnak, s „önöknek most ezt kellene követni," Hitler nyilván ingerülten válaszolt, amit a feljegyzés készítője szó szerint idézett: „Nos, kövessék önök. Mivel Önök adták át a biankó csekket, azt önöknek kell beváltaniuk." Majd közölte, hogy Angliának kell a biankó csekk következményeit is vállalnia, „azt nem háríthatja át Németországra". Ebben a mederben folytatta Hitler, s mondandójának lényegét ismételgetve: Anglia a felelős azért, hogy bátorítja a lengyeleket, akiknek ő „megfelelő és tisztességes ajánlatot tett. Ezt az ajánlatot a nyugati ha-talmak szabotálták, mégpedig messzemenően, mint már Csehszlovákia esetében, a katonai attasék jelentéseivel felerősítve a német mozgósítás hamis híresztelésével." Majd kijelentette, hogy „Németország általános mozgósítást rendel el, amennyiben Anglia további katonai intézkedéseket tesz. Ugyan ez vonatkozik Franciaországra is."

Mikor Hitler már sokadik alkalommal emlegette, milyen nagyvonalú ajánlatot tett Lengyelországnak, Henderson közbevetette: „annak jellege nem ajánlat volt, hanem diktátum." (E megjegyzését már nem közölték a háború kirobbanását követően, a felelősség áthárítását szolgáló német Fehér könyvben.)[803]

A beszélgetés vége felé élesedett a hangulat, amit Henderson meglehetősen furcsán, a Hitlerrel a megegyezést támogató Cliveden Set véleményét ismertetve igyekezett tompítani. A következő rész teljesen hiányzik Henderson jelentéséből, talán nem véletlenül. Henderson azt igyekezett megtudni számíthat-e Anglia a háború elkerülésére, illetve mennyire komoly Hitler szándéka a megegyezésre a Szovjetunióval.

Henderson igyekezett kedvezően beállítani Chamberlaint, hangsúlyozta, hogy Chamberlain mindig a megyegyezésre törekedett Németországgal. Amire Hitler kijelentette, hogy ezt „az év elejéig még így gondolta." Henderson a jegyzőkönyv szerint a következőkkel válaszolt a közbevetésre: „Henderson azt

[803] Dokumente der Vorgeschichte des Krieges. Auswertiges Amt, Berlin, 1939. II. 414. A hiányt jelzik a kötet szerkesztői: Ursachen, XIII. 489.

hangsúlyozta, hogy ő személy szerint sohasem hitt az angol-francia-orosz paktumban. Nézete szerint Oroszország az időhúzással Chamberlaintől akar megszabadulni és azután profitálni a háborúból." Majd hozzáfűzte, hogy szívesebben látna egy szerződést Németország és Oroszország között, „mintha azt Anglia tenné" Oroszországgal. Ebből úgy tünhetett Henderson taktikai megállapodásnak tekintette Ribbentrop ajánlatát, azonban Hitler ennek ellentmondott: „Ne essen tévedésbe. Ez egy hosszú szerződés lesz." Henderson erre megjegyezte, hogy szerinte Hitlernek is pontosan kell tudnia: „az oroszok mindig nehézségeket okoznak." Amihez hozzátette, viszont „Chamberlain nem változott." Hitler: „Ezt a tettekből kell megítélnem."

A délutáni találkozón Hitler, ígéretének megfelelően átadta Hendersonnak írásbeli válaszát Chamberlain levelére. Majd megjegyezte: „a brit kormányban vannak olyanok, akik háborút akarnak." Henderson ennek határozottan ellentmondott „és állította, hogy Chamberlain barátja Németországnak." Erre Hitler azt válaszolta, hogy ugyanezt viszont nem feltételezi a brit hadügyminiszterről.[804] Henderson védelmébe véve a kormányt megjegyezte, hogy Churchill részvételét a kormányban éppen Chamberlain akadályozta meg. S kijelentette, ami jelentéséből szintén nem jutott el Londonba: „Németország elleni beállítottság nem az angol nép akarata. Az a zsidókra és a náci ellenesekre vezethető vissza."[805] Mire Hitler biztosította a követet, hogy „őt [Chamberlant] személy szerint nem sorolja Németország ellenségei közé." Azonban egy sor dologban „csalódott Angliában", amire már „a hatalomátvételkor figyelmeztették a szakértők." Majd egy érdekes monológ következett a jegyzőkönyv szerint: „Ma ő 50 éves, jobb lenne, ha most következne be egy háború, mint amikor 55 éves, vagy 60 éve lenne. Németország és Anglia között vagy megegyezés lesz, vagy háború. Jó lenne, ha Anglia tisztában lenne azzal, hogy ő, mint frontkatona, ismeri a háborút és minden eszközt fel fog használni. Jól lesz tudnia mindenkinek, hogy a világháborút nem veszítették volna el, ha akkor ő a kancellár."

Ez után következett a még keményebb fenyegetés: „A következő lengyel provokációra – folytatta a Führer – cselekedni fogok. A korridor és Danzig kérdését likvidáljuk, így, vagy úgy. Kérem Önöket, ezt vegyék tudomásul. Higgyenek nekem, az elmúlt évben, október 2-án, támadtam volna, így vagy úgy! Erre be-

[804] Ekkor a brit hadügyminiszter a zsidó származású Leslie Hore Belisha volt – a dokumentumkötet szerkesztői megjegyzése. Uo. 491.

[805] „Die Einstellung gegen Deutschland sei nicht der Wille des englischen Volkes. Sie sei zurückzuführen auf Juden und Nazi-Feinde." Uo. 491.

csületszavamat adom Önöknek."[806] – utalva ezzel arra, hogy amennyiben Münchenben nem jött volna létre megállapodás a Szudéta-vidékről, akkor kirobbantotta volna a háborút.

Megjegyzendő: korábbi és későbbi dokumentumokból követhető, hogy Hitler 1938 szeptembere után úgy nyilatkozott, megbánta a Münchenben kötött paktumot. A britek és a franciák gyengeségére ő is gyengeséget mutatott. (Más kérdés – bár ez ma is vita tárgya a hadtörténetírásban –, hogy a német hadvezetésnek más volt a véleménye: még nem voltak készek a háborúra, egy kétfrontos háborúra pedig végképp nem.)[807]

„Határvidékvonulás.
A brandenburgi SA felvonulása Danzigba."

Hitler válaszüzenete

Hitler hivatalos válaszát Chamberlain üzenetére még aznap, augusztus 23-i keltezéssel küldték el Obersalzbergből.[808] Az udvarias megszólítást nem mellőző szintén személyes hangvételű levél egy utalással kezdődik, miszerint éppen most adta át a levelet „Őfelsége Követének", Hendersonnak, s hangsúlyozta, hogy „nagy fontosságot" tulajdonít a benne foglaltaknak.

[806] Uo. 492.

[807] Legalábbis ezt állította Franz Halder tábornok, valamint Erich von Manstein tábornok 1955-ben megjelent „Verlorene Siege" című emlékiratában. Ezzel szemben állítja Rolf-Dieter Müller hadtörténész, hogy Halder és más katonai vezetők csak mentegetni akarják a hadvezetést. Bár Hitler valóban a Mein Kampftól már tervezte a Szovjetunió megtámadását, de a döntést 1940 júniusában Franz Halder vezérkari főnök utasítására dolgozták ki, s erre nem Hitler adott utasítást. A Szovjetunió megtámadásának „Eredete nem a náci élettér ideológiában (NS-Lebensraumideologie) gyökerezett, hanem – a nemzeti-szocializmus minden szándéka mellett – a puszta katonai rutinban." (in schlichter militärischer Routine)." Müller, Rolf-Dieter: Der Feind steht im Osten. Hitlers geheime Pläne für einen Krieg gegen die Sowjetunion im Jahr 1939. Links Verlag, Berlin 2011. 220.

[808] Hitler válaszát Chamberlain levelére angol fordításban és németül is közli DBFP S. 3. VII.170-173.

Az üzenet első mondata: „Németország sohasem kereste a konfliktust Angliával, és sohasem avatkozott bele az angol érdekekbe. Éppen ellenkezőleg – azonban sajnos hiába –, éveken át törekedett, hogy elnyerje az angolok barátságát." Ezt követi Danzig és a korridor követelése, amelyek olyan „történelmi" és „létfeltételek követelte szükségszerűségek", amelyektől nem tekinthet el. Előhozza ismét a Lengyelországnak nyújtott garanciát, ami az egész konfliktust mérgezi, nem különben azok a híresztelések, amelyek a Románia, Magyarország és mások elleni agressziókról szólnak. Ismét előjön a „másfél milliós német kisebbség" súlyos, „egy nagyhatalom számára elviselhetetlen" helyzete. Majd következik a fenyegetés: „Németország, amennyiben Anglia megtámadja" felkészült a hosszú háborúra. Chamberlain diplomatikus fogalmazására a mozgósításról, hozzá fordulva szólt: „A német Birodalmi Kormány értesült arról, hogy a Brit Kormány kész mobilizálási intézkedéseket hozni, amelyek egyértelműen Németország ellen irányulnak, az Ön saját, nekem írt levelében található nyilatkozata szerint, Miniszterelnök Úr. Ez Franciaországra is vonatkozik." S a folytatás még keményebb: „Közlöm Önnel Excellenciás Uram, hogy az ilyen hadi lépésekkel szemben elrendelem a német Wehrmacht azonnali mozgósítását."

Majd következik a versailles-i béke, mint eredendő bűn: „Európa problémáinak a békés megoldását nem Németország tudja megoldani, hanem elsősorban azok, akik a versailles-i diktátum bűntette óta minden békés revíziót állandóan és következetesen megakadályoztak. Csak azt követően alakulhat kedvezően Anglia és Németország viszonya, ha megváltozik az ezért felelős hatalmak hozzáállása." Hitler állítja: egész életében a német-angol barátságért harcolt, de nem sok jót tapasztalt a brit diplomácia részéről, azonban „Amennyiben a jövőben ez megváltozik, nálam senki nem lesz boldogabb".[809]

Hitler nyílt kártyákkal játszott. Megüzente, hogy eldöntötte: Lengyelországot megtámadja. Viszont nyitva hagyta az Anglia elleni háborút, pontosabban, garantálta, amennyiben Anglia nem lép be a háborúba, úgy számíthat arra, hogy Németország nem kezd háborúba ellene, s ezzel az újabb világháború is elhárítható.

[809] Ursachen, XIII. 492-494.

Utolsó próbálkozások Hitler megállítására

Párizs – London

Hitler ígéreteinek Londonban már egyre kevesebben hittek. Párizsban még ennél is kevesebben.

Ugyanezen a napon egy rövidebb távirat érkezett Párizsból. Campbell követ augusztus 23-án arról számolt be Halifaxnak, hogy Daladier fogadta, és azt mondta, Hitler két-három napon belül megtámadja Lengyelországot. Daladier „A legkeményebb kifejezéseket használta a lengyelek ostobaságáról, amiért megtagadták az orosz csapatok beengedését." Közölte, hogy még nem kapott információt a francia követtől Molotov válaszáról javaslatukra. Mire Campbell ismertette Molotov válaszát Seeds-nek, amely szerintük „tónusában és tartalmában szélsőségesen elfogadhatatlan (unsatisfactory)" volt. Campbell szerint Daladier „szkeptikus volt abban, hogy az oroszok részéről bármely reményt keltő jelzés érkezhet."[810]

Roosevelt két újabb távirata – rövid amerikai közjáték

Augusztus 23-a mozgalmas napján kelt Roosevelt elnök távirata is. Címzettje Olaszország királya, III. Viktor Emánuel volt. Galeazzo Ciano olasz külügyminiszternek az esti órákban adta át a levelet Phillips amerikai követ. Roosevelt üzenetében nem nevezte meg az agresszort, de reményét fejezte ki, hogy az olasz kormány nyomást tud gyakorolni „a világbéke megőrzése érdekében." Ezen túl nem foglalt állást a konfliktusban, s nem is ígérte az Egyesült Államok semminemű bekapcsolódását. A levélhez fűzött rövid kommentárjában Ciano csak annyit írt, hogy a dokumentumot továbbította, „De azt hiszem, nem lesz sok értelme." Ciano ekkor éppen azon munkálkodott, hogy Percy Lorain-nek, a nemrég kinevezett brit követnek egy olyan nemzetközi békekonferenciára tegyen javaslatot, amelynek Danzig átadása lenne az előfeltétele.[811]

[810] DBFP S. 3. VII. 163-164.

[811] Ciano naplója, 1939-1943. Sumner Welles előszavával. Atheneum, én. 140. Roosevelt következő távirata már 1940-ben kelt, ekkor abban reménykedett, Mussolini biztosíthatja, hogy a mediterráneum ne válhasson hadszíntérré – tévedett. President Roosevelt to the Premier of Italy (Mussolini) [45], [Telegram], Washington, April 29, 1940, 6 p.m. https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/WorldWar2/fdr13.htm

Majd augusztus 24-én Roosevelt Hitlernek címezte táviratát. Az olasz királynak küldött levélnél némileg keményebben fogalmazott, annyiban, hogy emlékeztette Hitlert, nem válaszolt áprilisi 14-i táviratára. Ennek ellenére írt ismét, mert „remélem a háborút, amely fenyeget és a következménye katasztrófát jelent a világon valamennyi ember számára. még el lehet kerülni." Figyelmeztetett arra, hogy mind Lengyelország, mind Németország kormánya „szuverén", s a megoldások is csak olyanok lehetnek, amelyek figyelembe veszik egymás „szuverenitását és területi integritását."

Majd a záró sorok: „Az Egyesült Államok kormánya továbbra is készen áll arra, hogy hozzájáruljon a világbékét veszélyeztető problémák megoldásához az április 14-i üzenetemben szereplő formában."[812]

Figyelmeztetések Hitlernek — Roosevelt, Chamberlain, Daladier, a pápa, a holland királynő és III. Lipót belga király

Kevesen számítottak akkor arra, hogy Adolf Hitler, aki a világ nyilvánossága előtt április 28-án, a Reichstagból közvetített, a híradókban vetített beszédében, nagy tapstól kísérve gúnyolódott a Roosevelt által 10 vagy 25 évre javasolt, az erőszakról való lemondásról kötendő nemzetközi szerződésről, most, erre az intésre, megváltoztatja véleményét. Különösen azért nem, mivel az Egyesült Államok ebben az évben is megerősítette semlegességi törvényét. Ami azt is jelentette, hogy az Egyesült Államok, ellentétben Nagy-Britanniával és Franciaországgal nem tette egyértelművé vagy inkább, Hitler olvasatában, egyértelművé tette: az Egyesült Államok továbbra sem vállal kötelezettséget Európában.

Üzenetére Roosevelt most sem kapott választ.

[812] https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/WorldWar2/fdr6.htm

A szovjet-német tárgyalások 1939. augusztus

A szovjet-német tárgyalásokkal igen nagy terjedelemben foglalkoznak a feldolgozások, amiben segítségre vannak a szintén gazdag, igen mélyen a részletekbe menő dokumentumokat közlő kötetek. A közvetlen előtörténet elemzései általában 1938 szeptemberével-októberével kezdődnek, amikor a német diplomácia felhívta a figyelmet a Szovjetuniónak a müncheni szerződést követő elszigetelt helyzetére. A kapcsolatok újrafelvételére, illetve bővítésére az alkalom a lejáróban levő szovjet-német kereskedelmi szerződés megújítása volt. Ez egészült ki 1939 tavaszán-nyarán a politikai tárgyalások felvetésével – német részről. Hitler célja egy megnemtámadási szerződés megkötése volt, amely biztosítja Szovjetunió semlegességét Lengyelország megtámadásakor.

A brit-francia-szovjet tárgyalások tanácskozásain egyáltalán nem került szóba, hogy a Szovjetunió tárgyal Németországgal. A diplomáciai iratokból és a helyzetelemzésekből tudjuk ugyanakkor, hogy ez ismert volt mindhárom delegáció előtt. Az is ismert volt, hogy a tárgyalások nem katonai jellegűek, sőt az is, hogy tudatában voltak annak, a német-szovjet megegyezés bármely formában is valósul meg, az megerősíti Németországot, s katonai következményei is könnyen beláthatók voltak: Lengyelország legyőzésével befejeződhet a keleti irány- ban 1938-ban megkezdett német hódítás. Igaz, folytatódhat is tovább.

A német-szovjet tárgyalásokon sem volt szó a brit-francia-szovjet katonai tárgyalásokról. Viszont abban a Berlinben gondosan összeállított emlékiratban, amellyel Schulenburg szinte erőszakkal tört be Molotovhoz, már igen.

1939. augusztus 15-én Schulenburg német követnek, többszöri telefonálás és sürgető üzenet után este 8 órára sikerült elérnie, hogy Molotov fogadja. Az 1 óra 40 percre elnyúló tárgyalás elején elnézést is kért a tolakodásért, de mint mondta, kénytelen volt ezt tenni, utasítása volt rá. A diplomáciában a kérés sürgősségének e ritka, s a kérelmező számára előnytelen, kiszolgáltatott helyzetet teremtő lépés oka nem volt ismeretlen Molotov számára. Georgij Alekszandrovics

Asztahov berlini szovjet ideiglenes ügyvivő már több ízben jelezte, hogy a németek sürgetik a komoly tárgyalások megkezdését – és nem a gazdasági kapcsolatokról, hanem a „politikaiakról". Schulenburg célja az volt, hogy kieszközölje, fogadják Ribbentropot Moszkvában. Schulenburg ugyanakkor nyitott kapukra talált Molotovnál, aki egyetértett a javaslattal, s kéretlenül is megjegyezte, hogy a közvetlen tárgyalások folytatását azért tartják elfogadhatónak Moszkvában, mert az ideiglenes ügyvivőt, Asztahovot „nem tartják kellően tapasztaltnak".[813] Ritka eset a diplomáciában, hogy a miniszter saját munkatársát szólja le egy külföldi, alkupozícióban levő tárgyalópartnere előtt, még ritkább, hogy véletlen legyen, ha ez megtörténik. Molotov megjegyzése valószínüleg kiszámított volt – ezzel is bizonyítani kívánta Schulenburg előtt kapcsolatuk nyíltságát.

A hosszúra nyúlt beszélgetésben a lényegre térve Molotov megkérdezte Schulenburgot, vajon „van-e határozott elképzelése a német kormánynak egy megnemtámadási egyezményről a Szovjetunióval." Schulenburg azt válaszolta, hogy erről még nem beszéltek Ribbentroppal . Molotov viszont azt fontosnak tartotta, hogy még a találkozó előtt erről szó legyen, amennyiben valóban szeretnék a német-szovjet kapcsolatok „felfrissítését." Továbbá közölte, hogy tisztázni kell a megvitatásra kerülő kérdéseket, mielőtt Ribbentrop megérkezne, hogy „ne csak tárgyalásokat folytassunk." S talán, ami még fontosabbnak tűnhetett, hivatkozott a németek elvárásaira, miszerint „kívánatos, hogy az események ne elhatározott és kész tények elé állítsanak minket." Ez egyértelmú közlése volt annak, hogy a megállapodást még a háború kirobbanása előtt meg akarják kötni – ez állt a német dokumentumban, amelyet Schulenburg nem adott ki a kezéből, de gondosan felolvasott Molotovnak. Vagyis, amíg teheti, amíg nem késő, a Szovjetunió hagyjon fel az időhúzásnak tekintett kereskedelmi szerződés előzetes követelésével. Ez már fenyegetésnek hangoz-

[813] Molotov bizonyára már tudta, hogy a diplomata sorsa megpecsételődött. Asztahov ideiglenes ügyvívőjeként a követség vezető munkatársa volt, akit Hitler 1939 júliusában meghívatott a „Német Kultúra Napjára". Ettől kezdve vitte a német-szovjet ügyeket a valóban nem túl tehetséges, de túlélő Alekszej Merekalov (1900-1983) követ helyett. A Moszkvába rendelt Asztahovot négy nap múlva, 1939. augusztus 19-én a szokásos kémkedés vádjával letartóztatták, 1942-ben lágerben végezte. Bezimenszkij ír róla, szerepét kissé túlértékelve: Az ember, aki nélkül nem lett volna paktum. 14. fejezet. Гитлер и Сталин перед схваткой. (Szálin és Hitler a küzdelem előtt.) Изд. Вече, Мосва, 2000. http://militera.lib.ru/research/bezymensky3/14.html Molotov azt már nem említette, amit persze Schulenburg tudott, hogy a kitűnő diplomata-elődöket, így Nyikolaj Kresztyinszkij követet kivégezték, utóda Berlinben Szergej Besszonov már a Gulagon raboskodott (1941-ig, amikor agyonlőtték). Sztálin még 1938-ban agyonlövette Asztahov több diplomata-társát, köztük a tárgyalásokat megkezdő berlini szovjet kereskedelmi kirendeltséget vezetőt, David Kandelakit is.

hatott Molotov fülében. Beleegyezően, de homályosan válaszolt: „Ezért, ha a német kormány kedvezően viszonyul a megnemtámadási paktumhoz és az ennek megfelelő eszmékhez, és ha ezeket a hasonló eszméket csatolják Schulenburg mai nyilatkozatához, úgy konkrétabban beszélhetünk."[814]

A nyilatkozatot követően átadott *emlékirat hat pontból állt*. Az *elsőben* azt fejtegették, hogy az „ideológiai ellentétek" dacára a jelenlegi helyzetben „nem zárják ki" az együttműködést. A *második* pontban megállapítják, hogy Németország és a Szovjetunió között „nincsenek tényleges érdekellentétek." Valamint „Németországnak nincsenek semmiféle agresszív szándékai a Szovjetunió ellen." S itt tértek a lényegre: „A német kormány álláspontja, hogy a Balti- és a Fekete-tenger között egyetlen kérdés sincs, amit ne lehetne megoldani mindkét ország megelégedésére. Ide tartozik a Balti-tenger, a balti államok, Lengyelország, a Dél-Kelet és mások. E mellett a politikai együttműködés a két ország között csak hasznos lehet." A *harmadik* pont a „történelmi fordulatról" szólt, amelyben megint „barátként" és „jól" élhet együtt a két nép. A *negyedik* arról, hogy a bizalmatlanságból az „alkotó munkára" kell áttérni.

Az ötödik pont célozza meg Sztálinnak a párt XVIII. kongresszusán elmondott beszédében található új irányt, egyben válasz félelmeire, hogy az angolok és a franciák vele akarják kikapartatni a „parazsat": „Tapasztalataik alapján Németországnak és a Szovjetunió kormányának számolnia kell azzal, hogy a kapitalista nyugati demokráciák kibékíthetetlen ellenségei mind a nemzeti-szocialista Németország, mind a Szovjetuniónak. Ma újra arra törekednek, hogy katonai szövetség kötésével háborúba küldjék a Szovjetuniót Németország ellen. 1914-ben ennek a politikának keserves következményei lettek Oroszország számára."

A *hatodik* pontban bejelentik a Lengyelország elleni, már mindenki által tudott háborút, s jelzik ajánlatukat Kelet-Európára: „Az angol politika által gerjesztett német-lengyel helyzet, és az Anglia által gerjesztett háborús hangulat, törekvések ehhez szövetségek létrehozására, elkerülhetetlenné teszik, hogy a német-szovjet viszonyban világosságot vigyünk a legrövidebb időn belül." Ezt követően következett a nyílt fenyegetés: „Másképpen, a német közreműködés nélkül az ellenkezője történik, ami megfosztja mindkét kormányt a német-szov-

[814] Megjegyzés a dokumentum alján. Lejegyezte V. Pavlov. A csaknem 2 órás megbeszélésből mintegy 40 percet vett el, amikor a Schulenburg által elmondottakat lejegyezték.

jet barátság helyreállításától és attól, hogy a megfelelő helyzetben közösen tisztázzuk a területi kérdéseket Kelet-Európában."[815]

Két nap múlva, augusztus 17-én[816] Molotov ismét fogadta Schulenburgot, aki közölte vele, hogy a Molotov által elmondottak „egybeesnek a német kormány kívánságaival." Majd felolvasta a Berlinből érkezett választ. Az ismét több mint egy órát tartó, s szintén este 8 órakor kezdődött megbeszélésen új fordulat nem következett be, részkérdésekben pontosítottak, mint amilyen a *balti államokkal* kapcsolatos szovjet elképzelés volt: Berlin ismét biztosította a szovjet igények támogatását e térségre. Fontosabb volt a megbeszélés jegyzőkönyvéhez csatolt két melléklet. Az elsőt Schulenburg adta át Molotovnak, ebben megismételték a paktum tervezetét: „Németország kész a Szovjetunió kormányával megnemtámadási paktumot kötni, amennyiben a Szovjetunió kormánya ezt kívánja, 25 év időtartamra, felmondás nélkül." Ezt követi az a pont, amiről a brit-francia-szovjet katonai tárgyalásokon éppen hosszasan egyeztettek: „A német kormány a Szovjetunióval együtt kész garanciát nyújtani a balti országoknak," valamint felajánlják közbenjárásukat a szovjet-japán viszony „javítása és konszolidációja érdekében." Majd közöl-

„Másszóval, uraim, Togo nem veri Joe-t, Joe nem veri Togót... hacsak akkor nem esnek egymásnak, amikor én kezdem püfölni Joe-t." (Dr. Seuss)

[815] АВП СССР. ф. 0745, оп. 14, п. 32, д. 3, л. 37-39. In: Год кризиса, д 556.

[816] A német dokumentumkötetben közölt irat dátuma eltér, ott augusztus 18. szerepel, ami abból adódik, hogy Schulenbug táviratát, benne Molotov válaszával 1939. augusztus 18-i érkezési dátummal közlik. Ursachen, XIII. 448-450.

ték, *hogy Ribbentrop augusztus 18. után bármikor kész repülőgéppel Moszkvába utazni* „a Führer felhatalmazásával."[817]

A második melléklet hosszabb, a szovjet kormány válasza az augusztus 15-én előterjesztett német javaslatokra. Az emlékirat eleje a korábbi német, pontosabban hitleri külpolitika kritikája, beleértve az antikomintern paktumot. Ezzel magyarázzák a szovjet külpolitika eddigi irányát: „Érthető, hogy a német kormánynak ez a politikája szükségessé tette a Szovjetunió komoly intézkedéseit Németországnak a Szovjetunió ellen irányuló lehetséges agressziójának az elhárítására, és a részvételt több ország védelmi frontjának a szervezésében az ilyen agresszió ellen." Ez egyértelmű utalás volt a folyó katonai tárgyalásokra, egyben elutasító válasz a német kirohanásokra a „demokráciákkal" folytatott szovjet politika ellen. A folytatásban is az új helyzetet a korábbi német politika változásával indokolják: „Ha, ugyanakkor, a német kormány most fordulatot hajt végre a régi politikától a Szovjetunióval való politikai kapcsolatok komoly javítása érdekében, úgy a szovjet kormány az ilyen fordulatot csak üdvözölni tudja, és a maga részéről kész átalakítani saját politikáját a Németországhoz való viszony komoly megjavításának szellemében." Azonban hozzáteszik: „a szovjet kormánynak soha nem voltak agresszív szándékai Németországgal szemben, s nem is kívánja, hogy ilyenek legyenek, lehetségesnek tartotta és továbbra is lehetségesnek tartja a vitás kérdések békés megoldását Németország és a Szovjetunió között..." A Szovjetunió politikájának továbbra is „elve a különféle politikai rendszerek békés egymás mellett élése."[818]

Bár az emlékiratban szerepel, hogy „komoly gyakorlati lépéseket kell tenni", ennek első lépéseként ismét, mint ahogyan ez már történik hónapok óta, nem a politikai, hanem a kereskedelmi és hitelegyezmény megkötését javasolják. Majd ezt követően, második lépésként tartják „lehetségesnek rövid határidővel a megnemtámadási paktum megkötését, vagy az 1926-os semlegességi paktum megerősítését", s teszik hozzá, „azonos időben egy speciális jegyzőkönyv elfogadásával a szerződő felek érdekeiről a külpolitika egyik vagy másik kérdéséről, azzal, hogy az utóbbi szerves részét képezi a paktumnak."[819]

[817] АВП СССР. ф. 0745, оп. 14, п. 32, д. 3, л. 44. In: Год кризиса, д. 570.

[818] Az itt szereplő kifejezés először fordul elő, érdekes módon azonos formában az 1956-ban, az SZKP XX. kongresszusán Nyikita Hruscsov által meghirdetett politika elnevezésével: „принцип мирного сосуществования различных политических систем. АВП СССР, ф. 0745, оп. 14, п. 32, д. 3, л. 45-46. Год кризиса д. 570.

[819] Uo.

Két napi várakozást követően, augusztus 19-én Schulenburgnak Berlinből jött sürgetésre ismét el kellett veszítenie türelmét. Most délután két órára kapott végül időpontot. Mindjárt az erőszakos jelentkezéséért elnézést kérve közölte: Ribbentrop Hitlerrel egyeztetett üzenetét tolmácsolja. Az üzenet lényege az volt, hogy „Ribbentrop úgy gondolja, még a konfliktus kialakulása előtt feltétlenül tisztázni kell a Szovjetunió és Németország viszonyát, mivel akkor már nehéz lesz." Úgy véli, hogy a fontosabb kérdéseket már tisztázták, ezért javaslatot tesz a paktum szövegére.

A német kormánynak az a véleménye, hogy a paktum legyen „világos és egyszerű", álljon két pontból: 1. A német kormány és a szovjet kormány vállalja, hogy egymás ellen semmiféle körülmények között sem lép háborúra, vagy nyúl az erő alkalmazásának más módozatához; 2. ez a szerződés azonnal hatályba lép és 25 évig marad érvényben nem felmondhatóan.[820]

Molotov ezzel nem értett egyet. Ennél lényegesen többet akart. Javasolta, hogy a tervezet elkészítéséhez nézzenek meg hasonló mintákat, javasolva a német-litván, vagy a szovjet-lengyel, a szovjet-litván szerződéseket. Majd ismét a kereskedelmi szerződés megkötését kérte. Schulenburg újabb sürgetésére sem engedett, bár a követ most már Hitlerre hivatkozott, aki „óriási jelentőséget tulajdonít Ribbentrop útjának". Molotov a találkozóra Ribbentroppal az augusztus 18-a utáni dátumok közül a kereskedelmi szerződés nyilvánosságra hozását követő augusztus 26-i és 27-i napokat ajánlotta.[821]

A terjedelmes dokumentumhoz csatolták a szovjet paktum tervezetét, amelyet rögtön átadtak Schulenburgnak. A tervezet öt pontból állt, tartalmában, sőt megfogalmazásai többségében megfelel a később elfogadott paktum fő szövegének, egyetlen kivétellel. A szovjet tervezetben nem szerepel a későbbi paktum IV. cikkelye: „A két szerződő fél egyike sem fog részt venni semmiféle olyan hatalmi csoportosulásban, amely közvetve vagy közvetlenül a másik fél ellen irányul."[822]

A németek által ez a később javasolt és egyetlen kiegészítés elejét akarta venni a brit-francia-szovjet katonai megállapodásnak. Kérdéses azonban, hogy ez a cikkely alkalmas volt-e a katonai szerződés megakadályozására? A brit-francia-szov-

[820] A német dokumentumkötet (Ursachen, XIII.) nem közli a dokumentumot.

[821] АВП СССР, ф. 0745, он. 14, и. 32, д. 3, л. 47-51. In: Год кризиса, д. 572.

[822] Halmosy, 459. A paktum többi hat pontjának tartalma kis eltéréssel szövegszerüen is benne van az öt pontban. Különbség még, hogy a szovjet tervezet megelégedett az 5 év meghosszabbítható érvényességgel, amit Berlinben 10 évre változtattak.

jet katonai tárgyalásokon természetesen nyilvánvaló volt, hogy a tervezett szövetség a várható német agresszió ellen irányul, azonban a készülő brit-francia-szovjet katonai szerződésben, illletve az elkészült francia javaslatban az agresszor elleni összefogásról van szó, s amint az szokásos volt, országot nem neveztek meg. Hasonlóképen a Németország és Japán által megkötött antikomintern paktumhoz, amelyben nem szerepelt a Szovjetunió megnevezése.

Míg a IV. cikkely német javaslatának az elfogadása *még nem jelentette a brit-francia-szovjet katonai szövetség feladását, ennek szándéka már ekkor benne volt az alkuban*. A tervezet végén ugyanis már ott szerepelt az utalás a későbbi „titkos záradékra", mégpedig igen hangsúlyosan: „Post Scriptum. Jelen paktum csak a szerződő felek külpolitikai érdekeltségeit tartalmazó különleges jegyzőkönyv pontjainak egyidejű aláírásával érvényes."[823]

Ugyanezen a napon készült el *a szovjet-német hitelszerződés* dokumentuma, amelyet Dr. Karl *Schnurre* írt alá,[824] és az *Izvesztyija* napilap[825] augusztus 21-i számában közöltek. Ezzel teljesült a szovjetek feltétele és a németek kívánsága is: a kereskedelmi paktum megelőzte, egyben megteremtette a politikai tárgyalás előfeltételét.

Hitler-Sztálin levélváltás, 1939. augusztus 20.

Adolf Hitler hosszú táviratot intézett Sztálinhoz a szovjet-német kereskedelmi egyezmény megkötését üdvözölve. A hat pontból álló üzenet lényege a még alá nem írt megnemtámadási paktum sürgetése volt. Az első pontokban Hitler igyekezett megnyugtatni Sztálint, hogy a paktum az ő számára „a német politika hosszú távú" irányvonala, amely „évszázadokon át a két állam számára hasznos-nak bizonyult." A történelmi valóságnak nemigen megfelelő kitekintés után tért rá a lényegre: a szovjetek által kért „kiegészítő-protokoll" olyan kérdéseket vet fel, amelyeket csak egy „felelős német államférfi " tud megoldani „a legrövidebb időn belül", közvetlenül Moszkvában. Majd az ismert

[823] АВП СССР, ф. 0745, оп. 14, и. 32, д. 3, л. 52-53. In: Год кризиса, д. 572.

[824] Schnurre kereskedelmi atasé (Legationsrat) még 1939 nyarán kezdte meg akkor titkos tárgyalásait a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltségen. Ott volt a Molotov-Ribbentrop paktum aláírásánál, s maradt Moszkvában a kereskedelmi kapcsolatokért felelős.

[825] A Pravda (Igazság) mellett az Izvesztyija (Hírek) volt a második legnagyobb napilap. Míg az előző a párt hivatalos orgánuma volt, addig az utóbbi a kormány szócsöveként jelent meg, így az állami kategóriába tartozó közlemények is itt jelentek meg.

"szudéta-zsarolás" változatát olvashatta Sztálin: „Németország és Lengyelország között a feszültség elviselhetetlenné vált. A lengyelek magatartása egy nagyhatalommal szemben olyan, hogy bármely nap kirobbanhat egy válság. Németország minden esetre elszánta magát, hogy ezek ellen az eljárásokkal szemben mostantól kezdve a Birodalom érdekeit minden eszközzel érvényesíti." Majd a Szovjetuniót is ellátva a birodalom jelzővel, ajánlja, hogy „ne veszítsenek időt" a „két Birodalom" új kapcsolatának létrehozásával, és fogadják Moszkvában Ribbentropot „augusztus 22-én, kedden, vagy 23-án, szerdán." A végén hangsúlyozza, hogy „Tekintettel a nemzetközi helyzetre, a birodalmi külügyminiszter moszkvai látogatásánál egy-két napnál hosszabb tartózkodásra nincs mód."

Míg Hitler távirata a Citissime! (a lehető leggyorsabban!) jelöléssel, és Sztálin Úrnak címzett, addig a másnap, augusztus 21-én kelt Sztálin-válasz szintén Citissime! és Titkos jelöléssel „Németország Birodalmi Kancellárjának, A. Hitler Úrnak" címzéssel ment el.[826] Maga a levél formalitásokat tartalmazott: Sztálin örült, hogy a „megnemtámadási egyezménnyel" a két ország és a két nép között „békés kapcsolatok" jönnek létre, a feszültségek a két ország között elkerülhető-vé váltak, s „országaink között a béke és az együttműködés valósul meg."[827] Majd a zárómondat: „A szovjet kormány felhatalmazott engem arra, hogy közöljem Önnel, egyetért Ribbentrop Úr Moszkvába érkezésével augusztus 23-án."[828]

A Sztálin válaszát követő napon, augusztus 22-én kelt Ribbentrop megbízó levele, amelyet Obersalzbergben adott át külügyminiszterének Hitler . A formaságok után közlik: Ribbentrop birodalmi külügyminisztert „teljes felhatalmazással ruházom fel a Német Birodalom nevében." Majd, hogy ez még szélesebb és egyértelmű legyen, Ribbentrop felhatalmazást kap arra is, hogy a megnemtámadási egyezményen túl folytasson „tárgyalásokat minden ezzel összefüggő kérdésekben", „megegyezéseket írjon alá," hozzátéve, hogy mindezek az aláírással „azonnal hatályba lépnek."[829]

[826] Sztálin megszólítása Hitler számára problematikus volt. Hivatalos címe 1934-től, amikor a párt főtitkári tisztségét megszüntették (a szerénység jegyében) „a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja titkára" volt. Állami nómenklatúrában címmel nem rendelkezett egészen 1941. május 6-ig, amikoris átvette Molotovtól a „miniszterelnöki" (a Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának – értsd Minisztertanácsának – elnöke) címet. A generalisszimus rangot 1945. június 26-án öltötte magára.

[827] A német fordításban: „Aufrichtung des Friedens", könnyen félrefordítható.

[828] Ursachen, XIII. 452.

[829] Uo. 452-453.

Ez egyet jelentett azzal, hogy Hitler minden követelésbe belement, egyetlen kivétellel: ragaszkodott a paktum IV. pontjának beiktatásához. Ahogyan Hitler nagyvonalúan a paktum érvényét 5 évről 10 évre hosszabbította, Sztálin is elfogadta azt, hogy nem lép be olyan „hatalmi csoportosulásba", amely Németország ellen irányul. Hogy ezt miként gondolta, az hamarosan kiderült.

Ribbentrop útra kel

Ribbentrop 1939. augusztus 22-én foglalta el helyét Hitler különgépén, egy Focke-Wulf gyátmányú Condor[830] típusú négymotoros gép utasterének középső részén kialakított, a Führer számára kényelmesen berendezett, golyóálló ablaküvegekkel és páncéllal védett kabinban. Kíséretében volt Paul Schmidt, Hitler főtolmácsa a jelentős állami tárgyalásokon, Friedrich Gaus a külügyminisztérium jogi szakértője, és a nélkülözhetetlen Heinrich Hoffmann, Hitler fotográfusa, valamint egy érdekes és kevéssé ismert személy, Hans von Herwarth (Jonnie), aki az olasz és az amerikai követségen gyűjtötte az információkat. Valamint újságírók. A mintegy 30 fős „delegáció" jó része egy másik Condor gépen foglalta el helyét. A két gép elkerülve Lengyelországot a Balti-tenger felett repült s érkezett Königsbergbe. Itt éjszakáztak. Ezen közben Ribbentrop több ízben beszélt telefonon Hitlerrel, tájékoztatta a fejleményekről. Königsbergből reggel 7 óra 10 perckor felszállva folytatták útjukat. Litvánia „ideiglenes fővárosa"[831] felett elrepülve léptek be a Szovjetunió légterébe, ahol mindjárt kisebb incidensben volt részük: a szovjet légvédelem Velikije Luki térségében tüzet nyitott a horogkeresztes felségjelet viselő gépre – a célt azonban elvétették.

A két gép 13 órakor érkezett Moszkvába. A repülőtéren a delegációt „minden különösebb ceremónia nélkül" fogadták.[832] Szerény kis zenekar, nagydobbal, né-

[830] Az 1937 óta gyártott négy motorral, összesen 1200 lóerős 335 utazó és 380 csúcssebességre képes különgéphez hasonló gépet kapott Heinrich Himler, az SS birodalmi vezetője.

[831] A függetlenné vált Litvánia Vilniust nyilvánította fővárosává, de az lengyel fennhatóság alá került még 1920-ban. A várost a Molotov-Ribbentrop paktum juttatta vissza Litvániának, s szűnt meg Kaunas főváros státusza.

[832] A repülést tévedések és a legfantasztikusabb ferdítések kísérik az irodalomban. A tévedések egy része abból fakad, hogy összekeverik Ribbentrop két útját: az augusztus 23-24-it, ahol szerény volt a fogadtatás, illetve a szeptember 27-28-it, amikor már zászlóerdő fogadta az érkezőket. A fotókat és a filmeket is összekeverik, még a legigényesebb bemutatón is (https://www.youtube.com/watch?v=cAD4iks5Fu0), mivel a helyszín és az ismert résztvevők jórészt azonosak: aláírásról a legjobb kép a második alkalommal készült, szerepel ugyanis rajta, Molotov és Ribbentrop kö-

hány horogkeresztes zászló, a *Moszfilm* stúdiójából kölcsönözve, ahol éppen antifasiszta fi lmeket forgattak. Schulenburg és a német követség munkatársai mellett csak a külügyminiszter-helyettes Patyomkin jelent meg, Vlagyimir Barkov, a külügy Molotov által megtartott protokollfőnöke kíséretében.[833] A források megoszlanak arról, hogy Sztálin vagy Molotov bocsátotta Ribbentrop rendelkezésére gépkocsiját, amellyel a volt osztrák követség épületéhez hajtottak, ahol a vendégeket elhelyezték. (Az épületet a delegáció megérkezése előtt rendbe tették, hogy fogadóképes legyen – nyilván a szovjet elhárítás igényeinek megfelelően, amiről természetesen a „vendégek" is tudomással bírtak.) Hidegtálak és grúz pezsgő fogadta az érkezőket. A rövid pihenő után egyenesen a Kremlbe vezették Ribbentropot és közvetlen munkatársait.

„Porosz tisztelgés Moszkvában" Ribbentrop, Molotov, Sztálin. (Mucha, lengyel szatirikus folyóirat, 1939. szeptember 8.)

A rendezés tökéletes volt. Molotov várta Ribbentropot, s kísérte irodájába. A mit sem sejtő Ribbnetropot és Schulenburgot itt fogadta Sztálin. (Schulenburg, a moszkvai német követ négy éve volt már Moszkvában, de még nem találkozhatott vele.) Az asztalhoz négyen ültek: Sztálin, Molotov, Ribbentrop és Schulenburg. És voltak még ketten: a Sztálin mögött elhelyezett széken a fiatal tolmács Pavlov, Ribbentrop mögött pedig Gustav Hilger – mindketten az aláírásról készült fényképeken láthatók. Sztálin felkérte Molotovot, hogy vezesse a tárgyalást, de Molotov ezt „szerényen" elhárította. Az első megbeszélést így Sztálin vezette. Erről azt lehet tudni, hogy a tárgyalás első

zött a Szovjetunió későbbi, szeptember 1-jén kinevezett követe, Alekszej Alekszejevics *Skvarcev* (1900-?). A falról pedig eltűnt a Lenin kép. A legelképesztőbb ferdítés is ezen alapul: Alekszandr Oszokin monumentális, több kiadást megélt könyvében azt feltételezi, hogy Hitler is jelen volt titokban Moszkvában, s csak a visszafelé úton szállt át Königsbergben egy ott várakozó Ju-52-esre, hogy már Berlinben találkozzon Ribbentroppal. Осокин, Александр: Великая тайна Великой Отечественной: глаза открыты. Время Москва, 2008.

[833] Vlagyimir Nyikolajevics Barkov 1935-től vezette az öt tagú protokoll osztályt, 1941-ben letartóztatták, 17 év után szabadult. http://www.pseudology.org/mid/protokol/07.htm

részében az ismert paragrafusokon túl elsősorban a titkos záradékban szereplő határokról volt szó. A határokon Sztálin annyiban kívánt változtatni, hogy nem a szinte Varsóig nyúló beszögelésre tartott igényt, hanem Litvániára – ezzel mintegy kiegyenesíthette a kijelölt határokat, egyben valamennyi balti államot érdekszférájába vonva.

A tárgyalások első része ezzel zárult. Ribbentrop, Schulenburg és a várakozó német delegáció a kommunikáció szempontjából biztonságosabb német követségre távozott. Erre azért volt szükség, mert Ribbentropnak kapcsolatba kellet lépnie Hitlerrel, éppen Litvánia miatt. Hitler azonnal beleegyezett a változtatásba.

A késő délutáni találkozó

Ribbentrop és kísérete délután 6 órakor tért vissza a Kremlbe. Az egyetlen kisebb változás a közvetlen tárgyaláson részt vettek összetételében az volt, hogy a Paul-Otto Schmidt helyett Andor Hencke jött jegyzőkönyvet vezetni. Henckét jól ismerték Moszkvában: a szovjet-német kapcsolatok fénykorában, 1922 októberétől 1928 szeptemberéig dolgozott a követségen, Ulrich von Brockdorff-Rantzau követ magántitkáraként.[834] Rövid eszmecsere után a paktum elkészült tervezetét Ribbnetrop megkapta és rögtön átadta szakértőinek, akik arra hamarosan rábólintottak. Ezt követte az aláírás procedúrája, amelyre augusztus 24-én, hajnali 2 óra körül került sor. Ribbentrop kérésére részt vehettek az aláíráson német újságírók, valamint Andor Hencke. A dokumentum egyik eredeti példányát a titkos záradékkal együtt Sztálin páncélszekrényében helyezték el, ahonnan majd csak 1992-ben került a nyilvánosság elé.[835]

[834] Andor Hencke 1938-ban, majd Prága megszállásakor ügyvivő Prágában, ő kéri fel Františes Chvalkovský külügyminiszter közvetítésével Hácha elnököt, hogy utazzon Hitlerhez. Ribbentroppal érkezik Moszkvába, s vesz részt előbb a háttérmunkában, majd ott van a paktum aláírásakor, valamint az azt követő fogadáson. Szeptembertől Moszkvában a szovjet-német határkérdések vegyesbizottság (Gemischten Zentralkommission des Deutschen Reichs und der UdSSR für Grenzfragen) német delegációjának a vezetője. Hencke Magyarországon 1944-ben részt vett a zsidók deportálásában. 1945 után internálták, 1947-ben szabadult, pályáját a Német Szövetségi Köztársaságban a Szövetségi Elhárítás Keleti Részlegének vezetőjeként fejezte be. http://www. bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0011/adr/adrhl/kap1_1/para2_190.html

[835] A dokumentum egyetlen eredeti német nyelvű példánya 1944-ben megsemmisült. A fennmaradt orosz nyelvű, aláírt példányt más dokumentumokkal együtt a Новая и новейшая история folyóirat 1993. 1-es számában publikálták. A Molotov-Ribbentrop paktum historiográfiájáról igen jó összefoglaló tanulmányt közöl https://www.eurozine.com/der-hitler-stalin-pakt-1939-in-der-europaischen-geschichte-und-erinnerung/

A Molotov–Ribbentrop-paktum[836]

„A Német Birodalmi Kormány és a Szocialista Szovjet Köztársaságok Szövetségének Kormánya attól az óhajtól vezérelve, hogy a béke ügyét Németország és a Szovjet Köztársaságok Szövetsége között erősítsék, és kiindulva az 1926 áprilisában a Németország és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége között kötött semlegességi szerződés alapvető rendelkezéseiből, a következő megállapodásra jutottak:

1. cikk. A két Szerződő Fél kötelezi magát, hogy tartózkodik az egymás ellen irányuló minden erőszakos ténykedéstől, minden támadó cselekménytől és minden támadástól, akár külön, akár más hatalmakkal együtt.

2. cikk. Amennyiben a Szerződő Felek egyike egy harmadik hatalom részéről háborús cselekedetek tárgyává lenne, a másik Szerződő Fél ezt a harmadik hatalmat semmilyen formában nem fogja támogatni.

3. cikk. A két Szerződő Fél kormányai a jövőben tanácskozás céljából folyamatosan érintkezésben maradnak egymással, hogy egymást kölcsönösen tájékoztassák a közös érdekeiket érintő kérdésekről.

4. cikk. A két Szerződő Fél egyike sem fog részt venni semmiféle olyan hatalmi csoportosulásban, amely közvetve vagy közvetlenül a másik fél ellen irányul.

5. cikk. Amennyiben a Szerződő Felek között bárminő kérdés tekintetében viták vagy viszályok keletkeznek, a két Fél ezeket a vitákat vagy konfliktusokat

[836] Halmosy, 457-460. A titkos záradékot a kötet nem közli, mert azt a szovjet hivatalos diplomáciatörténet (így Patyomkin) és a politika egészen az 1980-as évek közepéig nem ismerte el hitelesnek, így nem tartalmazták a „keleti” dokumentumkötetek. A hitelesség cáfolatának alapja az volt, hogy a titkos záradékról fennmaradt másolatokról hiányoztak az aláírások. A záradék szövege azonban 1946 óta közismert volt. Első szovjet publikációjára a „peresztrojka” idején, a Вопросы истории folyóirat 1989. 6. számában került sor – akkor még a német szöveg alapján.

kizárólag baráti eszmecsere vagy szükség esetén békéltetőbizottságok úján fogja tisztázni.

6. cikk. A jelen szerződést tíz év időtartamra kötik meg, azzal a kikötéssel, hogy amennyiben azt egy esztendővel e határidőnek a lejárta előtt egyik Szerződő Fél sem mondja fel, ennek a szerződésnek a hatálya automatikusan további öt évre meghosszabbítottnak tekintendő.

7. cikk. A jelen Szerződést a lehető legrövidebb időn belül ratifikálni kell. A ratifikációs okmányokat Berlinben kell kicserélni. A szerződés aláírásával haladéktalanul hatályba lép.

Kelt két eredeti példányban, német és orosz nyelven.

Moszkva, 1939. augusztus 23.

von Ribbentrop V.Molotov”

... és a titkos záradék:

„A Német Birodalom és a Szocialista Szovjet Köztársaságok Szövetsége közötti megnemtámadási szerződés aláírásának alkalmával a Két Fél aláíró meghatalmazottai szigorúan bizalmas megbeszélésen megvitatták a kétoldalú érdekszférák elhatárolásának kérdését Kelet-Európában. Ez a megbeszélés a következő eredményre vezetett:

1. A balti államokhoz (Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia) tartozó területek területi-politikai átformálása esetén Litvánia északi határa alkotja egyúttal Németország és a Szovjetunió érdekszférájának határát. Egyúttal mindkét részről elismerik Litvánia érdekét a vilnai területen.

2. A lengyel államhoz tartozó területek területi-politikai átformálása esetén Németország és a Szovjetunió érdekszféráját hozzávetőleg a Narev, a Visztula és a Szan folyók vonala határolja el.

Azt a kérdést, hogy a kétoldalú érdekek kívánatosnak tüntetik-e fel egy független lengyel állam fenntartását, és melyek lennének ezen állam határai, végleg csak további politikai fejlemények során lehet tisztázni.

A két kormány ezt a kérdést mindenesetre barátságos megegyezés útján fogja megoldani.

3. Délkelet-Európa vonatkozásában szovjet részről hangsúlyozzák érdeküket Besszarábiát illetően. Német részről hangsúlyozzák a teljes politikai érdektelenséget ezeken a területeken.

4. Ezt a jegyzőkönyvet mindkét fél szigorúan titkosan fogja kezelni.

Moszkva, 1939. augusztus 23.

A Német Birodalmi Kormány részéről v. Ribbentrop

A Szovjetunió Kormányának meghatalmazásában V. Molotov"[837]

Randevú. Hitler: „Gondolom, földünk söpredékéhez van szerencsém? Sztálin: Feltételezem, a munkások véreskezű gyilkosa? (David Low)

Fogadás a Molotov-Ribbentrop paktum aláírása alkalmából

A Molotov-Ribbetrop paktum aláírását a Berlinből érkezettek számára szokatlan, de a moszkvai követség munkatársai számára nem ismeretlen procedúra zárta, amely követte Sztálin szokásos élet- és munkaritmusát.

[837] A titkos záradék publikációjának történetét és a dokumentum értékelését lásd Хавкин, Борис: К истории публикации советских текстов советско-германских секретных документов 1939-1941 гг. http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/7Chavkin7.pdf

A szokásos diplomáciai formalitásokat nélkülöző fogadáson[838] Sztálin és Ribbentrop mellett részt vett – a dokumentum aláírásáról készült felvételek tanúsága szerint – a német követ, Schulenburg, Molotov, Vorosilov, Saposnyikov tábornok, a két tolmács, Pavlov és Hilger , Schulenburg, majd csatlakozott hozzájuk a kereskedelmi szerződést néhány napja aláíró Anasztasz Mikojan, vele Lavrentyij Berija, Lazar Kaganovics és mások. Jegyzőkönyvszerű feljegyzés készült az elhangzottakról, amelyet Andor Hencke készített.[839]

A fogadáson az „egészen titkos!" (Ganz geheim!) jelzésű feljegyzés szerint Sztálin és Ribbentrop szinte kizárólag a nemzetközi helyzetről folytatott eszmecserét.

Az első téma *Japán* volt. Sztálin kifejtette, hogy nem fél Japántól, „ha háborút akarnak, megkapják." Amennyiben azonban „Japán békét akar, az annál jobb." Szükségesnek tartotta a német közreműködést a japán-szovjet viszony rendezéséhez. Ribbentrop elmondta, hogy Berlinben már hónapok óta folytat megbeszéléseket a szovjet-japán kapcsolatok javításáról a japán követtel.

Olaszországgal kapcsolatban Sztálinnak az volt a véleménye, hogy Albániával nem nyertek sokat az olaszok, a kérdés az, hogy vannak-e további terveik a térségben. Ribbentropnak más volt a véleménye: Albániának stratégiai jelentőséget tulajdonított, Mussolinit erős embernek nevezte, aki „bizonyította az Abesszin konfliktus idején, hogy Olaszország céljait egy ellenséges koalícióval szemben is a maga erejéből képes megoldani." Hozzátéve, hogy Németország akkor nem volt abban a helyzetben, hogy Olaszországnak „érdemleges segítséget nyújtson." Azt állította, hogy Mussolini „lelkesen üdvözölte" a német-szovjet megnemtámadási paktumot.

Törökországról Sztálinnak egyszerű kérdése volt: „Mit tart *Törökországról* Németország?" Ribbentrop elmondta, hogy Németország baráti kapcsolatokra törekszik Törökországgal, amely azonban a Németországot bekerítő politika első

[838] Az ilyen szintű és jellegű fogadásoknál szokásos formaságokat hangsúlyozottan mellőzték. Kivéve azt, hogy „a vendéglátó és a fővendég pohárköszöntőt mond", valamint „A vendégek koccintanak, illetve egymásra emelik a poharukat.", amit viszont többször megismételtek. Eltekintettek attól is, ami a „Politikai alkalmaknál illendő, hogy a házigazda előzetesen díszvendége rendelkezésére bocsássa saját pohárköszöntőjének szövegét. Ilyen esetben az is illendő, hogy a válaszpohárköszöntő szövegét a díszvendég is előre elküldje partnerének." Diplomáciai lexikon. A nemzetközi kapcsolatok kézikönyve. Éghajlat Kiadó, Budapest, 2018. 613.

[839] A dokumentum német és angol változatban olvasható, nyilván orosz is van, de ezt az általam ismert orosz dokumentumkötetek nem tartalmazzák. Valamennyi változat Hencke feljegyzésén alapul, azonban ezt még a német dokumentumkötet sem jelzi. Ursachen, XIII. 453.

számú országa, vagyis utalt az ismert brit lépésekre – amiről természetesen Sztálin is tudott, a brit-francia-szovjet katonai tárgyalások beszámolóiból. Azonban csak annyit tett hozzá, Molotovval együtt, hogy a Szovjetuniónak is vannak tapasztalatai a török politika ingadozásáról. Ribbentrop pontos adatokkal is szolgált ehhez, az angolok mintegy 5 millió fontot fordítottak arra a propagandára, amellyel Törökországot szembe kívánták fordítani Németországgal. Sztálin viszont úgy vélte, hogy az összeg „amelylyel a török politikusokat Anglia megvásárolta lényegesen több, mint 5 millió font."

„Bárcsak tudnám, mit fog tenni ez a csizma?" (John Collins)

Az *Anglia* témánál található talán a legérdekesebb része a feljegyzésnek. Itt Hencke nem idézetszerűen fogalmaz, saját megfigyelését közli: Sztálin és Molotov az „angol katonai misszióról soha nem szólt." Az elkövetkezendő eszmecserének a párbeszéd szerű ismertetése viszont erősíti a kételyeket a dokumentum legalább is pontosságával kapcsolatban.

Ribbentrop, amint az a német korábbi dokumentumokban is szerepelt, arról beszélt, hogy a britek nem képviselnek erőt, viszont szítják a Németország és a Szovjetunió közötti ellentéteket, „és úgy akarják biztosítani igényüket a világuralomra, hogy azért mások harcoljanak." (Ribbentrop felkészítése jó volt: szinte szó szerint idézett Sztálinnak a pártkongresszuson elhangzott mondataiból.)

A feljegyzés szerint Sztálin vette a lapot: „Lelkesen egyetértett és a következőket jegyezte meg: az angol hadsereg gyenge; a brit flotta már nem olyan jelentős, mint korábban volt. Anglia légiereje ugyan fejlődött, de hiány van pilótákban. Ha Anglia a világ ura, az a többi ország ostobasága miatt van, akik hagyják magukat az orruknál fogva vezetni. Nevetséges például, hogy néhány száz angol Indiát uralja." (Itt viszont Sztálin ismételte Hitler ismert kijelentését.)

Ribbentrop természetesen egyetértett Sztálinnal, és hozzáfűzte, hogy az angolok valami olyasmivel készülnek, mint 1914-ben. Ez azonban „egy tipikusan ostoba manőver", s ő javasolta a Führernek, hogy közölje az angolokkal, „a német-lengyel konfliktus esetében bármely ellenséges lépésre a Londonra mért bombacsapással fogunk válaszolni."

Sztálin azonban lehűtötte Ribbentropot, mondván: „Anglia gyengesége ellenére okosan és keményen fog háborúzni."

Franciaországra áttérve Sztálin megjegyezte, hogy hadseregük „figyelemre méltó." Válaszul Ribbentrop elmondta, hogy Németország 300 000 katonát tud behívni évjáratonként, míg Franciaország csak 150 000-et, a „Westwall pedig ötször olyan erős, mint a Maginot-vonal". Majd határozottan kijelentette: „Amennyiben Franciaország hadat akar viselni Németországgal, úgy bizonyosan vereséget szenved." Sztálin erre nem reagált.

Hosszabban beszélgettek az 1936-ban Németország és Japán között létrejött antikomintern paktumról. Ribbentrop itt mentegetőzik, azt bizonygatja, hogy az nem a Szovjetunió ellen, hanem „a nyugati demokráciák ellen irányult." Sztálin egyetértett ezzel, mondván „az antikomintern paktum valójában főleg a londoni City-t és az angol kiskereskedőket rémítette meg." Ribbentrop erre berlini, a paktum hírére keletkezett tréfálkozással válaszolt: „Sztálin maga is beléphet az antikomintern paktumba." E rész jelzi világosan, hogy mind Ribbentrop, mind pedig Sztálin hajlandó eltekinteni a múlttól: amiről meg kellett feledkeznie az volt, hogy *az antikomintern paktum is rendelkezett titkos záradékkal*, amelynek első cikkelyében pontosan meg volt nevezve a Szovjetunió mint amely ellen köttetik a megállapodás.[840] Elképzelhető, hogy a későbbi csatlakozók, így Magyarország, amely 1939. február 24-én írta alá az egyezményt, még nem tudtak a záradékról, az viszont kevésbé valószínű, hogy azt Moszkvában ne ismerték volna.

A következő téma a német közvélemény reakciója volt. Ribbentrop – már az aláírást követő percekben – határozottan állította, hogy „a német nép valamennyi rétege, és éppen az egyszerű emberek, lelkesen üdvözölték a megegyezést a Szovjetunióval." Tudták, hogy a korábbi ellentétek oka a „külföldi machinációk, különösen az Angliából érkezők". Sztálin megjegyezte, hogy ezzel „szívesen egyetért. A németek békét akarnak, ezért üdvözlik a Birodalom és a Szovjetunió közötti baráti kapcsolatot."

Itt azonban, békevágyának hangoztatásával ellentétben, Ribbentrop tett egy megjegyzést, ami nem éppen e felé mutatott, ugyanakkor bizonyosan nem lehe-tett meglepetés Sztálin számára: megjegyezte, hogy „A német nép nem sokáig fogja tűrni a lengyel provokációkat."

[840] Az 1936. november 25-én aláírt „Megállapodás a Kommunista Internacionálé ellen" paktum szövegét közli Halmosy, 398-403.

Ezt követték a *pohárköszöntők*, amit a német eredetiből teljes terjedelemben közlünk:

„A találkozó folyamán Sztálin Úr spontán a következő pohárköszöntőt mondta a Führerre: 'Tudom, hogy a német nép mennyire szereti Führerét, ezért szeretném az ő egészségére emelni poharamat.'[841]

Molotov Úr emelete poharát a Külügyminiszter Úrra, valamint Schulenburg grófkövet Úrra.

A továbbiakban Molotov Úr Sztálin Úrra emelte poharát, megjegyezve, hogy Sztálin ez év márciusában tartott [kongresszusi] beszédét Németországban jól megértették, s ez volt az a beszéd, amely lendületet adott a politikai kapcsolatoknak.

A Külügyminiszter Úr a maga részéről emelte poharát Sztálin Úrra, valamint a szovjet kormányra, és Németország és a Szovjetunió közötti kapcsolatok kedvező fejlődésére.

A búcsúzkodásnál Sztálin Úr szó szerint ezt mondta a Külügyminiszter Úrnak: A szovjet kormány a paktumot nagyon komolyan veszi, ő becsületszavával erősíti meg, hogy a Szovjetunió nem fogja becsapni partnerét."[842]

A vendégek gépkocsijai 1939. augusztus 24-én, hajnal kettőkor hagyták el a Kreml boltíves kapuját.

A fogadás után

Ribbentrop a fogadás után hajnali 3 órakor telefonált a követségről az izgatott Hit-lernek. (Hitler ugyanis már este 8 órakor hívta Moszkvát, ahol még nem rendel-kezhettek hírekkel – ezt követően fel-alá sétált a Sasfészek teraszán –, nézte egy ideig a naplementét.) Ribbentrop megnyugtatta a Führert, aki örömében mindkét kezével a falra csapott: „Most Európa az enyém, Ázsia a többieké lehet."[843] Ribbentrop és kísérete ezt követően lepihent. A rájuk várakozó repülőgépek délután 1 óra 20 perckor emelkedtek a levegőbe. Ribbentrop gépe vadászrepülőkkel kísérve lengyel területeket is keresztezve érte el a valamivel több mint 1000 kilométerre levő Königsberg repülőterét.[844] Még ott helyben nyilatkozott. Már nem a német lakosság „lelkes hangulatáról beszélt", a lakosságból ugyanis alig voltak ott, ellenkezőleg, kínosan magyarázkodott, a megdöbbenést igyekezett csillapítani: „Amit a Führer

[841] A belső idézőjellel jelezték a dokumentumban, hogy Sztálint szó szerint idézik.

[842] Ursachen, XIII. 453-456.

[843] Watt, 462.

[844] A másik gép, amelyen a kíséret utazott, a balti térségen át, a lengyel területeket elkerülve repült, s később érkezett Königsbergbe.

tesz, az rendben van."[845] A gép innen egyenesen Berlinbe repült, ahol a Tempelhof repülőtérre nem sokkal később érkezett Hitler fogadta külügyminiszterét. A Führer öröme határtalan volt, széles mosollyal, előbb széttárt karral, majd a begyakorlott kézfogással üdvözölte Ribbentropot. Mosolya és gesztusa, amit a filmszalag is megörökített, hasonló volt ahhoz, amivel 1933. január 30-ának délelőttjén Hugenberget vette rá, hogy kancellári kinevezését támogassa.[846]

A „Herwarth epizód" – a titkos záradék nem maradt titokban

Ribbentrop gépén utazott Hans *Herwarth von Bittenfeld*, Schulenburg követ bizalmasa. Herwarth diplomata volt, 1927-től Párizsban, majd 1931-től 1939-ig a moszkvai követségen volt feladata a brit, a francia és az amerikai követségekkel a kapcsolatok tartása. Az amerikai követségen Charles E. Bohlen és Charles W. Thayer volt a partnere, a brit követségen a diplomáciai pályáját szintén Párizsban kezdő, a formaságokra keveset adó skót Fitzroy Macleannel[847] beszélte meg az információkat. Schulenburg tisztában volt Herwarth náciellenes beállítottságával, s nyilván azzal is, hogy kapcsolatainak ápolása túlterjedtek a szokásos kereteken. Annyi bizonyos, hogy magával vitte a Kremlbe, s megosztotta vele információit a titkos záradékról. A hajnalban véget ért fogadás után Herwarth találkozott az amerikai követség egyik munkatársával, valószínűleg Bohlennel, akivel közölhette mind a paktum, mind a titkos záradék tartalmát. Az információ így került még aznap előbb Washingtonba, majd azonnal Londonba és Párizsba, innen Varsóba.[848] Ugyanakkor nincs jele annak, hogy az információt akárcsak Varsóban is felhasználták volna.

[845] Ursachen, XIII. 459.

[846] Székely, 1983. 12.

[847] A kalandos életű Fitzroy Maclean a James Bond filmek egyik ihletője lett. Az Eastern Approachec című, először 1949-ben, majd 2009-ig számtalan kiadásban megjelent könyvében emlé-kezik meg Herwarth -ról, aki nem rokonszenvezett az appeasement politikával, a müncheni egyez-ménnyel, és informálta őt a Molotov -Ribbentrop paktumról. Penguin World War II Collection, Paperback – International Edition, 2009.

[848] Herwarth szerkesztett memoárja: Herwarth von Bittenfeld and S. Frederick Starr: Against Two Evils: Memoirs of a diplomat-soldier during the Third Reich. London: Collins, New York: Rawson, Wade, 1981. Haláláról 1999-ben megemlékeztek a német lapok, ismertetve élet-útját. https://www.tagesspiegel.de/politik/hans-von-herwarth-wollte-vor-dem-hitler-stalin-pakt-warnen-nur-die-amerikaner-nahmen-ihn-ernst/89776.html

A paktum után

1939. augusztus 24-én, a német-szovjet paktum megkötésének másnapján, Sir Horace Wilson, a müncheni egyezmény egyik fő előkészítője, a brit-német kapcsolatok „felelőse", a miniszterelnök legközelebbi munkatársa – ekkor a Downing Street 10-ben volt az irodája - kereste meg az USA londoni követét, Joseph Kennedyt, aki köztudottan az appeasement és a német orientáció töretlen híve volt. Wilson a miniszterelnök, Chamberlain kérését tolmácsolta: „gyakoroljon az elnök nyomást a lengyelekre" annak érdekében, hogy változtassanak eddigi álláspontjukon és kezdjenek tárgyalásokat a németekkel Danzigról és a korridorról. Jelezte egyben, hogy a miniszterelnököt aggasztja, hogy Nagy-Britan-nia feltétel nélkül elkötelezte magát (unequivocally obligated itself) márciusban Lengyelország mellett egy lengyel-német háború esetére. Kennedy telefonon vette fel a kapcsolatot az amerikai külügyminisztériummal, elmondta, hogy a britek „tudják, nem lesznek képesek eleget tenni kötelezettségvállalásuknak" a háború kirobbanásakor. Roosevelt azonnal visszautasította Chamberlain kérését. Kennedy azt is közölte, hogy Chamberlain „elvesztette minden reményét a béke lehetőségében". Sőt úgy vélte, „Mindezek után, mi nem vagyunk képesek megvédeni a lengyeleket. Csak a revans olyan háborújára kényszerülünk, amely Európa lerombolását fogja jelenteni."[849]

Halifax nem volt ennyire pesszimista. Kennard varsói követnek augusztus 26-án azt az utasítást adta, utalva a Nevile Henderson előző napi Hitlerrel történt találkozóján elhangzottakra, hogy amennyiben a németek hajlandók tárgyalásokra Lengyelországal „megfelelő alapon, úgy valamennyi ajtó nyitva lesz." Ezt ismertette Raczyńskivel, a londoni lengyel követtel is, de hozzátette, ebben nem nagyon reménykedik. Beszámolt viszont Kennardnak, miként értékelte a paktumot Raczyński. A beszélgetés során a követ azt mondta, hogy "a né-

[849] U. S. Department of State, Foreign Relations of the United States, 1939. General, Vol. I, Wa shington, 1956., 355. A sokak által és többféleképpen értelmezett dokumentummal foglalkozik többek között A. J. P. Taylor: The Origins of the Second World War. Greenwich, Fawcett Premier 1965. 262.; David E. Koskoff: Joseph P. Kennedy. A Life and Times. Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1974. 207. Valamint egy ellenkező előjelű interpretáció Roosevelt elnök születésének 100. évfordulóján: „Roosevelt szerette magát a béke emberének feltüntetni az amerikai nép és a világ előtt. Ez ma a leginkább elfogadott kép róla. Azonban Roosevelt cinikusan visszautasította azt a hatalmas lehetőséget, hogy tegyen a béke érdekében, amikor arra módja lett volna." Mark Weber: President Roosevelt's Campaign To Incite War in Europe. http://www.ihr.org/jhr/v04/v04p135_Weber.html

met-szovjet paktum a helyzetet bár rontotta, de ő nem kíván riadót fújni.” Úgy vélte, hogy akár néhány héten belül is fordulat következhet be: „Amennyiben kitör a háború és amennyiben Sztálin felismeri, hogy Hitler mindenképpen háborút akar, és nehézségei támadnak, úgy jószerivel a nyugati hatalmak támogatói között találhatjuk.” Úgy vélte a lengyel diplomata, hogy Sztálinak saját maga megnyugtatására, valamint tönkretett hadserege és elkínzott népe miatt kellet a paktum: „A paktuma Hitlerrel védekező aktus volt.”[850] (Nem valószínű azonban, hogy a lengyel követnek már ekkor tudomása lett volna a titkos záradékról.) Viszont nem számított Raczyński arra, hogy a „nyugati hatalmak” nem lépnek be a háborúba Lengyelország megtámadásakor.

Kennard ugyanezen a napon fejtette ki Cadogannak a Henderson javaslatával ellentétes, de Chamberlain indítványával is szembe menő – persze erre nem utalt – véleményét. Kennard úgy vélte, hogy Lipskinek , a berlini lengyel követ-nek akár Hitlerhez, akár Ribbentrophoz küldése nem jelentene mást a lengye-lek számára, „mint Canossa-járást.” Majd táviratának végén az egész „semleges megfigyelők küldését mindkét félhez” tervet rossznak tartotta: az itteniek, vagyis a lengyelek, azt „egy újabb Runciman-missziónak tekintenék.”[851]

[850] DBFP S. 3. VII. 291.
[851] DBFP S. 3. VII. 294.

A megváltozott nemzetközi helyzet

A brit-francia-szovjet katonai tárgyalások eredménytelensége és a Molotov-Ribbentrop paktum néhány nap alatt átalakította a nemzetközi kapcsolatokat. Bekövetkeztek mindazok a kedvezőtlen következmények, amelyekre a brit külügyminisztérium elemzőcsoportja még májusban számított.

Nagy-Britannia számára a paktum megkötése súlyos vereség volt. Nem is a Szovjetuniónak a lehetséges katonai szövetségből kimaradása miatt, annnak értékét Londonban nem tartották nagyra. Viszont az ellenkezőjébe fordult mindaz, amire az utolsó pillanatig számítottak: a *Szovjetunió* nem vált az újabb „kontinentális egyensúly" részévé, hogy Franciaországgal együtt ellensúlyozza Né-metországot; az *Egyesült Államok* elhatárolta magát a konfl iktustól, így most Franciaország után Nagy-Britannia is elszigetelődött; a háborúzó *Olaszországra* sem számíthatott; nem számíthatott a szovjet ellensúlyra *Japánnal szemben sem,* pedig a Távol-Keleten már a japánok a korábbiaknál is jobban fenyegették a brit birodalom pozícióit. S ami már bizonyossá vált, s a legkedvezőtlenebb volt: a küszöbön álló háború, bár akár kétfrontos is lehetett, de *nem a várt* formában, hanem egy *keleten lengyel, nyugaton pedig francia-brit* fronttal Németországgal szemben. Ennek elkerülésére az elkövetkezendő napokban mindez a brit diplomáciát a Berlinnel folytatott tárgyalások magasabb szintre emelésére késztette.

Franciaország számára még súlyosabb csapást jelentett a szovjet szövetséges elvesztése, amihez járult a már teljes kiszolgáltatottság a brit külpolitikától. Daladier már a lengyelekre gyakorolt nyomásban sem reménykedett, pontosabban nem gondolta, hogy akár Danzig és a korridor átadásával elkerülhető lenne a német támadás. Nem volt véletlen, hogy az ezekben a napokban keletkezett brit dokumentumok *már nem a két szövetséges nevében* íródtak Hitlernek, hanem Őfelsége Kormánya ajánlatait tartalmazták.

Japán számára – Ribbentrop állításával ellentétben – meglepetés volt a paktum aláírása. Amikor 1936-ban Berlinben Németországgal aláírták az anti-

komintern paktumot annak célja a Szovjetunió két tűz közé fogása volt – Japán részéről elsősorban a szovjet haderő átcsoportosítása Nyugatra. Szovjet területek elfoglalása – okulva az 1918-1922-es szibériai intervenció sikertelenségéből – nem szerepelt a haditervek között. Mandzsúria megszerzése, majd 1934-től a Japánnal kiegyezést kereső brit külpolitika idején viszont a Szovjetunió és az Egyesült Államok ellenérzését kiváltó komoly terveket dolgoztak ki az ázsiai háború kiterjesztésére. Ezt szolgálta az egyre nagyobb, a Németországnál és a Szovjetuniónál is nagyobb arányú fegyverkezés – az állami beruházásokat az 1934-es 34,7%-ról 1938-ra 52,5%-ra emelték. E tervekben szánt szerepet Japán Németországnak és Olaszországnak.

Hitler a moszkvai tárgyalásokról nem egyeztetett Japánnal, viszont több alkalommal, így Sztálinnak írt levelében, Schulenburg közvetítésével, Ribbentroppal küldött szóbeli üzenetében ígérte, hogy segít elsimítani az ellentéteket Japán és a Szovjetunió között. Japánban viszont azt látták, hogy Hitler nem tekinti egyenlő félnek őket.[852]

A német-japán konfliktust csak erősítette, hogy éppen a szovjet-német tárgyalások utolsó napjaiban került egyre szorultabb helyzetbe a japán 6. hadsereg Mandzsúria és Mongólia határán. Az 1939. július-2-án kezdett offenzívájukat a szovjet-mongol csapatok előbb megállították, majd augusztus 26-án kettős bekerítésbe fogták.[853] Bár a Halhín-golnál megvívott döntő ütközetben nem vettek részt nagy hadseregek (az azonos, 75 ezer körüli létszám mellett Zsukov tábornok technikai fölénye és hadvezetése döntött), a brit és Egyesült Államok figyelmét felkeltették a szovjet hadműveletek ereje.

A japánok veresége kettős hatással volt a Szovjetunió tárgyalási pozícióira. Egyrészt növelte a Szovjetunió tekintélyét, Sztálin magabiztosságát, másrészt viszont megnyugtatta a Távol-Keletre aggodalommal figyelő brit diplomáciát. Az utóbbi nem kedvezett a háromhatalmi moszkvai tárgyalásoknak, bár Drax admirális a vezérkaron belül nem a távol-keleti térséget, hanem a Mediterránumot

[852] Hitler a japánokat sárga „lakkmajmoknak" (gelbe Lackaffen) nevezte dührohamában az 1941 áprilisában aláírt szovjet-japán semlegességi szerződés aláírásának hírére. A sok helyen, de forrás nélkül szereplő jelző eredetét próbálja sikertelenül megtalálni Koltermann, Till Philip: Der Untergang des dritten Reiches in Spiegel der deutsch-japanischen Kulturbewegung, 1933-1945. Freiburger Fernöstliche Forschungen, 9. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2009. 57.

[853] A bekerítés után a japánok fegyverszünetet kértek, amit 1939. szeptember 15-én írták alá Moszkvában, a Mongol Népköztársaság, a Szovjetunió és a Japán Császárság képviselői. Másnap, szeptember 16-án a harcok végleg befejeződtek.

az olasz flottától megtisztító, vagy legalább is blokkoló hadműveleteket tartotta fontosabbnak a háború kirobbanása esetén.

1939. augusztus 27-én, négy nappal a paktum aláírása után Vorosilov így nyilatkozott az *Izvesztyijá*nak, a hivatalos szovjet kormánylapnak: „A szovjet katonai delegáció úgy vélte, hogy a Szovjetunió, amelynek nincs közös határa az *agresszorral,* Franciaországnak, Angliának és Lengyelországnak csak akkor tud segíteni, ha seregeit átengedik Lengyelország területén, miután nincs más út arra, hogy a szovjet csapatok érintkezésbe kerüljenek az *agresszor* csapataival."[854] A nyilatkozat nem volt egyértelmű, nehezen volt értelmezhető – Németország nem volt megnevezve, de más agresszor nehezen volt elképzelhető. A kérdőjelek minden esetre sokasodtak, amihez a brit lépések is hozzájárultak.

Utolsó órák a háború előtt

Chamberlain és Halifax közvetlenül és a követek útján is üzenetekkel fordult Hitlerhez, amelyben az angol-német kapcsolatok javítását, illetve „napjaink nyugtalanságot keltő kérdéseinek megoldását" javasolták. A német diplomácia is hasonlóképpen működött. Hitler, Ribbentrop augusztus 28-tól naponta többször közvetlenül foglalkoztatták Nevile Hendersont, aki nem győzte továbbítani, majd kiegészíteni a német javaslatokat, nyilatkozatokat, amelyek célja nem volt más, mint annak bizonyítása, hogy a helyzet elmérgesedéséért a lengyelek a felelősek.[855]

E bonyolult helyzetben a brit diplomácia ismét magas, bár először nem miniszterelnöki szinten tett kísérletet Hitler újabb megbékítésére. Előbb, továbbra is az 1936 óta folytatott politika jegyében a németeknek küldött üzenetekkel párhuzamosan erős nyomás alá helyezte a lengyel kormányt, ugyanakkor a német diplomáciával közölték, hogy Lengyelország megtámadása a hatályos szerződéseknek megfelelően angol-francia ellenlépéssel fog járni. A lengyel kormánynak azt javasolták, hogy *közvetítők nélkül* kezdjenek tárgyalást Hitlerrel, s tegyenek engedményeket.

Amit – többek között – figyelembe vettek, az Nevile Henderson berlini követ 1939. augusztus 30-án délután 1 órakor beérkezett távirata volt, amelyben külügyminiszterével ismertette két találkozását Ribbentroppal, illetve találkozását

[854] Izvesztyija, 1939. augusztus 27. Vorosilovnak a tárgyalások megszakadásáról adott interjujáról közölt ismertetésében Patyomkin (721-722.) nem közli ezt a részletet.

[855] Henderson naponta tucatnyi táviratot továbbított, több ízben jelezve tanácstalanságát.

Hitlerrel, Hitler reakcióját Halifax üzenetére, majd hozzátette saját véleményét, két lehetőséget vázolva.

Henderson, aki pontosan közvetítette a német üzeneteket és szinte az utolsó pillanatokig az angol-német megegyezés lehetősége mellette érvelt, most kezdte felismerni, hogy erőfeszítései hiábavalók voltak. Már látta mi fog történni, ha a brit politika további engedményeket tesz Hitlernek, a német ajánlatokat már saját kritikus megjegyzéseivel továbbította külügyminiszterének.

„1. Az Ön üzenetét a külügyminiszter ma reggel 4 órakor kapta meg. Én hasonló kijelentést tettem tegnap este,[856] amire Herr Hitler azt válaszolta, hogy Varsóból repülővel Berlinbe másfél óra alatt el lehet jutni.

2. Én megismételtem az üzenetet ma reggel telefonon a külügyminiszternek, aki azt mondta, hogy azt már továbbították Herr Hitlernek. Hozzátette, hogy a lehető leghamarabb valamit tenni kell.

3. Bár azt is javasoltam, hogy a lengyel kormány fogadja el ezt a 11 órás erőfeszítésünket annak érdekében, hogy ők közvetlen kapcsolatot teremthessenek Herr Hitlerrel, még ha csak azért is, hogy meggyőzzék a világot arról, készek áldozatokra a béke megóvása érdekében, azonban mindez függhet a német válaszból levont lengyel következtetésektől, amely válasz tartalmazza Herr Hitler eltökélt szándékát, hogy végső célját úgynevezett békés tisztességes eszközökkel érje el, ha tudja, ha nem, akkor pedig erővel. Természetesen sok függhet attól a német részletes tervtől, amelyet a németek válaszának utolsó paragrafusa tartalmaz.[857]

4. Mindazonáltal, ha Herr Hitlernek lehetősége van továbbra is a kezdeményezésre, úgy tűnik számomra, hogy eredményt csak vagy háborúval érhet el, vagy ismét győzelmet arathat az erejének és eltökéltségének a felmutatása, s így folytathatja e politikát tovább a jövő évben és azt követően."[858]

Hitler követelése egyértelmű volt, amit közölt is Hendersonnal: „Válaszul ő [Hitler] megismételte nyilatkozatát, hogy a közvetlen tárgyalások Lengyelor-

[856] Itt arról van szó, hogy közvetlen tárgyalásokat javasoltak a lengyeleknek és a németeknek, egyenlő felekként. A külügyminisztérium korábbi memorandumában az szerepelt, hogy lehetőleg semleges országban, vagy Olaszországban kerüljön sor a tárgyalásokra. Ettől azonban Hitler elzárkózott, és az angolok engedtek, amint e megjegyzésből is kitűnik.

[857] A német követelés tartalmazta a lengyelek beleegyezését Danzig átadásába, illetve, hogy az odavezető korridor területén keresztül Poroszországba vezető vasút és autópálya területen kívüli státuszt kapjon. A lengyelek ezt már több ízben visszautasították – a brit és a francia nyomás ellenére. DBFP S. 3. VII. 1939. 294. H. W. Kennard levele A. Cadogannak , 1939. augusztus 26. Varsó.

[858] The British War Bluebook, http://avalon.law.yale.edu/wwii/blbk80.asp

ággal, bár ő azokat elfogadja, sikertelenségre lennének ítélve. Én azt mondtam Őexcellenciájának, hogy a siker vagy kudarc az ő jóindulatától függ, vagy annak az ellentettjétől, és hogy a választás rajta múlik. Azonban kötelességemnek tartottam, hogy ne hagyjak kétséget afelől, a kísérlet arra, hogy rákényszerítse akaratát Lengyelországra, óhatatlanul közvetlen konfl iktust jelent velünk."[859]

Hitler eleve alárendelt szerepet osztó, vagyis a kapitulációval egyet jelentő tárgyalásokra hívta Józef Becket, vagy teljhatalmú megbízottját, amit Varsó elutasított. A politikai tárgyalásokat irányító Józef Beck szeme előtt Csehszlovákia példája lebegett, s ezt Beck nem is rejtette véka alá üzenetében Londonnak, amit a varsói követ, Kennard szintén pontosan továbbított Halifaxnak.

„2. Megkérdeztem, M. Beck milyen lépéseket javasol annak érdekében, hogy létrejöjjön a kapcsolatot a német kormánnyal. Azt mondta, most utasította M. Lipskit , hogy kérjen kihallgatást a külügyminisztertől, vagy a külügyi államtitkártól, s közölje, hogy Lengyelország elfogadta a brit javaslatokat. Sürgettem, hogy ezt késedelem nélkül tegye meg.

3. Ezt követően megkérdeztem, hogy milyen álláspontot foglal el a lengyel nagykövet, ha Mr. von Ribbentrop vagy más átadja neki a német javaslatokat. Azt mondta [Beck], M. Lipski nincs felhatalmazva arra, hogy egy ilyen dokumentumot elfogadjon, mert, tekintettel a múlt tapasztalataira, elképzelhető, hogy azt valamilyen ultimátum kíséri[860]…

6. Hozzátette, amennyiben meghívást kap, hogy utazzon Berlinbe, akkor természetesen nem megy, mert nem kívánja, hogy úgy kezeljék, mint Hácha elnököt."[861]

E pengeváltásokkal párhuzamosan szánta rá magát London az utolsó kormány szintű erőfeszítésre. Az 1939. augusztus 30-án kelt, éjfél körül átadott memorandumban nemzetközi garanciát ajánlottak Hitlernek a lengyel válság kezelésére. Az ajánlat hasonló volt ahhoz, ami a müncheni egyezményhez vezetett, egyetlen mozzanat kivételével: „A kérdés később lesz vitatva, hogy kinek kell

[859] DBFP S. 3. VII. 376.

[860] Az ultimátumot általában úgynevezett szóbeli jegyzék formájában adják át, ami elnevezésével ellentétben írásbeli diplomáciai érintkezési mód volt, de az ilyen jegyzéket „nem írják alá, csak kézjeggyel látják el." Diplomáciai lexikon, 620-621.

[861] DBFP. S. 3. VII. 450-451. Utalás a brit-francia-olasz-német 1938-as Müncheni Szerződésre, amelynek tárgyalásába be se vonták a csehszlovákokat, s aláírásakor Hácha csehszlovák köztársági elnöknek egy mellékszobában kellett várakoznia. Sir H. Kennard to Viscount Halifax (érkezett 7:15 p.m.).

részt vennie ebben a garanciában, és Őfelsége Kormánya reméli, elkerülendő az időveszteséget, hogy a német kormány azonnal lépéseket tesz a Szovjetunió egyetértésének elnyerése érdekében, amelynek részvételére a garanciában Őfelsége Kormánya mindig számított."[862] A közvetítésre Mussolinit kérték fel. Lengyelország nem kis nyomást követően elfogadta a javaslatot.[863]

Hitler viszont a javaslatot visszautasította: követelte Danzig azonnali átadását, az „úgynevezett korridor" sorsának német-lengyel rendezését szavazás útján, amelyben minden 1918. január 1-jén a területen élő német részt vesz. (A Szovjetunió bevonásának lehetőségéről a továbbiakban nem esett szó.)

Hitler ultimátumát Londonban Dirksen, Párizsban *Welczeck* közvetlenül Lengyelország megtámadása előtti napon, augusztus 31-én 21 óra 15 perckor juttatta el a brit, illetve a francia külügyminisztériumba.[864]

Az első nyilatkozatok – a felelősség elhárítása

Amint az történt a Nagy Háború kirobbanását követően, az történt már szeptember 1-jén és másodikán, vagyis még a brit és francia hadüztenetek átadása előtt: a kormányok elhárították magukról a felelősséget a háborúért. A Szovjetunió a békés szemlélő kényelmes pozíciójából üzent. A megtámadott lengyelek vállalták a kilátástalan harcot.[865] Hitler elkerülte a kétfrontos háborút: az egyetlen Keleten, Lengyelország ellen folyt.

[862] A dokumentumot 1939. augusztus 30-án „24 óra tájban" küldték el. Ursachen, XIII. 573-574.

[863] Ezt erősíti meg 1939. augusztus 31-én Léon Noël Varsóból, majd jelzi, hogy Berlin és Varsó között többször „megszakad az összeköttetés". A francia sárga könyv, 207. (Máig nem tisztázottak a körülmények a más irányú, Németországot érintő telefon- és rádiókapcsolatok zavarainak okairól, bár elképzelhető, hogy a zavarokat a vonalak rendkívüli terheltsége idézte elő.)

[864] Ursachen, XIII. 581-584. A terjedelmes „javaslat" már előző este, vagyis a brit memorandum előtt kész volt, s elküldték a követségekre, de csak másnap engedélyezték az átadását. A német rádióadók augusztus 31-én este 21 órakor ismertették a dokumentumot, a berlini brit és a francia követségek csak 15 perccel később kapták meg a szöveget. Uo. 581.

[865] A lengyel hadsereg jelentős volt, létszáma elérte az 1 milliót – a mintegy két és félmilliós tartalékost azonban nem tudták mozgósítani. 880 tankot, 400 repülőgépet és 4300 ágyút vetettek be. A Wehrmacht jelentős fölényben volt: 1,8 millió katonával, 2800 tankkal, mintegy 3000 repülőgéppel, 10 000 ágyúval támadott, amihez még némi szlovák haderő csatlakozott.

Berlin: a birodalmi kormány nyilatkozata a Reichstagban, 1939. szeptember 1.

Hitler : „Minden egyes esetben tettem nem egy javaslatot, személyesen, az elviselhetetlen feltételek felülvizsgálatára. Mint tudják, ezeket a javaslatokat elutasították. Nem kell részletesen felsorolni őket most: a fegyverek korlátozására vonatkozó javaslatokat, ha szükséges, a fegyverzet leszerelését, a hadviselés korlátozására vonatkozó javaslatokat, a modern hadviselés módszereinek betiltásá-ra irányuló javaslatokat, amelyek véleményem szerint összeegyeztethetetlenek a nemzetközi joggal. Önök ismerik, milyen javaslatokat tettem a német szuverenitás helyreállítására a német birodalmi területeken, a végtelen próbálkozáso-kat, amelyeket Ausztria problémájának békés megoldására tettem, majd később a Szudéta-vidék, Csehország és Morvaország problémájára. Minden hiábavaló volt. Azonban egy dolgot lehetetlen követelni: az elviselhetetlen helyzetet békés felülvizsgálat útján rendezni, s ugyanakkor következetesen megtagadni a békés felülvizsgálatot. (Lelkes helyeslés.) A versailles-i diktátumok számunkra néme-tek számára, nem törvény. (Viharos helyeslés.) […]

Ünnepélyesen biztosítottam, és ezt megismétlem, nem követeltünk semmit a nyugati államoktól, és soha nem is fogunk követelni. Megerősítettem, hogy a határok Franciaország és Németország között véglegesek. Ismételten felajánlottam a barátságot Angliának, és szükség esetén a legszorosabb együttműködéssel. De a szerelem nem lehet egyoldalú, a másiknak is viszonoznia kell. Németországnak nincs nyugati érdeke. Ugyanakkor a Nyugatifalunk minden időkre a birodalom határa. Németországnak nincs semmiféle érdekeltsége Nyugaton. A Nyugati-fal minden időkre egyben a birodalom határa is. Nincs semmiféle más célunk a jövőben és a Birodalom álláspontja nem fog változni.

Addig folytatom ezt a harcot, teljesen mindegy ki ellen, amíg megvalósul a Birodalom biztonsága és jogainak garantálása! (Lelkes helyeslés, taps.)…

Céljaink. Elszántam magam arra: először Danzig kérdését, másodszor a korridorét megoldom, és harmadszor, hogy gondoskodom arról, fordulat következzen be Lengyelország és Németország viszonyában, amely fordulat biztosítja a békés együttélésünket […] Lengyelország ma nem először intézett támadást reguláris katonákkal területünkön. Ma 5 óra 45 perckor viszonoztuk a tüzet! (Élénk taps.) És mostantól a bombára bombával válaszolunk! (Taps.) Aki mérgesgázokkal harcol, azt mérgesgázzal pusztítjuk el. (Megújult taps.) Bárki, aki eltér az emberséges hadviselés szabályaitól, nem számíthat tőlünk sem másra, mint hogy ugyanazt a lépést tesszük meg. Én ezt a harcot addig fogom

folytatni, teljesen mindegy kik ellen, amíg a Birodalom biztonsága és jogai teljesülnek! (Viharos taps, karlendítés.)

Több mint hat éve dolgozom már a német Wehrmacht fejlesztésén. Ez idő alatt több mint 90 milliárdot költöttünk a Wehrmacht építésére. [866] (Hatalmas taps.) Ma a legjobban felfegyverzett hadsereg, s messze felülmúl mindenkit az 1914-es évhez képest! Bizodalmam benne megrendíthetetlen."[867]

London: a miniszterelnök beszéde az alsóházban, 1939. szeptember 1.

Mr. Chamberlain: „Én nem javaslom, hogy ma este sok szó essen a történtekről. A cselekvés ideje jött el, nem a beszédé. Tizennyolc hónappal ezelőtt e Házban azért fohászkodtam, hogy ne nekem kelljen vállalni a felelősséget azért, hogy kérjem országunkat, lépjen be egy szörnyű háborúba. Félek, hogy nem kerülhetem el ezt a felelősséget… Senki sem mondhatja, hogy a kormány nem tett meg mindent annak érdekében, hogy nyitva maradjon az út a tisztességes és méltányos rendezés előtt Németország és Lengyelország vitájában. Abban sem vagyunk elmarasztalhatók, hogy ne nyilvánítottuk volna ki kristálytisztán a német kormánynak, hogy amennyiben ismét oly módon erőt használ, mint azt a múltban tette, arra mi is erővel válaszolunk. Most, hogy az összes vonatkozó dokumentum nyilvánosságra került, kiállhatunk a történelem színe elé, annak tudatában, hogy a felelősséget e szörnyű katasztrófáért egy embernek kell vállalnia, a német kancellárnak, aki nem habozott, hogy a világot pusztulásba taszítsa saját értelmetlen ambíciói érdekében…

Nincs vitánk a német néppel, kivéve azokkal, akik lehetővé teszik, hogy az országot nácik kormányozzák. Amíg e kormány létezik, és alkalmazza azokat a módszereket, amelyeket az elmúlt két évben következetesen alkalmazott, addig nem lesz béke Európában. Az egyik válságból a másikba jutunk, és láthatjuk, hogy az egyik országot a másik után támadják meg olyan módszerekkel, amelyek visszataszító technikáját ma már ismerjük. Elhatároztuk, hogy ezeknek a módszereknek véget vetünk. Ha vége lesz a harcnak, akkor ismét helyreállítjuk a

[866] A szám eltúlzott, a valós szám ennél kevesebb, 60 milliárd körül volt. (A kötet szerkesztői jegyzete.) Ursachen, XIII. 600.

[867] Ursachen, 587- 602. A dokumentumkötetben kihagyásokkal közlik Hitler beszédét és nem jelzik a tetszésnyilvánításokat. Az eredeti parlamenti jegyzőkönyv: https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00046.html

világban a jóhiszeműséget és a lemondást az erőszakról, miközben teljes indoklást kell adnunk azon áldozatok vállalásáról, amelyeket elszenvedtünk.”[868]

*Párizs: Edouard Daladier miniszterelnök és Camille Chautemps közös nyilatkozata a **képviselőház és a szenátus 1939. szeptember 2-i ülésén***

„Franciaország pontos kötelezettségeket vállalt Lengyelország irányában. Ezeket a kötelezettségeket a legutóbbi események hatása alatt kibővítettük. Ennek következtében, ha Lengyelország fegyverhez nyúl, Franciaország azonnal Lengyelország mellett fog teremni…

Kötelességünk, hogy egyszer s mindenkorra végezzünk az erőszak és az agresszió szellemével, ha lehet, akkor békés úton – ezt is meg fogjuk még kísérelni. (Osztatlan taps.) S ha másképp nem lehet, s ha minden erkölcsi érzék és a józan észnek minden világossága kiveszett ellenfelünkből, akkor karunk erejével!”[869]

A háborúhoz vezető évek (Ralph Lee)

[868] A mentegetőző mondat igen diplomatikusan fogalmazott: „If out of the struggle we again re-establish in the world the rules of good faith and the renunciation of force, why, then even the sacrifices that will be entailed upon us will find their fullest justification.” https://avalon.law.yale.edu/wwii/gb1.asp

[869] A francia sárga könyv, 241.

Mikor tört ki a II. világháború?

A II. világháború kirobbanását általában 1939. szeptember 1-jére teszik, ezen a napon jelentette be Hitler : „Most, 5 óra 45 perctől visszalőttünk!”[870] *Oroszországban/Szovjetunióban* a dátum inkább 1941. június 22, ami az ország elleni német támadás dátuma, mintegy hangsúlyozva ezzel is, hogy nem vettek részt a náci Németország oldalán a háborúban. Az *Egyesült Államokban* a Kongresszusi Könyvtár Központi Olvasó Termének szabadpolcain a Pearl Harbour-i támadás időpontját, 1941. december 7-ét részesítik előnyben, mintegy elismerve, eddig az időpontig nem voltak közvetlenül részesei a háborúnak. Az eltérő időpontok jelzése a világháború kirobbanásának fontos előzményét rejti: *amikor Adolf Hitler döntött a háború kirobbantásáról Lengyelország ellen, nem kellett számolnia sem a Szovjetunióval, sem pedig az Egyesült Államokkal. Ehhez járultak még a brit és a francia diplomácia tétova nyilatkozatai,* amelyekből joggal vonta le a következtetést, hogy *nem kell számítania a kétfrontos háborúra.*

Amikor Hitler úgy számolt, hogy el tudja kerülni a kétfrontos háborút, jól számolt. Keleten frontot nyitott megtámadva Lengyelországot, és a francia-brit csapatok nem mozdultak. A támadást követő két és fél napban a brit és a francia kormány bizonytalankodott, tovább reménykedtek, próbálkoztak. Miután végül hadat üzentek nem változott a helyzet. *Lengyelország még két és fél hétig harcolt – egyedül. Nem kapott segítséget a nyugati front megnyitásától.* Keletről sem a segítség érkezett, de még a remélt németek elelőli menekülésből is Katyń tragédiája, jobb esetben Sztálin gulágja lett.

Hitler számára a világháború valóban 1941. december 7-ével kezdődött. Japán vele nem egyeztetett támadása kényszerítette hadüzenetre a világ legerősebb

[870] „Seit 5.45 Uhr wird jetzt zurückgeschossen!” Természetesen ez sem volt igaz: az első támadást még 4 óra 37 perkor indították, amikor három hullámban 29 zuhanóbombázó (Stuka) lerombolta a katonai célpontnak aligha tekinthető kisváros, Wieluń nagy részét, majd 4 óra 45-kor nyitottak tüzet a Westerplatten levő lengyel állásokra a Schleswig-Holsteinhajóágyúi.

hatalma ellen. *Addigra azonban szinte az egész kontinentális Nyugat-Európa szinte valamennyi katonai és gazdasági pontenciálját sikerült megszereznie* birodalomépítő terveihez, s remélhette Nagy-Britannia térdre kényszerítését, de legalább semlegességét „a világot fenyegető bolsevizmus elleni kereszteshadjáratához."

Két nagyhatalom maradt ki a háború első szakaszából: a Szovjetunió és az Egyesült Államok. Az előbbi, miután elfoglalta a lengyel és a balti államok területeit és külön háborút folytatott Finnországgal már 1940 novemberében nem volt kész Hitlert támo-gatni Anglia elleni háborújában Ezt követően vált Hitler fő célpontjává. A háborúra már felkészült Egyesült Államoknak a belépéshez Japán támadására volt szüksége, Pearl Harborra. Winston Churchill, a német agresszió fő terheit ekkor viselő Nagy-Britannia miniszterelnöke számára az 1941-es év két főesemény örömhír volt: a Szovjetunió német megtámadása és az Egyesült Államok hadbalépése. A háború már valamennyi kontinenst elérte.

1941. az első háborús plakát: „Kérlelhetetlenül szétzúzzuk és megsemmisítjük az ellenséget." A papíron: „Megnemtámadási szerződés a Szovjetunió és Németország között."(Kukrinyikszi)

A Szovjetunió és az Egyesült Államok hadbalépése ellenére a Hitler által rettegett *kétfrontos háború* valójában csak *1944. június 6-án, a szövetségesek normandiai partraszállásával kezdődött.* Addig mellékhadszíntereken csak a Wehrmacht kezdeményezett, kivéve a korántsem nagy hadseregeket felvonultató hadműveleteket Afrikában, illetve Olaszországban. Többmilliós hadseregének és nem túl jelentős erőket képviselő szövetségeseinek fő erői a keleti fronton harcoltak a szovjet hadsereg ellen szembenézve az Egyesült Államok és Nagy-Britannia egyre jelentősebb anyagi támogatásával is. Japán már a kezdetektől sem jelentett komoly megterhelést az

Egyesült Államok gazdasági és katonai potenciáljának, amiből a kezdetektől ju-tott bőven hadianyag, majd katonai támogatás európai szövetségeseinek.

D-day – Normandia (Harald Rudyard Engman)

A *második front* a D-day napjára összeállt szövetséges partraszálló hadsereggel valósult meg, amelynek létszáma végül megközelítette a hárommilliót. Ezzel egyidőben a keleti fronton az újabb offenzíva május 31-én kezdődött: a „Bagratyion" hadművelettel több mint 2 millió 300 katona indult Nyugat felé.

A II. világháború mérlege

A II. világháború volt az emberiség történelmének legpusztítóbb háborúja. Mintegy 60 millió volt a meggyilkolt áldozatok száma, ami a föld akkori népességének (2,3 milliárd) mintegy 3%-a. A háború közvetett áldozatainak – járványok, éhínség – száma is meghaladta a 20 milliót. A polgári lakosság szenvedte el a legnagyobb veszteségeket: az összes áldozatok mintegy 80 milliós számából mintegy 50-55 millióval részesedtek. A katonaként harcolók közül 21-25 millió esett el, ebben a számban ott vannak mintegy 5 millió katonával a hadifoglyok, akik nem élték túl fogságot. A legnagyobb veszteségeket két hatalom szenvedte el: a Szovjetunió 26 milliós veszteségével és Kína, amelynek 15-20 millió polgára pusztult el.

Az országonkénti bontásban Magyarország a legsúlyosabban érintettek között van. A nemzetközi statisztikák az ország embervesztességét 564 000 ezerre teszik, ez a szám az akkori 9 129 000

„És ma, hogy érzi magát?” (Bernard Partridge)

fős össznépesség 6,18 százaléka volt – a résztvevő országok átlagának (3–3,7%) a duplája. E számban szerepel a holocaust, amelynek során az 1940-ben zsidóként nyilvántartott mintegy 550 000-es polgár 73,9%-át gyilkolták meg, a más országok átlaga itt 55,1%.[871]

A világháború mérlegéhez tartozik, hogy Európa a háborút követően majd fél évszázadon át a béke kontinense volt, amire nem volt még példa történelmében. Máshol azonban zajlottak háborúk, de az újabb világháborút sikerült elkerülni. A II. világháború elkerülhetetlen volt, remélhetően a III., a semmibe vezető világháborúra nem kerül sor.

[871] Az adatokat, táblázatokat és statisztikákat: https://ipfs.io/ipfs/QmXoypizjW3WknFiJnKLwHCnL72vedxjQkDDP1mXWo6uco/wiki/World_War_II_casualties.html A számok különösen Magyarország esetében eltérők, függenek attól, hogy mely területek lakosságát vették figyelembe. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/74.html

Hivatkozott irodalom

(Megjegyzés: az internetes linkek utolsó letöltési dátuma: 2019. 08. 08.)

Monográfiák, tanulmánykötetek, tanulmányok

A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa. Tanulmánykötet, szerkesztette: Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Kossuth Könyvkiadó, 1985.

Ádám Magda: A kisantant. 1920-1938. Kossuth Könyvkiadó, 1981.

Ádám Magda: Az elszalasztott lehetőség. Kossuth Könyvkiadó, 1988.

Ádám Magda: Ki volt Edvard Beneš. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009.

Akik nyomot hagytak a 21. században. 3. Diktátorok - diktatúrák. Napvilág Kiadó, 1997.

Alexander, Martin S.: The Republic in Danger and the politics of French Defence, 1933-1940. Cambridge University Press, 1992.

Andor László – Surányi Róbert: Roosevelt, Churchill. Pannonica Kiadó, 1999.

Andrew, Christopher: The Defence of the Realm. The Authorized History of MI5. Allen Lane, 2009.

Åselius, Gunnar: The Rise and Fall of the Soviet Navy in the Baltic 1921-1941. Frank Kass, London-New York, 2005.

Beneš, Edvard: Mnichovské dny. Paměti Svoboda, Praha, 1968.

Bennett, Edward W.: German Rearmement and the West, 1932-1933. Princeton University Press, 1979.

Berend T. Iván, Ránki György: Magyarország a fasiszta Németország „életterében", 1933-1939. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960.

Bezimenszkij, L. A.: A titkos Barbarossza-dosszié. Kossuth Könyvkiadó, 1975, 1977.

Bouvier, J., Gacon, J.: La vérité sur 1939. Éditions sociales, 1953.

Broszat, Martin: Die Reaktion der Mächte auf den 15. März 1939. 276, 278. olvasható: file:///D:/1939/Broszat%20Die%20Reaktion%20der%20Mächte%20auf%20den%20 15..pdf

Broszat, Martin: Die Reaktion der Mächte. Ursachen den 15. März 1939, Vortrag, der anläßlich einer Tagung des Collegium Carolinum in Ansbach am 20. November 1965. https://www.bohemia-online.de/index.php/bohemia/article/viewFile/2099/3198

Buchanan, Patrick J.: Churchill, Hitler, and „The Unnecessary War". How Britain Lost its Empire and the West lost the World. Crown Publishers, New York, 2008.

Burckhardt, Carl J.: Meine Danziger Mission 1937-1939. Deutsche Taschenbuch Verlag, München, 1962.

Butschek, Felix: Die CA Krise 1931. Wirtschaft und Gesellschaft 35. Jahrgang (2009), Heft 1.

Chaliand, Gérard: The atr of war in world history. From antiquity to nuclear age. University of California Press, Berkley - Los Angeles - London, 1994.

Churchill, Winston: A második világháború. I. Gondolat Kiadó, 1989.

Churchill, Winston: The World Crisis. The Aftermath. London 1929. 4. 256. https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.209928

Chusid, Edward Joseph: The concurrent conferences: The Washington Naval Conference and the Far Eastern Affairs Conference of 1922. Eastern Michigan University, 2008.

Coox, Alvin D.: Nomonhan. Japan Against Russia 1939. Stanford University Press, 1985.

Deák Máté: A német polgári repülés újjászületése a versailles-i békét követően (1919-1933). https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/18332/deak-mate-phd-2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Der Aufbau eines Staates. Hrsg vom Österreichischen Bundespressedients. Wien, 1935. Juli. 11-13.

Die „Privatenkriegspläne Piłsudkis von 1933. In: Vierteljahreshäfte für Geschichte, 1955/4. 363. https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1955_4_2_roos.pdf,

Diplomáciai lexikon. A nemzetközi kapcsolatok kézikönyve. Éghajlat Kiadó, Budapest, 2018. 613.

Donnelly, J. B.: Prentiss Gilbert's Mission to the League of Nations Council, October 1931. In: Diplomatic History. Oktober, 1978.

Duroselle, Jean-Baptiste: France and the nazi threat. The collapse of Franch diplomacy 1932-1939. Enigma Books. New York, 2004.

Duroselle, Jean-Baptiste: La décadence (1932–1939). Imprimerie nationale, Paris, 1979.

Egedy Gergely: Nagy-Britannia története. Budapest, Aula Kiadó,1998.

Flesch István: Örmények, törökök, kurdok. Az 1915-ös örmény katasztrófa és a mai Törökország. Corvina Kiadó, 2013.

Frölich, Paul: 10 Jahre Krieg und Bürgerkrieg. Vereinigung Internationaler Verlags – Anstalfen G.M.B.H. Berlin, 1924.

Gamelin, Maurice Gustave: Servir. Paris, Plon. 1946-1947. 2. Le prologue du drame (1930 - Aout 1939).

Geschichte als Auftrag. Willy Brands Reden zur Geschichte der Arbeiterbewegung. Hrsg. Iring Fetscher. Verlag J.H.W. Dietz Nachf. Berkin–Bonn, 1981.

H. Haraszti Éva: Békéltetők. Kossuth Könyvkiadó, 1981.

Háborúk, békék, terroristák. Főszerkesztő Majoros István, szerkesztők: Faragó Gábor, Háda Béla, Madarász Anita. ELTE Új- és Jelenkorkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest 2012.

Hamerli Petra: Magyar-olasz kapcsolatok és regionális hatásaik (1927-1934). Disszertáció. 2018. https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/17356?show=full

Handbook for the Diplomatic History of Europe, Asia, and Africa, 1870-1914. U.S. Government Printing Office, 1918.

Handbook on German Military Forces, 15 March 1945, Technical Manual TM-E 30-451. http://www.ibiblio.org/hyperwar/Germany/HB/HB-1.html

Haruo Tohmatsu, Willmott, H. P.: A gathering darkness. The coming of war to the far east and the pacific, 1921-1942. Total war: new perspectives on world war II. SR books, 2004.

Haskó Katalin: A Francia Kommunista Párt stratégiaváltásának és a Kommunista Internacionálé új irányvonalának összefüggései az 1930-as évek első felében. In: A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa, 1985. 140-150.

Heinze, Dieter: Feuerschein über den Sudeten. Engeldorfer Verlag, Leipzig, 2013.

Hogan, J. Michael (Woodrow Wilson's Western Tour: Rhetoric, Public Opinion, and the League of Nations. Texas A&M University Press, 2006.

Holzmann, Michael E.: Die Österreichische Legion als Instrument früher NS-Aggressionspolitik. LIT Verlag, Berlin, 2018.

Horváth Jenő: George F. Kennan és John Lukacs levelezése. http://www.grotius.hu/doc/pub/TILBEW/2010_231_horvath_jeno_recenzio_kennan%20es%20lukacs%20levelezese.pdf

J. Nagy László, Yves Denéchère: Jean Herbette (1878-1960), Journaliste et ambassadeur. Századok, 2004/1.

Jackson, Peter: Beyond the Balance of Power: France and the Politics of National Security in the Era of the First World War. Cambridge University Press, 2013.

Jacobson, Jon: When the Soviet Union entered World Politics. Berkeley: University of California Press, 1994.

Jagschitz, Gerhard: Der Putsch. Die Nationalsozialisten 1934 in Österreich, Graz - Wien - Köln,1976.

Jahrbuch für Politik-Wirtschaft und Arbeiterbewegung 1923/1924. Verlag der Kommunistischen Internationale, Varl Hoym Nachf. Louis Cahnbley, Hamburg, (1924).

Jordán Gyula: Kína története, Aula Kiadó, 1999.

Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája a „furcsa háború" idején. Történelmi szemle, 1961. 500. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1961_4/juhasz.pdf

Jungerth-Arnóthy Mihály: Moszkvai napló. Zrínyi Kiadó, 1989.

Kerekes Lajos: Ausztria hatvan éve 1918-1978. Gondolat, Budapest, 1984.

Keynes, J. M.: A békeszerződés gazdasági következményei. Európa Könyvkiadó, 2000.

Kis Aladár: A Duce. Zrínyi Katonai Kiadó, 1989.

Kissinger, Henry: Diplomácia. Panem-Grafo, 1998.

Kissinger, Henry: Diplomacy, Simon & Schuster, New York – London – Toronto – Sydney – Tokyo - Singapore, 1994.

Kolontári Attila: A paktum szürke robotosa: Georgij Alekszandrovics Asztahov. (Kézirat).

Kolontári Attila: Adalékok az 1939-es szovjet-német megnemtámadási szerződés megszületésének körülményeihez. Act Sci Soc 42. (2014).

Koltermann, Till Philip: Der Untergang des dritten Reiches in Spiegel der deutsch-japanischen Kulturbewegung, 1933-1945. Freiburger Fernöstliche Forschungen, 9. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2009.

Koskoff, David E.: Joseph P. Kennedy. A Life and Times. Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1974.

L. Nagy Zsuzsa: Az „orosz kérdés" és Magyarország a párizsi békekonferencián. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 16. 1968. 2–3. sz.

L. Nagy Zsuzsa: The Mission of General Smuts to Budapest, April, 1919. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 11. 1965. 1–2. sz.

Lacouture, Jean: Léon Blum. Édition du Seul, 1977.

Lee, Bradford A. : Britain and the Sino-Japanese War, 1937-1939: A study in the dilemmas of British decline. Stanford University Press, London Oxford University Press, 1973.

Leichter, Otto: Otto Bauer. Tragödie oder Triumph. Europa Verlag. Wien-Frank- furt-Zürich, 1970.

Levermore, Charles H., Second Yearbook of the League of Nations: January 1, 1921 – February 6, 1922 Brooklyn, Brooklyn Daily Eagle, 1922.

Liddell Hart, B.H.: Stratégia, Európa Könyvkiadó, 2002.

Lukeš, Igor: Benesch, Stalin und Die Komintern. Vom Münchner Abkommen zum Molotow-Ribbentrop-Pakt (Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 1993/3. 334-336.) https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1993_3_1_lukes.pdf

Maclean, Fitzroy: Easter Approaches. Penguin World War II Collection, Paperback International Edition, 2009.

Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Ormos Mária születésnapjára. Tanulmánykötet. University Press, Pécs, 2000.

Majoros István: A francia diplomácia dilemmái a két háború közti közép-európai politikájában. In: Hindu istenek, sziámi tigrisek Balogh András 70 éves. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014.

Majoros István: Franciák a 20. századi Közép- és Kelet-Európában. Tanulmányok. Underground Kiadó, Budapest, 2019.

Majoros István: Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina (szerk.): Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves. ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010.

Majoros István: Párizs keleti partnereinek katonai ereje a két világháború között. Aurora, 2010.

Majszkij, I. M.: Egy szovjet diplomata visszaemlékezései. Gondolat-Kossuth Könyvkiadó, 1975.

Marx, Karl – Engels, Friedrich: A Kommunista Párt Kiáltványa. Kossuth Könyvkiadó, 1976.

Möller, Horst: Europa zwischen de Weltkriegen. Oldenburg Verlag, 1998.

Munkásmozgalomtörténeti Lexikon. Kossuth Könyvkiadó, 1972.

Müller, Rolf-Dieter: Der Feind steht im Osten. Hitlers geheime Pläne für einen Krieg gegen die Sowjetunion im Jahr 1939. Links Verlag, Berlin, 2011.

Nadolny, Rudolf: Mein Beitrag. Erinnerungen eines Botschafters des Deutschen Reiches. Herausgegeben und eingeleitet von Günter Wollstein. dme-Verlag, Köln, 1985.

Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött. Európa Könyvkiadó, 1990.

Neville, Peter: Hitler and Appeasement: The British Attempt to Prevent the Second World War, Bloomsbury Academic, 2007.

Neilson, Keith: Britain, Soviet Russia and the Collapse of Versailles Order, 1919-1939. Cambridge University Press, 2006.

Ormos Mária – Incze Miklós: Európai fasizmusok, 1919-1939. Kossuth Könyvkiadó, 1976.

Ormos Mária: Le problème de la securité et l`Anschluss. Studia Historica Academiae Scientiarium Hungariae 124. Akadémiai Kiadó, 1975.

Ormos Mária: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Akadémiai Kiadó,1964.

Ormos Mária: Merénylet Marseille-ben. Kossuth Könyvkiadó, 1984.

Osterroth, Franz, Schuster, Dieter: Chronik der deutschen Sozialdemokratie. Band II. Verlag J.H.W. Dietz Nachf. Berlin-Bonn-Bad Godesberg, 1975.

Overy, Richard: The Road To War. The Origins of World War II. Macmillan and BBC Books, 1989.

Oxford Dictionary of National Biography (online ed.). Oxford University Press. doi:10.1093/ref:odnb/32273.

Pál István: Nagy-Britannia operatív helyzete 1981-ben. Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálatok. Szakmai Szemle, 2017. december.

Pálóczi-Horváth György: Chamberlain a felelős. Európa két éve. Felelős kiadó: Pálóczi Horváth György. Budapest, 1939.

Paterson, Thomas G., Clifford, J. Garry, Hagan, Kenneth J.: American foreign relations. A history since 1895. Volume II. D.C. Heath and Company, Lexington, Massachusetts – Toronto, 1995.

Pelinka, Anton, Weinzierl, Erica (Hrsg): Das grosse Tabu. Österreichs Umgang mit seiner Vergangenheit. Verlag Österreich, 1997.

Pelinka, Anton: Karl Renner zur Einführung. Edition SOAK im Junius-Verlag, Hamburg, 1989.

Polonyi Péter: Kína története. Maecenas, 1994.

Prentiss B. Gilbert (1883-1934) irathagyaték. https://rbscp.lib.rochester.edu/finding-aids/AG46

Raab, Friedrich: Die Entwicklung der Reichsfinanzen seit 1924. Zentralverlag, Berlin, 1929.

Ránki György: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919-1939), Magvető, Budapest 1981.

Rauch, Manfred: Geschichte des Zweiten Weltkrieges. Duncker and Humbold, 1991.

Reissner, Hans Günther: „From Europe to America". Dispersion and Resettlement, published by Association of Jewish Refugees in Great Britain. London, 1955.

Renehan, Edward J., Jr: Joseph Kennedy and the Jews.History News Network. George Mason University. http://hnn.us/articles/697.html

Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés, Osiris Kiadó, 2007.

Salzmann, Stephanie: Great Britain, Germany and the Soviet Union. Rapallo and after, 1922-1934. The Boydell Press, Woodbridge. 2002.

Schiffrin, André: Dr. Seuss & Co go to War. Katalógus: https://library.ucsd.edu/speccoll/dswenttowar/#1941

Schneider, Henning C.: Wirtschaftssanktionen. Hamburger Studien zum Europäischen und Internationalen Recht. Duncker und Humbold, Berlin, 1999.

Schultze-Rhonhof, Gerd: Der Krieg der viele Väter hatte. Olzog Verlag, München, 2003.

Senger, Harro von: Zur japanisch-westlichen Menschenrechtskontroverse vom Jahre 1919. Sonderdrucke aus der Albert-Ludwigs-Universität, 378-384.

Simándi Irén: Gazdasági világválság hatása és válságkezelés Magyarországon. 1931-1933. Társadalmi válságok, konfliktusok. Székesfehérvár-JKF. 2014.

Stresemann, Gustav: Was in Thoiry besprochen wurde. In: Bernhard, Henry (Hrsg), Gustav Stresemann. Vermächtnis, Bd. 3, Von Thoiry bis zum Ausklang, Berlin, 1933.

Surányi Róbert: Nagy-Britannia Kommunista Pártja és a Kommunista acionálé VII. Kongresszusa. In: A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa. 1985.

Székely Gábor: A Komintern és a fasizmus. Kossuth Könyvkiadó, 1980.

Székely Gábor: A Komintern kongresszusok és VB plénumok krónikája. In: Negyedszázados harc. Akadémiai Könyvkiadó, 1975.

Székely Gábor: Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története. Napvilág Kiadó, 1998.

Székely Gábor: Forradalmak 100. évfordulóján – Németország és Magyarország 1918-1919. In: Évkönyv. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből 2018.

Székely Gábor: Gondolatok, viták világunkról – múltunkról, jelenünkről. Válogatott tanulmányok és írások. Volos Kiadó, 2016.

Székely Gábor: Háborúk, forradalmak és a fasizmus kora. Volos Kiadó, 2014.

Székely Gábor: Hitler hatalomra jutása. Kossuth Könyvkiadó, 1983.

Székely Gábor: Rosa Luxemburg forradalmai – gondolatok egy évfordulón. Ezredvég, 2019. 1.

Szemkov, Milen: Moabit 8085. Dimitrov a törvényszék előtt. Gondolat-Kossuth, 1982.

Szilágyi Ágnes Judit: Az európai nagy háború hatása a brazíliai társadalmi mozgalmakra (1917-1920) In: Majoros István – Antal Gábor – Hevő Péter – M. Madarász Anita (szerk.) Sorsok, frontok, eszmék: Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára, Budapest, ELTE BTK, (2015), 633-643.

Sztálin, J. V.: A leninizmus kérdései. Szikra Könyvkiadó, 1949.

Taylor, A. J. P.: The Origins of the Second World War. Greenwich, Fawcett Premier 1965.

Taylor, John: A Revaluation of Cockburn's Cliveden Set. https://web.archive.org/web/20090228171849/http://userwww.sfsu.edu/~epf/1999/taylor.html

The Balance of Power in International Relations: Metaphors, Myths, and Models, Cambridge University Press, 2007.

The British War Bluebook, http://avalon.law.yale.edu/wwii/blbk80.asp, 2013. 07. 22.

The Diplomats. 1919 – 1939. Ed. Gordon A. Craig, Felix Gilbert. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1981.

The Twilight of French Eastern Alliances, 1926-1936: French-Czechoslovak-Polish relations from Locarno to the remilitarization of Rhineland. Princeton University Press, 1988.

Theodore H. von Laue: Soviet Diplomacy: G.V. Chicherin, Peoples Commissar for Foreign Affairs 1918-1930. In: The Diplomats. 1919 – 1939. Ed. Gordon A. Craig, Felix Gilbert. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1981.

Tillman, Seth T.: Anglo-Amerikan relations at the Paris Peace Conference of 1919. Princeton Legacy Library, Prinveton University Press, 1961.

Tokody Gyula-Niederhauser Emil: Németország története. Akadémiai Kiadó, 1983.

Vizi László Tamás: A trianoni békediktátum aláírói az első világháborúban. In: Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára. Főszerkesztő: Majoros István Szerkesztők: Antal Gábor, Hevő Péter, M. Madarász Anita, ELTE, BTK, Budapest, 2015. 307-325.

Volkogonov, D. A.: Győzelem és tragédia, Sztálin politikai arcképe. Zrínyi Kiadó, 1990.

Volz, Hans: Daten der Geschichte der NSDAP. Verlag A. G. Ploetz. Berlin-Leipzig. 1939.

Vyšný, Paul. The Runciman Mission to Czechoslovakia, 1938. Prelude to Munich. New York, Palgrave Macmillan. 2003.

Waldenegg, Georg Christoph Berger Hitler, Göring, Mussolini und der „Anschluß" Österreichs an das Deutsche Reich. Vierteljahreshefte der Zeitgeschichte, 2003/ 2. 147-182. https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/2003_2.pdf

Watt, Donald Cameron: How War Came. The immediate origins of the Second World War 1938-1939. Pantheon Books, New York, 1989.

Weber, Mark: President Roosevelt's Campaign To Incite War in Europe. http://www.ihr.org/jhr/v04/v04p135_Weber.html

Weiβbuch der polnischen Regierung über die polnisch-deutschen und die pol- nisch-sowjetrussischen Beziehungen im Zetraum von 1933 bis 1939, Basel, 1940. Nr. 64.

Welles, Sumner: The Times for Decision. Harper & Brothers, New York – London, 1944.

Wells, H. G.: The Shape of Things to Come. Hutchinson-Macmillan, London, New York, 1933.

Winkler, Heinrich August: Németország története a modern korban. I-II. Osiris, 2005.

Winkler, Heinrich August: Von der Revolution zur Stabilisierung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik, 1918-1924. Dietz Verlag, 1984.

Winkler, Heinrich Auguszt: Der Schein der Normalität. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik, 1924-1930. Dietz Verlag, Dietz Verlag, 1985.

Winkler, Heinrich Auguszt: Der Weg in die Katastrophe. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik, 1930-1933. Dietz Verlag, Dietz Verlag, 1987.

Wojciechowski, Marian: Die Polnisch-Deutschen Beziehungen 1933-1938. Studien zur Geschichte Osteuropas. XII. Brill Archive. Leiden, 1971.

Wright, Jonathan: Die Maske: Stresemanns politische Persona. In: Gustav Strewsemann und seine Zeit. Hrsg. Heinrich Pohl. Vandenhoeck and Rupprecht, Göttingen, 2002.

Yaqin Li: "Bandit Suppression" in Manchukuo (1932-45), PhD disszertáció. June 2012. Princeton. http://dataspace.princeton.edu/jspui/bitstream/88435/dsp011v-53jx017/1/ Li_princeton_0181D_10226.pdf

Zala, Sacha: Geschichte unter der Schere politischer Zensur. Amtliche Aktensammlungen im internationalen Vergleich, München, Oldenbourg Verlag, 2001.

Zeidler, Manfred: Reichswehr und Rote Armee 1920-1933: Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zusammenarbeit. Schriftenreiche des Militärgeschichtlischen Forschungsamtes. Oldenbourg, 1994.

Zychowicz, Piotr: Pakt Ribbentrop-Beck, czyli jak Polacy mogli u boku III Rzeszy pokonać Związek Sowieck, Rebis, 2012.

Безыменский Л. А.: Гитлер и Сталин перед схваткой. Миссия Канделаки. Москва, Вече, 2000.http://militera.lib.ru/research/bezymensky3/04.html

Год кризиса. 1938-1939. Документы и материалы в двух томах. Составитель МИД СССР. 1990.

Дипломатический словарь. Гл. ред. А. Я. Вышинский и С. А. Лозовский. Москва. 1948. http://doc20vek.ru/node/3497

Организационная структура Коминтерна 1919-1943. Адибеков, Г. М., Шахназарова, З. Н., Ширинь, К. К..РОССПЭН, Москва, 1997.

Осокин, Александр: Великая тайна Великой Отечественной: глаза открыты. Время Москва, 2008.

Симонов К. М.:Глазами человека моего поколения. Размышления о Сталине. Сост., предисл. и подгот. текста Л. Лазарева. М. Изд-во Агентства печати «Новости», 1988.

Советское стратегическое планирование накануне Великой Отечественной войны. Часть 2. План разгрома вермахта на территории СССР. https://topwar.ru/38092-sovetskoe-strategicheskoe-planirovanie-nakanune-velikoy-otechestvennoy-voyny-chast-2-plan-razgroma-vermahta-na-territorii-sssr.html

Спасибо, Владимир: Военные планы Германии и СССР перед Второй мировой войной. https://www.proza.ru/2009/04/25/421

Хавкин, Борис: К истории публикации советских текстов советско-германских секретных документов 1939-1941 гг. http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/7Chavkin7.pdf

Dokumentumkötetek

„A Népszövetség halála." Dokumentumok az olasz-etióp konfliktus történetéből. 1935-1936. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Szélinger Balázs. Documenta Historica 44. Szeged, 2000. http://digit.bibl.u-szeged.hu/00000/00072/00044/doc_044.pdf 5.

A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Tanulmánykötet. Válogatta és szerkesztette: Csonka Rózsa, Székely Gábor, Harsányi Iván. Kossuth Könyvkiadó, 1975.

A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936-1938. Összeállította és sajtó alá rendezte: Ádám Magda. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933-1944. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula. Kossuth Könyvkiadó, 1968.

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (ADAP), Serie B, Bd. 2.

Allianz Hitler-Horthy-Mussolini. Dokumente zur ungarischen Außenpolitik 1939-1944. Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966

Botschafter Rudolf Nadolny. Rußlandkenner oder Rußlandversteher? Aufzeichnungen, Briefwechsel, Reden 1917–1953. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2017.

Ciano naplója. 1939-1943. Szerk. Hugh Gibson. Sumner Welles előszavával. Atheneum. én.

Das Ergebnis der Londoner Weltwirtschaftskonferenz: Vollständiger deutscher Wortlaut nach den von der Konferenz gebilligten Berichten über die Tagung vom 12. Juni bis 27. Juli 1933, Berlin Eildienst für amtliche und private Handelsnachrichten, 1933.

Der Aufbau eines Staates. Hrsg vom Österreichischen Bundespressedients. Wien, 1935. Juli. 11-13.

Diplomáciai Iratok Magyarország Külpolitikájához 1936-1945 [Diplomatische Dokumente zur Außenpolitik Ungarns 1936-1945], Szerkesztette: Juhász Gyula, Zsigmond László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.

Documents diplomatiques français 1932-1939. 2 serie, 1936-1939. Paris, Imprimerie Nationale, 1984.

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939. S. 1a. I. Ed.: William Norton Medlicott – Douglas Dakin – M. E. Lambert. London, H. M. Stat. Office, 1966.

Documents on British Foreign Policy.1919-1939. Second Series, Vol. II-V, XV. Third Series, Vol. II-VIII. Her Majesty's Stationery Office. 1949-1983.

Dokumente der Vorgeschichte des Krieges. Auswertiges Amt, Berlin, Bd. I-II. 1939.

Goebbels, Joseph: Napló. Előszó és jegyzetek Ormos Mária. Szerkesztette: Rátkai Ferenc. Dunakönyv Kiadó, 1994.

Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918-1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966.

Károlyi Mihály levelezése. IV. kötet. Szerkesztette Hajdu Tibor és Litván György. Napvilág Kiadó, 2014.

Le livre jaune Francais. Documents diplomatique 1938-1939. Paris, Imprimierie Nationale, MDCCCCXXXIX. V. – *M*agyar nyelvű változat: A francia sárga könyv. Diplomáciai okmányok 1938-1939. Pápai Ernő műintézet (Budapest) 1940.

München 1938. Diplomáciai és politikai dokumentumok. Szerkesztette: Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Kossuth Könyvkiadó, 1988.

Société des Nations: Actes de la dixième session ordinaire de l'Assemblée, séances plénières, Comptes rendus des débats, in: Journal officiel, Supplément spécial, 75. 1929.

Soviet Documents on Foreign Policy. Volume II. 1925-1932 Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1952.

The British War Bluebook, http://avalon.law.yale.edu/wwii/blbk80.asp, 2013. 07. 22.

The Public Papers of Woodrow Wilson (Authorized Edition) War and Peace: Presidential Messages, Addresses, and Public Papers (1917-1924). Volume II.

The senate and the league of nations. Berkeley University of California Press, 1983.

U. S. Department of State, Foreign Relations of the United States, 1939, General, Vol. I, Wa shington, 1956.

Ursachen und Folgen. Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart, Hrsg: Herbert Michaelis, Ernst Sraepler, Günter Scheel. Dokumenten-Verlag Dr. Herbert Wendler und Co. Kommanditgesellschaft. Berlin, II-XIII. én.

Weiβbuch der polnischen Regierung über die polnisch-deutschen und die pol- nisch-sowjetrussischen Beziehungen im Zetraum von 1933 bis 1939, Basel, 1940. Nr. 64.

Год кризиса. 1938-1939. Документы и материалы в двух томах. Составитель МИД СССР. 1990.

Документы внешней политики СССР. Т. XVIII. МИД СССР. 1973.

Документы и материалы кануна второй миривой войны. Том I. Ноябрь 1937/1938 г.г. Государственное Издательство Политической Литературы, 1948.

Документы и материалы кануна второй миривой войны. Том II. Архив Дирксиена (1938-1939. Государственное Издательство Политической Литературы, 1948.

Документы и материалы кануна второй мировой войны. В двух томах. Т. 1-2. 1937-1939.Министерство Иностранных Дел СССР, Издательство Политической Литературы, 1981.

Ленинский сборник, XXXVII. Издательство Политической Литературы, Москва, 1970.

Отчетный доклада Центрального Комитета ВКП (б) XVIII съезду ВКП (б). XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической Партии (б). Стенографический отчет. М., 1939. 15. http://www.hrono.info/libris/stalin/14-27.php

Политбюро ЦК РКП[б] - ВКП[б] и Коминтерн. 1919-1943. Документы. Москва. РОССПЭН. 2004.

СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (Сент. 1938 г.- Авг. 1939 г.): Документы и материалы. Издательство Политической Литературы, Москва,1972.

Сталин, И.В. Сочинения. Т. 18. Тверь: Информационно-издательский центр «Союз», 2006. http://www.revolutionarydemocracy.org/rdv11n1/eden.htm

Internetről letöltött kötetek, dokumentumok

(Eligazítással a tartalomról, ahol nem egyértelmű a linkből.)
Utolsó letöltés: 2019.08.18.

http://voicesofdemocracy.umd.edu/wilson-the-pueblo-speech-speech-text/

http://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0011/adr/adrhl/kap1_1/para2_190.html

http://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0011/adr/adrhl/kap1_1/para2_190.html

http://www.firstworldwar.com/source/lodge_leagueofnations.htm

http://www.strangehistory.net/2016/07/11/foch-twenty-year-armistice-myth/

https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1938/oct/05/policy-of-his-majestys-government#column,

https://archive.org/stream/RedesammlungAdolfHitler157S./Redesammlung%20-%20Adolf%20Hitler%20%28157%20S.%29_djvu.txt

https://archive.org/stream/yearbookofleague02leveuoft/yearbookofleague02leveuoft_djvu.txt

https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv06/d83

https://weltkrieg2.de/wehrmacht/

https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/doc41.htm Henry Cabot Lodge: Reservations with Regard to the Treaty

https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00046.html

https://www.senate.gov/artandhistory/history/common/generic/Speeches_Lodge1919.htm

https://www.sipri.org/databases/milex

https://www.youtube.com/watch?v=y3imK4tlyjw Majoros István előadása, 2014.

http://www.zwittau.de/verweise/runciman/runciman-bericht.htm#runcimanreport Runciman-Report. September 16, 1938.

https://rbscp.lib.rochester.edu/finding-aids/AG46 Prentiss B. Gilbert (1883-1934) irat hagyaték.

https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.17001/page/n317 Survey of International Affairs, 1936.

A könyvben szereplő karikatúrák alkotói:

Angus, Don, Alexander, Turnbull Library, Wellington, New Zealand.
Berryman, Clifford K., Pilitzer-díjas, The Washington Star.
Edward Scott „Ted", 1919, Chichago News.
Collins, John, ausztrál, Montreal Gazette.
Dezső Lajos (Aloysius Derso) magyar, a Népszövetség hivatalos karikaturistája.
Dolgorukov, Nyikolaj, orosz, plakát, karikatúra.
Engman, Harald Rudyard, dán, The Dane.
Gabriel James Friell, skót, The Daily Worker.
Garvens, Oskar, német festő, illusztrátor, Kladderadatsch.
Gáspár Antal, Magyar Nemzet, A Reggel.
Gyeni, Viktor, orosz, plakát, karikatúra.
Hahmann , Werner Franz, német festő, illusztrátor, Kladderadatsch.
Henderson, amerikai, Providence Journal.
Illingworths, Leslie Gilbert, brit (Wales) Daily Mail.
Jefimov, Borisz (1900-2008), ukrán-orosz, Krokogyil, Pravda, Izvesztyija. Kelen Imre (Emery Kelen) magyar, a Népszövetség hivatalos karikaturistája. Kneiß, Emil, német, Simplicissimus.
Kettner, Magnus, amerikai, Western Newspaper Associations.
Köpeczi-Boócz István, Nemzeti Sport.
Kamenyszkij, Vaszilij, futurista költő, művész, plakát.
Krilov, Porfirij, orosz, Kukrinyikszi csoport.
Kuprijanov, Mihail, orosz, Kukrinyikszi csoport.
Lee, Ralph, amerikai, Portland Oregonian.
Low, David, brit (Új Zéland), News of the World.
Opper, Frederick Burr, New York Journal.
Orr, Carey, Pulitzer díjas amerikai karikatúrista, The Chichago Tribune.
Parrish, Joseph, The Chicago Tribune.

Partridge, Bernard, angol, Punch Magazine.
Raven-Hill, Leonard, angol, The Daily Graphic, Daily Chronicle, The Strand Magazine.
Russell, Bruce Alexander, amerikai karikaturista, Pullitzer díjas, Los Angeles Times.
Shepard, Ernest Howard, angol, Punch Magazine. (Micimackó megformálója.)
Strube, Sidney Conrad, angol, Daily Express.
Szokolov, Nyikolaj, orosz, Kukrinyikszi csoport.
Zec, Philip, angol, Daily Mirror.

Névmutató

A, Á

Abraham, korvett kapitány 384
Ádám Magda 14, 15, 18, 75, 154, 173, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 199, 227, 251, 268
Adams, Samuel 40
Adler, Friedrich 213
Albert, Belgium uralkodója 29
Aldrovandi-Marescotti, Luigi 105
Alekszandrovszkij, Szergej 247, 248, 249, 250, 251
Alexander, Martin S. 297
Aloisi, Pompeo 157
Alphand, Charles 297
Andor László 140, 299
Andrássy Gyula, ifj 61
Andrew, Christopher 253
Angus, Don 363, 472
Antal Gábor 45,
Apfel, Alfred 134
Apponyi Géraldine 282
Arciszewski, Tomasz 263
Åselius, Gunnar 396, 397
Ashton-Gwatkin, Frank 236
Astor, Nancy, Viscountess 255, 256
Asztahov, Georgij 252, 424
Attlee, Clement 164, 201

B

Baden, Max von 60, 61, 63
Badoglio, Pietro 186
Baillet-Latour, Henri de 207
Baldwin, Stanley 196, 202
Balfour, Arthur 43, 49, 51, 359
Balogh András 178
Barcza György 256
Barbusse, Henri 109
Barkov, Vlagyimir 432
Barthou, Louis 132, 138, 140, 142, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 154, 155, 159, 176
Batalha Reis, Jayme 28
Bauer, Gustav 45
Bauer, Otto 213, 223
Beaufre, André 384, 392
Beck, Józef 143, 145, 147, 149, 172, 173, 177, 198, 228, 233, 234, 262, 263, 264, 265, 266, 270-283, 286, 298, 308, 309, 310, 334, 335, 353, 354, 355, 356, 357, 407, 412, 448
Benárd Ágost 45,
Benedek pápa, XV. 29
Beneš, Edvard 100, 149, 155, 223, 237, 238, 247, 248, 249, 250, 251
Bennett, Edward W. 119
Benoist-Méchin, Jacques 67
Berend T. Iván 274
Béranger, Victor Henri 266
Bergmann, Gertel 206
Berija, Lavrentyij 318, 319, 437
Bernstein, Rudolf 134
Berthelot, Philippe 45, 74
Besszonov, Szergej 424
Bethlen István 102
Bethmann-Hollweg 67,
Bezimenszkij, Lev 158, 402, 424
Blomberg, Werner von 120, 190
Blum, Léon 195, 202, 203, 228, 229, 298, 353
Bohlen, Charles E. 441
Bonnet, Georges 228, 231, 233, 234, 236, 238, 254, 256, 258, 259, 266, 278, 289, 298, 314, 315, 333, 336, 359, 366, 381, 382, 408, 409
Boothby, Robert 291, 309
Bourgeois, Léon 27
Bouvier, J, Gacon 229

Brandt, Willy 62, 63
Brauchitsch, Manfred 275, 340, 341
Braun, Otto 103
Briand, Aristide 50, 51, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 108, 113, 116, 117, 127, 128, 132, 140, 145, 186, 190, 298, 317
Brocchi, Iginio 102
Brockdorff-Rantzau, Ulrich von 433
Broszat, Martin 23, 263, 277
Brüning, Heinrich 97, 98, 101, 102, 103, 120, 121, 128
Buat, Edmond 79
Buchanan, Patrick J. 189
Burckhardt, Carl Jacob 355
Burján István 61
Burnett, Charles 365, 383, 401, 405
Butler, Nicholas Murray 85, 86, 368
Butschek, Felix 102
Bülow, Bernhard von 66, 96, 98, 118, 120, 163, 194
Bürckel, Josef 21

C

Cabot Lodge, Henry 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37
Cadogan 280, 297, 325, 362, 413, 443, 447
Campbell, Ronald Hugh 359, 362, 367, 421
Ceasar, Julius 95
Cecil, Robert 26, 27, 28, 110, 113
Cerruti, Vittorio 196
Chaliand, Gérard 87
Chamberlain, Neville 18, 19, 21, 145, 200, 217, 219, 221, 223, 226, 227, 235, 236, 238, 239, 240, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 253, 254, 256, 261, 266, 267, 279, 281, 282, 283, 284, 287, 291, 296, 299, 302, 307, 309, 310, 311, 317, 318, 335, 341, 342, 343, 349, 357, 366, 367, 368, 381, 383, 412, 413, 414, 415, 417, 418, 419, 420, 422, 442, 443, 446, 451,
Chambrun, Charles de 157
Chatfield, Ernle 401
Chautemps, Camille 221, 222, 224, 452
Chilston, Lord 166, 167, 168, 169, 170, 296
Chinda Sutemi 28
Churchill, Winston S. 24, 41, 101, 106, 129, 140, 141, 185, 189, 241-245, 253-256, 280, 291, 292, 299, 307, 309, 336, 349, 366, 394, 418, 454, 459, 460
Chusid, Edward Joseph 50, 51
Ciano, Galeazzo 196, 223, 251, 261, 282, 313, 421
Clanchy, H. 383
Claudel, Henri 105
Clemenceau, Georges 42, 43, 45, 51, 189
Clifford, J. Garry 52, 354, 356
Codreanu, Zelea 267, 268
Collier, A. C. 383
Collins, John 438, 441, 472
Coltman, T. A. H. 383
Coolidge, Calvin 85
Cooper, Duff 291, 309
Coox, Alvin D. 112, 114
Coulondre, Robert 228, 229, 232, 234, 259, 298
Craig, Gordon A. 144
Cromwell, Oliver 40, 355
Cunot, Wilhelm 78, 79, 80
Curtius, Julius 83, 98, 99, 100, 103

Cs

Csák Ibolya 206,
Csáky István 262, 263, 313, 361
Csang Co-lin 107,
Csicserin, Georgij 76, 133, 144, 317
Csonka Rózsa 136

D

Dąbski, Jan 177
Dakin, Douglas 145
Daladier, Edouard 21, 130, 195, 229, 235, 246, 248, 256, 259, 269, 284, 302, 309,

310, 311, 333, 334, 335, 336, 340, 367, 381, 400, 405, 408, 409, 421, 422, 444
Darlan, François 408
Davis, Norman H. 117, 118, 121
Dawes, Charle D. 57
Deák Máté 77,
Delbos, Yvon 202, 221, 222, 223, 224, 298
Denéchère, Yves 297
Dentz, Henri 344
Dérer, Ivan 249,
Derso, Aloysius 174, 472
Dimitrov, Georgi 92, 121, 134, 135
Diószegi István 83,
Dirksen, Herbert von 82, 296, 343, 449
Dollfuß, Engelbert 142, 149, 151, 153, 154, 156, 213, 214, 215
Doumenc, Aimé 367, 369, 382, 383, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 404, 405, 406, 407
Drasche-Lázár Alfréd 45,
Drax, Plunkett-Ernle-Erle 365, 382, 383, 384, 385, 386, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 404, 405, 407, 410, 445
Dulles, Allen 117, 118
Duroselle, Jan-Baptiste 67, 96, 233, 223

E

Ebert, Friedrich 62, 63, 64, 65, 69, 90, 91, 146
Eden, Anthony 130, 140, 141, 142, 143, 150, 151, 152, 157, 158, 160, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 183, 185, 188, 192, 193, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 216, 221, 222, 223, 224, 235, 253, 291, 297, 298, 309, 318
Egedy Gergely 245,
Eichhorn, Emil 65
Einstein, Albert 109
Engelmann, Horst 13
Enyedi Zsuzsa 118
Erzberger, Matthias 62, 63, 69

F

Fetscher, Iring 63
Fierlinger Zdeněk 230,
Firebrace, R. C. W. G. 231, 383
Flandin, Pierre-Étienne 156, 158, 173, 174, 195, 196, 197, 199, 200, 201
Fleuriau, Aimé de 99
Foch, Ferdinand 26, 41, 57, 79, 189, 190
Forster, Albert 286
Franco, Francisco 162, 204, 219, 222, 387
François-Poncet, André 148, 191, 194, 248, 259
Friell, James, Gabriel 245, 299, 472
Fritsch, Werner von 190
Frölich, Paul 61
Fuller, J. F. C. 87

G

Gacon, J. 229
Gamelin, Maurice 191, 192, 195, 208, 352, 353, 369, 389, 408
Garvens, Oskar 265
Gascoigne, Alvary 361
Gaule, Charles de 87, 383, 384
Gaus, Friedrich 431
Gessler, Otto 90
Gilbert, Prentiss B. 117, 144
Goebbels, Joseph 120, 134, 135, 158, 207, 213, 257
Gorkij, Makszim 109
Göring, Hermann 20, 22, 148, 160, 191, 268, 313
Graml, Hermann 353
Grandi, Dino 198
Gray, Edward 245
Groener, Wilhelm 62, 63, 64, 65
Grynszpan, Herschel 257
Grzybowski ,Wacław 234,
Guderian, Heinz 87

Gy

György, V. 22, 29, 300

H

H. Haraszti, Éva 15, 18, 184, 285
Hácha, Emil 20, 21, 22, 246, 272, 281, 433, 448
Háda Béla 128
Hagan, Kenneth J. 52
Hahmann, Werner Franz 400, 472
Hailsham, Viscount 113
Hajdu Tibor 42, 351
Halder, Franz 419

Halifax, Edward Wood, Earl of 196, 202, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 224, 228, 229, 232, 239, 253, 254, 256, 266, 269, 270, 271, 278, 279, 280, 281, 287, 288, 289, 298, 309, 313, 314, 316, 317, 320, 321, 324, 325, 333, 334, 335, 336, 337, 340, 341, 342, 343, 344, 347, 348, 349, 355, 361, 365, 366, 367, 368, 412, 413, 416, 442, 446, 447, 448
Hallawell, C. 383

Halmosy, Dénes 15, 33, 34, 44, 46, 47, 48, 50, 53, 58, 66, 77, 82, 86, 91, 101, 115, 131, 150, 151, 153, 157, 175, 178, 179, 185, 197, 204, 210, 246, 257, 261, 264, 274, 280, 284, 300, 310, 311, 428, 434, 439
Hamerli Petra 102,
Hancock, John 40
Harding, Warren G. 35, 49
Harsányi Iván 14, 16, 136, 219, 227, 306
Haruo Tohmatsu 104
Havkin, Borisz 436
Hencke, Andor 248, 433, 437, 438
Henderson, Arthur 99, 100, 127
Henderson, Neville 239, 355, 367, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 442, 443, 446, 447
Herbette, Jean 297
Herriot, Édouard 118, 307
Herwarth, Hans 431, 441

Heywood, Thomas George Gordon 254, 366, 375, 383, 387, 391, 392, 395, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 404, 405, 406
Hilger, Gustav 432, 437
Hindenburg, Paul von Beneckendorff 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 72, 84, 96, 97, 103, 163, 259
Hirohito japán császár 19,
Hitler, Adolf 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 56, 62, 72, 80, 83, 92, 98, 101, 103, 110, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 132, 136, 139, 142, 143, 145, 148, 151, 153, 155, 156, 157, 158, 161, 162, 163, 165, 172, 174, 177, 182, 183, 184, 185, 189, 190, 191, 192, 194, 197, 198, 201, 202, 205, 207, 208, 210, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 224, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 243, 244, 245, 246, 247, 251, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 266, 267, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 290, 291, 292, 293, 297, 298, 301, 303, 305, 306, 307, 309, 311, 312, 313, 316, 318, 334, 340, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 376, 387, 388, 392, 404, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 429, 430, 431, 432, 433, 436, 440, 443, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 453, 454

Hevő Péter 45, 116
Hoare, Samuel 184, 185, 187, 188, 269, 271, 278, 372
Hodann, Max Julius 134
Hodža, Milan 237
Hoffmann, Heinrich 431
Hogan, Michael J. 37
Holzmann, Michael E.142,461
Horthy Miklós 19, 22, 23, 74, 260, 312
Horváth Jenő 292
House, Edward M. 28, 30
Hruscsov, Nyikita 136, 427
Hugenberg, Alfred 84, 124, 125, 441
Hughes, Charles Evans 49, 51, 52, 53
Hull, Cordell 235, 287

Hurtwood, Lord Allen of 113
Huymans, Camille 94
Hymans, Paul 28, 114

I

Illingworth, Leslie Gilbert 293, 472
Ironside, William Edmund 254, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 365, 375, 416
Ismay, Lionel 24, 244, 245, 254, 366, 367, 369

J

J. Nagy László 297,
Jackson, Peter 189
Jacobson, Jon 108
Jagschitz, Gerhard 156
Jefimov, Borisz 138, 166, 472
Jemnitz, János 14, 16, 227, 306
Jodl, Ailfred 22
Joffe, Adolf 177
Jordán Gyula 105,
Juhász Gyula 14, 235, 261,
Jungerth-Arnóthy Mihály 130,

K

Kagan, Donald 13
Kaganovics, Lazar 107, 437
Kamenszkij, Vaszilij 129
Kandelaki, David 158, 424
Karahan, Lev 108, 195
Kralj, Mio 155
Károly, IV. 51, 268, 288
Károlyi Mihály 63
Kasprzycki, Tadeusz 352, 353
Kassák Lajos 13
Katancsev, gyorsíró 384
Katayama Szen 110,
Katō Tomosaburo 50
Kaul, Friedrich Karl 257
Keitel, Wilhelm 22, 268, 340,
Kelen Emery 174, 472
Kellogg, Frank B. 84, 85, 86, 87, 117, 127, 128, 186, 317
Kennan, George F. 292
Kennard, Howard 269, 271, 272, 279, 280, 344, 392, 442, 443, 447, 448
Kennedy, Joseph 235, 256, 442
Keppler, Wilhelm Karl 212, 62
Kettner, Mangus 18
Keynes, John Maynard 26, 30, 41, 57, 58, 124
Kintomo Mushanakoji 210
Kirov, Szergej 137
Kis Aladár 143,
Kisch, Egon Erwin 134
Kissinger, Henry 18, 41, 101, 196, 219, 221, 223, 291, 343, 381, 401, 404,
Kneiß, Emil 193, 211, 472
Kolcsanovszkij, N. P. 196
Kolontári Attila 252, 401
Koltermann, Till Philip 445
Koskoff, David E. 442
Kossuth Lajos 254,
Köpeczi-Boócz István 205, 472
Kraszin, Leonyid 76
Krebs, Arthur 384
Kresztyinszkij, Nyikolaj 424
Krilov, P. 22
Kuprijanov, M. 22
Kuznyecov N.G., 108, 384, 396, 397
Kvaternik, Eugen 155

L

L. Nagy Zsuzsa 26
Lacouture, Jean 202
Lacroix, Léopold-Victor de 238
Lambert, M. E. 145
Langworth, Richard M. 256
Lansing, Robert 43, 60, 61
Laval, Pierre 155, 156, 159, 173, 176, 178, 185, 186, 187, 188
Leacroix, Victor de 250
Lee, Bradford A. 201

Léger, Alexis 95, 333, 336, 362, 367
Lenin, Vlagyimi Iljics 26, 41, 133, 135, 144, 367, 432
Levermore, Charles H. 50
Lewald, Theodor 207
Liddel Hart, Basil 24, 87
Liebknecht, Karl 65
Lindsay, Ronald 287
Lipót III, belga király 422
Lipski, Józef 264, 265, 272-276, 443, 448
Litván György 351
Litvinov, Makszim 86, 96, 108, 127, 130, 133, 138, 144, 146, 151, 158, 159, 167, 168, 170, 172, 188, 195, 197, 198, 208, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 270, 296, 303, 304, 306, 308, 309, 311-319, 336, 363
Lloyd George, David 26, 27, 29, 41, 43, 78, 189, 207, 336
Loesch, Karl Heinrich 413, 416
Loktyionov, Alekszandr 384, 395, 396
Long, Carl Ludwig „Lutz" 208
Lothian, Lord 113, 256
Low, David 15, 20, 82, 106, 116, 145, 185, 214, 216, 227, 233, 237, 247, 260, 303, 305, 309, 317, 335, 343, 436, 472
Lubbe, Marinus van der 135
LudendorffEr ich 60, 61, 62, 63, 67, 89
Luget alezredes 384
Lukacs, John 292
Łukasiewicz, Juliusz 195, 233, 234, 359
Lukeš, Igor 247, 248, 249
Luxembug, Rosa 65
Lytton, Lord 105, 110, 112, 113, 114, 117

M

M. Madarász Anita 45,
MacDonald, James Ramsay 118, 119, 120, 133, 142, 164
Maclean, Fitzroy 441
Macui, Ivane 116
Macuoka Joszuke 114,
Majoros, István 15, 16, 43, 45, 67, 79, 116, 128, 166, 178, 192, 248, 463, 466, 471
Majszkij, Ivan 131, 133, 166, 168, 270, 307, 309, 311, 313, 316, 320, 321, 325, 326, 333, 336, 336, 341, 342, 343, 369,
Makino Nobuaki 27, 28, 43
Manabu Sano 110
Mandel, Georges 241
Manuilszkij, Dmitrij 134
Marinkovič, Vojislav 100
Martin, Benjamin F. 241
Maruzsa Zoltán 128
Marx, Karl 17
Masaryk, Tomáš Garrigue 149
Mastný Vojtěch 248,
McCoy, Frank Ross 105
Medlicott, William Norton 145 Meissner, Otto 163
Merényi Krisztina 128
Mező Ferenc 206
Miklas, Wilhelm 224
Mikojan, Anasztasz 437
Milch, Erhard 358
Minc, I. I. 196
Moeller, van den Bruck, Arthur 55, 56
Molotov, Vjacseszlav 74, 96, 107, 168, 170, 172, 196, 211, 252, 287, 318, 319, 320, 326, 333, 338-341, 345-350, 358-368, 381-405, 411, 421, 423, 424, 425, 426, 428-441, 444
Moltke, Hans-Adolf von 264, 273, 274, 277
Monroe, James 32, 33, 34, 35
Montgomery, Flurnoy John 263
Mościcki, Ignacy 143, 354
Möller, Horst 59
Munch, Peter 198
Musse, Felix 392
Mussolini, Benito 19, 21, 23, 89, 120-123, 142, 143, 153, 154, 156, 157, 159, 161, 173, 174, 185, 186, 188, 192, 195, 198,

220, 211, 214, 222, 223, 227, 233, 235, 246, 260, 282, 285, 289, 290, 303, 313, 421, 422, 437, 449
Mühsam, Erich 135
Müller, Hermann 45
Müller, Rolf-Dieter 419
Münzenberg, Willi 109, 135

N

Nadolny, Rudolf 118, 120, 126, 146, 157, 317
Naggiar, Émile 298, 338, 339, 340, 346, 347, 382, 383, 385, 401
Naumann, Friedrich 71
Neilson, Keith 150, 162,15, 146, 150, 162, 167, 170, 357
Neumann, Ernst 286
Neurath, Konstantin von 83, 118, 120, 145, 163, 194, 216, 218, 219, 220, 221
Newton, Basil Cochrane 238, 250
Niederhauser Emil 101
Noël, Léon 449
Noske, Gustav 65, 90

O

O'Malley, Owen 344
Oliphant, Lancelot 357
Orlando, Emanuele 27, 28, 29, 189
Orme Sargent, Harold 146, 150, 158, 161, 162, 269,362,
Ormos Mária 15, 95, 98, 134, 150, 155, 167, 213, 214, 221, 223, 224,
Orr, Carey 15, 25
Ossietzky, Carl von 135, 161
Osterroth, Franz 224
Oszokin, Alekszandr 432
Otis, James 40
Ottó, I. 56
Overy, Richard 264
Ovey, Esmond 296
Owens, Jesse 207, 208

P

Pál István 155, 176, 253
Palasse, Auguste Antoine 228, 384
Paléologue, Maurice 74
Pálóczi Horváth György 18, 22, 254
Pamlényi, Ervin 14, 261
Papen, Franz von 103, 128, 151, 154, 203
Parrish, Joseph 263, 473
Partridge, Bernard 222, 239, 286, 330, 456
Paterson, Thomas G. 52
Patyomkin, V. P. 51, 53, 76, 96, 125, 146, 148, 166, 172, 195, 196, 198, 215, 230, 284, 346, 432, 434
Paulay Ede 196
Paulay Erzsi 196
Paul-Boncour, Joseph 143, 144, 145, 202, 298, 318
Pavlov, tolmács 425, 432, 437
Pessoa, Epitácio 28
Phillimore, Lord 26
Phipps, Eric 150, 236, 266, 269, 278, 279, 324, 340, 341, 344
Pichon, Stephen 43
Piłsudski, Józef 83, 143, 145, 147, 148, 149, 172, 173, 281, 353
Pluhár István 206,
Poincaré, Raymond 78, 79, 80, 84,
Ponomarjov, I. 384
Ponsomby, Lord 113
Pospisil, Zvonimír 155
Potocki, Jóseph 280
Preuβ, Hugo 71
Publius Flavius Vegetius Renatus 95
Pu Ji 112

R

Raab, Friedrich 59
Raczyński, Bernard Maria 277, 2 80, 308
Radek, Karl 56, 90, 91, 133,165
*Ránki György 1*4, 95, 261,274459, 468
Rathenau, Walter 69, 73, 77, 79, 91
Raven-Hill, Leonard 149, 160, 473
Reading, Lord 140
Reinhardt, Walter 90

Reissner, Hans Günther 287
Trendelenburg, Ernst 95
*Renehan, Edw*ard 256
Renner, Karl 213
Reynaud, Paul 241
Ribbentrop, Joachim von 74, 166, 184, 185, 199, 200, 201, 210, 238, 247, 248, 252, 259, 261, 262, 265, 272, 273, 274, 275, 276, 286, 287, 356, 359, 372, 381, 399, 404, 405, 407, 413, 414, 424, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 444, 445, 446, 448
Riefenstahl, Leni 207
Rieth, Kurt Heinrich Dr. 151
Roberts, F.K. 357, 367, 382
Roi, M. L. 162
Rolland, Romain 109
Rommel, Erwin 87
Romsics Ignác 81
Roosevelt, Franklin D. 19, 23, 121, 124, 140, 245, 287, 288, 289, 290, 421, 422, 442
Roosevelt, Theodor 38
Röhm, Ernst 151, 154
Runciman, Lord 236, 237, 238, 240, 246, 266, 267, 328, 443
Russell, Bruce Alexander 225, 473
Rydz-Śmigły, Edward 353, 354, 355

S

Sadachika Nabeyama 110
Salzmann, Stephanie 77
Saposnyikov, Borisz 384, 386, 393, 394, 396, 398, 402, 437
Sargent lásd Orme Sargent
Sarraut, Albert 195, 202
Schacht, Hjalmar 158, 216
Scheidemann, Philipp 45, 62, 65, 70
Schiffrin, André 15
Schlageter, Leo 79
Schleicher, Kurt von 91, 119, 128, 154, 273
Schmidt, Paul, Dr. 120, 163, 238, 239, 431, 433
Schnee, Heinrich 105
Schneider, Henning C. 187
Schnurre, Karl 429
Schober, Johann 97, 98, 99, 101
Schubert, Carl von 97
Schulenburg, Friedrich von der 319, 336, 337, 423, 424, 425, 426, 428, 432, 433, 437, 440, 441, 445
Schultze-Rhonhof, Gerd 83
Schulz, Matthias 96
Schuschnigg, Kurt 22, 214, 215, 223
Schuster, Dieter 18, 224
Scialoja, Vittorio 28
Seeckt, Hans von 89, 90, 91
Seeds, William 269, 270, 278, 296, 309, 314, 315, 320, 337, 338, 339, 341, 345, 346, 347, 348, 350, 359, 360, 366, 368, 401, 412, 421
Senger, Harro von 27
Seuss Geisel, Theodor 15
Seyß-Inquart, Arthur 21, 224
Shepard, Ernest Howard 199, 473
Shotwell, James Thomson 85, 86
Simándi Irén 102
Simon, John 118, 140, 141, 142, 150, 160-167, 183, 184, 216, 298
Skvarcev, Alekszej 432
Smuts, Jan Christian 26, 28
Sonnino, Sidney 27, 43
Sovisch, kapitány 384
Spears, Edward 241, 242
Spivakova, Clara 251
Stachiewicz, Waclaw 392 Starhemberg, Ernst Rüdiger 214 Stimson, Henry L. 117, 118
Strang, William 166, 168, 280, 296, 297, 340, 341, 344, 347, 362, 364
Stresemann, Gustav 80, 81, 82, 83, 84, 94, 96, 97, 98, 132, 147, 190, 304

Strube, Sidney Conrad 93, 127, 188, 473
Surányi Róbert 106, 140, 306
Sword, E. R. 392
Syrový, Jan 249

Sz

Szajondzsi Kimmocsi 27
Szálasi Ferenc 268
Szazonov, Szergej 245
Székely Gábor 41, 56, 63, 65, 67, 72, 79, 80, 90, 92, 97, 102, 103, 109, 110, 116, 125, 126, 128, 134, 135, 136, 137, 153, 161, 165, 209, 224, 227, 306, 355, 402, 409, 441
Szélinger Balázs 187
Szemkov, Milen 121
Szilágyi Ágnes Judit 16, 116, 465
Szimonov, Konsztantyin 300
Szmorogyinov, Ivan 384
Sztálin, Joszif 19, 53, 106, 107, 108, 109, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 144, 158, 166-172, 226, 248, 250, 295, 301, 304, 305, 306, 307, 312, 314, 318, 319, 323, 331, 348, 359, 362, 376, 381, 384, 402, 404, 411, 424, 429, 430, 431, 432, 433, 436, 437, 438, 439, 440, 443, 445,
Szun Jat-szen 109,
Szuric, Jakov 307, 314

T

Takuzo Komai 112
Talleyrand, Charles-Maurice de 25
Tanaka, Giichi 104, 211
Tardieu, André 95
Taylor, John 284,
Teleki Pál 74, 235, 313
Thayer, Charles W. 441
Tilea, Viorel Virgil 267, 268, 269, 271
Tillman, Seth T. 26
Tiso, Jozef 21, 261
Tisza István 61,
Titulescu, Nicolae 180, 197, 199
Tokody Gyula 101,
Tokuda Kyuichi 209
Tuhacsevszkij, Mihail 87, 130, 177, 191, 228, 300
Turin százados 384

V

Váli Ferenc 291,
Valin, Martial 383
Vansittart, Robert 141, 146, 162, 167, 173, 297, 320, 321, 332, 333, 413
Vavrečka, Hugó 249
Vayo, Julo Álvarez del 228
Veesenmayer, Edmund 21
Vesnić, Milenko Radomar 28
Vi Kuan Wellington Koo 28
Victor Emanuel, II. 29
Volkogonov, Dmitrij 402
Volz, Hans 151
Vorosilov, Kliment 231, 300, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 392, 395, 396, 397, 398, 401, 402, 404, 405, 406, 407, 410, 411, 437, 446

W

Walters, Frank 272
Washington, George 29, 31, 32, 50, 51, 84, 287, 289, 422
Watt, Donald Cameron 15, 412, 440
Weber, Max 71, 442
Weizsäcker, Ernst von 120, 261, 262, 336, 414, 415
Welczeck, Johannes von 236, 237, 449
Welles, Sumner 235, 421
Wells, H. G. 109, 126
Wilhelm Karl 21, 262
Willaume korvettkapitány 384, 394
Willmott, H. P. 104
Wilmos, Orániai 40
Wilson, Woodrow 18, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 55, 60, 85, 117, 161, 179, 189, 256, 442

Winkler, Heinrich August 59, 62, 64, 68, 78, 89, 90, 91, 118, 121
Wirth, Joseph 77, 78
Wright, Jonathan 82

Y

Yaqin Li 111,
Young , Owen D. 57, 97

Z

Zala, Sacha 67
Zec, Philip 349, 473
Zeeland, Paul van 196, 197, 199, 200, 202
Zeidler, Manfred 92
Zenkl, Petr 250
Zinovjev, Grigorij 106, 133
Zogu, Ahmet 282
Zychowicz, Piotr 356

Zs

Zsdanov 351, 352, Andrej 248
Zsukov, Georgij 300, 445

A kiadásért felelős a Magyar Lajos Alapítvány vezetője
Tördelés: Volos Bt.
Nyomás, kötés: Robinco Nyomda
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter
Megjelent: 43,25 (A5) ív terjedelemben

1935. Moszkva

Anthony Eden: „Sokan az önök országában azt gondolják, hogy a brit kormány valamiféle intrikát folytat a Szovjetunió ellen és rossz színben igyekszik azt feltüntetni más országok előtt. A brit kormány nevében a leghatározottabban ki kell jelentenem, hogy ez a híresztelés minden alapot nélkülöz."

Sztálin: „Számunkra a béke biztosításához„. garancia kell. és ez a garancia a Keleti Paktum kölcsönös segítségnyújtással.... Nos, mi is ennek a paktumnak a lényege? Itt a szobában most hat ember van, képzeljék el, hogy közöttünk kölcsönös segítségnyújtási megegyezés van, és képzeljék el, például, ha Majszkijnak (a Szovjetunió londoni követe) kedve támadna valamelyikünket megtámadni, mi lenne az eredmény? Mi valamennyien egyesült erővel megvernénk Majszkij elvtársat." Molotov is bekapcsolódott a tréfálkozásba: „Ezért viselkedik Majszkij ilyen illedelmesen."

„A szovjetek országának kapitánya győzelemről győzelemre vezet minket!"
(Borisz Jefimov plakátja)

Székely Gábor Budapesten született, 1966-ban az Eötvös Lóránd Tudomány Egyetem történelem, valamint orosz nyelv- és irodalom szakán szerzett diplomát. 1966-tól a Párttörténeti Intézet/Politikatörténeti Intézet munkatársa, 1988-tól 2000-ig tudományos igazgatója. Tanított a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen, Szegeden a József Attila Tudományegyetem docense.

2000 óta az ELTE Új- és Jelen- kori Egyetemes Történeti Tanszékén egyetemi tanár, tanszékvezető, a Történeti Intézet Doktori Iskolájának vezetője, 2013-tól professzor emeritus.

1974 óta részt vesz nemzetközi kutatás projektben (Amszterdam, Bécs, Bonn, Moszkva, Párizs, Varsó, Budapest).Az MTA Magyar-Német Történész Vegyesbizottságának, majd a Magyar-Osztrák Történész Vegyesbizottságnak, tagja.

Dr. Prof. Gábor Székely was born in Budapest. He completed his studies in 1966 at the Eötvös Loránd University (ELTE) Budapest, specializing in history and in Russian language and literature. From 1966 he was employed by the Institute of Party History (later the Institute of History of Politics) Subsequently, in 1988 he was appointed as the Scientific Director of the Institute.From 2000 he was a professor and Chair at the Department of Modern History of University Budapest (ELTE), as well as the Director of the PhD. program at the Institute of History. Since 2013 he is Professor Emeritus.

Since 1974, member of international research projects (Amsterdam, Berlin, Moscow, Paris, Vienna, Warsaw).